

การวิจัยเพื่อท้องถิ่นกับการพัฒนาตัวชี้วัด

ความเหลื่อมล้ำ

ด้านสังคม-วัฒนธรรม และการศึกษา
บทสังเคราะห์

เล่ม
2

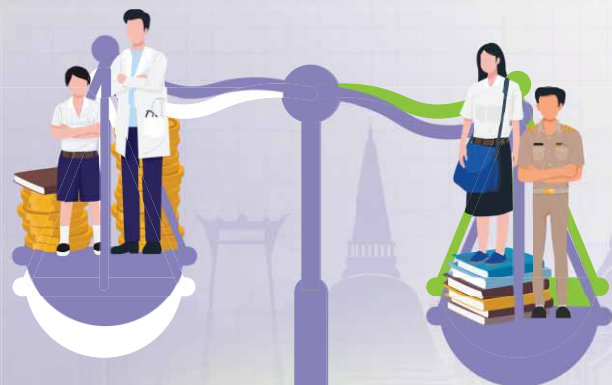

รศ.ดร.กาญจนา แก้วเทพ

การวิจัยเพื่อท้องถิ่นกับการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ

ด้านสังคม-วัฒนธรรม และการศึกษา: บทสัมภาษณ์ (เล่ม 2)

ISBN	978-616-91226-9-2	
ผู้เขียน	รศ.ดร.กาญจนา แก้วเทพ	
บรรณาธิการ	กชกร ชินะวงศ์	
ที่ปรึกษา	ศ.ดร.ปิยะวัติ บุญ-หลง	อภาฯ พงศ์ศิริแสน
	ชีวัน ชันธรรม	สุภาวดี ตันธนวัฒน์
	ปวีณา ราชสีห์	พิรพัฒน์ โกศลศักดิ์สกุล
	พัชยา มาสมบุญ	
พิมพ์ครั้งที่ 1	มกราคม 2567	
ผู้สนับสนุน	สำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.)	
	96 ถนนพหลโยธิน แขวงลาดยาว เขตจตุจักร กรุงเทพมหานคร 10900 โทรศัพท์ 0 2579 1370	
ผู้จัดพิมพ์	มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อท้องถิ่น	
	(Community-Based Research Institute Foundation)	
	ชั้น 5 อาคารเฉลิมพระเกียรติ คณะเกษตรศาสตร์	
	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 50200	
	ตู้ ปณ.259 ปณฝ. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ อำเภอเมือง	
	จังหวัดเชียงใหม่ 50202	
ออกแบบ/พิมพ์	โทรศัพท์/โทรสาร 0 5389 2662	
	สถาบันคลังสมองของชาติ	
	อาคารอุดมศึกษา 2 ชั้น 19 เลขที่ 328 ถนนศรีอยุธยา แขวงทุ่งพญาไท	
	เขตราชเทวี กรุงเทพฯ 10400	
	โทรศัพท์ 0 2126 7632-34 โทรสาร 0 2126 7635	
	Website: www.knit.or.th	
ออกแบบ/พิมพ์	หจก.วนิดาการพิมพ์	
	14 หมู่ที่ 5 ตำบลสันผีเสื้อ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ 50300	
ออกแบบ/พิมพ์	โทรศัพท์-โทรสาร 0 5311 0503-4	

เกริ่นก่อน เปิดเล่ม

สถาบันคลังสมองของชาติ ร่วมกับมูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อท้องถิ่น ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) เพื่อทำหน้าที่ในการยกระดับงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (CBR) สู่มูลฐานการลดความเหลื่อมล้ำตามกรอบนโยบายและยุทธศาสตร์ กระทรวงอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม เพื่อการพัฒนาในแพลตฟอร์มที่ 4 การวิจัยและสร้างนวัตกรรมเพื่อการพัฒนาเชิงพื้นที่และลดความเหลื่อมล้ำ ซึ่งถือเป็นมิติใหม่ของการเริ่มต้นขับเคลื่อนงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นในทศวรรษที่ 3 ในการปักธงเพื่อตอบโจทย์ที่ท้าทายของประเทศเรื่องการลดปัญหาความเหลื่อมล้ำ

จุดเริ่มต้นของการทำงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (CBR) กับความเหลื่อมล้ำในสังคมจึงเกิดขึ้นตั้งแต่ปี 2563 เป็นต้นมา ซึ่งหนังสือเล่มนี้ถือเป็นผลิตภัณฑ์หนึ่งที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงานในประเด็นนี้ โดยได้รับเกียรติอย่างสูงจากรศ.ดร.กาญจนา แก้วเทพ เป็นผู้เขียนหนังสือในเชิงการสังเคราะห์ เพื่อชี้ให้เห็นมิติใหม่ องค์ความรู้ใหม่ที่เกิดขึ้นภายใต้การขับเคลื่อนงานวิจัยวิจัยเพื่อท้องถิ่น (CBR) กับความเหลื่อมล้ำในสังคม โดยจัดทำหนังสือออกเป็น 2 เล่ม เพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจของผู้อ่าน และเป็นหมวดหมู่ของประเด็นที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน ประกอบด้วย

- หนังสือการวิจัยเพื่อท้องถิ่นกับการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านการเมือง-สิ่งแวดล้อม และพื้นที่: บทสังเคราะห์ (เล่ม 1)
- หนังสือการวิจัยเพื่อท้องถิ่นกับการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านสังคม-วัฒนธรรม และการศึกษา: บทสังเคราะห์ (เล่ม 2)

สำหรับหนังสือที่ท่านถืออยู่ในมือขณะนี้ เป็นหนังสือเล่มที่ 2 ซึ่งเป็นการสังเคราะห์เอาองค์ความรู้ที่ได้จากการดำเนินการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านสังคม-วัฒนธรรม และการศึกษา โดยมีเป้าหมายสำคัญเพื่อการเผยแพร่ และนำเสนอให้เห็นรูปธรรม กระบวนการ และชุดความรู้ที่ค้นพบจากการดำเนินงาน โดยมีขอบเขตเนื้อหาแบ่งเป็น 4 ส่วนหลัก ได้แก่

ส่วนที่ 1: แนวคิดเรื่องความเหลื่อมล้ำในสังคม

ส่วนที่ 2: การวิจัยเพื่อท้องถิ่นกับปัญหาความเหลื่อมล้ำในสังคมไทย มุ่งเน้นในสองประเด็นคือ พัฒนาการของ CBR ต่อการแก้ปัญหาความเหลื่อมล้ำ และเอกลักษณ์เฉพาะตัวของ CBR ต่อการแก้ปัญหาความเหลื่อมล้ำ

ส่วนที่ 3: การสร้าง การพัฒนา และการใช้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำใน CBR

ส่วนที่ 4: การพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ ใน 3 มิติ (สังคม-วัฒนธรรม และการศึกษา)

มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อท้องถิ่นหวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือเล่มนี้จะช่วยให้ผู้อ่านได้เข้าใจความสำคัญของการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านสังคม-วัฒนธรรม และการศึกษาเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะในยุคสมัยที่ประเด็นเรื่องความเหลื่อมล้ำ กลายเป็นประเด็นที่ถูกพูดถึงในสังคมวงกว้าง และได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่า งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นได้สร้างให้เกิดรูปธรรมการลดความเหลื่อมล้ำในสังคม อย่างมีกระบวนการ และมีพลังที่จะนำไปสู่การสร้างสรรค์สังคมใหม่ที่ครอบคลุม กลุ่มคนที่หลากหลาย ยึดหลักไม่ทิ้งใครไว้ข้างหลัง เปิดโอกาสให้เกิดการเรียนรู้ ร่วมกันอย่างเท่าเทียม เคารพในศักดิ์และสิทธิ์ที่ทุกคนพึงมีพึงได้ และหนังสือ เล่มนี้จะมีคุณูปการเพิ่มมากขึ้นเมื่อท่านผู้อ่านได้นำไปใช้ประโยชน์เพื่อให้เกิด การเปลี่ยนแปลงทั้งในเชิงมุมมองความคิด และกระบวนการ โดยปึกธงร่วม ที่การลดความเหลื่อมล้ำในสังคม

คณะผู้จัดทำ

สารบัญ

บอกกล่าว 2

ส่วนที่ 1 : แนวคิดเรื่องความเหลื่อมล้ำในสังคม 10

ส่วนที่ 2 : งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นกับปัญหาความเหลื่อมล้ำ 20
ในสังคมไทย
(ก) พัฒนาการของ CBR ต่อการแก้ปัญหา 21
ความเหลื่อมล้ำ
(ข) เอกลักษณะเฉพาะตัวของ CBR ต่อการแก้ปัญหา 41
ความเหลื่อมล้ำ

ส่วนที่ 3 : การสร้าง การพัฒนา และการใช้ตัวชี้วัด 80
ความเหลื่อมล้ำใน CBR

ส่วนที่ 4 : การพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ ใน 3 มิติ 148
(ก) การพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในมิติสังคม 149
(ข) การพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในมิติวัฒนธรรม 238
(ค) การพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในมิติการศึกษา 312

การวิจัยเพื่อท้องถิ่น
กับการพัฒนาตัวชี้วัด
ความเหลื่อมล้ำ
ด้านสังคม-วัฒนธรรม
และการศึกษา: บทสังเคราะห์
(เล่ม 2)

“

บอก กล่าว

”

1

หนังสือเล่มนี้ว่าด้วยเรื่องอะไร

เอกสารชิ้นนี้เป็นบทสังเคราะห์เรื่องราวและประสบการณ์การทำงาน การวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Community-based research – CBR) ภายใต้ ชื่อโครงการว่า “การบริหารจัดการงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น” (จากนี้จะเรียกว่า “โครงการบริหารฯ”) ที่เป็นการดำเนินงานร่วมกันระหว่าง 3 ผู้เล่น (players) คือ

(i) **ทีมโหนด/พี่เลี้ยงและนักวิจัยชุมชน** จำนวน 25 โหนดนาร่อง 50 โครงการตัวอย่าง (จากทั้งหมด 53 โหนด 193 โครงการ) (ต่อไปจะเรียกว่า “ทีมโหนด/นักวิจัยชุมชน CBR”)

(ii) **ทีมนักวิชาการที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญและมีประสบการณ์**ในการทำงานด้านความเหลื่อมล้ำใน 7 มิติ (ตามข้อเสนอการแบ่งมิติความเหลื่อมล้ำของยูเนสโก คือ มิติเศรษฐกิจ การเมือง สิ่งแวดล้อม พื้นที่ สังคม วัฒนธรรม และการศึกษา)

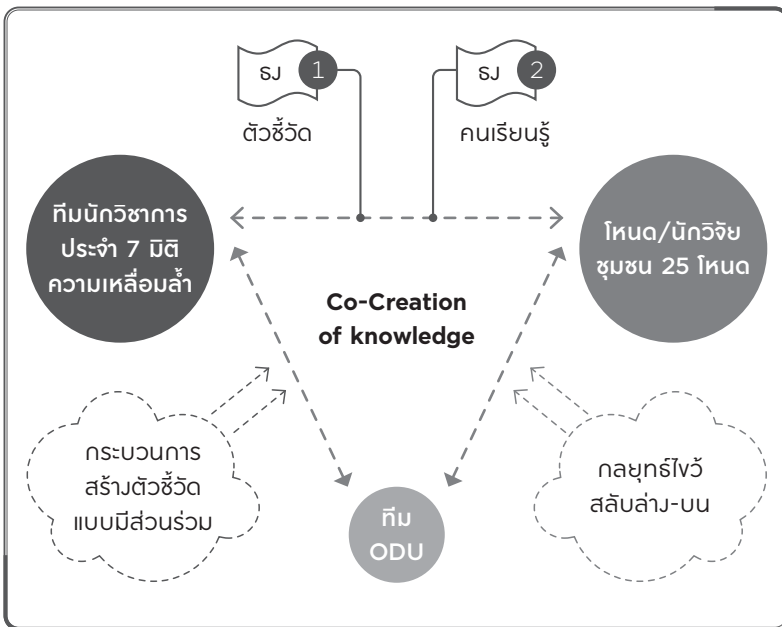
(iii) **ทีมประสานงานกลาง**ที่รับผิดชอบในการส่งมอบผลลัพธ์ของงานให้แก่องค์กรผู้สนับสนุนงบประมาณ (ในที่นี้คือสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ – วช.) ที่เรียกว่า Outcome Delivery Unit (จากนี้จะเรียกว่า ทีม ODU หรือ ทีมประสานงานกลาง)

การทำงานร่วมกันนี้อยู่ในช่วงปี พ.ศ.2562-2563 ผ่านรูปแบบการทำกิจกรรมหลายสิบรูปแบบ (ดูรายละเอียดในตอนต่อไป) ทั้งนี้ ทั้ง 3 กลุ่มผู้เล่นได้**ปักหมุดหมายปลายทาง**เอาไว้ร่วมกันว่า ผลลัพธ์ที่วาดหวังไว้นั้นจะมีทั้ง “ของ” และทั้ง “คน” คือ

(1) ผลลัพธ์ที่เป็น “ของ” ที่วาดหวังไว้ก็คือ “ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำใน 7 มิติ” ที่ได้กล่าวมาแล้ว

(2) ผลลัพธ์ที่เป็น “คน” ก็คือ ผู้คนทั้ง 3 ฝ่ายที่ได้เข้ามาเกี่ยวข้องในโครงการฯ นี้จะได้เรียนรู้กระบวนการสร้าง พัฒนา และการใช้งานตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำใน 7 มิติ

นวัตกรรมที่นำมาใช้ในโครงการฯ นี้คือการทดลองกระบวนการสร้างตัวชี้วัดแบบมีส่วนร่วม (Participatory Indicator constructing) ที่มีกลยุทธ์พิเศษคือ “การไขว้สลับระหว่างข้างล่าง-ข้างบน” (Bottom-up/top-down switching) ที่ผู้เขียนจะแสดงรายละเอียดในตอนต่อไป

2

เนื้อหาของหนังสือมีอะไรบ้าง

หากกล่าวในแง่เนื้อหา เอกสารชิ้นนี้จะมีเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับ 3 เรื่องใหญ่ๆ คือ

(2.1) เรื่องความเหลื่อมล้ำในมิติทั้ง 7 ที่พบอยู่ในโครงการวิจัย CBR นำร่องทั้ง 25 โครงการ ที่มาของเนื้อหาเรื่องความเหลื่อมล้ำในโครงการวิจัย CBR นี้ ก็สืบเนื่องมาจากในช่วงปลายปี พ.ศ.2562 สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ได้เปลี่ยนสถานะไปทำงานระดับนโยบาย งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ซึ่งเคยมีสถานะเป็นฝ่ายงานหนึ่งใน สกว. จึงได้ย้ายมาเป็น**ชุดโครงการวิจัย** ที่ขอรับการสนับสนุนจากสำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.) และมีตำแหน่งแห่งที่อยู่ ในแพลตฟอร์มที่ 4 คือ **“การพัฒนาเชิงพื้นที่และการลดความเหลื่อมล้ำ”** ของสำนักงานสภานโยบายการศึกษาศาสนา วิจัยและนวัตกรรมแห่งชาติ งานวิจัย CBR ในช่วงปี พ.ศ.2563 จึงได้ปักหมุดเรื่องความเหลื่อมล้ำเอาไว้เป็นเป้าหมายใหญ่ของโครงการเพื่อให้สอดคล้องกับตำแหน่งยืนของตนใน วช.

สำหรับเรื่อง “ความเหลื่อมล้ำในชุมชน/สังคม” นั้น จะว่าเป็นเรื่องใหม่สำหรับคนทำงาน CBR ก็อาจจะใช่อยู่ แต่ในอีกด้านหนึ่ง เรื่องความเหลื่อมล้ำก็ดูเหมือนจะเป็นเพื่อนสนิทแบบที่อยู่ปลายจมูกของคน CBR ที่แสนจะใกล้ชิดแต่ทว่ากลับมองไม่ค่อยเห็น ดังนั้น ในบรรดากิจกรรมทั้งการวิจัย การพัฒนา และการขับเคลื่อนเพื่อแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำ (ตามตำรา 3 สูตรของ CBR คือ Research-Development-Movement – RDM) จึงต้องมีกิจกรรมประเภทการ upskill reskill retrain reload คนทำงาน CBR ในเรื่องความเหลื่อมล้ำบวกผสมอยู่บ้างโดยอาศัยความอนุเคราะห์จากทีมนักวิชาการประจำการใน 7 มิติ

(2.2) เรื่องแนวคิดและวิธีการทำงานแบบ CBR เนื่องจาก CBR เป็นสายพันธุ์วิจัยที่มีแนวคิดและวิธีการทำงานที่เฉพาะตัว คือ มีคาถา 5 ข้อ (หลักการทำงาน) เป็นตัวกำกับ และเป็นงานที่มีเป้าหมายจะ “หวานพีช หวัง 2 ผล” (ลัพท์-ทั้งของทั้งคน) ดังนั้น แนวคิดและวิธีการทำงานดังกล่าว จะมาเป็นตัวกำกับวิธีการแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำตามแบบฉบับของ CBR (ในเอกสารชิ้นนี้จะไม่ลงรายละเอียดว่า ใน 25 โครงการวิจัยนำร่องนั้น มีการออกแบบกิจกรรมแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำใน 7 มิติได้อย่างไร และได้ผลลัพธ์อะไรบ้าง ผู้ที่สนใจในแง่มุมนี้สามารถหาอ่านได้ในตัวรายงานวิจัย ฉบับสมบูรณ์)

(2.3) เรื่องกระบวนการสร้างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำแบบมีส่วนร่วม ในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมาของ CBR และจากจำนวนงานวิจัย CBR ที่มีประมาณ เกือบ 4,000 ชิ้น นักวิจัย CBR ก็ได้เคยใช้ “ตัวชี้วัด” เป็นเครื่องมือหนึ่ง ทั้งในการ “วัดผลสำเร็จของการทำงาน” (product indicator) และวัด ประสิทธิภาพของ “กระบวนการทำงาน” (process indicator) มาบ้างแล้ว อย่างไรก็ตาม สำหรับมูลค่าเพิ่ม “ตัวชี้วัด” ในโครงการฯ นี้ ก็คือจะเพิ่มเติม ตัวชี้วัดประเภทที่ 3 คือ **ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ** เป็นการเฉพาะ ซึ่งเป็นบทเรียน บทใหม่ของคนทำงาน CBR

และเนื่องจาก CBR มีแนวคิดเรื่อง “การมีส่วนร่วม” กำกับเป็น คาถาข้อที่ 2 แต่ทว่าโดยทั่วไปแล้ว กระบวนการสร้างตัวชี้วัดตามหลักวิชาการ ทั่วไปมักจะแยก “ผู้สร้างตัวชี้วัด” กับ “ผู้ที่ถูกใช้ตัวชี้วัด” ออกจากกันอย่าง เด็ดขาด แง่มุมเรื่อง “การมีส่วนร่วม” จึงมักจะไม่ค่อยปรากฏในกระบวนการ สร้างตัวชี้วัดโดยทั่วไป และมักจะทำให้เกิดความตึงเครียดและการปะทะเฉียดขน ระหว่าง “ฝ่ายผู้สร้างตัวชี้วัด” กับ “ฝ่ายผู้ถูกใช้ตัวชี้วัด” อยู่เนืองๆ ดังนั้น ในโครงการบริหารฯ นี้จึงถือเป็นความท้าทายอย่างยิ่งที่จะต้องคาถาเรื่อง “การมีส่วนร่วม” เพิ่มเติมเข้าไปในกระบวนการสร้างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ โดยที่ยังคงสามารถรักษาสสมดุลระหว่าง “การได้มาตรฐานของกระบวนการ

สร้างตัวชีวิตโดยทั่วไป” แต่ก็ต้อง “เปิดโอกาสให้ผู้ถูกวัดได้เข้ามามีส่วนร่วมในการสร้างตัวชีวิตด้วย” ไปพร้อมๆ กัน

(2.4) ชีวสังขยาเอกสารชุดนี้ งานเขียนชิ้นนี้เป็น 1 ใน 4 ของเอกสารสรุปสังเคราะห์ประสบการณ์การพัฒนาตัวชีวิตความเหลื่อมล้ำในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (ปี พ.ศ.2563) เอกสารทั้ง 4 ชิ้นมีดังนี้

- **เล่มที่ 1: รูปธรรมและการเปลี่ยนแปลง: การวิจัยเพื่อท้องถิ่นสู่การลดความเหลื่อมล้ำในสังคม** เป็นการให้ข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างการวิจัยเพื่อท้องถิ่นกับปัญหาความเหลื่อมล้ำในสังคม และรายละเอียดเกี่ยวกับโครงการวิจัย CBR นาร่อง 25 โครงการที่เข้ามาเล่นประเด็นเรื่องความเหลื่อมล้ำในปี พ.ศ.2563

- **เล่มที่ 2: การลดความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจผ่านงาน CBR** เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับงานวิจัย CBR กับมิติความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจ เป็นการเฉพาะ เนื่องจากความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจเป็นความเหลื่อมล้ำที่มองเห็นได้อย่างชัดเจนที่สุดมากกว่าความเหลื่อมล้ำในมิติอื่นๆ ทางโครงการบริหารฯ จึงได้ตัดสินใจที่จะออกแบบให้แต่ละโหนดเลือกโครงการวิจัยมาคนละ 2 โครงการ โดยโครงการแรกจะใช้เป็นกรณีศึกษาร่วมกันในเรื่อง “ตัวชีวิตกลาง/ตัวชีวิตร่วมความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจ” และอีกหนึ่งโครงการจะแยกย้ายกันไปสังกัด “ตัวชีวิตเฉพาะใน 7 มิติ” ในเนื้อหาของเอกสารชิ้นที่ 2 จะสังเคราะห์ทั้งตัวชีวิตกลางความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจจาก 25 โครงการ และตัวชีวิตเฉพาะด้านความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจใน 7 โครงการย่อย

- **เล่มที่ 3: การวิจัยเพื่อท้องถิ่นกับการพัฒนาตัวชีวิตความเหลื่อมล้ำด้านการเมือง สิ่งแวดล้อม และพื้นที่: บทสังเคราะห์** จะมีเนื้อหาครอบคลุม 4 เรื่องใหญ่ๆ คือ

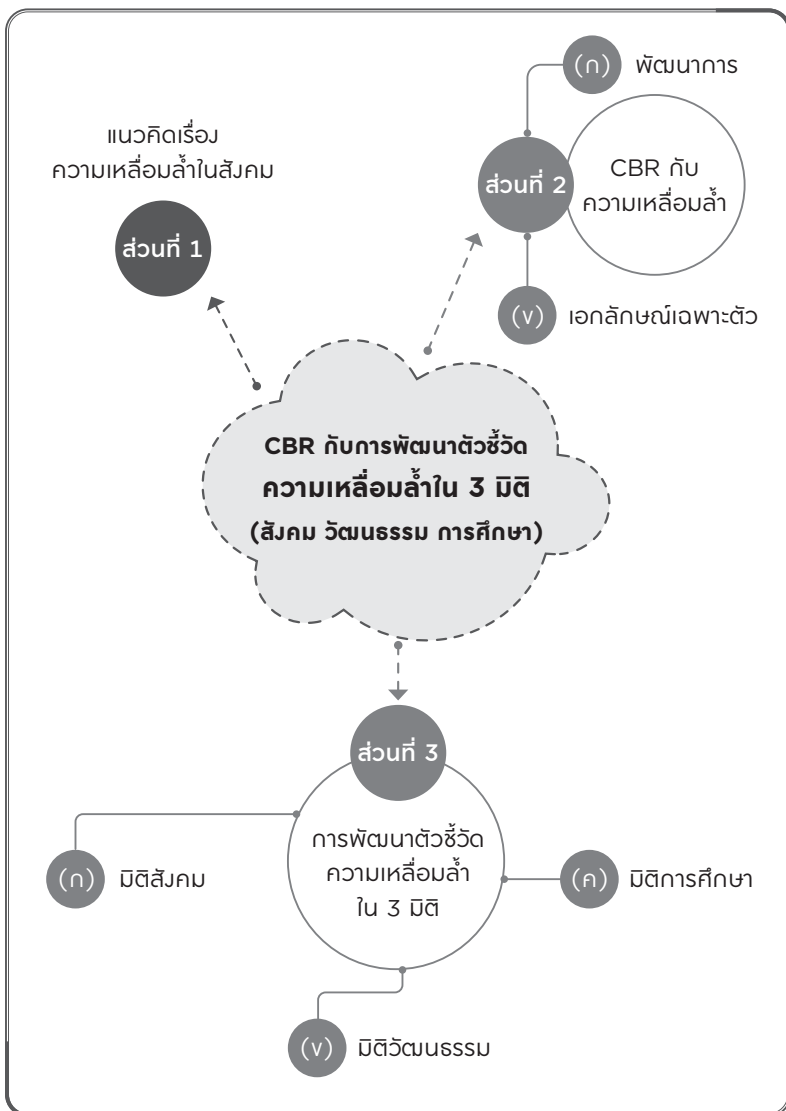
- ส่วนที่ 1 แนวคิดเรื่อง “ความเหลื่อมล้ำ” ในสังคม
- ส่วนที่ 2 ความสัมพันธ์ระหว่าง CBR กับความเหลื่อมล้ำใน 7 มิติ
- ส่วนที่ 3 การสร้าง การพัฒนา และการใช้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ
ในงาน CBR
- ส่วนที่ 4 บทสังเคราะห์การพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำใน 3 มิติ
คือ
 - 4.1 ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านการเมือง
 - 4.2 ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านสิ่งแวดล้อม
 - 4.3 ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่

• **เล่มที่ 4: การวิจัยเพื่อท้องถิ่นกับการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านสังคม วัฒนธรรม และการศึกษา: บทสังเคราะห์** (คือเอกสารชิ้นนี้) จะมีเนื้อหา 4 ส่วน โดย 3 ส่วนแรกจะเหมือนเล่มที่ 3 คือ แนวคิดเรื่องความเหลื่อมล้ำ ความสัมพันธ์ระหว่าง CBR กับความเหลื่อมล้ำใน 7 มิติ และการสร้าง-การพัฒนา-การใช้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในงาน CBR ส่วนที่จะแตกต่างออกไปจากเล่มที่ 3 คือ ส่วนที่ 4 ดังนี้

- ส่วนที่ 1 แนวคิดเรื่อง “ความเหลื่อมล้ำ” ในสังคม
- ส่วนที่ 2 ความสัมพันธ์ระหว่าง CBR กับความเหลื่อมล้ำใน 7 มิติ
- ส่วนที่ 3 การสร้าง การพัฒนา และการใช้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ
ในงาน CBR
- ส่วนที่ 4 บทสังเคราะห์การพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำใน 3 มิติ
คือ
 - 4.1 ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านสังคม
 - 4.2 ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านวัฒนธรรม
 - 4.3 ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านการศึกษา-ความรู้/
ข้อมูล

ขอบเขตของหนังสือเล่มนี้

เพื่อให้ง่ายต่อการติดตาม ผู้เขียนจะวาดภาพแบบ Mind map เพื่อแสดงให้เห็นว่า หนังสือเล่มนี้จะครอบคลุมเรื่องราวอะไรบ้าง ดังนี้

ส่วนที่

1

แนวคิดเรื่อง ความเหลื่อมล้ำ ในสังคม

1 ชุดตระกูลของคำ

ในการนั่งพูดคุยสนทนากันระหว่างคน 2 คนนั้น ถ้าจะให้การพูดคุยนั้นเป็นไปได้อย่างตลอดรอดฝั่ง ทั้ง 2 คนนั้นจำเป็นต้องมีความเข้าใจตรงกันว่า “คำศัพท์ที่มาพูดกันนั้น” หมายความว่าสิ่งเดียวกัน (อริสโตเติลว่าเอาไว้)

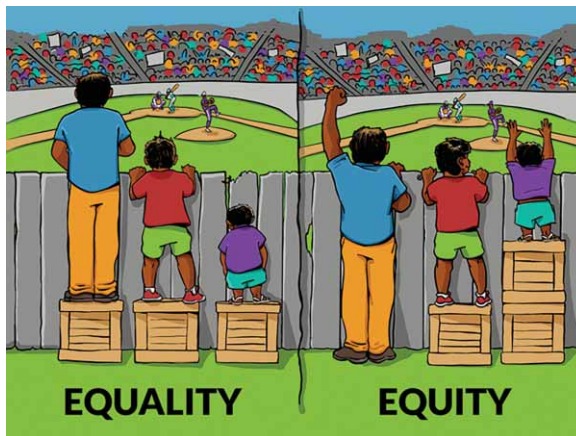
และที่มากกว่าที่อริสโตเติลได้กล่าวเอาไว้ก็คือ ทั้ง 2 คนนั้นอาจจะพูด “คำคำเดียวกัน” แต่ “หมายความว่าหรือเข้าใจกันไปคนละอย่าง” (ตัวอย่างที่รู้จักกันดีคือ คนตาบอด 3 คนพูดถึง “ช้างเหมือนกัน” แต่ก็ เป็น “ช้างที่ไม่เหมือนกัน”) หรือในทางตรงกันข้าม ทั้ง 2 คนนั้นใช้ “คำศัพท์ที่ต่างกัน” หากแต่ หมายความว่าหรือเข้าใจว่าเป็นสิ่งเดียวกัน ในกรณีหลังนี้จะเกิดขึ้นได้มากในเรื่อง “ตระกูลของคำ” (family of words) หมายถึงคำหลายๆ คำที่มี “จุดร่วมของความหมาย” คือ ใช้นามสกุลร่วมกัน แต่ในอีกด้านหนึ่ง แต่ละคนก็มี “องศาแห่งความหมาย” (degree/shade of meaning) ที่แตกต่างกันออกไป

ในเรื่อง “ความเหลื่อมล้ำ” ที่กำลังเป็นประเด็นที่ทางโครงการบริหารฯ กำลังจะสร้างตัวชี้วัดนั้น ผู้เขียนจึงอยากจะยกตัวอย่างตระกูลของคำคำนี้ ในภาคภาษาไทย คือคำว่า “ความเหลื่อมล้ำ” นั้น มีคำศัพท์อื่นๆ ที่มีความหมายเหมือนหรือใกล้เคียง แต่ก็แตกต่างกันอยู่หลายคำ เช่น

- ความเหลื่อมล้ำ
- ความ(ไม่)เสมอภาค
- ความ(ไม่)ยุติธรรม
- ความ(ไม่)เท่าเทียม
- ความ(ไม่)เป็นธรรม

ในบรรดาคำศัพท์ในตระกูลนี้ มีคำอยู่ 2 คำที่แม้จะมีความหมายใน “บางแง่มุม” ที่คล้ายคลึงกัน แต่ก็มี “บางแง่มุมที่แตกต่างกัน” และความแตกต่างนั้นจะส่งผลต่อมาอย่างมากในภาคปฏิบัติ

คำ 2 คำนั้นคือคำว่า “ความเหลื่อมล้ำ” (equity) และ “ความเท่าเทียม” (equality) ภาพที่แสดงข้างล่างนี้บ่งบอกถึงความแตกต่างระหว่างคำ 2 คำนี้

เท่ากัน คือ เท่าเทียม?

จากภาพในด้านซ้ายมือ ตัวอย่างของการใช้มาตรการสร้าง “สวัสดิการที่เท่าเทียม” ของภาครัฐที่แจกเบี้ยยังชีพหรือเงินเยียวยาให้กับคนทุกกลุ่มอย่างเท่าเทียมกัน (equality) (ให้เก้าอี้ที่มีขนาดเท่ากันแก่คน 3 กลุ่ม) ผลลัพธ์สุดท้ายที่เกิดขึ้นก็คือ ยังคงมีความเหลื่อมล้ำ (equity) ระหว่างคนทั้ง 3 คนอยู่ดี (ดังในภาพซ้ายมือ)

ส่วนในภาพขวามือนั้น เป็นการสร้างความเสมอภาคด้วยมาตรการอีกแบบหนึ่ง คือ “ผู้มีน้อย ฟังได้รับมาก” ดังนั้นการจัดสวัสดิการจึงเลือก “ให้มากแก่ผู้ที่มีอยู่น้อย” แนวคิดนี้เรียกว่า “Affirmative action” ผลลัพธ์สุดท้ายจากการใช้ Affirmative action จึงจะทำให้เกิดความเสมอภาค/หรือลดความเหลื่อมล้ำได้อย่างแท้จริง

ในโครงการวิจัย CBR ในทุกๆ กิจกรรมของโครงการ เริ่มตั้งแต่การคัดเลือกกลุ่มเป้าหมาย การออกแบบกิจกรรม การระบุผู้ได้รับผลประโยชน์ (beneficiary) จึงจะยึดหลัก “ผู้มีน้อย พึงได้รับมาก” (Affirmative action) เป็นสำคัญ

2

ความสนใจในเรื่องความเหลื่อมล้ำในระดับสากล และในสังคมไทย

(2.1) สติกลิทซ์: ผู้จุดพลุเรื่องความเหลื่อมล้ำ ถึงแม้ว่าในทุกสังคม จะมีความเหลื่อมล้ำดำรงอยู่ในโครงสร้างสังคม พุดง่ายๆ ก็คือ ทุกประเทศมีทั้ง คนรวย มีทั้งคนจน และมีทั้งคนระดับกลางๆ อยู่ร่วมกัน โดยที่สัดส่วนของคน 3 กลุ่มนี้อาจจะมากน้อยแตกต่างกันไปบ้าง แต่ในขณะที่คนทั่วๆ ไปรับรู้ถึง สถานะทางเศรษฐกิจ-สังคมของผู้คนที่แตกต่างกัน แต่ผู้ที่มาจุดพลุแห่งความสนใจ เรื่องความเหลื่อมล้ำที่ส่งผลให้ยอดของภูเขาน้ำแข็งลอยตัวขึ้นมาพันผิวน้ำ น่าจะได้แก่ Joseph E. Stiglitz (สติกลิทซ์) นักเศรษฐศาสตร์ผู้ได้รับรางวัล โนเบลสาขาเศรษฐศาสตร์ ประจำปี พ.ศ.2544

ในช่วงทศวรรษ 2010 (ราวๆ พ.ศ.2550) สติกลิทซ์ได้เขียนหนังสือ ที่แสดงถึงความรุนแรงของปัญหาความเหลื่อมล้ำในสังคมของหลายๆ ประเทศ ตัวอย่างเช่น หนังสือ 2 เล่มคือ **The Price of Inequality** (2013) และ **The Great Divide: Unequal Society and what we can do about** (2015)

แน่นอนว่า การเกิดขึ้นของหนังสือดังกล่าว คงต้องมีการปัจจัยเบื้องหลัง เป็นตัวผลักดัน เช่น สภาพความจริงโดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจน่าจะเป็น เนื้อดินที่ทำให้กำเนิดแก่นต้นไม้วางความคิดของสติกลิทซ์ ผู้เขียนจะขอยกตัวอย่าง ข้อมูลด้านความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจระดับโลกที่ วันทนา ศิวะ (Vandana Shiva) บันทึกเอาไว้ในหนังสือของเธอชื่อ **Oneness v.s. The 1%** (2018) มาแสดงดังนี้

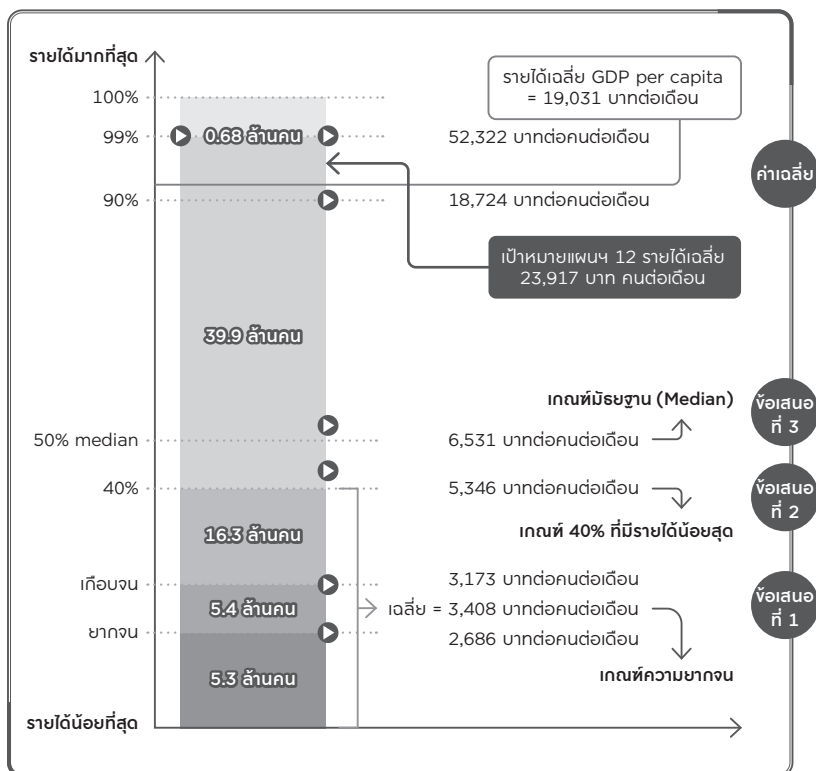
ในปี 2010 มหาเศรษฐีระดับพันล้าน 388 ราย ควบคุมความมั่งคั่ง เป็นมูลค่าเท่ากับของประชากรครึ่งโลกรวมกัน จำนวนนี้ลดลงเป็น 177 รายในปี 2011 ลดลงอีกเป็น 159 รายในปี 2012 90 ราย ในปี 2013 80 รายในปี 2014 และ 62 รายในปี 2016 พอถึงปี 2017 จำนวนก็หดตัวลงเหลือเพียง 8 คนเท่านั้น (วันทนาเรียก กลุ่มมหาเศรษฐีระดับพันล้านนี้ว่า “พวก 1%”)

รายงานของออกซ์เฟม (องค์กรพัฒนาในอังกฤษ) ว่าด้วยเศรษฐกิจ ของพวก 1% เผยให้เห็นว่า คนที่รวยที่สุด 10% เป็นเจ้าของ ทรัพย์สินที่มีมูลค่ารวมแล้วเท่ากับคน 3,000 ล้านคนรวมกัน ซึ่งเป็นคนจนที่สุด 50% ของโลก

เพียงแค่จากข้อมูล 2 ชุดที่ยกมาแสดงนี้ ก็สะท้อนให้เห็นถึง “ระดับความรุนแรง” (ที่เพิ่มมากขึ้นทุกที) และ “ระดับความเรื้อรัง” ของปัญหา ความเหลื่อมล้ำทางด้านเศรษฐกิจที่กระจายตัวอยู่ทั่วทุกมุมโลก ที่ว่า “เรื้อรัง” ก็เพราะตลอดช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา ได้มีความพยายามโดยเฉพาะจากภาครัฐ ของประเทศต่างๆ ที่พยายามแก้ไขปัญหานี้ ผลที่เกิดขึ้นก็คือ มีส่วนน้อยเท่านั้น ที่สามารถลดทอนความเหลื่อมล้ำในสังคมลงไปได้บ้าง แต่ส่วนใหญ่แล้วปัญหา ความเหลื่อมล้ำยังคงอยู่ในสภาพ “มีแต่ทรงกับทรุด”

สิ่งที่น่ากังวลใจอย่างยิ่งสำหรับปัญหาเรื่องความเหลื่อมล้ำตามทัศนะ ของสติกลีซก็คือ ความเหลื่อมล้ำเป็นปัญหาที่ “ไม่สิ้นสุดในตัวเอง” (ในแนวนอน) และเป็นปัญหาที่ “ไม่จบสิ้นในรุ่นเรา” (ในแนวตั้ง) รวมทั้งเป็นปัญหาที่ “ไม่มีข้อดีเลยสำหรับใครแม้แต่คนที่ได้เปรียบ”

แผนภาพที่ 2.4 เกณฑ์รายได้สูงสุดของกลุ่มประชากร ปี 2560

ที่มา: ข้อมูลจากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน สำนักงานสถิติแห่งชาติ
ประมวลผลโดยสำนักพัฒนาฐานข้อมูลและตัวชี้วัดภาวะสังคม (สศช.)

(2.2) ความเหลื่อมล้ำเป็นปัญหาที่ไม่สิ้นสุดในตัวเอง (แนวนอน)

สถิติการศึกษาระดับอุดมศึกษา ปัญหาความเหลื่อมล้ำในหลายๆ สังคม โดยเฉพาะในอเมริกา และให้ข้อสรุปว่า ปัญหาความเหลื่อมล้ำนั้น เมื่อปะทุขึ้นก็มีมิติใดมิติหนึ่ง เช่น เกิดความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจ ก็จะส่งผลสะท้อนแบบห่วงโซ่ไปยังความเหลื่อมล้ำในมิติอื่นๆ เช่น ด้านสาธารณสุข (คนจนเข้าไม่ถึงการรักษาพยาบาล) ด้านการศึกษา (ไม่มีทุนส่งลูกเรียนหนังสือ) และอื่นๆ

ในอีกความหมายหนึ่งของ “การเป็นปัญหาที่ไม่สิ้นสุดในตัวเอง” ก็คือ จากปัญหาความเหลื่อมล้ำที่เป็นเสมือนน้ำผึ้งหยดเดียว จะส่งแรงกระเพื่อมไปถึงปัญหาอื่นๆ ในสังคม สติกลีซียืนยันว่า มีความเกี่ยวข้องกันระหว่าง “ปัญหาความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจ” กับ “ความสงบสุขในสังคม” เช่น การเกิดความขัดแย้งระหว่างคนกลุ่มต่างๆ การเกิดขบวนการประท้วงแสดงความไม่พอใจต่อสภาพสังคมที่กำลังเป็นอยู่ ความรุนแรงที่ผู้คนกระทำต่อกัน การขาดความไว้วางใจกันของผู้คน ปัญหาผู้คนเป็นโรคจิตโรคประสาท การมีจำนวนนักโทษสูง การที่เยาวชนมีลูกก่อนวัยอันควร ฯลฯ

ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดในสหรัฐฯ ก็คือ ขบวนการประท้วงกลุ่มขบวนการยึดวอลล์สตรีท (Occupy Wall Street) ซึ่งผู้ที่ออกมาประท้วงนั้นเป็นกลุ่มคนชั้นกลางที่มีการศึกษาดีซึ่งทำงานอยู่ในแวดวงธุรกิจการเงินย่านถนนวอลล์สตรีท คนกลุ่มนี้มีได้ออกมาประท้วงเพราะความยากจน หากแต่เป็นเพราะพวกเขามองเห็นความไม่ยุติธรรมในระหว่างกลุ่มของพวกเขาซึ่งต้องทำงานอย่างหนักเพื่อสร้างผลกำไรให้แก่ธุรกิจ แต่กลับได้รับแบ่งปันผลประโยชน์เพียงเล็กน้อยเมื่อเทียบกับกลุ่มเจ้าของเงินทุนหรือกลุ่มผู้บริหาร

นี่ก็หมายความว่า ปัญหาความเหลื่อมล้ำนั้นเป็น “ปัญหาที่ไม่มีข้อดีสำหรับใครเลย” เพราะแม้แต่ผลที่เกิดขึ้นต่อกลุ่มคนที่ได้เปรียบในสังคม (เช่น กลุ่ม 1% ของวันทนา) แม้ว่าพวกเขาจะมีความร่ำรวยมั่งคั่ง แต่ก็ต้องมาใช้ชีวิตอยู่ในสังคมที่มีแต่ความวุ่นวายเดือดร้อน มีการชุมนุมประท้วง มีการก่อการร้าย มีอาชญากรรม เป็นสังคมที่หาความสันติและสงบสุขไม่ได้ในชีวิตประจำวัน แล้วพวกเขาจะหาความสุขมาจากไหน นอกจากนั้นยังมีผลการวิจัยระบุว่า “การเกิดความเหลื่อมล้ำก็ยังส่งผลต่ออัตราความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอีกด้วย” นี่จึงอาจสรุปได้ว่า นอกจากความเหลื่อมล้ำนั้นจะไม่มีข้อดีสำหรับใครเลยแล้ว “ความเหลื่อมล้ำก็ยังเป็นปัญหาที่ไม่มีข้อดีสำหรับอะไรเลย” อีกด้วย

(2.3) ความเหลื่อมล้ำเป็นปัญหาที่ไม่จบสิ้นในรุ่นเรา (แนวตั้ง)

ความรุนแรงและอาการเรื้อรังของปัญหาความเหลื่อมล้ำในอีกแง่มุมหนึ่งก็คือ ปัญหาความเหลื่อมล้ำนั้นจะไม่สิ้นสุดหรือจบลงในคนแต่ละรุ่น หากแต่คนรุ่นพ่อแม่จะสืบทอดความเหลื่อมล้ำต่อไปยังคนรุ่นลูกหลาน เนื่องจากเหตุผลง่ายๆ ที่ว่า “ครอบครัวที่ร่ำรวยสามารถลงทุนกับการศึกษาของบุตรหลานได้มากกว่าครอบครัวที่ยากจน และยังมีสินทรัพย์เป็นมรดกที่ตกทอด (ท่ามกลางเงื่อนไขที่สังคมนั้นอนุญาตให้มีการสืบทอดมรดกได้และไม่มีระบบภาษีมรดกแบบก้าวหน้า)” นักวิชาการจึงเรียกปัญหาความเหลื่อมล้ำว่า เป็นปัญหาที่ส่งต่อจากรุ่นสู่รุ่น (intergeneration transmission)

ในสังคมไทย หลังจากผู้นำประเทศยอมยกธงขาวแล้วว่า เราจะแก้ไขปัญหาคความเหลื่อมล้ำไม่ได้แล้วในคนรุ่นพ่อแม่ ผู้ที่รับผิดชอบในการแก้ไขปัญหานี้ก็ต้องถอยหลังไปค้ำยันโดยลดเป้าหมายที่จะจัดความเหลื่อมล้ำให้หมดไป ลงมาเหลือเป็นแค่ “ขออย่าให้ความเหลื่อมล้ำนั้นสืบทอดไปเป็น ‘มรดกติดลบ’ แก่ลูกหลานสืบไปเลย”

จากความรุนแรงและอาการเรื้อรังของปัญหาความเหลื่อมล้ำนี้เอง จึงไม่น่าแปลกใจว่าในเป้าหมาย 17 ข้อของ Sustainable Development Goals (SDGs) จึงมีเป้าหมายเรื่องการลดความเหลื่อมล้ำเป็น 1 ใน 17 ข้อนั้น

(2.4) ความเหลื่อมล้ำเป็นปัญหาควณหน้า มีข้อที่น่าสังเกตว่า ปัญหาความเหลื่อมล้ำนั้นเป็นปัญหาที่พาดตัดขวางสังคมทุกประเภทในยุคปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นสังคมขนาดใหญ่-ขนาดเล็ก สังคมที่มีระบบเศรษฐกิจเป็นแบบทุนนิยม-เสรีนิยม หรือสังคมนิยม สังคมที่พัฒนาแล้ว-สังคมที่ยังด้อยหรือกำลังพัฒนาอยู่ก็ตาม ดังที่ Global Wealth Report รายงานการจัดอันดับความมั่งคั่งของโลกประจำปี 2016 ว่า 3 อันดับแรกของประเทศที่มีความไม่เท่าเทียมทางเศรษฐกิจมากที่สุดในโลก คือ รัสเซีย อินเดีย และไทย ส่วนในกรณีของประเทศที่ดูเหมือนจะมีความเสมอภาคอย่างมาก เช่น สหรัฐอเมริกานั้น ผู้เขียนก็ได้ให้ตัวอย่างข้อมูลไปข้างหน้าแล้วว่า อเมริกาเป็นสังคมที่มีความเหลื่อมล้ำมากมายขนาดไหน

(2.5) สถานการณ์การแก้ไขปัญหาคความเหลื่อมล้ำในสังคมไทย

ในช่วงทศวรรษ 2550 ต้องถือว่าสถานการณ์ปัญหาเรื่องความเหลื่อมล้ำในสังคมไทยได้ขยับขึ้นมาเป็นปัญหาที่เลวร้าย รุนแรง และเรื้อรังอย่างยิ่งดังที่มีตัวเลขสถิติจากหลายองค์กรระดับโลกที่รายงานความรุนแรงของความเหลื่อมล้ำในสังคมไทย เช่น

ในปี ค.ศ.2016 (พ.ศ.2559) Credit Swiss รายงานว่า ประเทศไทยยับยั้งจากอันดับ 11 มาเป็นอันดับ 3 ของประเทศที่มีความเหลื่อมล้ำมากที่สุดในโลก (รองจากรัสเซียและอินเดีย) โดยมีคนรวยร้อยละ 1 ของประเทศ (พวก 1% ของวันทนา ศิวะ) ถือครองทรัพย์สิน (เช่น ที่ดิน เงินฝาก หุ่น) ถึงร้อยละ 58 ของประเทศ มีมหาเศรษฐีระดับพันล้านในประเทศไทยเพิ่มขึ้นจาก 5 คนในปี พ.ศ.2551 เป็น 28 คนในปี พ.ศ.2558 ในขณะที่คนไทย 10% หรือประมาณ 7 ล้านคนยังมีชีวิตใต้เส้นความยากจน และคนไทยมากกว่า 3 ใน 4 ไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดิน โดยโอนที่ดินกว่า 61% ของประเทศไทยอยู่ในมือประชากรเพียง 10% ของประเทศ

แน่นอนว่า ในท่ามกลางปัญหาเรื่องความเหลื่อมล้ำในสังคมที่เกิดขึ้นทั่วทุกหนแห่งในโลก ในอีกด้านหนึ่ง ทุกประเทศก็ได้มีความพยายามที่จะแก้ไขปัญหานี้ด้วยการชูธงคำขวัญว่า “เราจะไม่ทิ้งใครไว้ข้างหลัง” โดยที่ผู้ที่จำเป็นจะต้องเป็น “เจ้าภาพหลัก” ที่จะต้องรับผิดชอบในการแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำนี้ก็คือ ภาครัฐของประเทศต่างๆ นักวิชาการที่สนใจเรื่องวิธีการแก้ไขปัญหาคความเหลื่อมล้ำของประเทศต่างๆ เช่น ผาสุก พงษ์ไพจิตร (“เศรษฐศาสตร์(ของ)การเมืองไทย: ความเหลื่อมล้ำกับภาษีทรัพย์สิน” 2555) ได้ประมวลวิธีการและมาตรการต่างๆ ในการแก้ไขปัญหาคความเหลื่อมล้ำ โดยอาจจะจำแนกมาตรการต่างๆ ออกตามระดับความแรงได้เป็น 2 ประเภท คือ

(i) **มาตรการแบบเบาๆ** เช่น การจัดสวัสดิการแบบถ้วนหน้า ในด้านสาธารณสุข เช่น โครงการ 30 บาทรักษาทุกโรค การจัดสวัสดิการเฉพาะ ให้แก่กลุ่มเปราะบาง เช่น กลุ่มผู้สูงอายุ เด็กเล็ก คนพิการ เป็นต้น มาตรการแบบเบาๆ นี้ หากเปรียบเทียบกับ การรักษาโรค ก็พอเทียบเคียงได้ว่าเป็นการให้ยารักษาตามอาการ

(ii) **มาตรการแบบเข้มข้น** ตัวอย่างที่พาสึกได้ยกมาก็เช่น กรณีของสังคมญี่ปุ่นที่ได้รับแรงกดดันจากชาวนาไร้ที่ดินและจากขบวนการสหภาพคนงานที่เข้มแข็ง รัฐบาลญี่ปุ่นได้ลดความเหลื่อมล้ำด้วยหลายนโยบายที่เข้มข้น เริ่มตั้งแต่มีการปฏิรูปที่ดินถึง 2 ครั้ง และมีนโยบายกระจายรายได้ด้วย 2 มาตรการ หนึ่งคือ **นโยบายภาษี** เช่น เก็บภาษีมรดก ภาษียาได้แบบก้าวหน้า (เพื่อนำเงินภาษีมาจัดสวัสดิการต่างๆ ให้ประชาชน) สองคือ **นโยบายประกันสังคม** ที่ครอบคลุมถึงบำนาญและสาธารณสุข (เป็นระบบที่รัฐบาลจ่ายส่วนหนึ่ง ผู้ได้รับประโยชน์จ่ายส่วนหนึ่ง) จากมาตรการที่เข้มแข็งนี้ในช่วงระหว่างปี พ.ศ.2505-2524 ความเหลื่อมล้ำในสังคมญี่ปุ่นได้ลดลงไปอย่างมาก

ในกรณีของสังคมไทยนั้น ผลงานการศึกษาติดตามนโยบายและมาตรการต่างๆ ของรัฐในการแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำนั้น ยังพบว่า ในขณะที่สังคมไทยนั้นเจ็บป่วยด้วยโรคความเหลื่อมล้ำระดับมะเร็งในสมอง หากทว่าวิธีการรักษาเหี่ยวยานั้นยังคงอยู่ในลักษณะ “ให้ยาแก้ปวดรักษาไปตามอาการ” มาตรการแก้ไขอย่างเข้มข้น เช่น การปฏิรูปที่ดิน นโยบายการเก็บภาษีมรดก หรือการเก็บภาษียาได้แบบก้าวหน้าแบบที่ญี่ปุ่นเคยใช้แก้ปัญหาอย่างได้ผล ยังไม่สามารถนำมาใช้หรือยังไม่ถูกนำมาใช้ในประเทศไทย

ส่วนที่

2

งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น กับปัญหา ความเหลื่อมล้ำ ในสังคมไทย

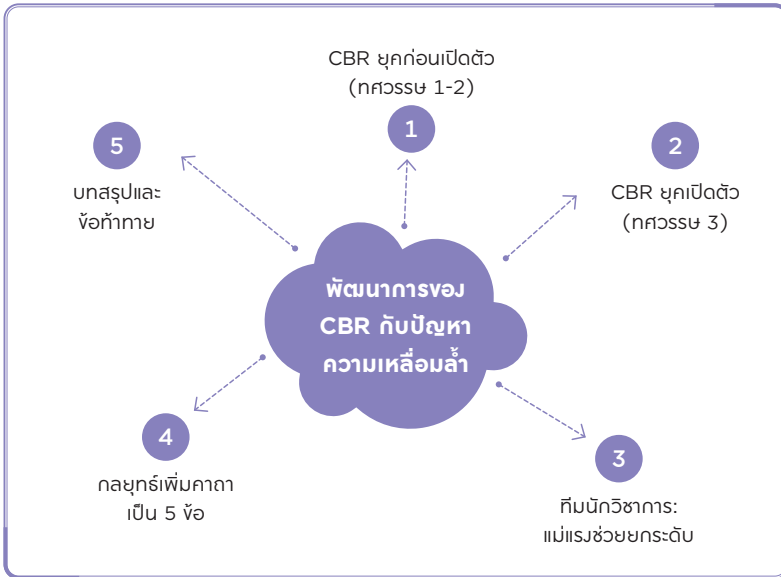

จากแนวคิดเรื่องความเหลื่อมล้ำทั้งในระดับสากลและในสังคมไทย ที่ได้กล่าวมาแล้วในส่วนที่ 1 ในส่วนที่ 2 นี้ ผู้เขียนจะขอปรับโฟกัสให้แคบเข้ามา โดยจะถ่ายทอดเข้ามาที่ตัวงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (CBR) ที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับปัญหาเรื่องความเหลื่อมล้ำที่เกิดขึ้นในสังคมไทย โดยจะนำเสนอเป็น 2 หัวข้อย่อย คือ

- (ก) พัฒนาการของ CBR ต่อปัญหาความเหลื่อมล้ำ
- (ข) เอกลักษณะเฉพาะตัวของ CBR ต่อการแก้ปัญหาความเหลื่อมล้ำ

ส่วนที่ 2 (ก) : พัฒนาการของ CBR ต่อปัญหาความเหลื่อมล้ำ

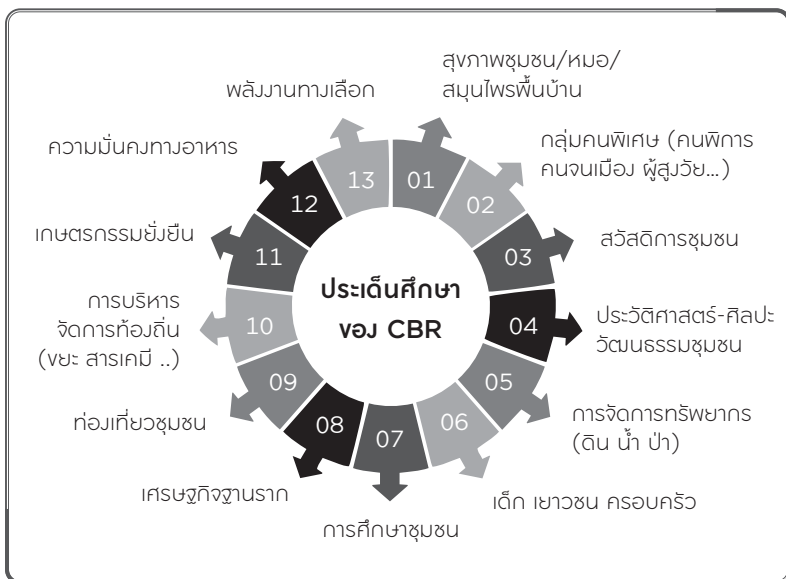
เพื่อที่จะให้เข้าใจความเกี่ยวพันระหว่าง CBR กับเรื่องความเหลื่อมล้ำ ในวันนี้ ผู้เขียนขอพื้นผอยหาตะเข็บด้วยการชวนไปดูความสัมพันธ์ระหว่าง CBR กับความเหลื่อมล้ำตั้งแต่เมื่อวานนี้ เพื่อแสดงให้เห็นว่า ท่ามกลางวันเวลาที่ผ่านไป CBR ได้เปลี่ยนแปลงอะไรไปบ้างในเรื่องความเหลื่อมล้ำ แต่ทว่าก็มีอะไรที่ยังคงเหมือนเดิมไม่เปลี่ยนแปลง อะไรเป็นปัจจัย/เงื่อนไขหรือเหตุผลเบื้องหลัง การเปลี่ยนหรือไม่เปลี่ยนแปลงนี้

1

CBR ยุคก่อนเปิดตัวเรื่องความเหลื่อมล้ำ (พ.ศ.2541-2562)

ในปี พ.ศ.2541 ที่ CBR ได้ก่อตั้งเป็นฝ่ายงานหนึ่งใน สกว. นั้น ประเด็นเรื่องความเหลื่อมล้ำยังไม่ได้ถูกจุดพลุแห่งความสนใจในวงกว้าง (ต้องรอมมาถึงช่วงทศวรรษ 2550) และเนื่องจาก CBR มีคาถาข้อแรกที่ว่าด้วย “ที่มาของโจทย์การวิจัย” ว่าจะต้องมาจากความสนใจในปัญหาต่างๆ ของคนในชุมชนเอง หรือที่เรียกว่าเป็น “มุมมองจากพื้นที่/ระดับล่าง” (Micro approach) ในขณะที่ความสนใจเรื่องความเหลื่อมล้ำนั้นค่อนข้างเป็น “มุมมองจากข้างบน” จากปัญหาระดับชาติ/ระดับกว้าง – Macro approach) เราจึงพบว่า “ปัญหาความเหลื่อมล้ำในช่วงทศวรรษ 2540 นั้น ยังไม่อยู่ในการรับรู้อย่างชัดเจนของคนในชุมชน” ดังนั้น จากภาพรวมปัญหาวิจัย CBR ที่มีถึง 13-14 ปัญหา จึงยังไม่พบว่ามีปัญหาเรื่อง “ความเหลื่อมล้ำ” เป็นหนึ่งในโจทย์วิจัยของชุมชน

แต่ถึงแม้งานวิจัย CBR ในยุคเริ่มต้นนี้จะได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับปัญหาความเหลื่อมล้ำแบบตรงๆ แบบชัดๆ หรือแบบออกนอกหน้าที่มองเห็นได้เลยจากโจทย์การวิจัยที่กล่าวมา แต่ทว่าในอีกด้านหนึ่ง CBR ก็มีความเกี่ยวพันกับเรื่องความเหลื่อมล้ำแบบอ้อมๆ หรือแบบลับๆ (ไม่เปิดตัว) ใน 3 แง่มุม คือ

(i) CBR เกี่ยวข้องกับเรื่องความเหลื่อมล้ำในแง่กลุ่มเป้าหมาย (target group) ตั้งแต่เริ่มก่อตั้งมา CBR ก็เล็งกลุ่มเป้าหมายที่จะทำงานวิจัยด้วยเอาไว้ อย่างชัดเจนว่า จะต้องเป็น “กลุ่มคนเล็กคนน้อย” ที่งานวิจัยมุ่งหวังว่าจะสร้างโอกาสเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของพวกเขาให้ดีขึ้น ส่วนในช่วงทศวรรษที่ 3 ที่ CBR เริ่มเปิดตัวเรื่องความเหลื่อมล้ำอย่างชัดเจน และใช้เครื่องมือ “การเก็บข้อมูลรายได้ของกลุ่มเป้าหมาย” มาทำงาน ข้อมูลดังกล่าวก็ยังเป็นหลักฐานยืนยันได้อย่างชัดเจนว่า กลุ่มเป้าหมายของ CBR นั้นเป็นกลุ่มคนที่อยู่ใต้เส้น 3 เส้นแห่งความเหลื่อมล้ำจริงๆ คือใต้เส้นความยากจน ใต้เส้น 40% ล่าง และใต้เส้นมัธยฐาน หรือพูดง่ายๆ ก็คือ เป็นผู้ที่ตกเป็นเหยื่อของความเหลื่อมล้ำนั่นเอง

(ii) การเปิดเส้นทางวิจัยให้ “ชาวบ้านทั่วไป” ได้มีโอกาสเข้าถึงและเข้าร่วมเป็น “นักวิจัยชุมชน” หากพูดในโหมดของมิติการลดความเหลื่อมล้ำด้านความรู้ ก็ถือได้ว่า นับตั้งแต่การตกฟากถือกำเนิดมาของฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น ก็ได้เพิ่ม “โอกาสในการเข้าถึง/ในการเข้าร่วมเป็นนักวิจัย” ของชาวบ้าน ซึ่งแต่เดิมเส้นทางนี้เคยสงวนสิทธิ์เอาไว้เฉพาะนักศึกษาระดับปริญญาโท-เอกเท่านั้น ในโครงการวิจัย CBR ที่มีชาวบ้านเป็นนักวิจัยนั้น ก็เท่ากับเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้ลงทะเบียนเรียนวิชาวิจัยด้วยการเรียนรู้ไปพร้อมๆ กับลงมือปฏิบัติการจริงนั่นเอง

ในมิติของการลดความเหลื่อมล้ำด้านความรู้ตั้งแต่การถือกำเนิดขึ้นมาของ CBR นี้ นอกจาก CBR จะเกี่ยวข้องกับเรื่องความเหลื่อมล้ำด้านความรู้ตั้งแต่ “ต้นทาง” คือการเปิดโอกาสให้ “ใครๆ ก็มาทำวิจัย CBR” ได้แล้ว (Everyone can do research) ก็ยังเกี่ยวพันมาจนถึง “ปลายทาง” เนื่องจากผลลัพธ์ประการสำคัญของการเข้าเส้นชัยของงานวิจัยทุกประเภทคือ “การสร้างความรู้ใหม่ให้เกิดขึ้น” (New knowledge) งานวิจัย CBR ก็เช่นเดียวกัน ผลลัพธ์สุดท้ายของงานวิจัย CBR ทุกชิ้นจึงเป็นการสร้าง “ความรู้ใหม่” ที่รอบนี้มิได้มาจากความสามารถของนักวิชาการ หากแต่มาจากภูมิปัญญาของชาวบ้าน แรงกระเพื่อมจากผลลัพธ์ดังกล่าวจึงช่วยลดความเหลื่อมล้ำด้านความรู้ที่ว่า แม้แต่ “ความรู้จากชาวบ้าน” (local knowledge) ก็ถือได้ว่าเป็น “ความรู้ประเภทหนึ่ง” ที่มีศักดิ์และศรีเช่นเดียวกับความรู้จากนักวิชาการในมหาวิทยาลัย ดังที่สุริชัย หวันแก้ว และคณะ (2561) สรุปเอาไว้ในการประเมินผลที่เกิดขึ้นจากงานวิจัย CBR ในประเด็นการลดความเหลื่อมล้ำว่า คุณูปการหนึ่งของงานวิจัย CBR ก็คือ การสร้างนักวิจัย (อีกประเภทหนึ่ง) เพื่อเปิดพื้นที่การเมืองของความรู้ (Politics of knowledge) ให้เกิดขึ้นในสนามแห่งการผลิต-การสร้าง-การใช้ความรู้

(iii) กิจกรรมในงานวิจัย CBR ล้วนมีส่วนผสมของกลไกการลดความเหลื่อมล้ำ ความเกี่ยวพันอีกแง่มุมหนึ่งระหว่าง CBR กับความเหลื่อมล้ำ แม้จะอยู่ใน “ยุคปิดตัว” ก็คือ บรรดากิจกรรมต่างๆ ในงานวิจัย CBR ไม่ว่าจะเป็นกิจกรรมที่เกี่ยวกับกระบวนการวิจัย (การพัฒนาโจทย์/การเก็บข้อมูล) กิจกรรมการแก้ไขปัญหา กิจกรรมการเสริมพลัง (การฝึกอบรม การศึกษาดูงาน) กิจกรรมการขับเคลื่อนใช้ประโยชน์จากงานวิจัย กิจกรรมการขยายผล ฯลฯ บรรดา กิจกรรมเหล่านี้หากนำมาสกัดแยกแยะดูธาตุส่วนผสมภายในแล้ว ก็จะพบว่า ในทุกกิจกรรมมักจะมีส่วนผสมของกลไกการสร้างความเป็นธรรมตามข้อเสนอของ G. Therborn (2013) ทั้ง 4 กลไก ดังในภาพ

กลไกของ ความเหลื่อมล้ำ	ชนิดของ ความเหลื่อมล้ำ	กลไกการสร้าง ความเป็นธรรม
การสร้างระยะห่าง (Distanciation)	ความเหลื่อมล้ำ ในชีวิต	การเพิ่มเติมต่อ (Approximation)
การกีดกัน (Exclusion)	ความเหลื่อมล้ำ ในสถานะความเป็นอยู่	การผนวกรวม (Inclusion)
การสร้างชั้นบังคับบัญชา (Hierarchization)	ความเหลื่อมล้ำด้าน ทรัพยากร	การลดชั้นบังคับบัญชา (De-hierarchization)
การขูดรีด (Exploitation)		การจัดสรรใหม่และการฟื้นฟู สมรรถนะ (Redistribution & Rehabilitation)

ที่มา: Therborn, 2013, pp. 49-64

i) กลยุทธ์เพิ่มเติมต่อ (Approximation) เนื่องจากกลุ่มที่ CBR ทำงานอยู่ด้วย เป็นกลุ่มที่มีน้อยกว่าคนอื่น ดังนั้น การแก้ไขจึงเป็น “การเพิ่มให้ทัดเทียมคนอื่น” ตั้งแต่การเพิ่มทางเลือก (เช่น พลังงานทางเลือก) เพิ่มการพึ่งตนเอง เพิ่มความสามารถในการจัดการ

ii) **กลยุทธ์การผนวกรวม (Inclusion) การถูกกีดกัน (Exclusion)** เช่น การเข้าถึงการใช้บริการนิเวศ (เช่น การเข้าไปเก็บของป่า) การถูกกีดกันจากการวางแผนชุมชน/แผนจัดการน้ำ ฯลฯ งานวิจัย CBR ก็คือ การสร้างโอกาสให้ผู้คนที่ถูกเหลื่อมล้ำได้เข้าไปมีส่วนร่วมมากขึ้น

iii) **กลยุทธ์การลดชั้นบังคับบัญชา (De-hierarchyization)** สำหรับงานวิจัยที่เน้นการทำงานร่วมกับภาคที่เป็นหน่วยงานรัฐ ซึ่งมีขั้นตอนหรือกระบวนการที่มีหลายลำดับชั้น ซึ่งทำให้ประชาชนเข้าถึงยากหรือเข้าไม่ถึงเป้าหมายของงานวิจัย CBR ที่ทำงานกับหน่วยงานรัฐก็คือ การลดลำดับขั้นตอนให้เข้าถึงได้ง่ายขึ้นหรือสะดวกมากขึ้น

iv) **กลยุทธ์การจัดสรรใหม่และการฟื้นฟูสมรรถนะ (Redistribution & Rehabilitation)** เช่น การจัดหาพื้นที่สำหรับตลาดสินค้าอินทรีย์ การจัดพื้นที่ใหม่สำหรับผู้สูงอายุหรือคนพิการ เป็นต้น

2

CBR ยุคเปิดตัวเรื่องความเหลื่อมล้ำ (ทศวรรษที่ 3-พ.ศ.2563)

(2.1) **ปัจจัยขับเคลื่อนงาน CBR ในทศวรรษที่ 3** ในช่วงทศวรรษที่ 3 ของ CBR (ช่วงปี พ.ศ.2562) ได้มีปัจจัยทั้งภายนอกและภายในที่ขับเคลื่อนให้ “ความสัมพันธ์แบบปิดๆ และอ้อมๆ” ระหว่าง CBR กับประเด็นความเหลื่อมล้ำต้องคลี่คลายมาเป็น “ความสัมพันธ์แบบเปิดเผยและโดยตรง” ดังนี้

(i) **ปัจจัยภายนอก** อาจจะเป็นเพราะในช่วงทศวรรษ 2560 กระแสการจุดพลุเรื่องความเหลื่อมล้ำในระดับโลกได้ไหลบ่าเข้ามาในสังคมไทย โดยเฉพาะการเปิดเผยตัวเลขชี้กจจิตใจคนไทย (บางกลุ่ม) บางตัวเลข เช่น ประเทศไทยเราติดอันดับ 1 ใน 3 ของโลกที่มีความเหลื่อมล้ำสูงสุดของโลก การได้ยินสโลแกนจากผู้นำประเทศว่า “เราจะไม่ทิ้งใครไว้ข้างหลัง” ข้อมูลข่าวสารการเผยแพร่ของสื่อมวลชนประเภทต่างๆ จนผลักดันให้ประเด็นเรื่องการลดความเหลื่อมล้ำกลายเป็นวาระแห่งชาติและส่งผลกระทบต่อเนื่องทุกวงการ เช่น

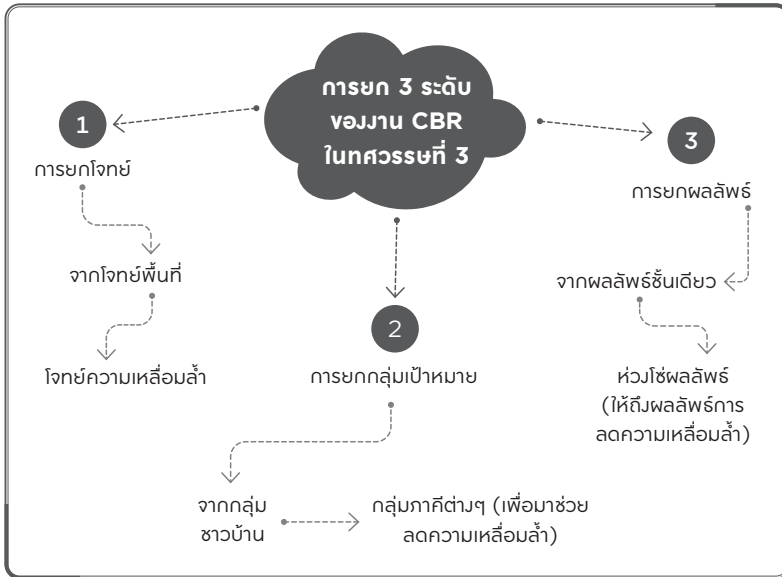
การลดความเหลื่อมล้ำได้กลายเป็นเป้าหมายหนึ่งของสภาพพัฒนาฯ ภายใน สกว. เองก็ได้สนับสนุนให้มีการทำวิจัยประเด็นว่าด้วยความเหลื่อมล้ำในมิติต่างๆ อีกหลายร้อยโครงการในช่วงปี พ.ศ.2558 ในสำนักงานสภานโยบายการอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรมแห่งชาติ (สอวช.) ที่เป็นองค์กรบริหารด้านการสนับสนุนด้านงบประมาณการวิจัยก็ได้สร้างแพลตฟอร์มการวิจัยเพื่อการพัฒนาเชิงพื้นที่และเพื่อลดความเหลื่อมล้ำขึ้นมาเป็นแพลตฟอร์มหนึ่งเลย (CBR สังกัดอยู่ภายใต้แพลตฟอร์มนี้)

(ii) **ปัจจัยภายใน** ดังที่ได้เกริ่นมาบ้างแล้วในช่วงต้นว่า ในปี พ.ศ.2562 เกิดการเปลี่ยนภูมิทัศน์ระบบวิจัยของไทย ส่งผลให้ CBR ต้องเปลี่ยนสถานะจากการเคยเป็น “ฝ่ายงานหนึ่ง” ใน สกว. มาเป็น “ชุดโครงการหนึ่ง” ในแพลตฟอร์มความเหลื่อมล้ำของ วช. ดังนั้น CBR จึงต้องหันมาจับประเด็นเรื่องความเหลื่อมล้ำในงานวิจัย CBR ให้ชัดเจนแบบมีที่มาที่ไปมากขึ้น

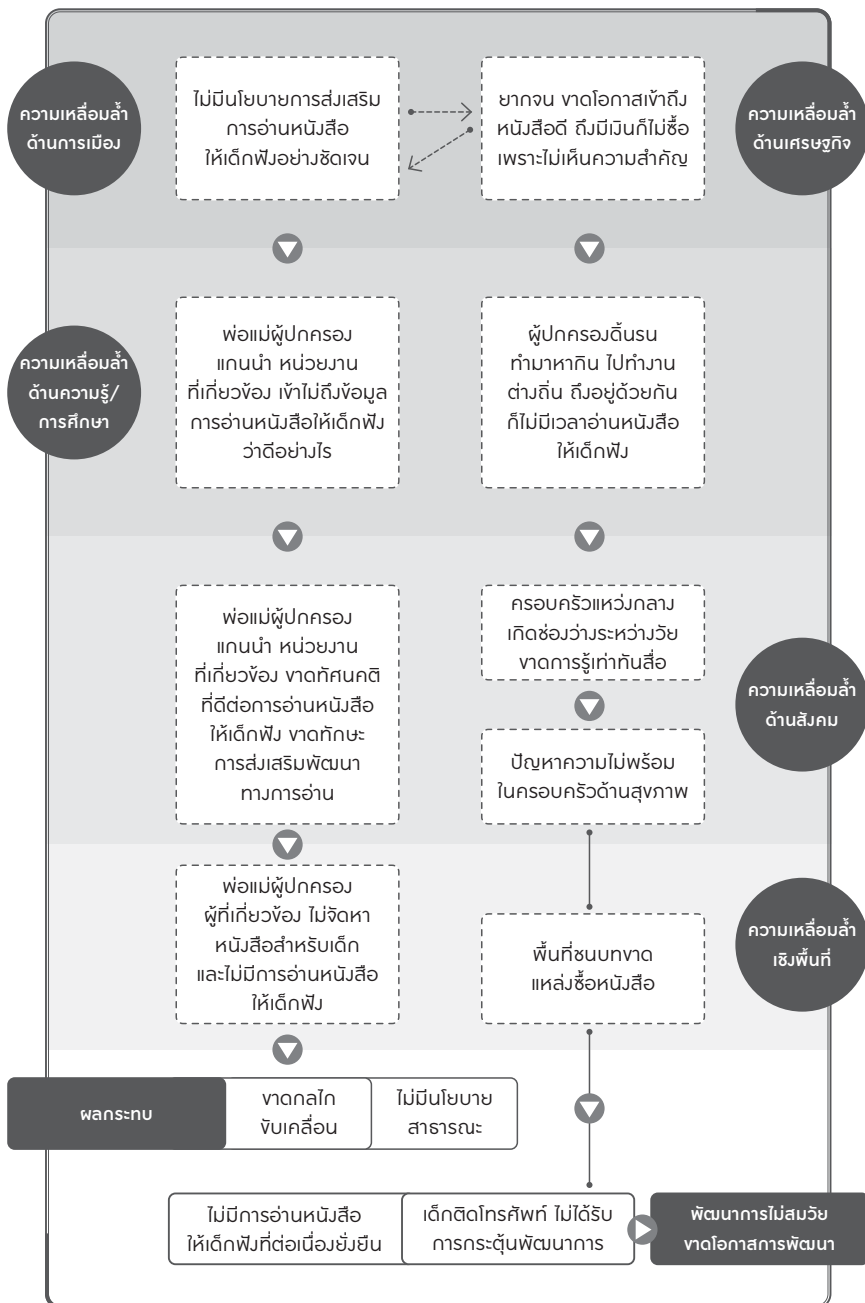
สำหรับกลยุทธ์ในการเพิ่มแสงเรืองความเหลื่อมล้ำใน CBR ให้โดดเด่นมากขึ้นนั้น CBR ได้ใช้ 2 กลยุทธ์ กลยุทธ์แรกคือ **การยกระดับงาน CBR ให้สูงขึ้น** ใน 3 แง่มุม และกลยุทธ์ที่ 2 คือ **การเพิ่มคาตา**ในการทำงานจากเดิม 3 คาตามาเป็น 5 คาตาเพื่อให้ครอบคลุมภารกิจใหม่

(2.2) กลยุทธ์ 3 ยกระดับ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ลักษณะของงาน CBR นั้นเป็นงานวิจัยขนาดเล็ก (Small-scale research) มีการตั้งโจทย์เล็กๆ ในระดับพื้นที่ (Micro) มีกลุ่มเป้าหมายเป็นกลุ่มคนในพื้นที่ และมักจะคาดหวังผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นจากงานวิจัยแบบขั้นเดียว (ยิงปืนนัดเดียวก็หวังจะได้คนตัวเดียว)

แต่เมื่อ CBR ขยายเป้าหมายของงานมาที่โจทย์เรื่อง “ความเหลื่อมล้ำ” ซึ่งเป็นเป้าหมายระดับชาติ (Macro) หากเปรียบเทียบกับทีมฟุตบอลก็เหมือนการไต่อันดับจากการเป็นทีมฟุตบอลที่เล่นระดับโรงเรียนหรือระดับดิวิชั่นให้ขึ้นมาเล่นระดับลีก ในการนี้ CBR ในทศวรรษที่ 3 จึงต้องจัดกระบวนทัพใหม่เพื่อรองรับภารกิจใหม่ที่ใหญ่ขึ้น กลยุทธ์แรกของ CBR จึงเป็นการยกระดับการทำงานใน 3 แง่มุม

(2.2.1) การยกโจทย์ จากโจทย์เดิมของ CBR ที่เป็นการต้องการของกลุ่มต่างๆ ในชุมชน ในโครงการวิจัยนำร่องทั้ง 25 โครงการ ทีมวิจัยจะถูกฝึกให้มีการเชื่อมโยงโจทย์วิจัยทั้ง 13 ประเด็นให้โยงมาสู่โจทย์เรื่องความเหลื่อมล้ำที่เรียกว่าเป็น **กระบวนการเชื่อมประเด็นจุลภาค-มหภาค** (Micro-Macro Linkage) โดยการใช้ “เลนส์ความเหลื่อมล้ำ” (Inequality Lens) ไปส่องดูในโครงการวิจัยแต่ละโครงการว่า มีแง่มุมของความเหลื่อมล้ำในมิติใดบ้างเกิดขึ้น ณ จุดใดและอย่างไร ตัวอย่างเช่น โครงการการพัฒนากลไกการอ่านระดับตำบลเพื่อส่งเสริมพัฒนาการเด็ก จังหวัดยโสธร (นรรณฐิยา ผลขาว, 2563) ที่มีเป้าหมายส่งเสริมการอ่านของเด็ก หลังจากส่องด้วยเลนส์ความเหลื่อมล้ำ (7 มิติ) แล้ว ก็จะพบแง่มุมของความเหลื่อมล้ำ ดังนี้

(2.2.2) การยกระดับของกลุ่มเป้าหมาย ในช่วง 2 ทศวรรษแรกนั้น

CBR มักจะเล็งกลุ่มเป้าหมายเอาไว้เป็นกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบจากปัญหา (Victim) เท่านั้น หรือหากพูดในโหมดเรื่องความเหลื่อมล้ำ ก็คือกลุ่มคนที่ถูกเหลื่อมล้ำนั่นเอง แต่เมื่อ CBR ก้าวขึ้นมาเล่นโจทย์ใหญ่ไพเราะพิริบเรื่องความเหลื่อมล้ำซึ่งเป็นปัญหาที่ซับซ้อน มีปมหลายเปลาะ ในแต่ละเปลาะมีกลไกหลายชนิดมาร่วมกันสร้างปัญหา ดังนั้น ในทศวรรษที่ 3 นี้ CBR จึงต้องขยาย “กลุ่มเป้าหมาย” ที่จะทำงานด้วยให้กว้างขวางออกไปจากเดิมคือ “กลุ่มเหยื่อที่ได้รับผลกระทบ” (ชาวบ้านกลุ่มต่างๆ) ออกไปถึงกลุ่มที่เรียกว่า “ภาคีประเภทต่างๆ” โดยสร้าง “เครื่องมือใหม่” ในการจำแนกประเภทภาคีตามประเด็นเรื่องความเหลื่อมล้ำออกเป็น 3 กลุ่มผู้เล่น (Players)

(i) Player A เป็นกลุ่มผู้มีเจตนาดีอยากช่วยแก้ปัญหาความเหลื่อมล้ำในสังคม ซึ่งอาจจะครอบคลุมตั้งแต่บรรดาผู้มีจิตเป็นกุศล มูลนิธิที่ทำงานด้านการสงเคราะห์ ไปจนกระทั่งถึงองค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆ รวมทั้งสถาบันการศึกษา

(ii) Player B เป็นกลุ่มหน่วยงานภาครัฐ ซึ่งดูเหมือนจะเป็น “เจ้าภาพหลัก” ที่ต้องรับผิดชอบเรื่องการแก้ไขปัญหาคความเหลื่อมล้ำ

(iii) Player C เป็นกลุ่มประชาชนที่เป็นผู้ได้รับผลกระทบต่างๆ จากปัญหาความเหลื่อมล้ำ

ในภาคปฏิบัติของการทำงาน แต่เดิมนั้น คนทำงาน CBR เคยมีเครื่องมือ “การวิเคราะห์ผู้มีส่วนได้เสีย” (Stakeholder analysis) ใช้ในการทำงานอยู่แล้ว ดังนั้น เครื่องมือชิ้นใหม่ในการจำแนกภาคีตามประเด็นความเหลื่อมล้ำจึงเป็นเครื่องมือใหม่ที่มาช่วยเสริมต่อยอดจากเครื่องมือเดิม ดังตัวอย่างการใช้เครื่องมือใหม่นี้ในโครงการ “การมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการภัยพิบัติน้ำท่วมโดยเน้นการสร้างความมั่นคงทางอาหารในพื้นที่น้ำท่วมเขตเมือง ตำบลปทุม ตำบลกุดลาด อำเภอมือง จังหวัดอุบลราชธานี” (บรรเทิง พลสวัสดิ์, 2563) ในโครงการนี้ ทีมวิจัยเพื่อท้องถิ่นได้ขับเคลื่อนตามผู้เล่น (players) โดยแบ่งได้ดังนี้

1. **Player A** เป็นกลุ่มผู้มีเจตนาดีอยากช่วยแก้ปัญหาความเหลื่อมล้ำในสังคม ได้แก่ รพ.สต. ดงห้องแห่, วัดใหม่ประชาสรรค์, โรงพยาบาล 50 พรรษา, ผู้นำชุมชน, อาสาสมัครประจำหมู่บ้าน

2. **Player B** เป็นกลุ่มภาครัฐ ซึ่งดูเหมือนจะเป็น “เจ้าภาพหลัก” ได้แก่ เทศบาลตำบลปทุม และองค์การบริหารส่วนตำบลกุดลาด

3. **Player C** เป็นกลุ่มประชาชนที่เป็นผู้ได้รับผลกระทบต่างๆ จากปัญหาความเหลื่อมล้ำ ได้แก่ ผู้ประสบภัยน้ำท่วมในพื้นที่เทศบาลตำบลปทุม และตำบลกุดลาด โดยเลือกมาเป็นกลุ่มเป้าหมายในการเก็บข้อมูลจำนวน 35 ครอบครัว

ทีมวิจัย CBR และ Players ทั้ง 3 กลุ่ม ได้ร่วมกันดำเนินกิจกรรมปฏิบัติการเพื่อแก้ไขปัญา ซึ่งมีขั้นตอนดังต่อไปนี้

1. การประชุมทีมเพื่อวางแผนการดำเนินงานและแบ่งบทบาทหน้าที่
2. มีการเติมประเด็นความรู้และเครื่องมือการสำรวจข้อมูล
3. ดำเนินการสำรวจข้อมูลตามประเด็นและเครื่องมือที่ออกแบบ
4. สร้างข้อมูลจากการสำรวจข้อมูลและวางแผนแนวทางปฏิบัติการ
5. ปฏิบัติการตามแนวทางที่วางไว้
6. การติดตามประเมินผลการดำเนินงาน
7. การถอดบทเรียนการดำเนินงานเพื่อให้ได้ชุดความรู้และแนวทางการจัดการและสามารถนำไปขยายผลต่อยอดได้
8. สรุปผลการดำเนินงาน และรายงานผล

เพื่อต่อยอดความจำเป็นที่จะต้องขยายกลุ่มเป้าหมายในการแก้ไข ปัญหาความเหลื่อมล้ำให้กว้างขวางออกไป เพื่อให้พอรับมือกับปัญหาขนาดใหญ่ ดังกล่าวได้ โครงการบริหารฯ ได้สร้างตัวช่วยขึ้นมาหลายๆ ตัว เช่น การณรงค์ สโลแกนที่ว่า “CBR นั้นทำงานโดยมี “ชุมชน” อยู่ในดวงใจ และต้องมี “ภาคี” อยู่ในดวงตาด้วย” หรือการสังเคราะห์ชุดความรู้เรื่องการทำงานกับภาคี ออกมาเป็นหนังสือคู่มือชื่อ **“ชี้นำเลียบค่าย: บทเรียนการทำงานกับภาคี ของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น”** (กาญจนา แก้วเทพ, 2564) เพื่อให้เป็นเสียงก้องกังวาลทางความรู้สำหรับคนทำงาน CBR ในประเด็นนี้

(2.2.3) การยกระดับผลลัพธ์ จากแต่เดิมนั้น งานวิจัย CBR มักจะคาดหวังผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นจากการทำกิจกรรมเพียงขั้นเดียว เช่น ทำเรื่องการขาดแคลนน้ำก็ได้ น้ำมากขึ้น ทำเรื่องจัดการขยะก็ลดขยะได้น้อยลง ทำเรื่องแปรรูปผลิตภัณฑ์ก็ได้ผลิตภัณฑ์ใหม่เกิดขึ้น แต่ทว่าผลลัพธ์เพียงขั้นเดียวนี้นั้นยังไม่ช่วยให้ก้าวไปถึงการแก้ปัญหาเรื่องความเหลื่อมล้ำได้ ดังนั้น ทั้งโหนด-พีเลียง และนักวิจัยชุมชนจึงได้รับการฝึกอบรมการใช้เครื่องมือใหม่ คือ **ห่วงโซ่ผลลัพธ์ (Outcome Mapping)** ที่จะยกระดับจาก “การยิงปืนนัดเดียว ได้นกตัวเดียว” ขึ้นมาเป็น “การยิงปืนนัดเดียว ได้นกทั้งฝูง” ดังเช่น ในตัวอย่างโครงการการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนผ่านกองทุนสวัสดิการชุมชนเพื่อลดความเหลื่อมล้ำทางสังคมในเขตเทศบาลเมืองสมุทรสงคราม จังหวัดสมุทรสงคราม (ชุดิปปา ดวงมรกต และคณะ, 2564) ได้แสดง “ห่วงโซ่ผลลัพธ์ที่หลากหลาย” ที่จะเกิดขึ้นในโครงการวิจัยเรื่องกองทุนสวัสดิการชุมชน ดังภาพ

กรอบแนวคิดการดำเนินงานปีที่ 1

คณะกรรมการกองทุน 3 กลุ่ม แบ่งตามความพร้อมในการทำงาน

1. พร้อม โจทย์เล็ก ๆ ทุนเริ่มต้นก็ แบบไม่ติดมือเลย จำนวน 10 คน
2. พร้อม แต่มีเงื่อนไข เช่น เวลา มีการทำงานที่ช้า จำนวน 14 คน
3. พร้อม มีใจ แต่ทว่าความเข้าใจ/ประสบการณ์ในการทำงานกองทุน จำนวน 5 คน

- คณะกรรมการกองทุน/ทุนนำร่อง 2 มีศักยภาพในการขับเคลื่อนงาน
- คณะกรรมการกองทุน ภาคเอกชน และภาคประชาสังคม มีความสัมพันธ์และดำเนินมาด้วยกันอย่างมีส่วนร่วม

เกิดองค์ความรู้ระบบการจัดสวัสดิการชุมชน โดยกรมมีส่วนร่วมภาคส่วน (กิจกรรม 1, 2, 3, 7, 8, 9)

- บทเรียนการดำเนินงานกองทุนที่พัฒนา องค์ความรู้/หลักสู่สาธารณะเพื่อลดความเหลื่อมล้ำ
- มีหน่วยงานเข้าร่วมทุกภาคส่วน

เกิดระบบฐานข้อมูลที่ใช้ในการวางแผนการจัดสวัสดิการ (กิจกรรม 4, 5, 6, 7, 8)

- ระบบข้อมูลกองทุนสวัสดิการ
- มีสวัสดิการชุมชนครอบคลุมทุกมิติ
- การปรับปรุงระเบียบสวัสดิการกองทุน
- แพลตฟอร์มการเก็บข้อมูล
- แผนการพัฒนากองทุนเพื่อลดความเหลื่อมล้ำ
- ทุนด้านสังคม
- มีหน่วยงานเข้าร่วมทุกภาคส่วน

- ที่วิจัยสามารถนำเสนอแผนให้หน่วยงาน ภาครัฐ/เอกชน/ประชาสังคม รัฐบาล ภาคเอกชน และภาคประชาสังคม สนับสนุนและมีส่วนร่วมในการดำเนินงานกับ กองทุน

ภาคีเครือข่ายทุกภาคส่วนพัฒนา มีส่วนร่วมเพิ่มขึ้น (กิจกรรม 7, 8)

- ที่วิจัยมีความสัมพันธ์และรับทรัพยากรมีส่วนร่วม ในการทำกิจกรรมกับทุกภาคส่วน
- ที่วิจัยทำรอบประชุม/เป็นคณะทำงานของภาครัฐ/ ภาคเอกชน/ภาคประชาสังคม เพื่อวางแผนงาน

- จำนวนสมาชิกเพิ่มขึ้น และมีความสนใจเฉพาะเจาะจง
- กองทุนมีรายได้ที่ได้ไปใช้การสวัสดิการชุมชนครอบคลุม ทุกมิติ
- การปรับปรุงระเบียบสวัสดิการกองทุน
- กลุ่มย่อยโอกาสทำกับสวัสดิการ
- เน้นกรรมการลดความเหลื่อมล้ำจากการช่วยเหลือกัน
- ทุกภาคส่วน

- กองทุนมีความเข้มแข็ง
- จำนวนสมาชิกเพิ่มขึ้น
- มีสวัสดิการชุมชนครอบคลุม ทุกมิติ
- ได้รับงบประมาณสนับสนุน จากหน่วยงาน/ภาคเอกชน
- กลุ่มย่อยโอกาสทำกับ สวัสดิการและได้ไม่โอกาส

- ลดความเหลื่อมล้ำ
- มีดีสังคม
- มีมิตรภาพที่ดีกับทรัพยากร

- การทำกับสวัสดิการชุมชน คนมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น

- กลุ่มในพื้นที่ที่ทั้งวิจัย เป็นสมาชิกกองทุนและไปเป็นสมาชิกกองทุน ได้แก่
1. ผู้มีอายุ 1) เรื่องความช่วยเหลือ (ลดเสียง ถูกดุด่า) 2) พบพาดพิงและครอบครัวได้ (มีรายได้ มีสวัสดิการ ทรัพยากร มีความรู้) 3) มีศักยภาพช่วยเหลือผู้อื่นได้
 2. คนวัยทำงาน ผู้ขายคน มีรายได้ต่ำกว่ามาตรฐาน ไม่ไปประกันสังคม ไม่ตามประกาศการช่วยเหลือ
 3. เด็กและเยาวชน 1) อายุตั้งแต่แรกเกิดถึง 15 ปี ที่ต้องกระเด็นผ่านพ่อแม่ 2) อายุ 16 ปีขึ้นไป 25 ปี ที่พร้อม ดีดเส้นด้วยตัวเอง

(2.3) การยกระดับจำเป็นต้องมี “แม่แรง” มาช่วย ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ในประวัติศาสตร์ช่วง 2 ทศวรรษแรกของ CBR นั้น คนทำงาน CBR ไม่ได้จับประเด็นเรื่องความเหลื่อมล้ำอย่างชัดเจนและจริงจัง ดังนั้น การสะสมชุดความรู้ความเหลื่อมล้ำจึงมิได้ถูกจัดทำอย่างมีระบบ แม้ว่า CBR กำลังทำงานอยู่กับกลุ่มคนที่ถูกเหลื่อมล้ำก็ตาม

จนกระทั่งในช่วงทศวรรษ 2560 ที่สังคมไทยโดยรวมได้เริ่มจุดประกายความสนใจเรื่องความรุนแรงของปัญหาความเหลื่อมล้ำ การตอบสนองในเรื่องนี้ที่ไกล่ตัว CBR มากที่สุดก็คือ การมีชุดโครงการศึกษาวิจัยเรื่องความเหลื่อมล้ำของ สกว. ในช่วงปี พ.ศ.2558 ที่ได้กล่าวถึงมาแล้ว ในฝ่ายงาน CBR เองก็ได้เริ่มมีการก้าวเข้ามาสู่วงโคจรในเรื่องความเหลื่อมล้ำกันบ้าง เช่น มีงานวิจัย CBR เรื่อง “การพัฒนาระบบเศรษฐกิจชุมชนเพื่อลดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและสังคมในชนบทอีสาน” (สุวิทย์ กุหลาบวงษ์, สันติภาพ ศิริวัฒนไพบูลย์, 2560) เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม หากถามหาความชัดเจนเรื่องความเหลื่อมล้ำในหมู่คน CBR ตั้งแต่จุดเริ่มต้นที่ว่า ความเหลื่อมล้ำคืออะไร มีกี่ประเภท จะรู้ได้อย่างไรว่ามีความเหลื่อมล้ำในชุมชนที่เรากำลังวิจัยอยู่หรือเปล่า ฯลฯ ไปจนกระทั่งคำถามที่ยากมากขึ้นว่า “แล้วงานวิจัย CBR ได้แก้ไขความเหลื่อมล้ำอะไรได้บ้าง มีวิธีการแก้ไขอย่างไร วัตถุประสงค์อย่างไร มีหลักฐานอะไรมายืนยัน” ต่อคำถามเหล่านี้ ในช่วงปี พ.ศ.2562 คงต้องยอมรับว่า คนทำงาน CBR ยังไม่มีคำตอบที่ชัดเจนต่อบรรดาคำถามดังกล่าว หรือยังไม่มีคำตอบที่แสดงความเข้าใจร่วมที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันต่อประเด็นดังกล่าวนี้

ดังนั้น ในกระบวนการยกระดับทั้ง 3 เป้าคือ โจทย์วิจัย กลุ่มเป้าหมาย และผลลัพธ์นั้น ทางโครงการบริหารฯ ได้พูดคุยปรึกษาหารือกันว่า หากใช้กระบวนการและผลกำลังการยกตัวจากภายในเท่านั้น เช่น ทำการศึกษากันเองหรือมาประชุมแลกเปลี่ยนกัน คงจะทำได้ยากหรืออาจต้องใช้เวลายาวนานจนไม่ทันการ ดังนั้น ทางโครงการบริหารฯ จึงตกลงกันว่า การยกระดับการบริหารความรู้และการบริหารคนรู้ในครั้งนี้น่าจะใช้ “เส้นทางลัด” (shortcut)

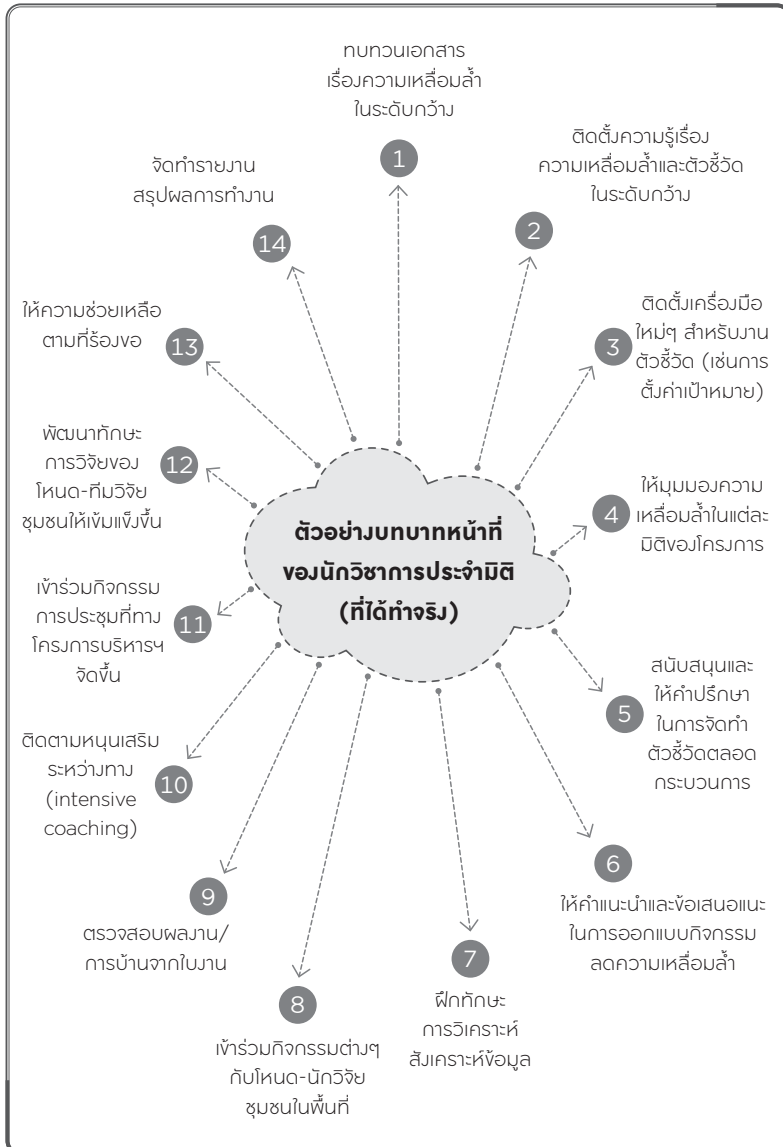
ที่อาศัย “แม่แรงจากภายนอก” มาช่วย และ “แม่แรง” ที่ว่านี้ก็คือ ทีมนักวิชาการที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญและมีประสบการณ์ในการทำงานด้านความเหลื่อมล้ำ เข้ามาร่วมทำงานกับโหนดพี่เลี้ยงและนักวิจัยชุมชน โดยแบ่งทีมนักวิชาการออกตามมิติ 7 ด้านของความเหลื่อมล้ำ และให้โหนดนำร่องทั้ง 25 โหนดตระเวนไปสำรวจดูว่า (แบบ shopping) โครงการของตนเองสอดคล้องกับความเหลื่อมล้ำในมิติใด หลังจากนั้นทีมนักวิชาการและโหนด/นักวิจัยชุมชนทั้ง 7 มิติก็จะร่วมกันทำงานสร้างชุดความรู้เรื่องการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ 7 มิติขึ้นมา (Co-creation of knowledge) ซึ่งถือได้ว่า การทำงานร่วมกันอย่างใกล้ชิดครบวงจร และเสมอภาคกันระหว่างนักวิชาการกับโหนดพี่เลี้ยง-นักวิจัยชุมชนนี้ จัดว่าเป็น “นวัตกรรมด้านการบริหารจัดการความรู้” ได้อย่างหนึ่งในโครงการนี้

รายชื่อของนักวิชาการที่ทางโครงการบริหารฯ เรียนเชิญมาประจำการในแต่ละมิติความเหลื่อมล้ำและจำนวนโครงการวิจัยตัวอย่างที่เข้าร่วมทำงานในแต่ละมิติ มีดังนี้

การพัฒนาตัวชี้วัดการลดความเหลื่อมล้ำในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น

ตัวชี้วัดการลดความเหลื่อมล้ำ	รายชื่อนักวิชาการและทีมงาน	จำนวนโครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นที่ดูแลภายใต้มิติ
1 ตัวชี้วัดร่วม (เศรษฐกิจ) และตัวชี้วัดมิติเศรษฐกิจ	ดร.เดชรัต สุขกำเนิด	25 โครงการ (ตัวชี้วัดร่วม) 7 โครงการ (ตัวชี้วัดมิติเศรษฐกิจ)
2 ตัวชี้วัดมิติสังคม	ดร.พิชญ์ สุรพลชัย ดร.อเนกพล เกื้อมา และ ดร.ธีรพล ศิลาวรรณ	2 โครงการ
3 ตัวชี้วัดมิติสิ่งแวดล้อม	ดร.พิรพัฒน์ โกศลศักดิ์สกุล	4 โครงการ
4 ตัวชี้วัดเชิงพื้นที่	รศ.ดร.ประภาส ปันตบแต่ง	2 โครงการ
5 ตัวชี้วัดวัฒนธรรม	ผศ.ดร.อินทรา ซาฮีร์	3 โครงการ
6 ตัวชี้วัดมิติการเมือง	อ.ไพสิฐ พาณิซย์กุล	4 โครงการ
7 ตัวชี้วัดมิติความรู้	ผศ.เยี่ยมลักษณ์ อุดาการ	3 โครงการ

สำหรับบทบาทของนักวิชาการประจำแต่ละชุมชนมีความเหลื่อมล้ำนั้น
 พอจะประมวลรวมได้ดังนี้ (ดูแล้วเหมือนจะ “เป็นทุกอย่างให้เธอแล้ว”)

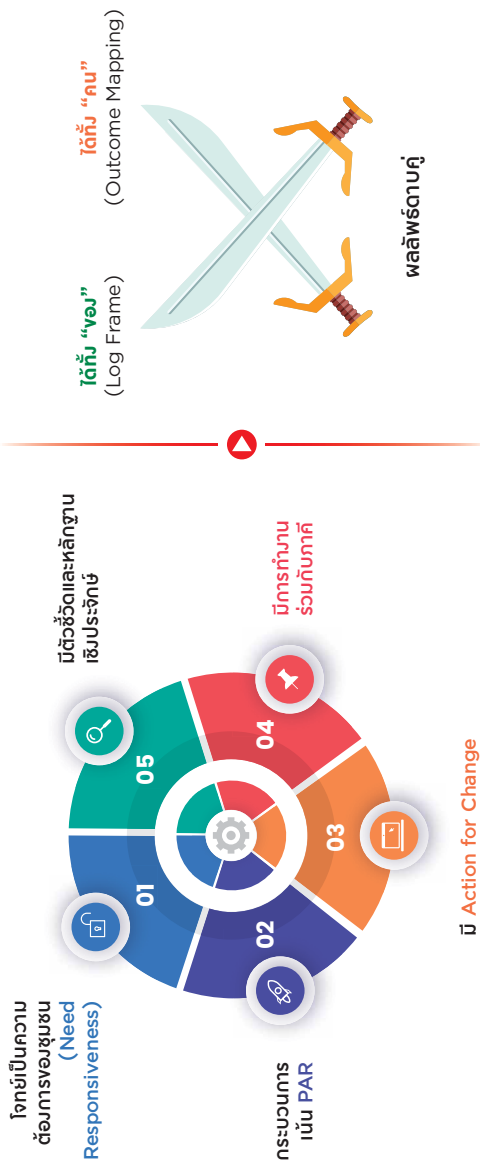

(2.4) กลยุทธ์การเพิ่มคาถา 5 จ้อย CBR

หากพลิกดูหน้าประวัติศาสตร์ 3 ทศวรรษของ CBR ผู้เขียนอยาก จะสรุปว่า เส้นทางประวัติศาสตร์สายนี้เป็น “ประวัติศาสตร์แห่งความท้าทาย” โดยผู้ที่เดินอยู่บนเส้นทางนี้จะต้องผ่านประสบการณ์การลองผิดลองถูกมาบ้าง อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้กว่าที่จะผ่านด่านแต่ละด่านมาได้ เช่น ประวัติศาสตร์ หน้าแรกสุดของ CBR ก็คือ คำถามท้าทายที่ว่า ถ้าให้ชาวบ้านเจ้าของปัญหา มาทำวิจัยแก้ปัญหของตัวเองตามสไตล์ “เจ็บเอง รักษาเอง” แล้วจะนักเลง ได้จริงหรือเปล่า (แล้วคนเจ็บจะหายหรือเปล่า) และผลลัพธ์จากการตอบคำถาม ท้าทายนั้นก็คือ ชุดความรู้ที่เรียกว่า “หลักการทำงานของ CBR” (เรียกเล่นๆ ว่า คาถากำกับ 3 ข้อ) ที่มีหลักสำคัญ 3 ข้อ คือ การวิจัยนั้นต้องมาจากและ มีโจทย์ที่ตอบสนองความต้องการของชาวบ้าน ชาวบ้านต้องมีส่วนร่วม อย่างแท้จริง สูงสุดและครบวงจร และต้องมีการออกแบบกิจกรรมและลงมือ ทำจริงเพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลง

สำหรับประวัติศาสตร์หน้า 2 ในช่วงทศวรรษที่ 3 ของ CBR ก็มีคำถามใหม่ๆ มาท้าทายให้คนทำงาน CBR ได้ฉงนงวยต่อไป คำถามท้าทาย ใหม่ก็คือ จะเอางานวิจัย CBR ที่เป็นงานเล็กๆ มาแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำ ที่มีขนาดใหญ่ มีความรุนแรงและเรื้อรังได้หรือไม่ (เทพนิยายเรื่องเดวิดผู้ชายยักษ์ จะเป็นจริงหรือไม่) หรือได้อย่างไร ซึ่งในการตอบโจทย์ท้าทายใหม่นี้ คนทำงาน CBR มีความเห็นว่า คาถากำกับ 3 ข้อเดิมนั้นก็คงยังจะใช้อยู่ แต่อาจจะไม่เพียงพอ ที่จะรับมือกับปัญหาที่ใหญ่ขึ้นดังที่ได้กล่าวมาแล้ว จึงจำเป็นต้องเสริมคาถาใหม่ เพิ่มเติมขึ้นมาอีก 2 ข้อคือ ข้อคาถาข้อ 4 และข้อ 5 รวมเป็นคาถา 5 ข้อ ดังในภาพ

ภาพฉาย CBR ทศวรรษที่ 3 (คัมภีร์)

คาถาข้อที่ 4: มีการทำงานร่วมกับภาคี ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า การกิจการลดความเหลื่อมล้ำครั้งนี้ใหญ่หลวงนัก และลำพังกำลังเพียงเล็กน้อยของ CBR คงจะไม่สามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้ (แม้แต่ภาครัฐที่มีกำลังมหาศาลในทุกด้าน ก็ยังเอาไม่อยู่) ดังนั้น ในช่วงทศวรรษที่ 3 นี้ CBR จึงถือว่าการทำงานร่วมกับภาคีนั้น มิใช่เป็นเพียงแค่ **“ตัวเลือก”** (option) หากทว่า มีสถานะเป็น **“the must ต้องทำ”**

คาถาข้อที่ 5: ต้องมีตัวชี้วัดและมีหลักฐานเชิงประจักษ์ คาถาข้อนี้อาจจะเกิดเนื่องมาจากการเปลี่ยนตำแหน่งแห่งที่ของฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่นที่ย้ายจากบ้านเก่า สกว. มาอยู่บ้านใหม่คือ วช. ซึ่งก็เป็นเรื่องปกติที่ว่าสำหรับบ้านใหม่ วช. นั้น โปรไฟล์ประวัติผลงานอันน่าเชื่อถือของ CBR คงจะยังไม่เป็นที่รับรู้สำหรับ วช. เท่าใดนัก ดังนั้น CBR จึงต้องเสริมโหงวเฮ้งความน่าเชื่อถือในผลงานให้เป็นที่ประจักษ์ชัดเจนมากขึ้น

ในการท่องคาถาข้อที่ 5 คือตัวชี้วัดนี้ คนทำงาน CBR จะต้องเพิ่มขีดความสามารถเกี่ยวกับเรื่องตัวชี้วัดทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ ในเชิงปริมาณก็คือ CBR จะต้องเพิ่มประเภทของตัวชี้วัดจากเดิมที่เป็น **“ตัวชี้วัดผลสำเร็จ”** (product indicator) และ **“ตัวชี้วัดกระบวนการทำงาน”** (process indicator) ตัวชี้วัดหน้าใหม่ที่จะต้องเพิ่มเติมเข้ามา คือ **ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำใน 7 มิติ**

ในเชิงคุณภาพ ก็คือ แต่เดิมนั้น คนทำงาน CBR อาจจะได้เอาจริงเอาจังกับการเก็บข้อมูลมาพิสูจน์หลักฐานประกอบตัวชี้วัดเท่าใดนัก หรืออาจจะไม่มีการวิเคราะห์ข้อมูลของตัวชี้วัด แต่ทว่าในทศวรรษที่ 3 นี้ โหนดพีเลียงและนักวิจัยชุมชนจะต้องเอาจริงเอาจัง (ถึงระดับว่าหายใจเข้าหายใจออกก็เป็นเรื่องตัวชี้วัด) กับเรื่องการเก็บและการวิเคราะห์ข้อมูลตัวชี้วัด (โดยเฉพาะตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ) โดยมีทีมนักวิชาการเป็นโค้ชคอยดูแลอยู่

มีข้อน่าสังเกตว่า แม้ว่าจะมีการเพิ่มเติมคาถาข้อใหม่เข้ามา แต่ทว่าคาถาข้อใหม่ที่เพิ่มเติมเข้ามานี้ ก็ต้อง “เข้าชุด” กับคาถาเดิมที่มีอยู่ เช่น คาถาเรื่อง “การสร้างตัวชีวิต” ก็ต้องเข้าชุดกับคาถาข้อที่ 2 คือ การมีส่วนร่วมของชาวบ้านที่จะถูกวัด เป็นต้น

(2.5) บทสรุปเรื่องพัฒนาการของ CBR จากทศวรรษแรก-ทศวรรษที่ 3

กล่าวโดยสรุป พัฒนาการของ CBR ต่อประเด็นเรื่องความเหลื่อมล้ำระหว่าง 2 ช่วง คือยุคทศวรรษที่ 1-2 และทศวรรษที่ 3 นี้ ผู้เขียนขอสรุปว่า ระหว่าง 2 ช่วงนี้มีทั้ง “รอยต่อและรอยแยก”

ในแง่ของรอยต่อนั้น อาจจะพูดได้ว่า CBR ได้ลงมือทำงานเรื่องการลดความเหลื่อมล้ำในด้านต่างๆ มาแล้ว คือ “ได้ทำมาแล้ว” แต่ทว่าเป็นการทำแบบอ้อมๆ ทำแบบไม่ชัดเจน ทำแบบไม่รู้ตัวว่าได้ทำ ดังนั้น ในทศวรรษที่ 3 นี้ CBR จึงได้ “มาทำ (เรื่องความเหลื่อมล้ำ) ต่อไป” หากแต่ได้เพิ่มคุณภาพและปริมาณบางอย่างเข้าไป เช่น ทำเรื่องความเหลื่อมล้ำแบบตรงๆ ทำแบบชัดเจน ทำแบบรู้ตัว ทำแบบมีความเข้าใจกำกับ ทำแบบมีหลักฐานเชิงประจักษ์ และทำแบบอธิบายให้คนอื่นเข้าใจได้ เป็นต้น

ในส่วนของ “รอยแยก” นั้น ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่า แนวทาง (approach) ในการทำงานของ CBR ในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา นั้นจะมีลักษณะแบบ “เดินขาเดียว” (one-way approach) เช่น ทำงานกับชุมชนในพื้นที่เพียงระดับเดียว (Micro level) ทำงานแบบจากล่างขึ้นบน (bottom-up approach) เพียงอย่างเดียว ทำงานในเชิงปฏิบัติเพียงอย่างเดียว (ไม่ต้องเป็นวิชาการมากมาย)

แต่ทว่าในทศวรรษที่ 3 นี้ แนวทางการทำงานของ CBR จะต้องปรับเปลี่ยนจากที่เคย “เดินขาเดียว” มาเป็น “การเดินแบบสองขาที่ต้องสลับไขว้กันไปมา” (Two-way switching approach) เช่น ต้องทำงานทั้งระดับชุมชน (Micro) และก็ต้องเลื้อยตามเป้าหมายใหญ่ระดับชาติไปด้วย (Macro – เรื่องการลดความเหลื่อมล้ำ) ต้องทำงานทั้งจาก “ล่างขึ้นบน” และก็ต้องดู

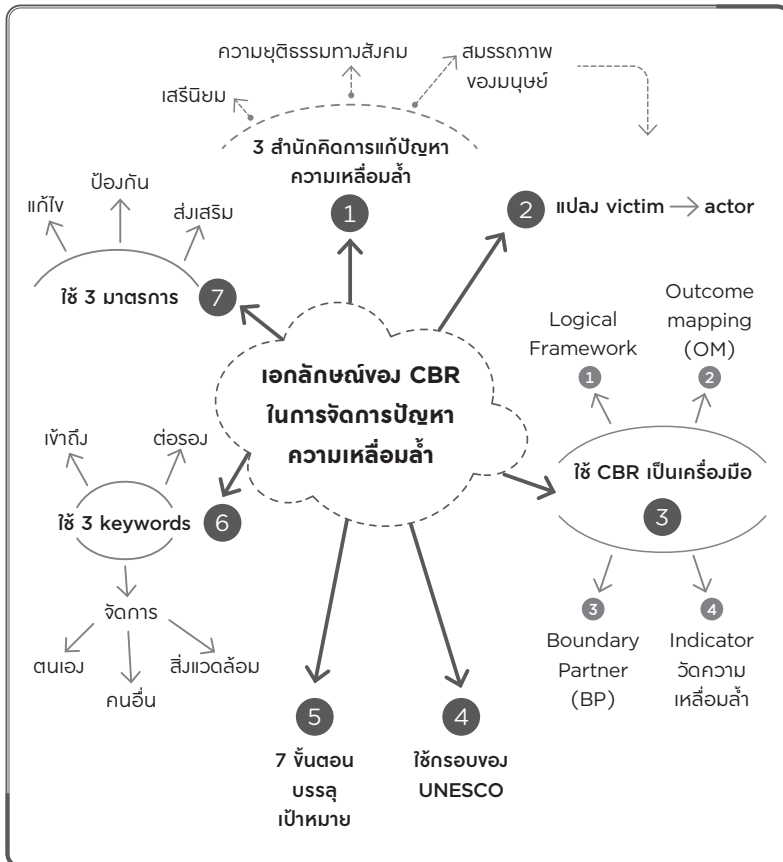
“นโยบายจากข้างบน” ไปด้วย ต้องทำงานทั้งในภาคปฏิบัติการและในเวลาเดียวกันก็ต้องมีวิชาการหนุนหลังด้วย (ตัวอย่างรูปธรรมที่สุดก็คือ โหนดพี่เลี้ยงที่ผ่านการฝึกอบรมเรื่องความเหลื่อมล้ำหรือตัวชี้วัดอย่างเป็นวิชาการมาแล้ว จะนำไปถ่ายทอดต่อให้นักวิจัยชุมชนได้อย่างไร)

หากอุปมาอุปไมยการทำงานในระยะแรกว่าเป็น “การขี่ม้าเพียงตัวเดียว” การทำงานในทศวรรษที่ 3 ก็เปรียบเสมือน “การขี่ม้า 2 ตัวไปพร้อมๆ กัน” (โดยที่บางครั้ง ม้าแต่ละตัวอาจจะมุ่งหน้าไปคนละทาง) ดังนั้นขีดความสามารถของคนขี่ม้าพร้อมๆ กัน 2 ตัวนี้ก็คือ “การสลับไขว้ไปมา” (Switching) ระหว่างม้าแต่ละตัว และนี่คือความท้าทายขีดความสามารถของคนทำงาน CBR ในทศวรรษที่ 3 เป็นอย่างยิ่ง

ตอนที่ 2 (๗) เอกลักษณะเฉพาะตัวของ CBR ต่อการแก้ปัญหาความเหลื่อมล้ำ

จากที่ผู้เขียนได้เกริ่นมาข้างต้นว่า สำหรับการแก้ไขปัญหारेื่องความเหลื่อมล้ำในสังคมไทยนั้น มีผู้เล่นหลักและผู้เล่นอื่นๆ ยืนอยู่ในสนามแห่งนี้แล้ว ตัวเล่นหลักก็เช่นหน่วยงานรัฐ ตัวเล่นอื่นๆ ก็เช่น นักวิชาการในสถาบันการศึกษาที่มีความสนใจในประเด็นนี้ หรือภาคประชาสังคม/องค์กรพัฒนาเอกชนกลุ่มต่างๆ และผู้เล่นแต่ละรายต่างก็มีลีลาและกระบวนการทำในการแก้ไขปัญหาคความเหลื่อมล้ำแตกต่างกันไป เช่น ภาครัฐจะเน้นการจัดสวัสดิการอย่างถ้วนหน้า หรือนั้นสวัสดิการแบบพิเศษแก่กลุ่มเปราะบาง กลุ่มนักวิชาการก็เสนอให้มีการแก้ไขในระดับโครงสร้าง เช่น ให้มีการปฏิรูปโครงสร้างการเก็บภาษีมรดกหรือเก็บภาษีแบบก้าวหน้า เป็นต้น

สำหรับ CBR ซึ่งเป็น “ผู้เล่นรายใหม่” ที่เพิ่งเปิดตัวมาลงสนามความเหลื่อมล้ำนั้น เนื่องจาก CBR มีสถานะเป็นงานวิจัยสายพันธุ์หนึ่งที่มีขนาดเล็ก มีอาวุธประจำกายคือ บรรดาเครื่องมือการวิจัยนานาชนิด รวมทั้ง CBR ก็เป็นสายพันธุ์วิจัยที่มีแนวคิดและแนวทางการทำงานที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัว ดังนั้นเมื่อ CBR ก้าวเข้ามาเล่นประเด็นเรื่องความเหลื่อมล้ำอย่างเต็มตัว ก็ย่อมมีลีลากระบวนท่าที่เฉพาะตัวที่ผู้เขียนจะลองประมวลเอกลักษณ์ของ CBR ในการทำงานเรื่องความเหลื่อมล้ำ ดังนี้

เอกลักษณ์ที่ 1: สำนักคิดที่ CBR เลือกสังกัด

ในกระบวนการทำงานเพื่อแก้ไขปัญหา นั้น มักจะมีเส้นทางหลายเส้น ให้เลือกเดินไปสู่จุดหมายปลายทาง และการที่ว่าจะตัดสินใจเลือกเส้นทางไหนนั้นก็ขึ้นอยู่กับว่า “เราเป็นศิษย์สำนักคิดไหน” (School of thought – ลองคิดถึงศิษย์สำนักเส้าหลิน จ้อไบ๊ บู้ตึ้ง ย่อมมีกระบวนการทำในการแทงกระบี่ที่ต่างกัน) ทั้งนี้เพราะแนวคิด หลักการ และแนวทาง (คำสั่งสอน) ของแต่ละสำนักคตินั้น จะทำหน้าที่เหมือนเป็น “โค้ชทางความคิด” ในการเดินไปบนเส้นทางแห่งการแก้ไขปัญหา

ในเรื่องปัญหาความเหลื่อมล้ำก็เช่นกัน สกฺุณิ อาชวานันท์กุล (ความเหลื่อมล้ำฉบับพกพา, 2554) ได้นำเสนอสำนักคิดอย่างน้อย 3 สำนักที่พูดถึงปัญหาและวิธีการแก้ไขความเหลื่อมล้ำ คือสำนักเสรีนิยม (Liberalism) สำนักความยุติธรรมทางสังคม (Social Justice) และสำนักสมรรถภาพของมนุษย์ (Capabilities Approach) ความแตกต่างระหว่าง 3 สำนักคิดนี้ ส่วนใหญ่อยู่ที่การให้น้ำหนักและความสำคัญต่อเรื่อง “เสรีภาพของปัจเจก” และ “ความยุติธรรมในสังคม” ไม่เท่ากัน (โปรดติดตามในตอนท้ายว่า CBR ได้ใส่เสื้อคลุมของสำนักคิดไหนไปขึ้นเวที)

- **สำนักคิดที่ 1: สำนักเสรีนิยม (Liberalism)** โดยทั่วไป สำนักคิดนี้จะไม่มีจุดยืนเกี่ยวกับเรื่องความเหลื่อมล้ำ เนื่องจากเชื่อว่า รัฐควรปล่อยให้มนุษย์ทุกคนมีเสรีภาพ (ตามชื่อสำนัก) ที่จะทำอะไรๆ เอง เพราะมองว่า “เสรีภาพของปัจเจก” คือคุณค่าและคุณธรรมที่สำคัญที่สุด แม้แต่ความยุติธรรมก็ต้องอยู่บนพื้นฐานของเสรีภาพ รัฐมีหน้าที่อำนวยความสะดวก “ความเท่าเทียมกันภายใต้กฎหมาย” (equality) โดยไม่ต้องสนใจว่าความเท่าเทียมดังกล่าวจะนำไปสู่ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจหรือไม่เพียงใด เนื่องจาก “กลไกตลาด” จะเข้ามาช่วยจัดการเอง พร้อมทั้งเชื่อว่า กลไกตลาดเป็นกลไกที่ดีที่สุดหรือมีข้อบกพร่องน้อยที่สุดแล้วในการสร้างสาธารณประโยชน์

• **สำนักคิดที่ 2: สำนักความยุติธรรมทางสังคม (Social Justice)**

นักคิดในสำนักนี้เชื่อว่า โครงสร้างสังคมทุกสังคมที่มีอยู่ในทุกวันนี้ล้วนเป็นผลผลิตของความไม่เท่าเทียมและความอยุติธรรมมาตั้งแต่ในอดีตที่สะสมทับถมกันมานานหลายชั่วอายุคน เนื่องจากในอดีต มีคนบางกลุ่มที่ประสบความสำเร็จในรุ่นของตัวเอง และจะกลายเป็น “ชนชั้น” ที่ฝังรากลึกสำหรับคนรุ่นต่อไป โดยเก็บความมั่งคั่งที่ตนสะสมเอาไว้เป็นทุนสำหรับลูกหลาน เมื่อเป็นอย่างนี้ ลูกหลานของคนจนก็จะยิ่งเสียเปรียบคนรวย และความเหลื่อมล้ำก็จะยิ่งถ่างกว้างมากขึ้นเรื่อยๆ เมื่อกาลเวลาผ่านไปหลายต่อหลายรุ่น (คล้ายกับแนวคิดเรื่อง “ความเหลื่อมล้ำไม่จบสิ้นที่สุดในรุ่นเรา” หากแต่สืบทอดเป็นมรดกไปรุ่นต่อรุ่น และช่องว่างยิ่งถ่างกว้างมากขึ้นทุกทีดังที่ได้กล่าวมาแล้ว)

จุดยืนของนักคิดในสำนักนี้ก็คือ นี่คือนิยามของสังคมที่ต้องหาทางบรรเทาหรือกำจัดให้มากที่สุด ทั้งนี้เนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า **คนทุกคนในสังคม**ล้วนมีส่วนในการสร้างความมั่งคั่งให้เกิดขึ้นในสังคม แต่เพราะเหตุใดการกระจายความมั่งคั่งกลับคืนไปสู่คนกลุ่มต่างๆ จึงแตกต่างเหลื่อมล้ำกันอย่างมากมาย (ดังกรณีของกลุ่ม Occupy Wall Street ที่ได้กล่าวมาแล้ว) ดังนั้นสังคมที่มี “คุณธรรมนิยมสมบูรณ” (Pure Meritocracy) จึงหมายถึงสังคมที่สมาชิกทุกคนเลื่อนฐานะได้ด้วยความสามารถและความพยายามของตนล้วนๆ มิใช่ด้วยอภิสิทธิ์/เส้นสาย/อำนาจของบรรพบุรุษ (ในสังคมแบบนี้ จะไม่มีคำถามว่า “มั่งรู้ไหมว่า กูเป็นลูกใคร...”)

ด้วยเหตุนี้ นักคิดในสำนักนี้จึงเสนอว่า สังคมต้องพยายามสร้างความยุติธรรมหรือบรรเทาความอยุติธรรมทางสังคมอย่างต่อเนื่องด้วยการกระจายรายได้และความมั่งคั่ง (wealth) ให้ตกถึงมือประชาชนในวงกว้างที่สุด เพื่อตอบแทนคนทุกภาคส่วนในสังคมที่มีส่วนสร้างความมั่งคั่งในสังคม ดังนั้นพวกเขาจึงสนับสนุนแนวคิด “รัฐสวัสดิการ” อย่างเต็มรูปแบบที่จัดสวัสดิการแบบถ้วนหน้าให้กับประชาชนทุกคนในฐานะ “สิทธิพลเมือง” ที่พึงได้รับอย่างเสมอภาค มิใช่ “ระบบสวัสดิการแบบที่เอกชนมีบทบาทหนา” (เป็นแบบที่คน

ที่มีเงินก็ไปซื้อประกันประเภทต่างๆ) แล้วเหลือให้รัฐคอยช่วยเหลือแต่กลุ่มคนที่ช่วยตัวเองไม่ได้จริงๆ เท่านั้น

• **สำนักคิดที่ 3: สำนักสมรรถภาพของมนุษย์ (Capabilities Approach)**

นักวิชาการที่เป็นผู้นำในสำนักคิดนี้คือ อมาตยา เซน (Amartya Sen) นักเศรษฐศาสตร์สวัสดิการเจ้าของรางวัลโนเบลเศรษฐศาสตร์ ปี 1998 (พ.ศ.2541) เซนไม่ได้ใช้แนวคิดเรื่อง “เสรีภาพ” (แบบสำนักแรก) และ “ความยุติธรรมทางสังคม” (แบบสำนักที่ 2) มาวิเคราะห์ปัญหาความเหลื่อมล้ำ หากแต่ได้นำเสนอแนวคิดใหม่ 2 แนวคิด คือ **การพัฒนาสมรรถภาพของมนุษย์** (Human capabilities) และ **อิสรภาพทางสังคม** (Social Freedom) มาใช้เพื่อนำเสนอทางออกของปัญหาความเหลื่อมล้ำ ซึ่งแนวคิดทั้ง 2 แนวคิดนั้นใกล้เคียงกับแนวคิดเรื่อง “วิถีการพัฒนาที่เน้นตัวมนุษย์” (Human Development Approach)

เซนเริ่มต้นอธิบายความสัมพันธ์ระหว่าง 2 แนวคิดที่กล่าวมาว่า เป้าหมายสูงสุดของการพัฒนามนุษย์ก็เพื่อให้เขามี “สมรรถภาพ” ที่จะมี **อิสรภาพ** ซึ่งคำว่า **อิสรภาพ** นี้เขาใช้ในความหมายที่กว้างขวางกว่าที่เคยเข้าใจกัน เขาเสนอว่า มนุษย์ทุกคนควรมีอิสรภาพที่สำคัญ 5 ประการ คือ

- (1) อิสรภาพทางการเมือง หมายถึง การมีส่วนร่วมทางการเมืองในทุกรูปแบบ
- (2) อิสรภาพทางเศรษฐกิจ หมายถึง ความสามารถที่จะเลือกประกอบอาชีพ เลือกการกำหนดทิศทางที่จะเลี้ยงชีพได้
- (3) โอกาสทางสังคม หมายถึง การเข้าถึงบริการด้านการศึกษา สาธารณสุข และอื่นๆ
- (4) หลักประกันว่าภาครัฐจะมีความโปร่งใส
- (5) การคุ้มครองความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน

เช่นชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร 2 ตัวนี้ว่า เมื่อ**สมรรถภาพของคน**ถูกลดทอน พวกเขาก็จะขาด**อิสรภาพ** และ ณ จุดนั้น ความเหลื่อมล้ำก็จะบังเกิดขึ้น และอิสรภาพทั้ง 5 ประการนี้ก็ล้วนส่งผลกระทบต่อถึงกันและกัน ตัวอย่างของโครงการวิจัย CBR ในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนใต้ได้แสดงให้เห็นถึงแนวคิดของอมตยา เช่น ได้อย่างชัดเจน (ดูรายละเอียดในส่วนที่ 3: การพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติเชิงพื้นที่)

สำหรับปัญหาความเหลื่อมล้ำนั้น เชนวิเคราะห์**ผลลัพธ์**ของมันว่า ทั้งความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและความยากจนเป็น “การลดทอนสมรรถภาพ” ของมนุษย์ ตัวอย่างที่เห็นได้ง่ายที่สุดก็คือ ลูกหลานที่เฉลียวฉลาดของครอบครัวยากจนจำเป็นต้องออกจากโรงเรียนกลางคันเพราะพ่อแม่ไม่สามารถส่งเสียให้เรียนต่อได้ ดังนั้น แนวทางการแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำนั้น เชนจึงไม่เชื่อทั้ง “กลไกตลาด” แบบสำนักเสรีนิยม และไม่เชื่อทั้ง “รัฐสวัสดิการ” แบบสำนักความยุติธรรมในสังคม หากแต่เขาได้นำเสนอตามแนวคิดพื้นฐานของเขาว่า เป้าหมายของการพัฒนาสังคมและนโยบายของรัฐควรอยู่ที่**การเพิ่มทางเลือกในการดำรงชีวิตให้แก่ผู้คน** และปรับปรุงระดับความเป็นอยู่ที่ดีในแนวทางที่พวกเขาเลือกเองด้วยการ**เพิ่มอิสรภาพใน 5 ด้าน**ที่ได้กล่าวมา รวมทั้ง**เพิ่มเงื่อนไข/กลไกที่เปิดโอกาสในการใช้อิสรภาพทั้ง 5 ด้านนั้น**

หากนำแนวคิดเรื่องความเหลื่อมล้ำของทั้ง 3 สำนักมาวางเทียบกับแนวทางแก้ไขปัญหของ CBR ก็จะพบเอกลักษณ์ด้าน “จุดยืนทางทฤษฎี/สำนักคิด” ของ CBR ว่า CBR นั้นได้เลือกใส่เสื้อคลุมทางความคิดของสำนัก “สมรรถภาพของมนุษย์” ของอมตยา เช่น ทั้งนี้เริ่มตั้งแต่หลักการพื้นฐาน (หรือปรัชญา) ของ CBR ที่ “เชื่อในศักยภาพของเจ้าของปัญหา” และกิจกรรมที่ CBR ทำก็คือ การเสริมพลังสมรรถภาพของทีมวิจัยชุมชนและผู้ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งสร้างเงื่อนไข/กลไกเพื่อเพิ่มทางเลือกและอิสรภาพทั้ง 5 ด้านที่กล่าวมา

และเมื่อ CBR ได้เลือกโค้ชทางความคิดเป็นสำนักการเสริมสมรรถภาพของมนุษย์เพื่อแก้ไขปัญหาคความเหลื่อมล้ำ การเลือกนี้จะส่งผลมาถึงเรื่อง **การสร้างตัวชีวิตทั้ง 3 ประเภท** (ไม่ว่าจะเป็นตัวชีวิตผลสำเร็จ ตัวชีวิตประสิทธิภาพและการมีส่วนร่วมในกระบวนการทำงานหรือตัวชีวิตความเหลื่อมล้ำ) ว่าตัวแปรที่จะวัดนั้นก็คงต้องเกี่ยวข้องกับการเพิ่มศักยภาพ/สมรรถภาพของกลุ่มเป้าหมาย (เช่น เพิ่มความรู้และทักษะด้านการวิจัย) การเพิ่มขีดความสามารถ (เช่นในการแก้ไขปัญหา) การเพิ่มทางเลือกให้มากขึ้น (เช่น การมีตลาดทางเลือกสำหรับผลิตภัณฑ์ ทำให้มีอิสรภาพทางเศรษฐกิจ) เป็นต้น

เอกลักษณ์ที่ 2: CBR เลือกทำงานกับผู้เป็นเหยื่อ: เมื่อ Victim แปลงร่างมาเป็น Actor

สำหรับผู้เล่นเจ้าเก่า (player A/player B) เช่น ภาครัฐ ภาคการศึกษา กลุ่มผู้มีจิตศรัทธา กลุ่มช่วยเหลืออาสาสมัคร/สังคมสงเคราะห์ ฝ่าย CSR ของภาคธุรกิจ ฯลฯ เมื่อจะแก้ไขปัญหาคความเหลื่อมล้ำให้กับ “เหยื่อ” (victim) คือกลุ่มผู้ได้รับผลกระทบนั้น กลุ่มผู้เล่นเจ้าเก่าเหล่านี้ มักจะเลือกใช้กลยุทธ์ “น้องไม่ต้อง พี่ทำให้อง” กล่าวคือ กลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบไม่ต้องทำอะไร เพราะรัฐ/คนอื่น ๆ จะมาเป็นผู้จัดการแก้ไขปัญหาให้ (เป็น actor) เช่น การลดความเหลื่อมล้ำด้วยนโยบายการเก็บภาษี ก็มีจะเริ่มจากกลุ่มนักวิชาการ ที่ทำการศึกษาว่า จะต้องมียโยบายการเก็บภาษีประเภทต่างๆ อย่างไรจึงจะช่วยลดความเหลื่อมล้ำได้ แล้วก็ส่งผ่านลูก (ผลการศึกษา) ไปให้หน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้องเพื่อดำเนินการ เป็นต้น

กล่าวในแง่นี้ CBR จะต้อง มี “ผู้กระทำการ” (actor) ที่แตกต่างออกไป ทั้งนี้เนื่องจาก CBR เป็นสายพันธุ์วิจัยที่ซูล์โลแกนว่า “เป็นงานวิจัยเพื่อชาวบ้าน โดยชาวบ้าน และเป็นของชาวบ้าน” โดยเฉพาะคำว่า “โดยชาวบ้าน” ซึ่งหมายความว่า “**ชาวบ้าน**ผู้ได้รับผลกระทบจากปัญหาต้องมาเป็น **Actor** – ผู้แก้ไขปัญหาเอง” แม้เมื่อ CBR เคลื่อนย้ายมาจับประเด็นเรื่องความเหลื่อมล้ำ สโลแกนที่ฝังอยู่ใน DNA ของ CBR ก็ยังคงเป็นหลักการเดิม ดังนั้น ด้วยวิธีการ

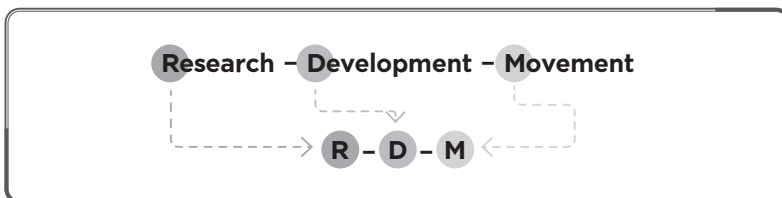
แบบ CBR ชาวบ้านที่เคยตกเป็นเหยื่อผู้ได้รับผลกระทบจะต้องแปลงร่างมาเป็น “ผู้แก้ไขปัญหาคความเหลื่อมล้ำ” (actor) ก่อนเป็นอันดับแรก

ในภาคปฏิบัติ ในทุกโครงการวิจัยนำร่อง CBR ทั้ง 25 โครงการ จึงต้องมีตัวแทนหรือกลุ่มแกนนำชาวบ้านผู้ได้รับผลกระทบจากความเหลื่อมล้ำเข้ามาดำเนินการวิจัยในแต่ละขั้นตอน โดยอาจจะเข้ามาในฐานะหัวหน้าโครงการหรืออย่างน้อยที่สุดก็ในฐานะนักวิจัยชุมชนเพื่อเล่นบทเป็น “ผู้กระทำการ” (actor)

เอกลักษณ์ที่ 3: เครื่องมือที่ใช้ทำงาน

ลักษณะพิเศษอีกประการหนึ่งของ CBR ในการจัดการกับปัญหาความเหลื่อมล้ำก็คือ เครื่องมือที่ใช้ในการทำงาน เมื่อเปรียบเทียบกับภาครัฐที่เป็นเจ้าภาพหลักในเรื่องความเหลื่อมล้ำ จะพบว่าเครื่องมือ/กลไก/มาตรการ/กำลังคนที่อยู่ในขอบเขตอำนาจของรัฐที่ถูกนำมาใช้ในการลดทอนความเหลื่อมล้ำในสังคม มักจะได้แก่นโยบายรัฐสวัสดิการถ้วนหน้า หรือสวัสดิการเฉพาะกลุ่มเปราะบาง นโยบายการเก็บภาษีประเภทต่างๆ นโยบายพักชำระหนี้ นโยบายด้านการสนับสนุนเงินทุน นโยบายด้านการจัดการศึกษาหรือบริการสาธารณสุขให้ทั่วถึง หรือนโยบายการปฏิรูปที่ดิน (เช่น ในกรณีของประเทศญี่ปุ่น) ส่วนภาคธุรกิจก็อาจจะใช้เครื่องมือการคืนกำไรให้แก่สังคม การแสดงความรับผิดชอบต่อองค์กรต่อสังคม (CSR) เป็นต้น

เมื่อเปรียบเทียบแล้ว องค์กร/หน่วยงานที่ทำวิจัย CBR นั้นไม่มีทรัพยากรหรือไม่มีอำนาจที่จะใช้เครื่องมือแบบภาครัฐหรือองค์กรธุรกิจเอกชนได้ CBR จึงจำเป็นต้องเลือกใช้เครื่องมือแก้ไขความเหลื่อมล้ำตามธรรมชาติของ CBR ซึ่งเป็นงานวิจัยสายพันธุ์ที่มีธาตุผสมอยู่ 3 ส่วนคือ

ดังนั้น เครื่องมือที่ CBR นำมาใช้จึงเป็นเครื่องมือที่เกี่ยวข้องกับ R-D-M ดังกล่าว ยกตัวอย่างเช่น ในโครงการวิจัยนาร่องเรื่องการจัดการป่าชุมชน ในจังหวัดลำปาง (บริบูรณ์ บุญอยู่, 2563) ที่มีโจทย์วิจัยว่า จะต้องให้คณะกรรมการป่าชุมชนทั้ง 26 ชุมชนนาร่องสามารถจัดทำแผนการจัดการป่าชุมชน เพื่อให้มีสิทธิในการดูแลป่าชุมชนตามกฎหมายได้อย่างไร ทีมวิจัยจะมีการใช้เครื่องมือ R-D-M ตามขั้นตอนดังนี้

(i) **ขั้นตอนที่เกี่ยวกับการวิจัย (Research)** ทีมวิจัยจะใช้เครื่องมือช่วยตั้งโจทย์ เช่น ต้นไม้แห่งปัญหา Logical Framework (ช่วยวิเคราะห์สาเหตุของปัญหา) เครื่องมือเก็บข้อมูลโดยการสำรวจป่าผ่านเครื่องมือทางวิชาการ เป็นต้น

(ii) **ขั้นตอนที่เกี่ยวกับการพัฒนา (Development)** หลังจากได้ข้อมูลแล้ว ก็มาถึงขั้นตอนการนำข้อมูลมาออกแบบกิจกรรมต่างๆ (activities designed-on information) เช่น นำมาจัดทำแผนการจัดการป่าชุมชน (ได้ผลผลิตที่เป็น “ของ”) นำเอาข้อมูลผ่านการวิเคราะห์-สังเคราะห์แล้วไปคืนให้แก่ชาวบ้านในชุมชนเพื่อให้ชุมชนวางแผนจัดการป่าชุมชนด้วยตัวเองบนข้อมูลที่เป็นจริง (ได้ผลผลิตที่เป็น “คน”) จากนั้น ก็ออกแบบกิจกรรมต่อไปเพื่อให้เกิดห่วงโซ่ผลลัพธ์ เช่น การจัดตั้งกลุ่มอาสาสมัครดูแลป่า การเพาะหรือจัดหากล้าไม้เพื่อปลูกไม้ไม่ผลัดใบให้มากขึ้น เป็นต้น

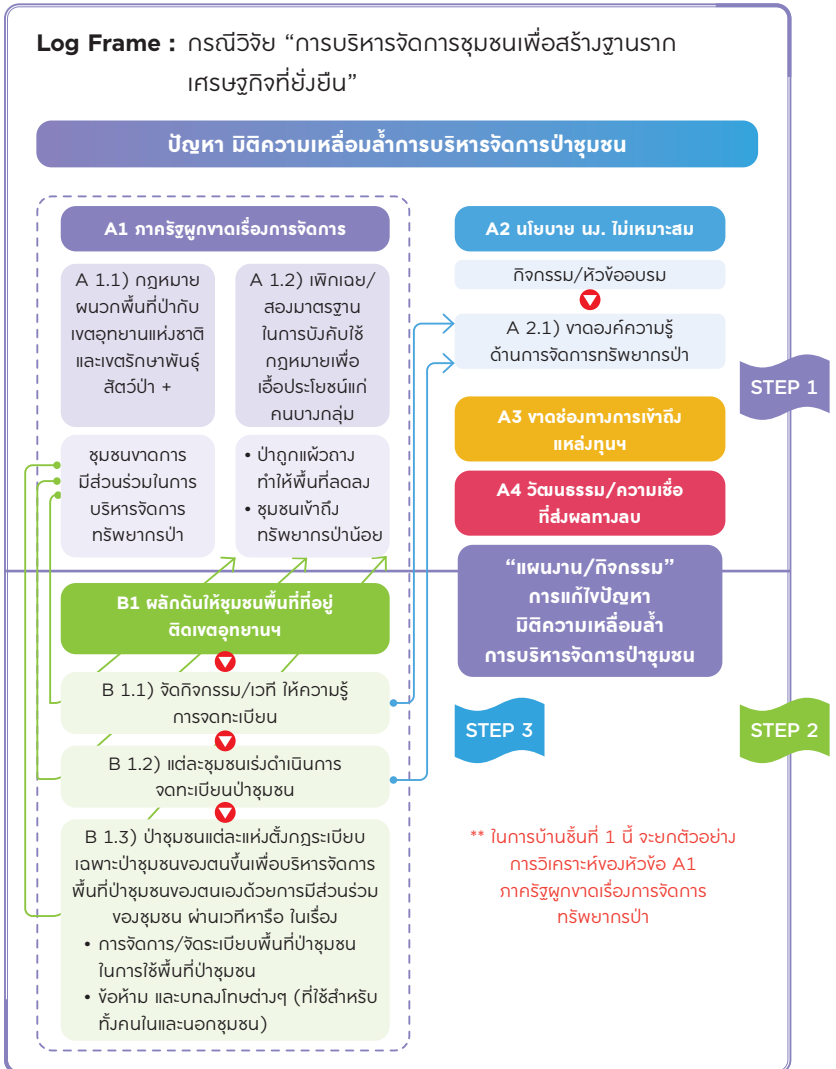
(iii) **ขั้นตอนที่เกี่ยวกับการขับเคลื่อนงาน (Movement)** ได้แก่การใช้เครื่องมือเช่น การทำ policy brief เพื่อนำเสนอแผนจัดการป่าไม้ส่งต่อให้หน่วยงานรัฐที่รับผิดชอบ เป็นต้น

หากเราจำแนกแยกแยะประเภทของเครื่องมือที่งาน CBR นำมาใช้โดยใช้เกณฑ์เรื่อง “ความเก่า-ความใหม่” (ยุคปิดตัวกับยุคเปิดตัวเรื่องความเหลื่อมล้ำ) ก็จะพบว่า ในยุคทศวรรษที่ 3 นี้ CBR ยังคงใช้กลยุทธ์ “เครื่องมือเก่าก็ยังใช้อยู่ เครื่องมือใหม่ก็เสริมเข้ามา”

บรรดาเครื่องมือเดิม (ที่ยังไม่เป็นสนิม) ที่ CBR เคยใช้เป็นอาวุธคู่กาย ก็เช่น แผนที่เดินดิน เส้นประวัติศาสตร์แห่งกาลเวลา (Timeline) ต้นไม้แห่งปัญหา (Problem Tree) การวิเคราะห์ผู้มีส่วนได้-เสีย (Stakeholder analysis) (สนใจเครื่องมือที่ CBR ใช้เป็นพื้นฐานในการทำงาน สามารถดูได้จากหนังสือ 20 เครื่องมือการวิจัยในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ที่ถอดมาจากโครงการวิจัยเรื่อง “โครงการประมวลและสังเคราะห์ความรู้เกี่ยวกับเครื่องมือการวิจัยที่ใช้ในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเพื่อสร้างเศรษฐกิจฐานรากและลดความเหลื่อมล้ำทางสังคม กรณีศึกษาในพื้นที่ภาคกลาง” ชีษณุวัฒน์ มณีศรีขำ และคณะ, 2564, สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม, (สกสว..))

ส่วนเครื่องมือใหม่ๆ (หน้าตาจุ่มจิม) ที่ CBR นำเพิ่มเข้ามาเพื่อให้ตอบรับกับการกิจใหม่คือการพิชิตความเหลื่อมล้ำนั้น มี 4 เครื่องมือพื้นฐานที่ โหนดนาร่องทั้ง 25 แห่งจะได้รับการติดตั้งผ่านรูปแบบกิจกรรมต่างๆ ทั้งการฝึกอบรมแบบ onsite/online การศึกษาด้วยตัวเองจากเอกสารคู่มือการทำงาน การประชุมแลกเปลี่ยนความรู้ การร่วมงานกับนักวิชาการ เป็นต้น 4 เครื่องมือพื้นฐานรุ่นใหม่ก็คือ

(ก) เครื่องมือตารางเหตุผลสัมพันธ์เชิงประยุกต์ (Applied Logical Framework) ซึ่งเป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้การตั้งโจทย์ (เช่น โจทย์ความเหลื่อมล้ำ) มีความแม่นยำ (เทียบได้กับการยิงเป้าด้วยปืน sniper ที่ลือเลื่องเป่ายิง) มีการวิเคราะห์สาเหตุอย่างละเอียดจนถึงที่สุด มีการออกแบบกิจกรรมแบบ “เก้าอี้ให้ถูกที่คัน” เป็นต้น ดังตัวอย่างของงานวิจัยเรื่องการบริหารจัดการป่าชุมชน จังหวัดลำปาง (บริบูรณ์ บุญอยู่, 2563) ที่แสดงในภาพ

(ข) **เครื่องมือห่วงโซ่ผลลัพธ์ (Outcome Mapping)** เป็นเครื่องมือที่ช่วยยึดผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นจากการทำกิจกรรมให้เหยียดยาวออกมาเป็นสายโซ่ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว (ยิงปืนนัดเดียว ได้นกหลายตัว)

(ค) การวิเคราะห์ภาคีที่เกี่ยวข้อง จากเครื่องมือพื้นฐานเรื่องการวิเคราะห์ผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย CBR ได้นำเอาแนวคิดเรื่องห่วงโซ่ผลลัพธ์ในส่วนที่ว่าด้วยการแยกแยะประเภทของภาคีให้ละเอียดมากยิ่งขึ้นเพื่อช่วยในการออกแบบกิจกรรมการจัดความสัมพันธ์กับภาคี เช่น จำแนกประเภทภาคีออกเป็น Strategic partner (SP) และ Boundary partner (BP) หรือการแยกภาคีออกเป็น Party A/Party B/Party C ที่ได้กล่าวมาแล้ว

(ง) การสร้างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในมิติต่างๆ ที่ถือว่าเป็น “งานหลักในโครงการบริหารฯ” นี้ (ดูรายละเอียดในส่วนที่ 3 ต่อไป)

นอกเหนือจาก 4 เครื่องมือพื้นฐานที่ CBR ในทศวรรษที่ 3 ได้นำมาใช้เพื่อช่วยตอบโจทย์เรื่องความเหลื่อมล้ำแล้ว ในแต่ละโครงการย่อยก็ได้มีการ “นำเข้า” เครื่องมือใหม่ๆ ทางวิชาการ เพื่อมาช่วยทำงานตามประเด็นเฉพาะของตัวเอง เช่น ในกลุ่มโครงการเรื่องการจัดการน้ำจะมีการจัดฝึกอบรมโหนดพี่เลี้ยงและนักวิจัยชุมชนให้รู้จักใช้เครื่องมือ GIS เพื่อวัดพิกัดพื้นที่ให้มีความแม่นยำ ในโครงการสวัสดิการชุมชนที่จำเป็นต้องทำงานโดยมีฐานข้อมูลสมาชิกจำนวนมากมาสนับสนุน ก็ได้มีการนำเครื่องมือใหม่ๆ เช่น Data Studio มาใช้เก็บข้อมูลและเปิดโอกาสให้สมาชิกได้เข้าถึงข้อมูล เป็นต้น

แต่ไม่ว่าจะเป็นการใช้เครื่องมือเก่าหรือสั่งเข้าเครื่องมือใหม่มาใช้งาน ทีมงาน CBR ก็ยังคงยึดกลุ่มหลักการเดิมในเรื่องของ “การใช้เครื่องมือ” อยู่เสมอ หลักการแรกก็คือ วิธีการใช้เครื่องมือมันจะต้องเป็นเครื่องมือที่เน้นการมีส่วนร่วมอย่างมากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ และหลักการที่สองก็คือ ผู้ที่จะใช้เครื่องมือต่างๆ ต้องมีความรู้ความเข้าใจในระดับ How to + Plus คือรู้ที่มาที่ไปของเครื่องมือ รู้คุณประโยชน์และข้อจำกัด รู้จักแก่นแท้/เป้าหมายที่แท้จริงของเครื่องมือแต่ละชนิด เป็นต้น

เอกลักษณ์ที่ 4: กรอบแนวคิดเรื่องความเหลื่อมล้ำ-จบที่ UNESCO

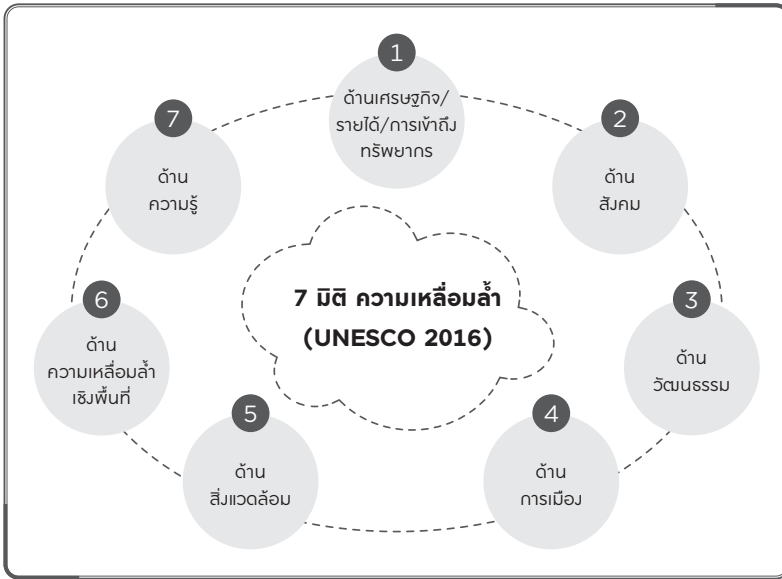
(4.1) คำตอบสุดท้ายคือยูเนสโก ตามหลักการที่ว่า เมื่อจะทำงานกับ “สิ่งใด” ก็ควรทำความรู้จักกับ “สิ่งนั้น” ให้กระจ่าง แต่ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ใน 2 ช่วงทศวรรษที่ผ่านมา นั้น ชุดความรู้เรื่องความเหลื่อมล้ำของ CBR นั้นยังกะพร่องกะแพร่งอยู่มาก ดังนั้น ก็จำเป็นต้อง up-skill reskill retrain reload ความเข้าใจเรื่องความเหลื่อมล้ำกันใหม่

ก้าวแรกที่โหนดนาร่องทั้ง 25 โหนดได้ทำความเข้าใจก็คือ ต่อไปนี้ เราคงจะพูดถึงเรื่อง “ความเหลื่อมล้ำแบบทั่วๆ ไปไม่ได้แล้ว” (ถ่ายภาพแบบ โกลๆ เห็นตัวคนไม่ชัด) แต่จะต้อง close-up ให้เห็นรายละเอียดว่า “เป็นความเหลื่อมล้ำแบบไหน ด้านใด ประเภทอะไร”

และเมื่อลงมือทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับประเด็นนี้ ทีมประสานงานกลางก็ได้พบว่า มีนักวิชาการและหน่วยงานต่างๆ ได้จัดแบ่งประเภทความเหลื่อมล้ำเอาไว้หลายรูปแบบที่แตกต่างกัน แม้แต่ภายใน CBR เอง (จากการประชุมวันที่ 11-12 ตุลาคม 2562 ณ สำนักงานการวิจัยแห่งชาติ) ก็มีวิธีการจัดแบ่งประเภทความเหลื่อมล้ำเอาไว้เช่นเดียวกัน

ในท้ายที่สุด คำตอบสุดท้ายที่ทางโครงการบริหารฯ ได้ตกลงกัน ก็มาจบที่วิธีการจัดแบ่งประเภทความเหลื่อมล้ำตามแบบของยูเนสโก (UNESCO – จากเอกสาร World Social Science Report ปี 2016) การเลือกคำตอบสุดท้ายนี้ มาจากเหตุผลหลักๆ 2 ประการคือ ประการแรก การเลือกรูปแบบของ ยูเนสโกนั้นทำให้ทางคนทำงานวิจัย CBR สามารถจะพูดคุยเรื่องความเหลื่อมล้ำ กับหน่วยงาน/กลุ่ม/องค์กรอื่นๆ ได้ง่ายขึ้น เพราะแนวคิดของยูเนสโกก็ค่อนข้างเป็นมาตรฐานที่มีการยอมรับและมีการนำไปใช้อย่างแพร่หลาย ประการที่สอง ก็คือ หลังจากทดลองใช้เกณฑ์การแบ่งของยูเนสโกแล้ว ก็พบว่าสามารถครอบคลุม โครงการย่อยๆ ของ CBR ได้อย่างครบถ้วน

สำหรับประเภทความเหลื่อมล้ำตามเกณฑ์ของยูเนสโกจะมี 7 มิติ ซึ่งจะกว้างขวางกว่าความเข้าใจโดยทั่วไปที่มักคิดถึงความเหลื่อมล้ำในมิติ เศรษฐกิจเท่านั้น ทั้ง 7 มิติมีดังนี้

(1) **ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ** หมายถึง ความแตกต่างทางระดับรายได้, ทรัพย์สิน, ความมั่งคั่ง, ทุน และมาตรฐานการดำรงชีพ รวมไปถึงความไม่เท่าเทียมในการจ้างงาน ขณะที่เรื่องของความยากจนมีเกณฑ์วัดที่ชัดเจน (เช่น 60% ของรายได้เฉลี่ยเท่ากับ 1.90 ดอลลาร์สหรัฐ หรือน้อยกว่าต่อวัน) ความเหลื่อมล้ำเป็นเรื่องของการเปรียบเทียบและการให้คุณค่าต่อสถานะทางเศรษฐกิจ

(2) **ความเหลื่อมล้ำทางสังคม** หมายถึง ความแตกต่างทางสถานภาพทางสังคมของคนกลุ่มต่างๆ เช่น ชนชั้น วรณะ หรือกลุ่มอายุ ซึ่งมีแหล่งที่มาจากการเลือกปฏิบัติอย่างเป็นระบบในสถาบันทางสังคม เช่น การศึกษา, สุขภาพ, ความยุติธรรม และการปกป้องทางสังคม ความแตกต่างทางบทบาท หน้าที่ การตัดสินใจ สิทธิ และปัจจัยที่กำหนดความแตกต่างเหล่านี้ส่งผลกระทบต่อระดับและคุณภาพการเข้าถึงบริการและการดูแลคนแต่ละกลุ่ม รวมไปถึงโอกาสในชีวิตและความสามารถที่จะดำเนินชีวิตไปตามเป้าหมายที่มุ่งหวังไว้

(3) ความเหลื่อมล้ำด้านวัฒนธรรม หมายถึง ความแตกต่างทางด้านสถานภาพระหว่างกลุ่มอัตลักษณ์ (ตามการมองตัวเอง, การกำหนดโดยสังคม หรือทั้งสองประการ) ความเหลื่อมล้ำด้านวัฒนธรรมประกอบด้วย การกีดกันบนความแตกต่างทางเพศ, ชาติพันธุ์, ศาสนา, ความพิการ และอัตลักษณ์อื่นๆ ของกลุ่ม โดยมีรากทางวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์เป็นปัจจัยสนับสนุน

(4) ความเหลื่อมล้ำด้านการเมือง หมายถึง ศักยภาพที่ต่างกันของบุคคลหรือกลุ่มที่ส่งผลต่อกระบวนการตัดสินใจทางการเมือง และการได้รับประโยชน์จากการตัดสินใจนั้น ความเหลื่อมล้ำด้านการเมืองอาจปรากฏได้แม้แต่ในระบบการเมืองที่มีความเท่าเทียมทางด้านกระบวนการในการเข้าถึงการตัดสินใจ (เช่น มีการเลือกตั้ง) นอกจากนี้ ความเหลื่อมล้ำด้านการเมืองยังหมายถึงโอกาสที่ไม่เท่าเทียมกันในการเข้าถึงการดำเนินการทางการเมืองภายใต้ทัศนคติที่ว่า มีเสียงของคนบางคนหรือบางกลุ่มที่ดังกว่าเสียงอื่นในการถกเถียงแลกเปลี่ยนทางการเมือง ขณะที่เสียงบางเสียงก็ไม่ได้รับการได้ยินเลย

(5) ความเหลื่อมล้ำทางสิ่งแวดล้อม หมายถึง ความแตกต่างในหลายๆ มิติของคุณภาพสิ่งแวดล้อม ระดับของการปกป้องรักษาสิ่งแวดล้อม การเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ โอกาสในการได้รับประโยชน์จากการใช้ทรัพยากร และการเผชิญกับมลภาวะ รวมทั้งความเสี่ยงที่เกิดจากภัยพิบัติและอันตรายทางธรรมชาติ นอกจากนี้ยังหมายถึงศักยภาพในการปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศโลก, การดำรงชีวิตอย่างยั่งยืน และศักยภาพในการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจประเด็นเรื่องสิ่งแวดล้อม

(6) ความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่ หมายถึง ความแตกต่างของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และความแตกต่างทางรายได้ระหว่างพื้นที่ศูนย์กลางและชายขอบ, เขตเมืองและชนบท และระหว่างภูมิภาคที่มีทรัพยากรมั่งคั่งกับภูมิภาคที่ขาดแคลนทรัพยากร ความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่ยังหมายรวมถึงการเข้าถึงบริการและความรู้ที่ไม่เท่าเทียมกัน, การกีดกันและความเหลื่อมล้ำในการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจทางการเมืองของคนในแต่ละพื้นที่

(7) **ความเหลื่อมล้ำทางความรู้** ประกอบด้วยปัจจัยอันแตกต่างหลากหลายที่ส่งผลกระทบต่อการเข้าถึงความรู้ประเภทต่างๆ และผลที่ตามมาจากการเข้าถึงนั้น นอกจากนี้ ความเหลื่อมล้ำทางความรู้ยังครอบคลุมถึงคำถามที่ว่า ความรู้ของใครที่ได้รับการยอมรับ และความรู้ประเภทไหนที่มีความสำคัญมากที่สุด ความเหลื่อมล้ำทางความรู้ส่งผลต่อศักยภาพในการตัดสินใจ, การเข้าถึงบริการ และการมีส่วนร่วมทางการเมือง ทั้งนี้มักพบความเชื่อมโยงระหว่างความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่กับความเหลื่อมล้ำทางความรู้ โดยพื้นที่ชายขอบซึ่งขาดศักยภาพในการเข้าถึงความรู้จะไม่ค่อยเป็นที่รู้จักมากนัก

นอกเหนือจากวิธีการจัดแบ่งประเภทของความเหลื่อมล้ำออกเป็น 7 มิติตามแบบของยูเนสโกแล้ว ยังมีวิธีการแบ่งประเภทของความเหลื่อมล้ำอีกแบบหนึ่งที่พบในข้อมูลรูปธรรมของโครงการวิจัยนำร่องบางโครงการคือใช้วิธีการแบ่งความเหลื่อมล้ำตามกรอบของ Centre for Research on Inequality, Human Security and Ethnicity (CRISE) (อ้างถึงในฟรานเชส จั้วด: เขียน เนาวนิจ สิริผาดิวัฒน์: แปล, **ความเหลื่อมล้ำแนวราบ ต้นกำเนิดความรุนแรง**, ชุดคปไฟวิจัย, 2555) โดยแบ่งความเหลื่อมล้ำออกเป็น 2 ประเภทคือ

(ก) **ความเหลื่อมล้ำแนวราบ** คือความไม่เท่าเทียมในมิติด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง หรือสถานะทางวัฒนธรรมระหว่างคนกลุ่มต่างๆ ที่มีอัตลักษณ์ร่วมกัน ตัวอย่างเช่น กลุ่มชาวบ้านที่อยู่ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ จะมีความเหลื่อมล้ำแนวราบในการเข้าถึงทรัพยากรน้ำ

(ข) **ความเหลื่อมล้ำแนวตั้ง** คือความเหลื่อมล้ำตามกรอบที่ยูเนสโกได้ระบุเอาไว้ เป็นความเหลื่อมล้ำระหว่างกลุ่มบุคคลที่แตกต่างกัน เช่น คนที่มีรายได้ในช่วง 40% ล่าง จะมีความเหลื่อมล้ำจากคนที่มีรายได้ในกลุ่ม 10% บน เป็นต้น

สำหรับความเหลื่อมล้ำแนวราบนั้นมักจะพบในโครงการวิจัยที่มีประเด็นเกี่ยวข้องกับเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ลำน้ำ ป่าชุมชน ฯลฯ และตามหลักการการจัดการกับความเหลื่อมล้ำแล้ว น่าจะต้องจัดการกับความเหลื่อมล้ำแนวราบให้เสร็จสิ้นเสียก่อน จึงจะก้าวไปสู่การจัดการความเหลื่อมล้ำแนวตั้ง (ดูตัวอย่างในส่วนที่ 3 ข: มิติความเหลื่อมล้ำด้านสิ่งแวดล้อม)

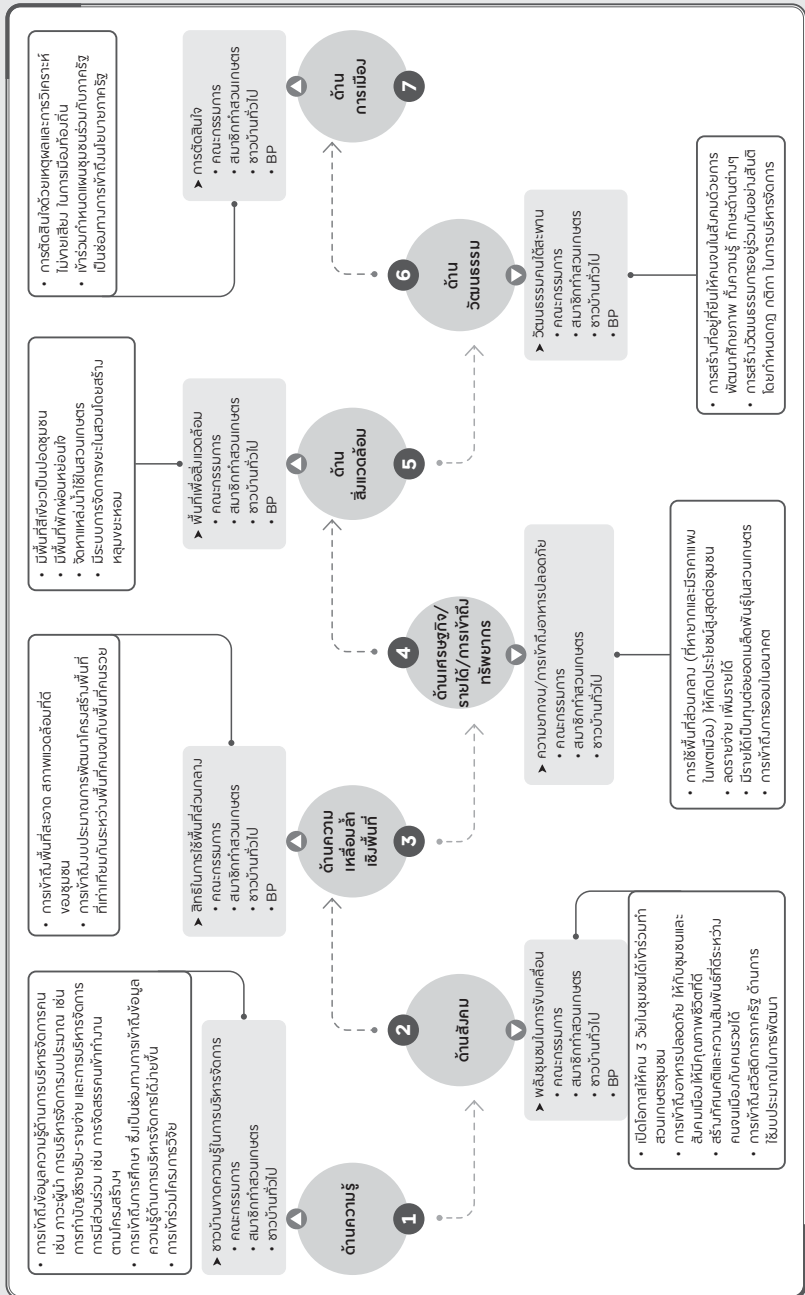
(4.2) ถึงจะได้กรอบมาตรฐานมา แต่เวลาใช้จริง ก็ต้องปรับ

ถึงแม้ว่ากรอบการจำแนกประเภทความเหลื่อมล้ำของยูเนสโกจะสร้างขึ้นมาจากการสังเคราะห์กรณีศึกษา (case study) จำนวนมากมายหลายกรณี ทำให้มีลักษณะร่วมที่เป็นมาตรฐาน อย่างไรก็ตาม เนื่องจาก CBR มีจุดยืนว่า “เรามีกกรอบเพื่อเป็นตัวช่วย มิใช่เพื่อเอากกรอบมาหักล้างตัวเอง” เพราะกรอบแนวคิดใดๆ ก็ตาม ย่อมเหมือนการซื้อเสื้อสำเร็จรูปมาใส่ เวลาจะสวมใส่จริงๆ ก็ต้องมีการปรับแต่ง มีการลดทอน มีการเพิ่มเติม ฯลฯ จะมากหรือน้อยก็แล้วแต่

ดังนั้น ในการนำกรอบความเหลื่อมล้ำทั้ง 7 มิติของยูเนสโกมาทดลองใช้ จากแนวทางการใช้กรอบแบบไม่แข็งตัวที่กล่าวมา ในท้ายที่สุดทางโครงการฯ ก็ได้พบว่า ในบางมิติก็อาจจะมีการปรับแต่งเพียงเล็กน้อย เช่น มิติความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจที่สามารถใช้เกณฑ์เรื่อง “รายได้” เป็นตัวชี้วัดตัวหนึ่ง บางมิติก็อาจจะมีการปรับเพิ่มในระดับปานกลาง เช่น มิติความเหลื่อมล้ำด้านการเมือง ที่ต้องแบ่งการเมืองออกเป็น 2 แกน คือการเมืองแบบแนวตั้ง (การเมืองภาครัฐ) และการเมืองแนวนอน (การเมืองภาคประชาชน) และในบางมิติก็อาจจะต้องปรับแบบ “ยกเครื่องใหม่” เลย เช่น มิติความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่ ที่ต้องเริ่มตั้งแต่การขยายขยายความหมายและคำนิยามของคำว่า “พื้นที่” กันเลย (ดูรายละเอียดในส่วนที่ 3)

(4.3) แม้จะแยก (มิติ) แต่ก็มิได้ “ขาดจากกัน”

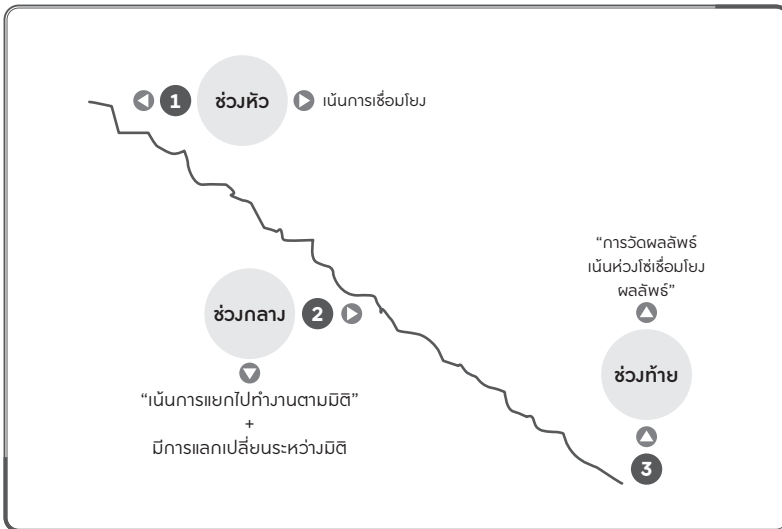
ถึงแม้จะมีการแยกประเภทความเหลื่อมล้ำออกเป็นด้านต่างๆ อย่างน้อย 7 มิติตามที่ได้กล่าวมา แต่ทว่าในสภาพความเป็นจริง ในทุกที่ที่วิจัย นำร่องก็พบข้อเท็จจริงตามที่สถิติกลิ้งได้เคยนำเสนอเอาไว้ว่า ความเหลื่อมล้ำนั้น เมื่อเกิดขึ้น ณ จุดจุดหนึ่ง มิติหนึ่งๆ ก็จะส่งผลสะท้อนไปยังมิติอื่นๆ ซึ่งหมายความว่าใน 1 โครงการจะมีมิติความเหลื่อมล้ำอยู่หลายมิติทับซ้อนกัน ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้น แม้ว่าในแต่ละโครงการวิจัยจะได้เลือกจะแยกไปสังกัดอยู่ในมิติใดมิติหนึ่งของความเหลื่อมล้ำ แต่การแยกนั้นก็มิได้ “ขาดจากกัน” ดังตัวอย่างเช่น ในโครงการทำสวนผักของชุมชนพุนทรัพย์ในพื้นที่ที่เคยเป็นชุมชนแออัดมาก่อน ได้แสดงความเชื่อมโยงระหว่างมิติต่างๆ ในภาพ (พัชรินทร์ พันธุ์แน่น, 2563)

(4.4) การออกแบบกิจกรรมด้วยกลยุทธ์ “ทั้งรวม ทั้งแยก”

จากธรรมชาติของความเหลื่อมล้ำที่ได้กล่าวมาคือ ใน 1 กรณีศึกษา นั้น จะมีความเหลื่อมล้ำหลายมิติซ้อนทับกันอยู่ และความเหลื่อมล้ำในแต่ละ มิติต่างก็ส่งผลสะท้อนถึงกันและกัน ดังนั้น ทางโครงการบริหารฯ จึงได้ ออกแบบกระบวนการทำงานให้สอดคล้องกับธรรมชาติดังกล่าว โดยใช้กลยุทธ์ “ทั้งรวม ทั้งแยก” เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหา “การแยกเป็น 7 มิติ ก็แยกขาดไปเลย” หรือ “การรวมทุกมิติเข้าด้วยกันก็จะเหมือนแกงโฮะที่ไม่รู้จะเริ่มต้นแก้ไขที่มิติ ไหนก่อนดี”

ผู้เขียนลองสรุปรูปแบบของการใช้ “กลยุทธ์ทั้งรวมทั้งแยก” ในแต่ละโมเมนต์ของการทำงานพอคร่าวๆ ได้ดังนี้

โมเมนต์ช่วง 1: ช่วงเปิดหัว คือช่วงวิเคราะห์ด้วยเลนส์มิติ ความเหลื่อมล้ำ จะเน้นให้ทุกโครงการย่อยวิเคราะห์ให้ทะลุปรุโปร่งว่า ในโครงการ ของตนเองมีความเหลื่อมล้ำมิติใดบ้าง

โมเมนต์ช่วง 2: ในช่วงกลาง ในแต่ละโครงการจะแยกไปทำงานด้านการพัฒนาตัวชี้วัดในซุ้มมิติความเหลื่อมล้ำที่ตนเองสังกัดอยู่ อย่างไรก็ตามท่ามกลางการแยกกันไปทำงานนี้ ทีมประสานงานกลางก็จะทำหน้าที่เป็น Midfield หรือโปรโมเตอร์จัดให้มีการประชุมพบปะแลกเปลี่ยนระหว่างมิติต่างๆ ในหลายรูปแบบ เช่น พบกันหมดทั้ง 7 มิติ พบกันแบบทวิภาคี (ระหว่าง 2 มิติ) พบกันแบบไตรภาคี (3 มิติ) เป็นต้น

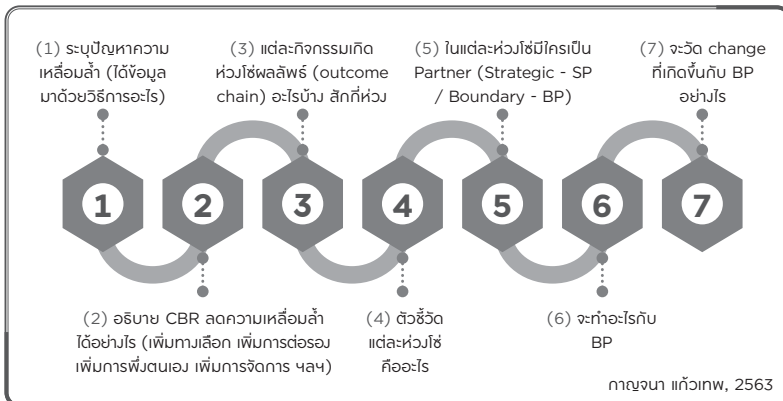
โมเมนต์ช่วง 3: ในช่วงท้าย เมื่อมีการวัดผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นก็จะย้อนกลับมาใช้เครื่องมือห่วงโซ่ผลลัพธ์เพื่อแสดงให้เห็นความเชื่อมโยงที่แต่ละโครงการวิจัยสามารถแก้ไขความเหลื่อมล้ำได้เป็นเปลาะๆ อีกครั้งหนึ่ง

ผลลัพธ์จากการใช้กลยุทธ์ทั้งหมดทั้งแยกนี้ส่งผลดีต่อ “กระบวนการสร้างสรรค์และการไหลเวียนของการเรียนรู้ใหม่ๆ” ให้เกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เนื่องจากข้อเท็จจริงที่ว่าต้นทุนของนักวิชาการทั้ง 7 ทีมที่เข้ามาช่วยเป็นโค้ชในประเด็นความเหลื่อมล้ำนั้นมีมากน้อยไม่เท่ากัน บางท่านมาแบบมีพืชชำทำเสร็จเรียบร้อยมาเลย เพียงเอามาใส่เตาอบก็กินได้เลย บางทีมมาแบบมีแป้งโรตีสีที่ยังไม่ได้นวด ก็ต้องใช้เวลาทำนานหน่อย หรือบางท่านมาแบบยังเป็นข้าวเปลือกอยู่ ก็ต้องผ่านกระบวนการอีกหลายขั้นตอนกว่าจะกินได้ ดังนั้น การมีรูปแบบกิจกรรมการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างมิติต่างๆ จะทำหน้าที่เป็น “ตัวเร่งปฏิกิริยา” (catalyst) ให้มีการไหลเวียนถ่ายโอนความรู้ได้อย่างรวดเร็ว และในระดับแนวคิด กิจกรรมดังกล่าวก็ยังคอยย้ำเตือนคนทำงานว่ามีความเกี่ยวพันระหว่างความเหลื่อมล้ำมิติต่างๆ นั้นอยู่เสมอ

เอกลักษณ์ที่ 5: 7 ขั้นตอนของการแก้ปัญหาความเหลื่อมล้ำของ CBR

ในภาคปฏิบัติ หากมีคำถามว่า CBR มีกระบวนการหรือมีลีลาในการแก้ไข ปัญหาความเหลื่อมล้ำได้อย่างไร ผู้เขียนได้ประมวลสรุปประสบการณ์การทำงานของโหนดนาร่องทั้ง 25 โหนดออกมาได้เป็น “7 ขั้นตอนบรรลุปเป้าหมาย” ดังที่แสดงอยู่ในภาพต่อไปนี้ โดยในทั้ง 7 ขั้นตอนนี้จะยึดกุมหลักการสำคัญคือ “ให้ความรู้ นำทางการปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ”

คำถามหลักการลดความเหลื่อมล้ำด้วย CBR

จาก 7 ขั้นตอนนี้ อาจจะแบ่งได้เป็น 3 ช่วงคือ

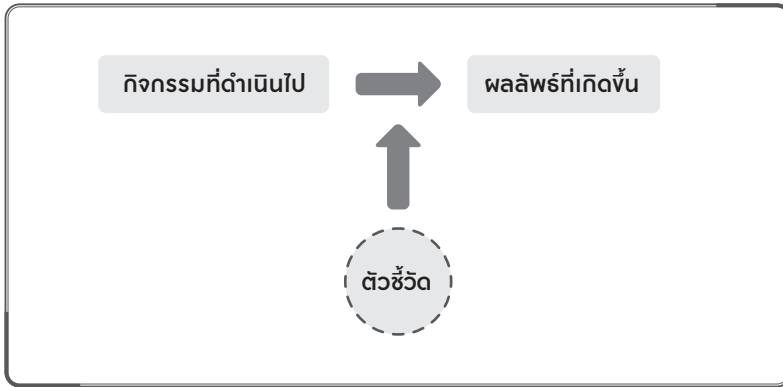
- ช่วงที่ 1 ► ได้แก่ ขั้นตอนที่ 1-2 เป็นส่วนของปัญหาและทางแก้ (จับทุกขั้ว + สนุกขั้ว)
- ช่วงที่ 2 ► ได้แก่ ขั้นตอนที่ 3-4 เป็นช่วงของการลงมือแก้ไขปัญหาลงสู่ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น (จับนิโรร + มรรค)
- ช่วงที่ 3 ► เป็นขั้นตอน 3 ขั้นที่เกี่ยวข้องกับ “การทำงานกับภาคี” โดยเริ่มตั้งแต่การจำแนกแยกแยะประเภทของภาคี การออกแบบกิจกรรมเพื่อทำงานกับภาคี และการวัดความเปลี่ยนแปลงของภาคี (ซึ่งหมายความว่า ภาคีที่มีสถานะเป็นกลุ่มเป้าหมายกลุ่มหนึ่ง)

ขั้นที่ 1: ขั้นส่องโจทย์การวิจัยด้วยเลนส์ความเหลื่อมล้ำ ดังตัวอย่างที่ได้แสดงไปข้างหน้าแล้ว ขั้นตอนนี้เป็นการต่อเชื่อมปัญหาจุลภาคเข้ากับโจทย์ใหญ่ระดับมหภาค (Micro-Macro Linkage) เป็นขั้นของ “การมองเห็นทุกซ์ให้กว้างไกลออกไป”

ขั้นที่ 2: ขั้นแสวงหาวิธีการดับทุกข์ หลังจากเห็นด้านหัวคือปัญหาความเหลื่อมล้ำแล้ว ก็พลิกกลับมาดูด้านก้อยว่า แล้วโครงการวิจัย CBR จะมีวิธีการลดทอน/แก้ไข/จัดความเหลื่อมล้ำได้อย่างไร ซึ่งตามปกติก็คือขั้นตอนการวางแผนออกแบบกิจกรรมในโครงการวิจัยนั่นเอง แต่ในโหมดของเรื่องความเหลื่อมล้ำ ก็ต้องส่องบรรดากิจกรรมทั้งหลายที่ออกแบบมาว่า กิจกรรมนั้นมีเหลี่ยมมุมของการทำหน้าที่เป็น 4 กลไกลลดความเหลื่อมล้ำตามข้อเสนอของ G. Therborn ที่ได้กล่าวมาแล้วอย่างไร เช่น

- การเพิ่มทางเลือกในชีวิตทางเศรษฐกิจ-สังคม-การเมือง-วัฒนธรรม ให้มากขึ้น เช่น การแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร
- การเพิ่มอำนาจการต่อรองกับคนอื่น ๆ เช่น การมีข้อมูลปริมาณน้ำอยู่ในกลุ่มนักวิจัยชุมชน ก็สามารถจะต่อรองกับเจ้าหน้าที่รัฐได้ การมีผลิตภัณฑ์อินทรีย์ที่ได้มาตรฐาน PGS ก็สามารถจะต่อรองกับตลาดผู้บริโภคได้
- การเพิ่มการพึ่งตนเอง เช่น การเลือกใช้วัสดุท้องถิ่นเป็นพลังงานทางเลือกหรือเป็นส่วนผสมของอาหารสัตว์ (เป็นกลยุทธ์สำคัญของการลดความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจที่เรียกว่าการเพิ่ม local content)
- การเพิ่มขีดความสามารถในการบริหารจัดการ เช่น ได้เรียนรู้การเขียนแผนธุรกิจเพื่อบริหารลูกค้า/ผู้บริโภค ได้เรียนรู้การบริหารจัดการการท่องเที่ยวชุมชน เป็นต้น

ขั้นที่ 3-4: ขั้นติดตามผลลัพธ์และตัวชี้วัด ภาพสรุปในขั้นตอนที่ 3-4 ก็คือการดูความสัมพันธ์ระหว่าง 3 ตัวแปร ดังในภาพ

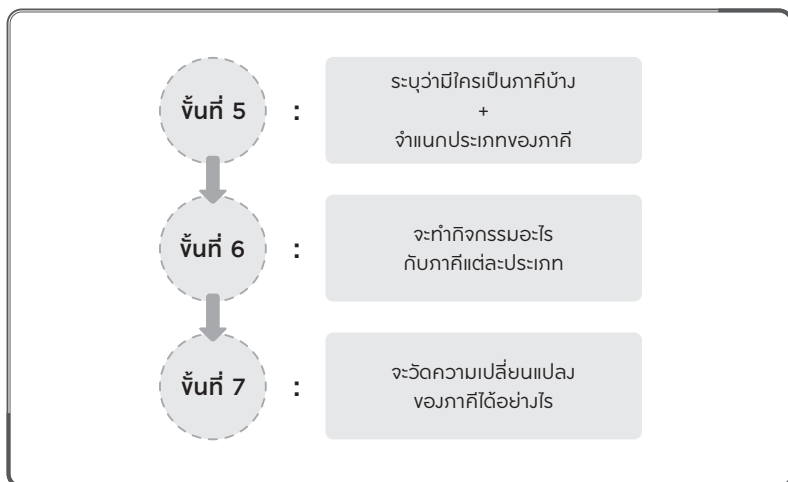

ในขั้นตอนที่ 1 ของการวิเคราะห์ปัญหาความเหลื่อมล้ำด้วยเครื่องมือ Log Frame เราได้เห็นแล้วว่า ปัญหาเหล่านั้นได้ค่อยๆ สะสม พอกพูน ส่งต่อกันเป็น “สายโซ่แห่งปัญหา” ดังนั้น เวลาคิดกิจกรรมเพื่อการแก้ปัญหา ที่มีหลายปม จึงจะแก้เพียงเปลาะเดียวหรือม้วนเดียวจบไม่ได้ แต่จะต้องค่อยๆ แก้ไปที่ละปมให้เกิดผลเป็น “ห่วงโซ่ผลลัพธ์” เครื่องมือที่จะนำมาใช้ในขั้นตอนนี้ จึงเป็น Outcome chain

ส่วนขั้นตอนที่ 4 คือขั้นการแสดงตัวชี้วัดเพื่อยืนยันความน่าเชื่อถือของผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นนั้น ขั้นตอนนี้ก็เกิดมาจากทั้งความจำเป็นที่งาน CBR ได้ย้ายมาสังกัด “บ้านใหม่” (แหล่งสนับสนุนเงินทุนวิจัยแห่งใหม่) และทั้งความจำเป็นที่งาน CBR ได้เข้ามาเล่น “ประเด็นใหม่ที่ไม่ง่าย” (มีผู้กล้ามาท้าทายเรื่องการแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำมากพอสมควรแล้ว) (ในขั้นตอนนี้จะเป็นเนื้อหาในส่วนของ 3 ของเอกสารชิ้นนี้) การสร้างตัวชี้วัดจึงถูกชักธงขึ้นมาเป็นอีกหนึ่งป้ายสัญลักษณ์ของงาน CBR ตั้งแต่ปี 2563 และมีฐานะเป็นคาถาข้อที่ 5 ของ CBR ในทศวรรษที่ 3

ขั้นตอนที่ 5-6-7 ต่อเนื่องจากขั้นตอนที่ 3 ที่กิจกรรมการแก้ปัญหาความเหลื่อมล้ำนั้น ต้องทำเป็น “สายโซ่แห่งกิจกรรม” การกิจเช่นนี้ CBR จะเล่นเลี้ยงลูกเดี่ยวคนเดียวตั้งแต่กลางสนามจนไปยังถึงหน้าประตู คงจะเป็นไปไม่ได้ ปัญหาขนาดใหญ่เช่นความเหลื่อมล้ำจึงต้อง “ออกปากบอกแขก (ภาคี) ช่วยแบกหาม” (การทำงานกับภาคีจึงมีความสำคัญในระดับเป็นคาถาข้อที่ 4 ของ CBR ในทศวรรษที่ 3)

กระบวนการทำงานกับภาคีในขั้นที่ 5-6-7 จะต่อเชื่อมกันดังในภาพ

ใน**ขั้นตอนที่ 5** คือการระบุภาคนั้น อันที่จริง CBR ในยุคก่อนเปิดตัวก็มีการเน้นความสำคัญในการทำงานร่วมกับภาคีผ่านเครื่องมือ “การวิเคราะห์ผู้มีส่วนได้-เสีย” อยู่แล้ว (Stakeholder analysis) อย่างไรก็ตาม เมื่อใครเข้ามาอยู่ในโหมดเรื่องความเหลื่อมล้ำ ทางโครงการบริหารฯ ก็ได้เพิ่มเครื่องมือในการทำงานกับภาคีให้มากขึ้น เช่น การแบ่งประเภทของภาคีตามแนวคิดของ “แผนที่ผลลัพธ์” (Outcome Mapping) ที่แบ่งภาคีเอาไว้เป็น 2 ประเภท ซึ่งส่งผลมาถึงการให้ความสำคัญและการออกแบบกิจกรรมที่จะทำกับภาคีแต่ละประเภทคือ

(ก) ภาตึหุ้นส่วนเชิงกลยุทธ์ (Strategic Partner : SP) เป็นบุคคล กลุ่ม หน่วยงาน หรือองค์กรที่ค่นทำงาน CBR จำเป็นต้องทำงานด้วยหรือจำเป็นต้อง ขอความร่วมมือ แต่ไม่ได้หวังผลที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไม่ว่าจะเป็น พฤติกรรม ทักษะคตึ กฎระเบียบของภาตึประเภทนี้

(ข) **ภาคีหุ้นส่วนที่หวังผล (Boundary Partner : BP)** ได้แก่ บุคคล กลุ่มหน่วยงาน หรือองค์กรที่คนทำงาน CBR จะทำงานด้วยโดยตรง และคาดหวังจะให้ภาคีกลุ่มนี้เกิดการเปลี่ยนแปลงไม่ว่าจะเป็นพฤติกรรม ทักษะ วิธีการทำงาน กฎระเบียบ ฯลฯ ทั้งนี้เนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า ภาคีประเภท BP นี้เป็นภาคีที่มีคุณสมบัติบางอย่างที่เกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดกับประเด็นที่ทวิวิจัย เช่น เป็นหน่วยงานที่ต้องรับผิดชอบโดยตรง เป็นบุคคลที่สนใจประเด็นที่วิจัยอย่างจริงจัง เป็นกลุ่มคนที่มีทรัพยากรที่จะดำเนินงานต่อไปในอนาคตได้ เป็นต้น CBR จึงหวังผลกับภาคีประเภทนี้อะไรมากมาย เช่น หวังจะฝากผีฝากไข้ให้ทำงานต่อเนื่องหลังจากจบโครงการวิจัยแล้ว หวังจะให้เป็นผู้ขยายผล เป็นต้น ดังนั้น ภาคีแบบ BP นี้จึงมิใช่เป็นเพียง “ผู้ให้ความร่วมมือ/ช่วยเหลือ” เท่านั้น หากแต่มีสถานะเป็น “กลุ่มเป้าหมาย” กลุ่มหนึ่งด้วย

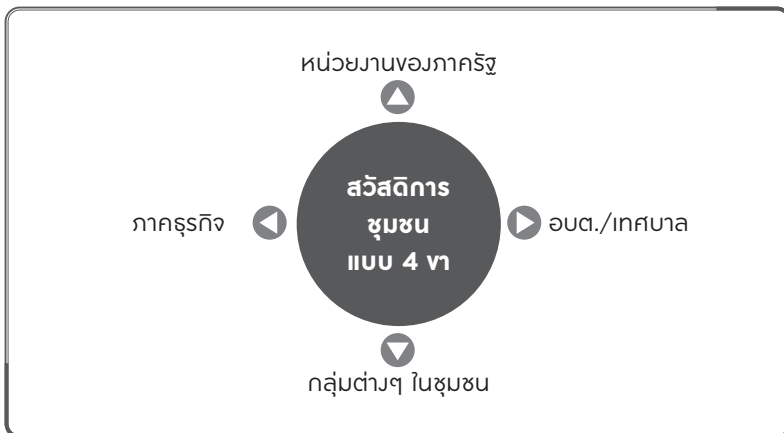
ตัวอย่าง Log Frame Partner (BP/SP) และตัวชี้วัด

ผลและวัตถุประสงค์	ตัวชี้วัด/เกณฑ์	เก็บข้อมูล/หลักฐาน	Partners (BP/SP)
Impact ชุมชนสามารถนำเอาข้อมูล ไปจัดการฐานทรัพยากร ของตนเองได้อย่างยั่งยืน	ชุมชนมีแผนการบริหารจัดการทรัพยากร ของชุมชนเอง เหมาะสมกับบริบทชุมชนและ ปรับใช้ได้ตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป ได้	• แผนบริหารจัดการป่า ชุมชนของแต่ละชุมชน • บันทึกการประชุม ของชุมชน	• นักวิจัยชุมชน 13 ชุมชน • พี่เลี้ยง CBR โหนดลำปาง • สมาคมเพื่อการเรียนรู้ป่าชุมชน จังหวัดลำปาง • นักวิชาการด้านสาธารณสุข สิ่งแวดล้อมและ การสื่อสาร (BP) • สนง. ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จังหวัดลำปาง (BP) • สวส. ภาค 2 (BP) • สบอ. 13 (อุทยาน) (BP) • อปท. ในพื้นที่ (SP) • จนท. อุทยานในพื้นที่ (SP)
ชุมชนสามารถประสาน การทำงาน/และใช้ข้อมูล เป็นประโยชน์เพื่อ ขับเคลื่อน/เสนอนโยบาย ต่อภาครัฐ	ชุมชนสามารถนำเอาข้อมูลต่างๆ ที่ได้ไปประสานการทำงานเพื่อขับเคลื่อน หรือเสนอแนะนโยบายกับทางภาครัฐได้ โดยเห็นการทำงานกับภาคีภาครัฐ เสนอเป็นนโยบายระดับท้องถิ่น/ผลักดัน ด้านกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับป่าชุมชน เช่น การทำแผนการบริหารจัดการป่าชุมชน เป็นต้น	• แผนการบริหารจัดการ ป่าชุมชน • สังเกต จากการทำงาน ของชาวบ้านที่ประสาน การทำงานกับหน่วยงาน ภาครัฐ	• นักวิจัยชุมชน 13 ชุมชน • พี่เลี้ยง CBR โหนดลำปาง • สมาคมเพื่อการเรียนรู้ป่าชุมชน จังหวัดลำปาง • นักวิชาการด้านสาธารณสุข สิ่งแวดล้อม และการสื่อสาร (BP)

โครงการ “การพัฒนากระบวนการวางแผนจัดการป่าชุมชน จังหวัดลำปาง” บริบูรณ์ บุญอยู่, 2563

ผลจากการขีดเส้นใต้เรื่องการทำงานกับภาคีอย่างจริงจังในประเด็นเรื่อง การลดปัญหาความเหลื่อมล้ำมาตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ.2563 ทำให้ CBR ได้ทดลอง สร้างนวัตกรรมใหม่ๆ หลายอย่าง และได้สั่งสมบทเรียนสำคัญๆ ในเรื่องวิธีการ ทำงานกับภาคี ตัวอย่างเช่น

(1) บทเรียนเรื่อง “ครบเครื่องเรื่องภาคี” ตัวอย่างเช่น ในโครงการวิจัย เรื่องการจัดสวัสดิการชุมชนเพื่อให้คนในชุมชนทุกกลุ่มได้เข้าถึงอย่างถ้วนหน้า (โครงการการลดความเหลื่อมล้ำทางสังคมด้วยกลไกการจัดสวัสดิการบนฐาน ทรัพยากรท้องถิ่นโดยอาศัยความเป็นหุ้นส่วนฯ ในพื้นที่ตำบลแพรงหนามแดง อำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น (สุทธิลักษณ์ โตทอง, 2563)) ทีมวิจัย ได้ข้อค้นพบว่า ในการดำเนินงานจะต้องมีภาคีอย่างน้อย 4 ส่วนมาทำงานร่วม กันไปพร้อมๆ กัน จึงจะครบเครื่อง คือ

(2) มีบทบาทที่หลากหลายให้ภาคีร่วมแสดง แต่เดิมนั้น งาน CBR มักจะมี “บทบาทเดียว” ให้ภาคีภาคส่วนต่างๆ มาร่วมเล่นในโครงการ คือ “บทบาทผู้ให้ความช่วยเหลือ/ผู้ให้ความร่วมมือ” แต่ในทศวรรษที่ 3 นี้ งาน CBR ได้ทดลองแสวงหาบทบาทใหม่ๆ ให้ภาคีกลุ่มต่างๆ ได้เข้ามาร่วม ในโครงการ ซึ่งเท่ากับเป็นการขยายช่องทางการเข้ามาร่วมงาน CBR จากที่เคย

เป็นถนน 2 เลนให้กลายเป็นถนน 8 เลน เช่น ภาคิอาจจะเป็นผู้นำ (champion) เป็นผู้ช่วยแชมป์ เป็นผู้ขยายผล เป็นผู้ขับเคลื่อนนโยบาย เป็นโค้ช เป็นที่ปรึกษา เป็นผู้อุปถัมภ์หลักอย่างเป็นทางการ เป็นต้น

และหากภาคิได้เลื่อนชั้นจากการที่เคยเล่นบพเป็นเพียง “แค่ตัวประกอบ” ขึ้นมาเป็น “พระเอก/ผู้ช่วยพระเอก” ก็คงยิ่งส่งเสริมให้ภาคิได้นำเอาทรัพยากรต่างๆ เข้ามาใช้ในโครงการได้มากขึ้น ตัวอย่างเช่น โครงการการมีส่วนร่วมในการเสริมศักยภาพแหล่งกักเก็บน้ำทางการเกษตรในพื้นที่ทุ่งรับน้ำบางบาล อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (เรณู กลีกุล, 25463) ทางโครงการได้เรียนเชิญเจ้าหน้าที่กรมชลประทานในพื้นที่เข้ามาร่วมในฐานะทีมวิจัย ซึ่งส่งผลให้เจ้าหน้าที่ได้ร่วมรู้ ได้ร่วมเห็นทั้งที่มาและที่ไปของโครงการตั้งแต่ต้นจนจบ ได้มีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมอย่างสม่ำเสมอ และได้ร่วมแสวงหาช่องทางในการแก้ไขปัญหาในระดับโครงสร้างได้ด้วย

(3) **โมเมนตัมในการเข้าร่วม** สูตรเดิมของงานวิจัย CBR ที่มักจะเริ่มต้นและดำเนินงานโดยชาวบ้านกลุ่มต่างๆ ในชุมชน ไปจนกระทั่งงานวิจัยสำเร็จลุล่วงแล้ว จึงค่อยนำผลการวิจัยไปนำเสนอต่อภาคิที่เกี่ยวข้อง เช่น เทศบาล อบต. เพื่อขยายผลแนวตั้ง/ระดับนโยบาย/โครงสร้างต่อไป สูตรนี้มักจะพบปัญหาว่า เป็นการยากที่จะอธิบายเรื่องราวทั้งหมดให้ภาคิที่เข้ามามีส่วนร่วมในช่วงโมเมนตัมปลายน้ำสามารถเข้าใจได้

ในปี พ.ศ.2563 ในบางโครงการวิจัย CBR จึงเกิดการทดลองใหม่ ด้วยการชวนภาคิที่เกี่ยวข้องมาเข้าร่วมตั้งแต่โมเมนตัมเริ่มต้นเลย เรียกว่าลงเรือลำเดียวกันตั้งแต่ต้นทาง (แน่นอนว่าวิธีการทำงานแบบนี้ก็ต้องพบกับความยุ่งยากอย่างใหม่ไปอีกแบบหนึ่ง)

ในการทำงานกับภาคินี้ โดยหลักการแล้ว การใช้เครื่องมือ “ห่วงโซ่ผลลัพธ์” นั้น จะช่วยแสดงให้เห็นว่า ผลลัพธ์แบบประมาณไหนที่เพียงแค่งำลังของชุมชนก็เอาอยู่แล้ว และผลลัพธ์ในระดับไหนที่จำเป็นต้อง “หาเพื่อน” มาช่วย ต้องเป็น “เพื่อนประเภทไหน” ที่จะเข้ามาช่วย “ในเรื่องอะไร” และควรจะให้เข้ามาช่วย “ในขั้นตอนใด”

(4) บทเรียนการร่วมมือแบบ “กอดคอ” ไปด้วยกัน มีตัวอย่างรูปแบบการร่วมมือกันระหว่างชุมชนกับภาคีที่มีได้ผิวเผินเพียงแค่ว่า “เกี่ยวก้อย” เท่านั้น หากแต่เป็นการร่วมมือแบบ “กอดคอไปด้วยกัน” เช่น ในภาคีภาครัฐหรือภาคธุรกิจ มักจะต้องทำงานโดยมีตัวชี้วัดเป็นเกณฑ์วัดความสำเร็จในบางโครงการ CBR จึงมีการใช้ “ตัวชี้วัดร่วมกัน” หรือร่วมแชร์ภาระการเก็บข้อมูลด้วยกัน (เช่น โครงการบริหารจัดการน้ำที่ต้องสำรวจปริมาณน้ำที่มีน้ำที่ต้องการใช้) เป็นต้น

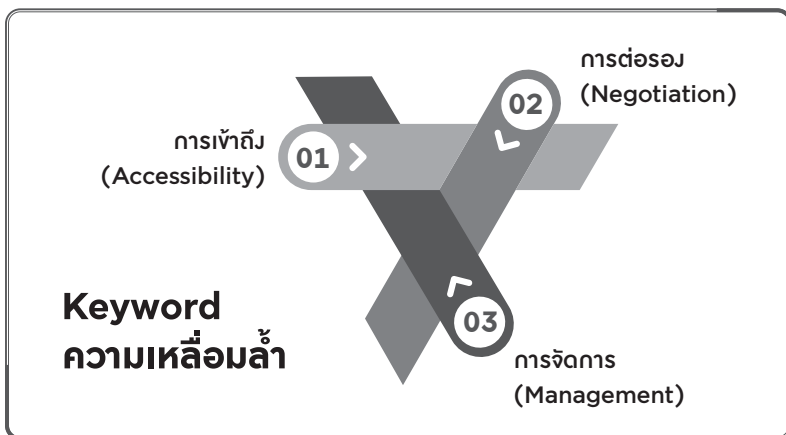
เอกลักษณ์ที่ (6): 3 keywords ที่ CBR ใช้พูดเรื่องความเหลื่อมล้ำ

โดยทั่วไป เมื่อมีการพูดถึงเรื่องความเหลื่อมล้ำทั้งในด้านสาเหตุ/ที่มาของปัญหาและทั้งวิธีการแก้ไข keywords (คำหลัก/คำคุณยะ) ที่มักจะลอยเด่นให้เห็นได้โดยง่าย คือ คำว่า “เข้าถึง/โอกาสในการเข้าถึง” (Accessibility)

เช่น ในระดับของปัญหาความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ มักมีสาเหตุเพราะคนยากจนเข้าไม่ถึงแหล่งเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำ ในด้านการศึกษา ลูกหลานของคนจนเข้าไม่ถึงการศึกษาในระดับสูง ในมิติสุขภาพ คนชนบทที่อยู่ห่างไกลเข้าไม่ถึงบริการสุขภาพจากโรงพยาบาลในเมือง เป็นต้น

จากวิธีการวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาความเหลื่อมล้ำในด้าน “การเข้า(ไม่)ถึง” วิธีการแก้ไขปัญหาก็จะเป็นการเพิ่มโอกาส/เพิ่มช่องทางของการเข้าถึงให้มากขึ้น

สำหรับแนวทางการทำงานของ CBR นั้น ก็ยังคงใช้ keyword คำว่า “การเข้าถึง” เป็นกุญแจดอกหนึ่งในการไขไปสู่เรื่องความเหลื่อมล้ำ แต่ทว่า CBR ได้เพิ่มกุญแจดอกอื่นๆ ขึ้นมาอีก 2 ดอก คือ การต่อรอง (negotiation) และการจัดการ (management) รวมเป็น 3 คำหลัก เนื่องจากเห็นว่า “กุญแจดอกการเข้าถึง” เพียงดอกเดียวนั้นยังไม่เพียงพอต่อการลดทอนความเหลื่อมล้ำได้

(1) **การเข้าถึง** สำหรับคำหลักคำแรกนี้ เมื่อวิเคราะห์เป้าหมายของโครงการวิจัย CBR จำนวนมากจะพบว่า เป้าหมายสูงสุดของโครงการก็คือการเพิ่มโอกาสหรือการเพิ่มช่องทางของการเข้าถึงทรัพยากรต่างๆ ในสังคมให้มากขึ้นนั่นเอง เช่น โครงการพัฒนานวัตกรรมพลังงานทางเลือกเพื่อสร้างเศรษฐกิจชุมชน จังหวัดสุรินทร์ (ปรีชา สังข์เพชร, 2563) ก็ตั้งเป้าหมายให้กลุ่มเกษตรกรมี “ทางเลือกด้านพลังงาน” ที่สามารถเข้าถึงได้ง่ายกว่า (เพราะมีราคาถูกกว่า ใช้วัสดุในท้องถิ่นในการผลิตพลังงาน) และเป็น “การเข้าถึงแบบครบวงจร” กล่าวคือ เวลาดีก็ใช้ เวลาเสียก็มีช่างซ่อมให้

สำหรับแนวคิดเรื่อง “การเข้าถึง” นั้น CBR ได้แยกแยะแง่มุม (มิติ) และระดับของการเข้าถึงออกเป็นหลายระดับ เช่น

- **การเข้าถึงเชิงกายภาพ (Physical Accessibility)** เช่น การมีโรงเรียนขนาดเล็กตั้งอยู่ในชุมชน ทำให้เด็กๆ มีโอกาสเข้าถึงการศึกษาได้
- **การเข้าถึงเชิงเศรษฐกิจ (Economic Accessibility)** เช่น แม้ว่าจะมีร้านขายหนังสือตั้งอยู่ในชุมชน แต่พ่อแม่ที่ยากจนก็ไม่มีทุนทรัพย์มากพอจะซื้อหนังสือให้ลูกหลานอ่านได้

- **การเข้าถึงเชิงสังคมวัฒนธรรม (Socio-Cultural Accessibility)**

ดังตัวอย่างเรื่องการอ่านหนังสือให้ลูกฟัง หากพ่อแม่ที่ไม่ตระหนักถึงความสำคัญของการอ่านหรือไม่รู้วิธีว่าจะอ่านอย่างไร หรือตัวเองก็อ่านหนังสือไม่คล่อง ลูกหลานก็จะเข้าไม่ถึงเรื่องการอ่านหนังสือ

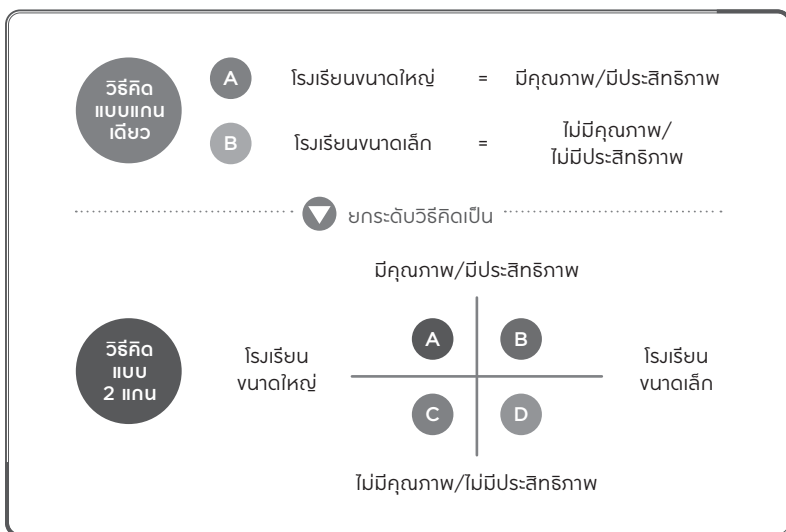
นอกจากนั้น เรายังอาจจะจัดแบ่งประเภทของการเข้าถึงออกเป็น 2 แบบ คือการเข้าถึง**แบบรูปธรรม** เช่น การเข้าถึงเงินสวัสดิการของรัฐ และการเข้าถึง**แบบนามธรรม** เช่น การเข้าถึงความยุติธรรม การเข้าถึงโอกาสทางสังคม เป็นต้น

(2) การต่อรอง (Negotiation) ในบางกรณี แม้จะผ่านด่าน “การเข้าถึง” มาแล้ว แต่โอกาสที่จะลดทอนความเหลื่อมล้ำก็ยังไม่เกิดขึ้น ตัวอย่างเช่น ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ติดเขตป่าสงวน ถึงแม้จะเข้าถึงผลผลิตจากป่า เช่น เห็ด หน่อไม้ น้ำผึ้ง ฯลฯ แต่ก็เก็บมากินใช้ไม่ได้เพราะข้อกำหนดของกฎหมาย ดังนั้น จึงต้องใช้คำทูลถามต่อไป คือต้องมีการต่อรอง

ในโครงการวิจัย CBR มีตัวอย่างของรูปแบบการต่อรองเพื่อลดความเหลื่อมล้ำที่หลากหลายมาก มีทั้งรูปแบบการต่อรองแบบตรงๆ กับการต่อรองแบบทางอ้อม ตัวอย่างเช่น โครงการวิจัยเรื่องการสร้างตลาดชุมชน ตำบลบ้านแยง อำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก (นิคม คำภาพ, 2565) ซึ่งจุดเจ็บของเกษตรกรในพื้นที่ศึกษาก็คือ การถูกกดราคาราผลผลิตทางการเกษตรจากพ่อค้าคนกลาง แต่แทนที่กลุ่มเกษตรกรจะรวมกลุ่มกันเพื่อต่อรองกับพ่อค้าคนกลางแบบตรงๆ กลุ่มนักวิจัยชุมชนในโครงการกลับเลือกวิธีการที่จะสร้างตลาดขายผลผลิตของตนเองซึ่งเป็นวิธีการต่อรองแบบอ้อมๆ

หรือในกรณีโครงการโรงเรียนขนาดเล็กๆ จังหวัดสุราษฎร์ธานี ที่รัฐมนตรีนโยบายจะยุบโรงเรียนขนาดเล็กซึ่งจะสร้างความเดือดร้อนให้แก่ผู้ปกครองอย่างมาก เริ่มตั้งแต่ต้องหาโรงเรียนใหม่ให้ลูกหลาน ต้องเพิ่มค่าใช้จ่ายในการส่งลูกหลานออกไปเรียนนอกชุมชน ฯลฯ ดังนั้น เป้าหมายของการทำงานในชุดโครงการนี้ก็คือ การต่อรองนโยบายการยุบโรงเรียนขนาดเล็กโดยอาศัยความร่วมมือแรงร่วมใจของชุมชนกับกลุ่มครูในโรงเรียนขนาดเล็กในการบริหาร

จัดการศึกษาให้แก่บุตรหลาน การต่อรองของทีมิวิจัยในโครงการนี้ เมื่อวิเคราะห์อย่างถึงที่สุดแล้ว ก็เป็นการต่อรองในระดับวิธีคิดเลยทีเดียว จากวิธีคิดของหน่วยงานรัฐที่เป็นแบบแผนเดียว ทางโครงการได้ต่อรองให้ยกระดับเป็นวิธีคิดแบบสองแแกนดังในภาพ

(3) การบริหารจัดการ (Management) คำหลักคำที่ 3 นี้มีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับเรื่องความเหลื่อมล้ำ ทั้งนี้เพราะการไม่มีความสามารถในการบริหารจัดการนั้น (ตามแนวคิดของ อมาตยา เซน) เป็นหนึ่งในสาเหตุของการเกิดสภาวะความเหลื่อมล้ำ โดยเฉพาะความเหลื่อมล้ำในแนวนอน (ความเหลื่อมล้ำในระดับกลุ่มคนเดียวกัน) ตัวอย่างเช่น โครงการการบริหารจัดการลำน้ำแม่ฟ้าให้อื้อประโยชน์ด้านการผลิตทางการเกษตรของผู้ใช้น้ำในตำบลทุ่งผึ้ง อำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง (ดรรารัตน์ ธาตุรักษ์, 2563) ที่จุดเจ็บของปัญหาเริ่มต้นจาก 3 หมู่บ้านที่ใช้น้ำจากลำน้ำแม่ฟ้าเดียวกัน แต่ในแต่ละบ้านต่างมีระบบการจัดการแบบแยกส่วนและเบ็ดเสร็จในพื้นที่ของตนเอง ทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงทรัพยากรน้ำในระหว่าง 3 หมู่บ้านนั้น

การบริหารจัดการนี้มีหลายแง่มุม (มิติ) และหลายระดับเช่นเดียวกับการเข้าถึงและการต่อรอง เช่น

- **ระดับแรก การจัดการตนเอง** (ปัจเจกบุคคล) จะพบในโจทย์วิจัย เช่น ปัญหาหนี้สินที่กลุ่มเป้าหมายต้องจัดการตนเองในเรื่องบัญชีครัวเรือนและสร้างวินัยทางการเงิน หรือโจทย์วิจัยเรื่องปัญหาสุขภาพ/อุบัติเหตุที่กลุ่มเป้าหมายต้องปรับเปลี่ยนพฤติกรรมด้านสุขภาพหรือสร้างความปลอดภัยของตนเองเสียก่อน

- **ระดับสอง การจัดการระดับกลุ่ม** เช่น งานวิจัยที่เกี่ยวกับการเสริมความเข้มแข็งของกลุ่มวิสาหกิจ กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเกษตรกร กลุ่มประมงพื้นบ้าน กลุ่มอาสาสมัครสิ่งแวดล้อม

- **ระดับสาม การจัดการสถานะแวดล้อม** เช่น การจัดการลุ่มน้ำ การจัดการป่าชุมชน การจัดการกระบวนการผลิต แปรรูป และตลาด

ส่วนแง่มุมหรือมิติของการจัดการ ก็มีได้หลากหลายแง่มุม ในงาน CBR ซึ่งเป็นงานวิจัยประเภทหนึ่งนั้น **การจัดการข้อมูลข่าวสาร** (Information management) ถือเป็นกิจกรรมหลักกิจกรรมหนึ่งของการวิจัย หรือการบริหารจัดการวัฒนธรรมหรือภาษาเฉพาะของกลุ่มชาติพันธุ์ที่กำลังจะสูญหายไปให้สามารถดำรงอยู่ต่อไปได้และเป็นที่ยอมรับของคนกลุ่มอื่นๆ รวมทั้ง “ลักษณะพิเศษต่างๆ” ของการบริหารจัดการ เช่น กรณีงานวิจัยเรื่องพลังงานทางเลือกของจังหวัดสุรินทร์ที่ได้กล่าวมา รูปแบบผลิตภัณฑ์หนึ่งของพลังงานทางเลือกก็คือ การใช้ถ่านไม้อัดแท่งซึ่งจำเป็นต้องตัดไม้มาเผาเป็นถ่าน ดังนั้นหากจะบริหารจัดการให้มีความยั่งยืน ชุมชนก็จำเป็นต้องมีการบริหารจัดการไม้ด้วยการปลูกต้นไม้ทดแทนเพิ่มเติมด้วย กิจกรรมดังกล่าวจึงจะมีความยั่งยืน เป็นต้น

เอกลักษณ์ที่ (7): 3 มาตรการในการทำงานความเหลื่อมล้ำ

เป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อเวลาพูดถึงปัญหาความเหลื่อมล้ำโดยเฉพาะในขั้นตอนของการแก้ไขปัญหา โดยทั่วไปแล้ว เรามักจะแสวงหาวิธีแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำเมื่อปัญหาได้เกิดขึ้นมาแล้ว ซึ่งหากเทียบกับทางการแพทย์ก็คือ **การใช้มาตรการการรักษาเยียวยา** เมื่อได้เกิดเจ็บไข้ได้ป่วยแล้ว

หากทว่าในแนวทางการคิดการแพทย์แบบใหม่ได้เพิ่มมาตรการการมีสุขภาพที่ดีขึ้นมาอีก 2 มาตรการ คือ **มาตรการการป้องกัน** เช่น การฉีดวัคซีนป้องกันโรค หรือคำแนะนำที่ว่า “ตัดก่อนตาย เตือนก่อนวายวอด” และ**มาตรการส่งเสริม**หรือสร้างเสริมสุขภาพ เช่น การออกกำลังกายให้แข็งแรง การกินอาหารบำรุงให้ร่างกายมีภูมิคุ้มกัน ซึ่งมาตรการ 2 แบบใหม่นี้ถือได้ว่าเป็นการวิ่งไปดักหน้าปัญหา (ส่วนการรักษาเยียวยานั้นน่าจะเป็นการเดินตามหลังปัญหา)

สำหรับงานวิจัย CBR นั้น เป็นงานวิจัยขนาดเล็กแต่ทว่ามีความหลากหลาย (ในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา มีงานวิจัย CBR ถึงเกือบ 4,000 ชิ้น) ดังนั้นงานวิจัย CBR จึงมี “ประตูทางเข้า” (Entry point) ที่มีการนำทั้ง 3 มาตรการมาใช้ แม้ว่าโจทย์การวิจัยส่วนใหญ่จะเน้นไปที่การรักษาเยียวยาปัญหา แต่ทว่า

ก็มีงานวิจัยบางชิ้นที่อาจจะวิ่งไปตกหน้าปัญหาด้วยมาตรการป้องกันหรือส่งเสริม และวิธีการใช้มาตรการทั้ง 3 นี้ก็มีรูปแบบที่หลากหลาย เช่น ใช้แบบ 1 มาตรการ ใช้แบบ 2 มาตรการ (two in one) หรือใช้แบบพร้อมกันทั้ง 3 มาตรการเลย (three in one)

ตัวอย่างงานวิจัยที่ใช้มาตรการป้องกันปัญหาไม่ให้เกิดขึ้น ก็เช่น โครงการวิจัยเรื่องการยกระดับเศรษฐกิจฐานรากระดับชุมชนในสถานการณ์โควิด 19 ด้วยผู้ประกอบการทางนิเวศวัฒนธรรมสำหรับชุมชนสวนท้องร่องริมแม่น้ำบางปะกง ตำบลคลองจุกกระเฉด เมืองแปดริ้ว จังหวัดฉะเชิงเทรา (ไพบุลย์ โสภณสุภาพ, 2565) พื้นที่และกลุ่มเป้าหมายของโครงการนี้ เป็นบริเวณพื้นที่สวนท้องร่องแบบปิดของชาวสวนบริเวณคลองจุกกระเฉด (การคมนาคมกับโลกภายนอกไม่สะดวก) เท่าที่ผ่านมา ชาวบ้านจะมีรายได้จากการขายผลผลิตจากสวนให้แก่พ่อค้าคนกลางเพียงช่องทางเดียว (เนื่องจากเป็นพื้นที่ปิด) แต่ในช่วงที่เกิดโรคระบาดโควิด 19 พ่อค้าคนกลางไม่สามารถเข้ามารับซื้อผลผลิตได้ ทำให้ผักผลไม้เน่าเสีย ชาวสวนจึงขาดรายได้อย่างต่อเนื่องยาวนาน จนบางคนคิดว่าจำเป็นต้องขายที่ดินที่สวน (ซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ) เพื่อให้มีเงินทองมาใช้จ่ายสิ่งจำเป็นในชีวิตประจำวัน โครงการวิจัยนี้จึงเกิดขึ้นด้วยการรวมกลุ่มที่মনักวิจัยชุมชนที่เป็นชาวสวนมาร่วมกันแสวงหาช่องทางเลือกเพื่อหารายได้และขายผลผลิต เช่น การทำการตลาดออนไลน์ การแปรรูป ผัก-ผลไม้ให้เก็บรักษาได้นานขึ้น การแปรรูปผลิตภัณฑ์ การสร้างธุรกิจใหม่ๆ ในชุมชน เช่น การท่องเที่ยวชุมชน การเลี้ยงปลากัดขาย เป็นต้น ผลลัพธ์จากการทำโครงการนี้ถือเป็นมาตรการป้องกันปัญหาการสูญเสียที่ดินสวนท้องร่องของคนในชุมชน

ส่วนตัวอย่างของโครงการ CBR ที่เน้นมาตรการส่งเสริมก็เช่นโครงการฟื้นฟูภาษาและประเพณีไหลเรือไฟกลุ่มชาติพันธุ์ไย้อย ตำบลอากาศ อำเภอบางขัน จังหวัดสกลนคร (ประดิษฐ์ คิณธิ, 2563) นอกเหนือจากกิจกรรมการสร้างตัวเขียนเพื่อบันทึกภาษาไย้อยซึ่งเป็นภาษาพูดที่ไม่มีตัวอักษรเขียนซึ่งทำให้เสี่ยงต่อการสูญหายแล้ว ทางโครงการได้ทำกิจกรรมอีกหลายกิจกรรม

เพื่อเป็นมาตรการส่งเสริมความเข้มแข็งให้กับภาษาไทย เช่น การให้ชุมชนเจ้าของภาษาได้ร่วมกันคิด พูด และร่วมจัดบันทึกทั้งในระดับคำศัพท์ ระดับประโยค และระดับเรื่องขนาดยาว มีกิจกรรมการถ่ายทอดองค์ความรู้ด้านภาษา วัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นผ่านระบบตัวเขียนให้แก่กลุ่มเด็กและเยาวชนผ่านหลายๆ รูปแบบ เป็นต้น

อีกตัวอย่างหนึ่งที่น่าประทับใจในการใช้ 3 มาตรการเลยในโครงการเดียวกันแบบ 3 in one ได้แก่ โครงการกลไกในการจัดการภัยพิบัติกรณีน้ำท่วม โดยการมีส่วนร่วมขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและชุมชน จังหวัดอุบลราชธานี (ทัพไท ชูมนาสี, 2563) ที่มีกิจกรรมที่เป็นมาตรการช่วยเหลือเยียวยาผู้ประสบภัย เช่น มีเรือช่วยรับส่งขนของหนีน้ำท่วม มีการสร้างกลุ่มอาชีพเพื่อเพิ่มรายได้ มีมาตรการป้องกันความสูญเสีย เช่น มีเสายามน้ำในพื้นที่ที่ตอแยแข็งเตือนระดับความสูงของน้ำ และมาตรการส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนเพื่อรับมือกับภัยพิบัติ เช่น มีการลงแขกร่วมกันทำนาเพื่อหารายได้เป็นกองทุนน้ำท่วม เป็นต้น

เอกลักษณ์ที่ (8): CBR คือมิติที่ 2 ของการแก้ไขปัญหาคความเหลื่อมล้ำ

ในท้ายที่สุดนี้ เพื่อตอบปัญหาว่า ในสนามแห่งการจัดการกับความเหลื่อมล้ำในสังคมไทยนี้ ตำแหน่งแห่งที่ของ CBR จะอยู่ตรงไหน ผู้เขียนขอทำความเข้าใจไปยังพัฒนาการของ CBR กับโจทย์เรื่องความเหลื่อมล้ำสักเล็กน้อย ในช่วง 2 ทศวรรษแรกนั้น CBR “ได้ทำเรื่องความเหลื่อมล้ำมาบ้างแล้ว” แต่ทำอย่างปิดตัวและทางอ้อม จนในทศวรรษที่ 3 นี้ “CBR จึงได้มาทำต่อไปให้มากขึ้น ทำให้ตรงมากขึ้น และทำให้ชัดเจนขึ้น”

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากในสนามแห่งความเหลื่อมล้ำนี้ มีผู้เล่นรายอื่นๆ ที่มีขนาดใหญ่โต มีทรัพยากรมาก มีภาระหน้าที่โดยตรง และได้ดำเนินการมาเป็นเวลาก่อนหน้า CBR นานแล้ว ดังนั้น ในฐานะ “ผู้เล่นหน้าใหม่” (แต่อาจจะเก่าส์มาจากสนามอื่น) CBR จึงวางพิกัดตัวเองว่า แนวทางของ CBR นั้น มีใช้ทางเลือกใหม่ที่จะมาทดแทนแนวทางอื่นๆ หากแต่เป็นแนวทางช่วยเสริมแนวทางอื่นๆ

ผู้เขียนขอใช้กรอบแนวคิดของคุณธานินทร์ ณะเอม (จดหมายข่าว **ประชาคมวิจัย สกว.** ฉบับที่ 126: ก.ค.-ส.ค. 2559) เพื่อแสดงตำแหน่งยืนของ CBR ในประเด็นความเหลื่อมล้ำ ดังนี้

คุณธานินทร์ ณะเอม กล่าวว่า งานวิจัยที่เกี่ยวกับความเหลื่อมล้ำนั้น มีขอบเขตกว้างขวางคาบเกี่ยวกับสาระสำคัญของแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 12 ทุกยุทธศาสตร์ แต่สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 มิติ **มิติแรก** เป็นการใช้เครื่องมือของรัฐในเชิงนโยบายและมาตรการเพื่อลดช่องว่างที่มีอยู่หรือป้องกันไม่ให้ช่องว่างขยายกว้างขึ้น... ใน**มิติที่สอง** ซึ่งจะต้องดำเนินการ**ควบคู่**ไปกับเครื่องมือในมิติแรก ได้แก่ **การพัฒนาเพื่อยกระดับความสามารถหรือสร้างโอกาสของคนกลุ่มคนหรือสถาบันทางเศรษฐกิจและสังคม** เช่น สหกรณ์ รวมถึงชุมชน ครอบคลุมถึงกระบวนการสร้างองค์ความรู้ การออกแบบเทคโนโลยีและนวัตกรรมที่จะตอบโจทย์ในการแก้ปัญหาและพัฒนาศักยภาพของคนและกลุ่มคนที่อาจจะเป็นกลุ่มคนที่มีรายได้ต่ำ กลุ่มผู้พิการ และกลุ่มผู้สูงอายุ เป็นต้น รวมถึงการจัดให้มีโครงสร้างพื้นฐานและสิ่งอำนวยความสะดวกที่เหมาะสม

จากกรอบแนวคิดข้างต้นนี้ เราก็สามารถจะปักหมุดตำแหน่งยืนของ CBR ได้เลยว่า อยู่ในมิติที่ 2 นั่นเอง

ส่วนที่

3

การสร้าง การพัฒนา และการใช้ตัวชี้วัด ความเหลื่อมล้ำ ในงาน CBR

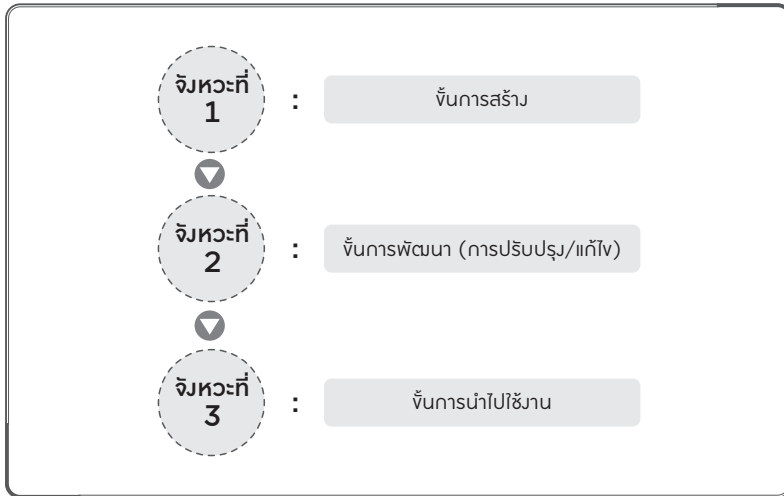

ในเนื้อหาของ 2 ส่วนแรกที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น อาจจะเน้นหนักการให้คำตอบว่า โครงการวิจัย CBR สามารถจะแก้ไข ลดทอน หรือผ่อนหนักให้เป็นเบาในปัญหาความเหลื่อมล้ำทั้ง 7 มิติได้หรือไม่/อย่างไร (How) หรือมากน้อยแค่ไหน (How much)

สำหรับในส่วนที่ 3 นี้จะขอเชิญมาสู่คำถามใหม่ที่ว่า แล้ว CBR มีอะไรมายืนยันว่าสามารถจะลดปัญหาความเหลื่อมล้ำได้จริงๆ จะดูได้จากอะไร หรือมีหลักฐานอะไรมาพิสูจน์ยืนยัน ตัวช่วยในการตอบคำถามใหม่นี้ก็คือเรื่อง**ตัวชี้วัด** (indicator) ที่ยกระดับมาเป็นคาถาข้อที่ 5 ของ CBR ในยุคที่ 3

คำว่า “ตัวชี้วัด” นี้อาจจะมีชื่อเรียกอื่นๆ เช่น ตัวบ่งชี้ ดัชนีชี้วัด ฯลฯ ในที่นี้ ขออนุโลมว่าเป็นความหมายเดียวกัน

เมื่อเวลาที่พูดถึงเรื่องตัวชี้วัดนั้น ในด้านหนึ่งก็เหมือนการทอดไข่ แม้ว่าเราอาจจะมัวติดดูดิบเหมือนกัน คือมีไข่ มีน้ำปลา มีน้ำมัน หอมหัวใหญ่ ฯลฯ แต่การที่ “ผลลัพธ์” คือไข่ทอดจะออกมามีหน้าตาอย่างไรมัน ก็ขึ้นอยู่กับ “วิธีการ/กระบวนการปรุง” เริ่มตั้งแต่จะตีไข่หรือเปล่า จะตีมากน้อยเพียงใด จะใช้น้ำมันทอดมากน้อยแค่ไหน จะใช้ไฟแรงหรือเปล่า จะใส่ไข่ลงปอดไหน นั่นก็คือ การที่ตัวชี้วัดจะออกมาอย่างไรมันก็ขึ้นอยู่กับ “วิธีการ/กระบวนการ” ซึ่งผู้เขียนแยกออกเป็น 3 จังหวะคือ

“วิธีการ/กระบวนการ” ของการสร้างตัวชี้วัดนี้ จะมีความสำคัญต่อผลที่ติดตามมาอย่างน้อย 2 ประการ ประการแรกเป็นผลต่อตัวผู้ถูกใช้ตัวชี้วัด (ในกรณีของ CBR ก็หมายถึงผู้ทำโครงการวิจัยที่อาจจะเป็นเหนือ/พี่เลี้ยงหรือนักวิจัยชุมชน) ว่าเมื่อมีการสร้างตัวชี้วัดขึ้นมาแล้ว จะมีการนำไปใช้จริงหรือไม่ เช่น มีการเก็บข้อมูลเพื่อมาตอบคำถามตัวชี้วัด (หรือปล่อยทิ้งเอาไว้ในโครงร่างการวิจัยเฉยๆ) หรือจะใช้อย่างซื่อสัตย์ตรงไปตรงมา (ข้อมูลเก็บมาได้อย่างไร ก็ประเมินผลไปตามนั้น) หรือจะใช้อย่างฉ้อฉลมีวิชามาร (เช่น มีการปรับแก้ตัวเลข ฯลฯ)

นอกจากผลที่ตามมาในด้านตัวผู้ถูกใช้ตัวชี้วัดแล้ว ในอีกด้านหนึ่งก็คือ ผลในแง่ความน่าเชื่อถือของตัวชี้วัดที่ถูกสร้างขึ้นมา การสร้างตัวชี้วัดนั้นใครๆ ก็สร้างได้มากมายหลายตัว แต่คำถามก็อยู่ที่ว่า “แล้วตัวชี้วัดนั้นมันใช่หรือเปล่า” การแจกแจง “กระบวนการ/วิธีการสร้างตัวชี้วัด” นั้นจึงเป็นมาตรการหนึ่งในการรับประกันความน่าเชื่อถือของตัวชี้วัดนั้น ที่เรียกว่า “Process auditing”

เพื่อดำเนินการให้ผลลัพธ์ที่จะตามมาทั้ง 2 ประการนั้นเป็นไปตามที่ตั้งเป้าหมายเอาไว้ ทางโครงการบริหารฯ จึงได้ออกแบบ “วิธีการ/กระบวนการสร้างตัวชี้วัดแบบมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง อย่างสูงสุด และอย่างครบวงจร” เพื่อให้มีหลักประกันว่าจะมีการนำไปใช้งานจริงอย่างแน่นอน (เพราะโหนด/นักวิจัยชุมชนได้ร่วมสร้างตัวชี้วัดมากับมือตัวเอง) และได้ใช้กลยุทธ์ “ล่าง-บนไขว้สลับกัน” (Bottom-up/top-down Switching) เพื่อให้มีทีมนักวิชาการ (จากข้างบน) ทำหน้าที่ช่วยยกก้ำกับมาตรฐานของการสร้างตัวชี้วัดอย่างมีหลักวิชาการสนับสนุนเพื่อสร้างความน่าเชื่อถือของตัวชี้วัดที่สร้างขึ้น

จากนี้ผู้เขียนจะประมวลข้อพึงพิจารณาว่าด้วย “วิธีการ/กระบวนการสร้างตัวชี้วัดแบบมีส่วนร่วมด้วยกลยุทธ์ล่าง-บนไขว้สลับ” มานำเสนอพอสังเขปดังนี้

1

รอยมลทินและการขีดล้างของตัวชี้วัด

(1.1) จุดเริ่มต้นของตัวชี้วัด ผู้เขียนคิดว่า ในการทำความเข้าใจเรื่องตัวชี้วัดนั้น เราอาจจะต้องแยกว่า ในระดับหลักการแล้ว ตัวชี้วัดคืออะไร แล้วในทางปฏิบัติที่เป็นจริง ตัวชี้วัดถูกรับรู้ว่าเป็นอะไร ช่องว่างระหว่างหลักการกับความเป็นจริงนี้ก็คือรอยมลทินของตัวชี้วัดนั่นเอง

เมื่อศึกษาความเป็นมาของตัวชี้วัด เครื่องมือนี้เกิดขึ้นราว พ.ศ.2503 (1960-ช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจแผนแรกของไทย ตัวชี้วัดจึงน่าจะถูกขายพ่วงมากับโครงการพัฒนา) โดยนักวางแผนและนักบริหารได้พัฒนาตัวชี้วัดเพื่อใช้ในการดำเนินงาน โดยกำหนดตัวชี้วัดจากผลผลิตของการปฏิบัติงาน เพื่อวัดประสิทธิภาพ (Efficiency) และผลิตภาพ (productivity) โดยดูจากผลผลิตภายในช่วงระยะเวลาที่กำหนด ความประหยัดงบประมาณในการดำเนินงาน ฯลฯ ในทางหลักการ ตัวชี้วัดจึงเป็นเครื่องมือที่บอกถึงความก้าวหน้า บอกถึงความสำเร็จของงานตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งเอาไว้หรือเมื่อเทียบกับเกณฑ์ที่กำหนดเอาไว้ เครื่องมือนี้จะแสดงออกมาเป็นข้อมูลเชิงประจักษ์ (empirical data) หรือค่าทางสถิติที่ใช้เปรียบเทียบได้

ทั้งหลายทั้งปวงนี้น่าจะสรุปได้ว่า ตัวชี้วัดนั้นเป็นเครื่องมือที่มีประโยชน์ไปในทางบวกทั้งสิ้น หากทว่าในภาคปฏิบัติ นับตั้งแต่มีการนำตัวชี้วัดมาใช้ในแวดวงต่างๆ ทั้งในการทำโครงการพัฒนา การทำโครงการของหน่วยงานรัฐ สถาบันการศึกษา หรือภาคธุรกิจ ตัวชี้วัดส่วนใหญ่กลับถูกรับรู้ไปในทางลบ เริ่มตั้งแต่เบาะๆ เช่น เพิ่มภาระงานให้มากขึ้น เป็นเครื่องมือของฝ่ายบริหารที่จะให้คุณให้โทษ ไม่มีประโยชน์อะไรต่อคนทำงาน ฯลฯ จนทำให้เกิดรอยปนเปื้อนมากมายบนตัวชี้วัด และส่งผลให้คนทำงานปฏิเสธ หรือมีทัศนคติที่ไม่ดีต่อตัวชี้วัด ไปจนกระทั่งถึงไม่ให้ความร่วมมือในการใช้งาน

ผู้เขียนวิเคราะห์ว่า รอยมลทินบนตัวชี้วัดที่กล่าวมานั้น น่าจะเกิดมาจากสาเหตุหลักๆ 2 ประการคือ

(i) การแยกขาดระหว่างผู้สร้างตัวชีวิตกับผู้ถูกวัด เนื่องจากวิธีการสร้างตัวชีวิตที่ผ่านมานั้นมีลักษณะแบบ “ผู้สร้างตัวชีวิตไม่ใช่ผู้ถูกวัด ส่วนผู้ถูกวัดไม่ได้เป็นคนสร้าง” ซึ่งบาปกำเนิดข้อนี้ก็มีเหตุผลที่น่ารับฟังรองรับอยู่ กล่าวคือ หากคนทำงานเองมาสร้างตัวชีวิตวัดความสำเร็จของตัวเอง ก็น่าจะทำให้เกิดความลำเอียงเข้าข้างตัวเอง หรือมีฉันทานันท์ก็อาจจะเกิดอาการ “ปลาที่อยู่ในน้ำ ย่อมมองไม่เห็นน้ำ”

(ii) ผู้ที่นำตัวชีวิตมาเข้าวงการ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ตัวชีวิตถูกนำเข้ามาสู่วงการการจัดทำโครงการต่างๆ โดยผ่านผู้นำเข้าคือ ฝ่ายบริหาร ทำให้ตัวชีวิตถูกรับรู้สถานะว่า “เป็นเครื่องมือควบคุมปริมาณและคุณภาพการทำงาน เพื่อใช้ประเมินผลงานของฝ่ายบริหาร” และหากผลจากตัวชีวิตส่งแรงสะท้อนไกลออกไปอีก เช่น ไปเป็นเกณฑ์ให้คุณให้โทษ การเลื่อนขั้นเงินเดือน การเลื่อนตำแหน่ง ตัวชีวิตก็ยิ่งกลายเป็น “สิ่งที่น่าพึงรังเกียจ” ในสายตาของผู้ปฏิบัติงานมากยิ่งขึ้น

ผลจากการรับรู้ “ด้านมืดแต่เพียงด้านเดียว” ของตัวชีวิตดังที่กล่าวมา ส่งผลให้เกิด “อาการไม่เบื่อไม่เมา” และตามมาด้วยการเกิดวิചารต่างๆ ในเรื่องการใช้ตัวชีวิต ทั้งๆ ที่ความจริงแล้ว ตัวชีวิตนั้นมีประโยชน์ที่หลากหลายต่อคนหลายกลุ่มที่เกี่ยวข้อง โดยที่คุณสมบัติพื้นฐานของตัวชีวิตก็คือ จะทำหน้าที่เป็นเหมือนกระดาศลิตมัสที่ใช้ตรวจสอบความเป็นกรดเป็นด่าง (วัดผล) รวมทั้งยังมีหน้าที่อื่นๆ อีกแบบอเนกประสงค์ (Multi-purpose) (ดูตอนต่อไป)

(1.2) ครอบปูนเปื้อนบนตัวชีวิต ผู้เขียนลองประมวลสถานการณ์ที่เป็นจริงส่วนใหญ่ของการใช้ตัวชีวิตเท่าที่ผ่านมาว่ามีประมาณนี้

(i) เป้าหมายของการใช้ตัวชีวิต ยังจำกัดอยู่ที่การเป็นเครื่องมือประเมินผลของฝ่ายบริหาร (คนที่จะกระตุ้นให้ทำและใช้ตัวชีวิตจึงเป็นผู้บริหาร) เครื่องมือนี้จึงดูแปลกแยก (และทำร้าย) ฝ่ายคนทำงานที่ถูกวัด ระดับนี้เรียกว่า “มืออยู่อย่างแปลกแยก”

(ii) มีการ (สร้าง) เขียนตัวชี้วัดเอาไว้ แล้วก็ไม่ได้ใช้งานต่อ กรณีนี้จะเป็นมากในโครงการวิจัย CBR ที่มักจะมีการเขียนตัวชี้วัดเอาไว้ในโครงร่างการวิจัย แต่ก็ไม่มีการเก็บข้อมูลมาพิสูจน์ตัวชี้วัด ในตัวรายงานการวิจัยจึงทำเรื่องตัวชี้วัดหล่นหายไปเลย ระดับนี้เรียกว่า “มีแต่ก็ไม่ได้ใช้” (หรือทำพอเป็นพิธี)

(iii) ระดับนี้อาจจะก้าวหน้าขึ้นมาอีกเล็กน้อย คือมีการกำหนดตัวชี้วัด ก้าวต่อไปถึงการเก็บข้อมูลประกอบตัวชี้วัด หากแต่ไม่มีการประมวลผล รวมทั้งไม่มีการวิเคราะห์ข้อมูล ระดับนี้เรียกว่า “มีแล้ว ใช้บ้าง แต่ยังไม่สุด”

(iv) สำหรับบางหน่วยงานที่คุ้นเคยกับการสร้างและใช้ตัวชี้วัดแล้ว อาจจะเกิดกับดักคือ “การใช้ตัวชี้วัดอย่างไม่เต็มศักยภาพ” โดยหลักการแล้ว ตัวชี้วัดสามารถใช้ได้อย่างน้อยใน 3 ฟังก์ชันพื้นฐาน คือเป็นกระจกส่องให้เห็นความก้าวหน้าของงาน เป็นเข็มทิศชี้ทางที่จะเดินต่อไป และเป็นไม้บรรทัดที่จะนำไปเปรียบเทียบกับเกณฑ์หรือวัตถุประสงค์ การใช้แบบไม่เต็มศักยภาพก็คือใช้ในฟังก์ชันเดียว (ส่วนใหญ่คือการใช้เป็นไม้บรรทัด)

(v) เกิดอาการ “พลีชีพเพื่อตัวชี้วัด” แต่ลืมเป้าหมายที่แท้จริงของงานที่ทำ

(vi) เกิดโรคแตกแยกของตัวชี้วัด กล่าวคือ การสร้างตัวชี้วัดไม่ได้เกิดมาจากวัตถุประสงค์ของโครงการ หรือไม่ได้เกิดมาจากผลผลิต (output) ผลลัพธ์ (outcome) ของโครงการ หรือเกิดการสร้าง “ตัวชี้วัดที่ไม่ใช่” เป็นตัวชี้วัดที่เก็บข้อมูลได้ยาก ต้องสิ้นเปลืองทรัพยากร (เวลา + กำลังคน) อย่างมหาศาลในการเก็บข้อมูล เป็นต้น

(1.3) แนวทางการสร้าง การพัฒนา และการใช้ตัวชี้วัดในโครงการนี้

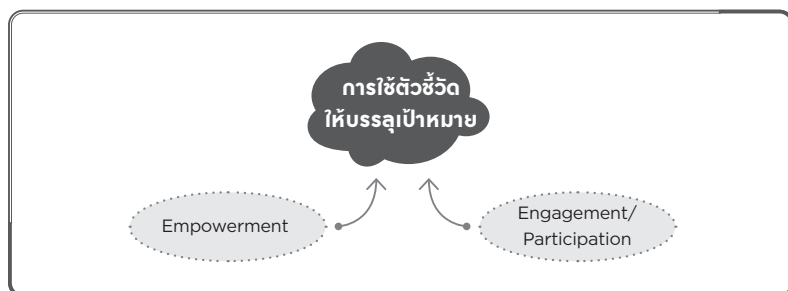
จากการตระหนักถึงรอยบ่นเปื้อนที่ติดมากับแนวคิดและแนวปฏิบัติเรื่องตัวชี้วัดในหมู่คนทำงาน CBR ทางทีมประสานงานกลางจึงต้องออกแบบกิจกรรมแรกๆ เพื่อลบรอยคราบบ่นเปื้อนต่างๆ เสียก่อน เพื่อวางพื้นฐานให้กับกิจกรรมต่อไปที่จะมาทาสีใหม่ในเรื่องตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ

ทั้งทีมประสานงานกลางและทีมนักวิชาการประจำ 7 มิติมีความเข้าใจร่วมกันในเรื่องตัวชี้วัดว่า เครื่องมือวิชาการชิ้นนี้เป็นเครื่องมือที่มีประโยชน์หลายด้านและมีประโยชน์ต่อคนทุกกลุ่ม แต่เมื่อจะมีการนำมาใช้จริงก็จำเป็นต้องมีการ “ปรับแต่งเช็ดล้าง” ในทุกส่วนประกอบของตัวชี้วัดที่ติดรอยปนเปื้อนมาเริ่มตั้งแต่ความเข้าใจในเป้าหมาย/บทบาทหน้าที่ของตัวชี้วัด คนสร้าง/คนใช้ประโยชน์ ไปจนถึงกระบวนการสร้างตัวชี้วัด

กลยุทธ์สำคัญที่ทางโครงการบริหารฯ นำมาใช้ออกแบบวางอยู่บนแนวคิดหลักที่ว่า การสร้าง การพัฒนา และการใช้ตัวชี้วัดจะเป็นประโยชน์อย่างแท้จริงก็ต่อเมื่อตัวชี้วัดนั้นมี “ความหมาย” ต่อทุกส่วนที่เกี่ยวข้องและเมื่อ “มีการนำมาใช้จริงๆ” ซึ่งวิธีการที่จะทำให้ตัวชี้วัด “มีความหมายและถูกนำมาใช้งานจริงๆ” นั้น ก็ต่อเมื่อ

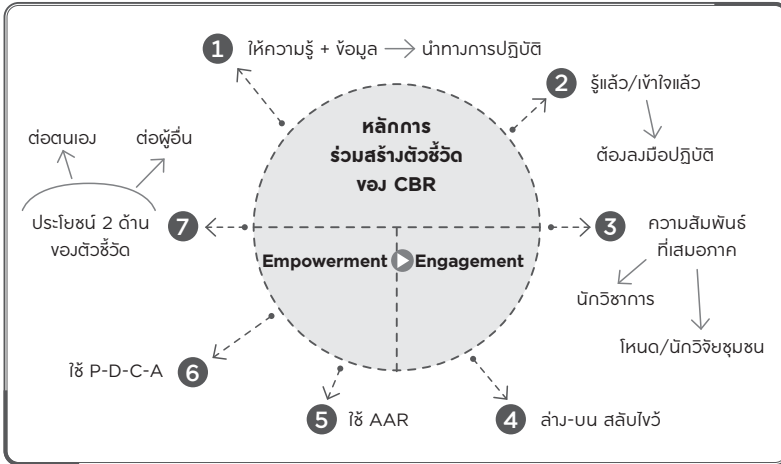
(i) เมื่อผู้ใช้มีความเข้าใจและเห็นความสำคัญของตัวชี้วัด กิจกรรมที่ต้องดำเนินการจึงเป็นเรื่อง “การเสริมพลัง” (empowerment) เรื่องตัวชี้วัดให้แก่ผู้ใช้

(ii) เมื่อผู้มีส่วนร่วมในการสร้างและพัฒนาตัวชี้วัด กิจกรรมที่จะดำเนินการจึงต้องเน้น “การมีส่วนร่วม” (Engagement/Participation) ในการดำเนินการ ซึ่งจะช่วยให้ไข “โรคแปลกแยกจากตัวชี้วัด” ของคนทำงาน การเอาใจใส่ในการเก็บข้อมูล การนำตัวชี้วัดไปใช้ประโยชน์อย่างจริงจัง เป็นต้น

(1.4) สรุปหลักการสร้างตัวชี้วัดแบบมีส่วนร่วมและกลยุทธ์สลับไขว้

จาก 2 เสาหลักเรื่อง Empowerment + Engagement ในการสร้างตัวชี้วัดทางโครงการบริหารฯ ได้นำมาพัฒนาเป็นหลัก 7 ประการในการสร้างตัวชี้วัดดังในภาพ

(i) หลักให้ “ความรู้และข้อมูลนำทางในการปฏิบัติในทุกจังหวะโมเมนต์” หลักข้อนี้เกี่ยวข้องกับเรื่องการเสริมพลังความรู้และข้อมูลให้กับคนทำงานก่อนที่จะมีการลงมือปฏิบัติทุกครั้ง มีชุดความรู้สำคัญๆ ที่จะใช้นำทางในการสร้างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำอย่างน้อย 3 ชุดคือ

(ก) ชุดความรู้ว่าด้วยความเหลื่อมล้ำ

(ข) ชุดความรู้ว่าด้วยตัวชี้วัด

(ค) ชุดความรู้ว่าด้วยเครื่องมือใหม่ที่จะนำมาติดตั้งเพิ่มเพื่อรองรับกับการกิจใหม่ เช่น Logical Framework/Outcome Mapping เป็นต้น

(ii) หลักการ “รู้แล้ว เข้าใจแล้ว ต้องลงมือปฏิบัติ” (From head to hand) ในการฝึกอบรมทุกครั้ง หลังจากมีการติดตั้งความเข้าใจใหม่ๆ ในประเด็นที่ได้กล่าวมาแล้ว จะต้องให้โหนด/พี่เลี้ยง + นักวิจัยชุมชนลงมือปฏิบัติด้วยการทดลองทำการบ้านเพื่อทดสอบความเข้าใจอยู่เสมอ

(iii) หลักการ “ความสัมพันธ์ที่เสมอภาคระหว่างทีมนักวิชาการ กับทีมผู้ปฏิบัติงาน” อันที่จริงกระบวนการ วิธีการ เครื่องมือที่คนทำงาน CBR เคยใช้อยู่ในการปฏิบัติงาน ก็ยังคงถูกนำมาใช้ในการทำโครงการเรื่อง ความเหลื่อมล้ำนี้ แต่ทว่าสิ่งที่เพิ่มเติมขึ้นมาก็คือ การมีกระบวนการทำงาน ร่วมกันอย่างใกล้ชิดตลอดเส้นทางบนความสัมพันธ์ที่เสมอภาคระหว่างทีม นักวิชาการใน 7 มิติ กับโหนดพี่เลี้ยงและนักวิจัยชุมชนใน 25 โครงการ นำร่อง เจ็ดรอบที่ทั้ง 2 ฝ่ายต้องเข้าใจกฎกติกาการยาพระหว่างกันก็คือ การเคารพในต้นทุนที่แต่ละฝ่ายมีอยู่ และเข้าใจข้อจำกัดของแต่ละฝ่าย ไปพร้อมๆ กัน ความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ฝ่ายจึงจะเป็นไปได้อย่างตลอดรอดฝั่ง

(iv) การสลับไขว้ระหว่าง bottom-up approach กับ top-down approach เป็นกลยุทธ์ในการกำหนดทิศทางการไหลของความรู้ ในเรื่องตัวชี้วัดที่จะมาทั้งจากฝ่ายปฏิบัติการ (จากข้างล่าง) แล้วสลับเป็นความรู้ เชิงวิชาการที่มาจากนักวิชาการ (จากข้างบน) (ดูรายละเอียดต่อไป) มิใช่เป็น การไหลของความรู้แบบทางเดียว

(v) เครื่องมือชิ้นสำคัญของ CBR คือการทบทวนหรือการสรุป บทเรียน (After Action Review – AAR) ยังคงต้องถูกนำมาใช้อย่างจะขาด เสียมิได้ตลอดเส้นทาง

(vi) การใช้กระบวนการควบคุมคุณภาพของการทำงานด้วย เครื่องมือ P-D-C-A (Plan-Do-Check-Act) ก็ยังคงเป็นเครื่องมือหลักอีก ชิ้นหนึ่งที่ถูกนำมาใช้เพื่อปรับกิจกรรมและกระบวนการให้บรรลุเป้าหมาย

(vii) การยึดหลักเรื่อง “ประโยชน์ 2 ระดับของตัวชี้วัด” ดังที่ได้กล่าวถึงความเป็นมาของแนวคิดตัวชี้วัดว่า มักจะถูกเบี่ยงเบนให้เห็นว่า การทำตัวชี้วัดนั้นเป็นไปเพื่อประโยชน์ของคนอื่น มิใช่เพื่อประโยชน์ของตัวเอง ดังนั้น ทางโครงการบริหารฯ ต้องวางพื้นฐานความเข้าใจใหม่ว่า การทำงาน เรื่องตัวชี้วัดนั้นมีประโยชน์ใน 2 ระดับ

- **ระดับแรก**เป็นการสร้างตัวชี้วัดเพื่อประโยชน์ของตนเอง

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า คนทำงาน CBR สามารถใช้ตัวชี้วัดเป็นทั้ง**กระจก** (สะท้อนปัญหา/ความก้าวหน้าของงาน) เป็นทั้ง**เข็มทิศ** (บอกทิศทางการทำงานต่อไป) และเป็นทั้ง**ไม้บรรทัด** เพื่อเทียบเคียงกับคนอื่นหรือเทียบเคียงกับเกณฑ์มาตรฐาน

- **ระดับที่สอง** เป็นการสร้างตัวชี้วัดเพื่อประโยชน์ของคนอื่น

คือใช้เพื่อสื่อสารสิ่งที่ CBR กำลังทำให้คนอื่นได้เข้าใจ ได้ยอมรับ ได้ให้การสนับสนุน เป็นต้น

2

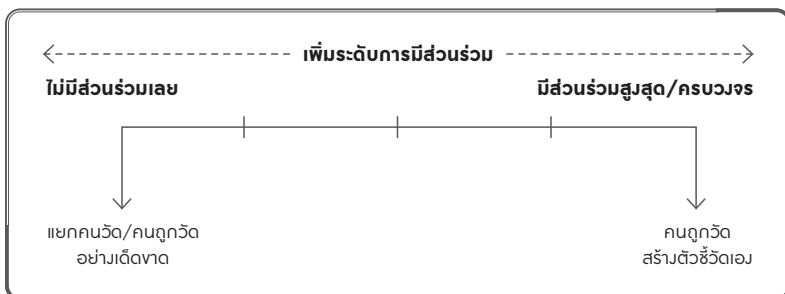
การออกจากภาวะย้อนแย้งด้วย PAR และยาเสริมกลยุทธ์ไว้สลับ

(2.1) การมีส่วนร่วม: ยาแก้โรคตัวชี้วัด จากภาวะย้อนแย้งที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ทั้งๆ ที่ตัวชี้วัดเป็นเครื่องมือที่มีประโยชน์อย่างหลากหลายกับคนทุกกลุ่ม แต่ทว่าในกลุ่มคนทำงานก็มักจะมีอาการหมกมุ่นกับการใช้ตัวชี้วัด คนทำงาน CBR ก็เคยผ่านประสบการณ์พะอืดพะอมกับตัวชี้วัดมาแล้วเช่นกัน

ผู้เขียนได้กล่าวถึงทางออกหลายๆ ทางจากภาวะย้อนแย้งดังกล่าวมาบ้างแล้วในหัวข้อที่แล้ว ยาถอนพิษจากโรคตัวชี้วัดนี้อาจจะมีหลายขนาน เช่น การสร้างความเข้าใจให้ถ่องแท้เรื่องตัวชี้วัด การนำตัวชี้วัดมาใช้ในหลายๆ สถานะ และยาขนานสุดท้ายที่จะเน้นในหัวข้อนี้นี้ก็คือ การใช้กระบวนการมีส่วนร่วมเพิ่มเติมเข้าไปในเรื่องตัวชี้วัด ซึ่งหากพูดในภาษาของ CBR ก็คือ การท่องเที่ยวข้อ 2 (การมีส่วนร่วม) และคาถาข้อ 5 (การมีตัวชี้วัด) ไปพร้อมๆ ให้เข้าชุดกัน

(2.2) เดินตามรอยรุ่นพี่เรื่องการมีส่วนร่วมในตัวชี้วัด อันที่จริงแนวคิดในการเพิ่มการมีส่วนร่วมลงไปในกระบวนการสร้างตัวชี้วัดเพื่อแก้ไขรอยปนเปื้อนในตัวชี้วัดนั้น ในแวดวงวิชาการไทยได้มีความพยายามทดลองมาแล้วอย่างต่อเนื่อง โดยงานศึกษาแต่ละชิ้นอาจจะเพิ่มดีกรีของการมีส่วนร่วม

ของกลุ่มผู้ใช้/กลุ่มผู้ถูกวัดมากน้อยแตกต่างกัน หรือเปิดโอกาสให้เข้ามามีส่วนร่วมในจังหวะ/ขั้นตอนต่างๆ กัน หรือเปิดโอกาสให้ผู้ถูกวัดเข้ามาร่วมในบทบาทที่ต่างๆ กัน ดังแสดงในภาพ

ตัวอย่างงานการสร้างตัวชี้วัดแบบมีส่วนร่วมที่ทางโครงการการบริหารฯ ได้เจริญรอยตามก็คือ งานวิจัยเรื่อง “การสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตและพัฒนาสังคม” โดย อมรา พงศาพิชญ์ และคณะ (2544) งานวิจัยชิ้นนี้ได้ออกแบบให้ชุมชนตัวอย่าง 8 พื้นที่เป็นผู้สร้างตัวชี้วัดด้วยตัวเอง โดยมีคณะวิจัยที่เป็นนักวิชาการทำหน้าที่เป็นพี่เลี้ยง บทเรียนสำคัญจากงานวิจัยชิ้นนี้ที่ทีมประสานงานกลาง (ODU) ได้นำมาใช้มีอย่างน้อย 4 บทเรียนคือ

(ก) ต้องมีกระบวนการทำให้ชุมชนเข้าใจและเล็งเห็นถึงประโยชน์ของการจัดทำตัวชี้วัดระดับชุมชน

(ข) สมาชิกชุมชนจะเข้าใจและเห็นประโยชน์ของการสร้างตัวชี้วัดได้ชัดเจนมากขึ้นก็ต่อเมื่อได้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดอย่างต่อเนื่องจนถึงขั้นตอนสุดท้าย (หลักการ Engagement)

(ค) ต้องมีกระบวนการเสริมสร้างศักยภาพของชุมชนในการสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดโดยชุมชนมีส่วนร่วม (หลักการ Empowerment)

(ง) ในขั้นต้น จะต้องมองหา “กลไกการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน” ให้เกิดขึ้นก่อน ซึ่งอาจจะเป็นกลุ่มหรือองค์กรชุมชนที่เข้มแข็งในกรณีของโครงการบริหารฯ กลไกนี้น่าจะได้แก่หนัดพี่เลี้ยงและทีมวิจัยชุมชน

ข้อที่อาจจะแตกต่างไปบ้างจากงานวิจัยของอมราและคณะก็คือ ประการแรก ในโครงการบริหารฯ CBR นี้ หน่วยที่จะเข้ามาร่วมมือกันจะขยายจาก 2 กลุ่ม (ทีมวิทยนักรวิชาการ-ทีมชุมชน) มาเป็น 3 กลุ่ม คือทีมนักวิชาการ-ทีมโหนด/พี่เลี้ยง-ทีมนักวิจัยชุมชน และทีมประสานงานกลาง ประการที่ 2 ก็คือ บทบาทของทีมนักวิชาการนั้นจะมีใช้เพียง “พี่เลี้ยง” เท่านั้น หากแต่จะเป็น “ผู้ร่วมสร้างตัวชี้วัด” ด้วย เพื่อเป็นการเพิ่มดีกรีความเข้มข้นของสัดส่วนความเป็นวิชาการในการสร้างตัวชี้วัดให้มากขึ้น

ในส่วนของ “กระบวนการมีส่วนร่วม” นั้น CBR ก็ดำเนินการตามกระบวนการพื้นฐานของ CBR คือเป็นการมีส่วนร่วมของโหนด/นักวิจัยชุมชน/นักวิชาการอย่างแท้จริง (มิใช่แค่ให้ความร่วมมือ) เป็นการมีส่วนร่วมอย่างสูงสุด (เป็นผู้สร้างตัวชี้วัดเอง) และเป็นการมีส่วนร่วมอย่างครบวงจรตั้งแต่หัวจรดหาง

(2.3) การใช้ 2 กลยุทธ์ควบคู่กัน เนื่องจากหน่วยที่เข้ามาสร้างตัวชี้วัดร่วมกันมี 3 หน่วยดังที่กล่าวมาแล้ว และหน่วยที่มาจากภายนอกคือทีมนักวิชาการประจำ 7 มิตินั้น จำเป็นต้องวาง**หลักการร่วมกัน**ว่า ในการพัฒนาชุดความรู้เรื่องตัวชี้วัดนั้น จะมีใช้ “การนำเอาความรู้ใหม่” เข้ามาแทนที่ “ความรู้เดิม” ที่โหนดและนักวิจัยชุมชนมีอยู่แล้ว (ไม่ใช่กลยุทธ์ substitution) หากแต่จะใช้กลยุทธ์การต่อยอดจากต้นทุนความรู้ที่โหนดและนักวิจัยชุมชนมีอยู่ เช่น โหนด/นักวิจัยชุมชนมีความรู้เรื่องตัวชี้วัดผลลัพธ์และกระบวนการอยู่แล้ว จะต่อยอดจากทุนความรู้เดิมมาสู่ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำได้อย่างไร

จากหลักการดังกล่าว ทำให้การออกแบบกิจกรรมในโครงการบริหารฯ จะมีทั้งกลยุทธ์แนวนอนและแนวตั้ง

- **กลยุทธ์แนวนอน** คือใช้ทั้ง outside-in และ inside-out ในแง่ outside-in ทีมนักวิชาการจะเป็นฝ่ายทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในระดับกว้าง ส่วน inside-out ก็เป็นบทบาทหน้าที่ของทีมโหนด-นักวิจัยชุมชนที่จะทบทวนตัวชี้วัดที่ตนเองพัฒนาขึ้นมา

- **กลยุทธ์แนวตั้ง** คือการประสานความรู้ทั้งจากล่างขึ้นบน คือจากโหนด-นักวิจัยชุมชนขึ้นมา และจากบนลงล่าง คือความรู้จากนักวิชาการ โดยมีการสลับไขว้ (switching) ไปมาในแต่ละจังหวะ แต่**ว่าต้องเริ่มเตะลูก (kick-off) จากข้างล่างมาก่อน** การเริ่มต้นเปิดเกมส์ด้วยการประมวลตัวชีวิตที่โหนด-นักวิจัยชุมชนได้ทำไว้ก่อนแล้ว (เริ่มจากข้างล่าง) จะช่วยเป็น “ป้ายบอกสัญญาณ” (landmark) ให้ “ข้างบน” คือทีมนักวิชาการได้คัดเลือกความรู้เรื่องตัวชีวิตอันกว้างขวางมาลงจุดให้ตรงจุดได้

(2.4) ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น จากการเดิมน้ำยา “การมีส่วนร่วม” อย่างเข้มข้นลงไปในระบบการสร้าง-พัฒนา-และการใช้ตัวชีวิต ผู้เขียนสังเกตว่า ได้เกิดผลลัพธ์ที่ “มากกว่า” การได้ตัวชีวิตความเหลื่อมล้ำมาใช้เท่านั้น ตัวอย่างของผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นก็เช่น

(i) คนถูกวัด (โหนด-นักวิจัยชุมชน) มีความเต็มใจ (ในระดับหนึ่ง) ที่จะใช้เครื่องมือนี้ไปจนถึงตอนจบ (เอาไปเก็บข้อมูล-นำมาประมวล-วิเคราะห์/สังเคราะห์-เอาผลการวิเคราะห์ไปใช้งานต่อ)

(ii) ตัวชีวิตที่ถูกสร้างขึ้นมามีโอกาสใช้งานได้จริง เพราะมีลักษณะ “ตรงกับที่ต้องการ” ง่ายต่อการนำไปใช้ (practical) ไม่ยุ่งยากเป็นภาระมากจนเกินไป

(iii) ตัวชีวิตจะถูกนำมาใช้เพื่อประโยชน์อย่างน้อยใน 3 พังค์ชันพื้นฐานคือ เป็นกระจก เป็นเข็มทิศ และเป็นไม้บรรทัด ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

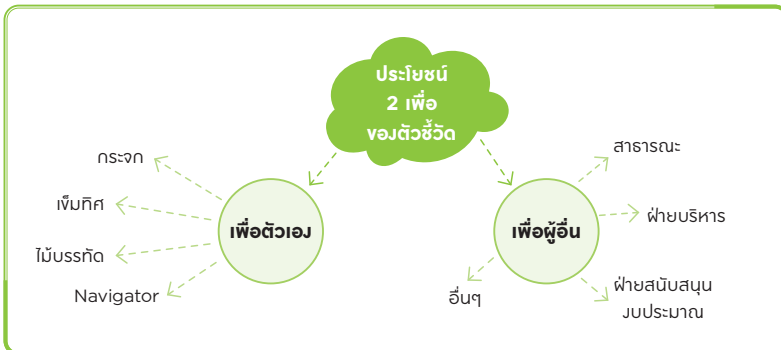
(iv) ทางโครงการบริหารฯ ได้ชุดความรู้ที่เป็นนวัตกรรมหลายเรื่อง เช่น กระบวนการทำงานร่วมกันระหว่างฝ่ายวิชาการกับฝ่ายปฏิบัติงาน ระบบการ Coaching ของทีมวิชาการ เป็นต้น

3

ประโยชน์/ฟังก์ชันที่หลากหลายของตัวชี้วัด

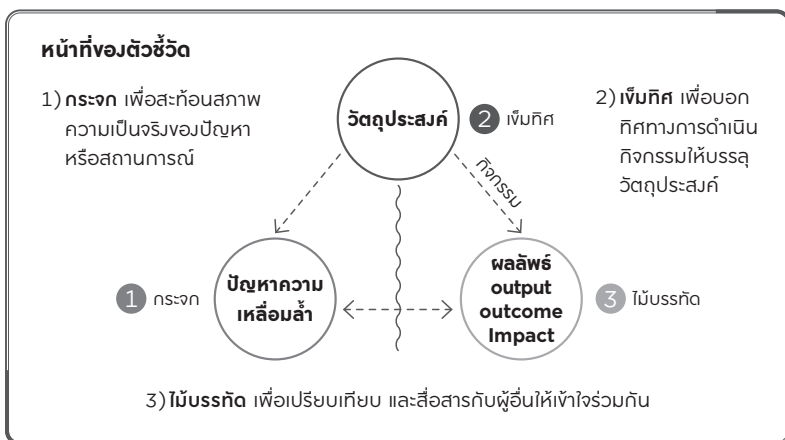
อาจจะไม่เป็นการยากนักที่จะพรรณนาถึงความสำคัญของตัวชี้วัด แต่เป็นการยากมากที่จะทำให้ “ผู้ถูกวัด” ตระหนักถึงความสำคัญของตัวชี้วัด ยากมากขึ้นจะทำให้พวกเขานำมันไปใช้ และยากที่สุดที่จะทำให้พวกเขาเชื่อถือผลที่ออกมาจากตัวชี้วัดนั้น

(3.1) ประโยชน์แบบ “2 เพื่อ” ของตัวชี้วัด ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า การไม่ตระหนักถึงความสำคัญบวกกับอาการไม่แลเห็นคุณค่า/ประโยชน์ของตัวชี้วัดนั้นมีทั้ง “ที่มา” คือรูปแบบการแยกผู้สร้าง/ผู้ถูกใช้และการเปิดตัวของตัวชี้วัด และมีทั้ง “ที่ไป” คือการมองไม่เห็นเหลี่ยมมุมที่หลากหลายของประโยชน์ของตัวชี้วัด ดังนั้น ชุดความรู้บทที่ 1 เรื่องตัวชี้วัดที่จะต้องติดตั้งเสริมพลังให้แก่คนทำงาน CBR ในโครงการนี้ ก็คือเรื่อง “ประโยชน์แบบ 2 เพื่อของตัวชี้วัด”: เพื่อตัวเองและเพื่อผู้อื่น

และในระหว่างประโยชน์ 2 เพื่อนี้ ต้องถือเอา “ประโยชน์เพื่อตนเอง” เป็นเบื้องต้นเสียก่อน และเราอาจจัดอันดับประโยชน์/ฟังก์ชันของตัวชี้วัด (ไม่ว่าจะเป็นประเภทใดก็ตาม) ออกได้เป็น 2 อันดับ คือ (i) ฟังก์ชันพื้นฐาน (ii) ฟังก์ชันเสริม

(3.2) 3 ฟังก์ชันพื้นฐานของตัวชี้วัด ในโครงการบริหารฯ นี้ โหนด/นักวิจัยชุมชนจะได้รับการติดตั้งความรู้เรื่อง 3 ฟังก์ชันพื้นฐานของตัวชี้วัด โดยใช้เปรียบเทียบเป็นอุปมาอุปไมยเพื่อให้ง่ายต่อการนึกภาพออก 3 ฟังก์ชันพื้นฐานของตัวชี้วัดมีดังนี้คือ

(3.2.1) ตัวชี้วัดทำหน้าที่เป็นกระจก ความหมายของ “กระจก” ก็คือ เป็นตัวส่องสะท้อน “ภาพของจริงต่างๆ” ซึ่งภาพที่กระจกตัวชี้วัดสามารถจะสะท้อนได้ น่าจะมีดังนี้

(ก) สะท้อนปัญหาอันเป็นจุดเจ็บที่แต่ละโครงการวิจัย หยิบจับมาทำงาน ตัวอย่างเช่น โครงการวิจัยเรื่องการส่งเสริมการอ่านเพื่อเสริมความฉลาดให้แก่เด็กๆ ในชนบทของโหนดจังหวัดยโสธรที่ได้เกาะติดทำงานในประเด็นดังกล่าวมาเป็นเวลา 12-13 ปีแล้ว ก็น่าจะมีตัวชี้วัดที่แสดงว่า จำนวนผู้ปกครองที่ยังไม่เห็นคุณค่าของการอ่านหนังสือให้ลูกฟังมีอย่างน้อยเพียงใด หรือในกรณีของครอบครัวแห้วกลาง (มีแต่ปู่ย่าตายายกับหลาน) จะสามารถเข้าถึงเรื่องการอ่านได้หรือไม่ เป็นต้น

(ข) สะท้อนกลุ่มเป้าหมายที่ได้รับความเหลื่อมล้ำ

ตัวอย่างเช่น โครงการวิจัยเรื่องแผนการบริหารจัดการลุ่มน้ำช้างและสาขาเพื่อการเกษตรอย่างมีส่วนร่วมในพื้นที่ลุ่มน้ำช้างและสาขา ตำบลบ่อแก้ว อำเภอนาหมื่น จังหวัดน่าน (เดช ธิเสียว, 2563) ลุ่มน้ำช้างและสาขาที่ทางโครงการศึกษานั้นไหลผ่าน 4 หมู่บ้านซึ่งได้รับน้ำไม่เท่ากัน การมีตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำที่ชัดเจนคือ หมู่บ้านที่ได้น้ำไม่พอใช้ กับในหน้าแล้งจะไม่ได้ทำเกษตรเลย ช่วยให้ทีมวิจัยสามารถระบุกลุ่มเป้าหมายที่ได้รับความเหลื่อมล้ำได้อย่างชัดเจน

(ค) สะท้อนความก้าวหน้าของงานที่ทำ เช่น การใช้ตัวชี้วัดเรื่องการเพิ่มรายได้ของกลุ่ม 40% ล่างที่โครงการทำงานอยู่ด้วยในช่วงก่อน-ระหว่าง-หลังการทำโครงการ จะสะท้อนให้เห็นความก้าวหน้าของงานเป็นต้น

(3.2.2) ตัวชี้วัดทำหน้าที่เป็นเข็มทิศ เมื่อเวลาเราเดินทางเข้าป่า เข็มทิศจะเป็นเครื่องมือที่ช่วยทั้งบอกทิศทางว่าเราได้เดินมาถูกทางหรือไม่ และยังช่วยชี้ทางต่อไปในอนาคตว่าเราควรที่จะเลือกเดินทางต่อไปในทิศใด การใช้ประโยชน์จากตัวชี้วัดในการเป็นเข็มทิศนี้เกิดขึ้นอย่างมากในระหว่างการสร้าง-พัฒนา-ใช้ตัวชี้วัดโดยเฉพาะในห้องเรียน (ออนไลน์) ของตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจ (รวมทั้งห้องเรียนในมิติอื่นๆ ด้วย) เช่น ตัวชี้วัดจะช่วยในการตัดสินใจ “ตั้งราคาขายของสินค้า” (Pricing) ว่าควรจะเป็นเท่าไรดีเพื่อให้ถึงจุดคุ้มทุนที่เร็วขึ้นกว่าเดิม

หรือในโครงการพัฒนาศักยภาพหมอพื้นบ้านสู่การพัฒนา
ระบบการแพทย์พื้นบ้าน (ธราวุฒิ ไกรศรี, 2563) ในระหว่างสร้างตัวชี้วัดเรื่อง “ช่องทางการเข้าถึงหมอพื้นบ้าน” ทีมวิจัยก็ได้พบ “ช่องโหว่” ด้านสื่อการประชาสัมพันธ์ของตัวเองเลย และได้ปรับปรุงช่องทางการประชาสัมพันธ์ (ไปล่วงหน้าก่อนจะลงมือวัดจริง เรียกว่า “รู้ข้อสอบก่อน”) สรุปก็คือ ตัวชี้วัดช่วยเป็นเข็มทิศในการออกแบบปรับปรุงกิจกรรม

หมู่ที่	ป้ายแผนที่ หโม	แผ่นพับ	ใบปลิว ออนไลน์	ใบปลิว กระดาษ	คลิปวิดีโอ	รวม
1	✓	✓	✓	✓	✓	5
2	✓	✓	✓	✓	✓	5
3	✓	✓	✓	✓	✓	5
4	✓	✓	-	✓	-	3
5	-	✓	✓	✓	✓	4
6	✓	✓	✓	✓	-	4
7	✓	✓	✓	✓	✓	5
8	✓	✓	✓	✓	✓	5
9	✓	✓	✓	✓	✓	5
10	✓	✓	✓	✓	✓	5
11	✓	✓	✓	✓	✓	5
รวม	✓	✓	✓	✓	✓	51
ค่าเฉลี่ยต่อ 11 หมู่บ้าน เท่ากับ						4.6

(3.2.3) ตัวชี้วัดทำหน้าที่เป็นไม้บรรทัด คำว่า “ไม้บรรทัด”

ในที่นี้ ทางโครงการบริหารฯ ใช้ในความหมายที่ว่า จะนำผลที่ได้จากการวัดไปเปรียบเทียบทั้งกับตัวเอง หรือเทียบกับคนอื่น หน้าที่ไม้บรรทัดนี้จำเป็นมากสำหรับตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ เพราะคำว่า “เหลื่อม” และ “ล้ำ” ก็แสดงอยู่แล้วว่า ต้องมีของ 2 อย่าง คน 2 คน กลุ่ม 2 กลุ่มมาเปรียบเทียบกัน

การใช้ไม้บรรทัดเปรียบเทียบของตัวชี้วัดในโครงการฯ นี้ อาจจะมี 3 แนวมคือ

(i) การเปรียบเทียบกับตัวเองในช่วงก่อน-หลังจากการทำโครงการ เช่น ทางโครงการตั้งเป้าว่า หลังจากทำโครงการวิจัย CBR แล้วจะพาคนที่เคยอยู่ใต้เส้นความยากจน (ก่อน) ข้ามเส้นความยากจนมาได้สักกี่เปอร์เซ็นต์ (คล้ายสูตรการทำคัลยกรรมเกาหลี – Before-After)

(ii) การเปรียบเทียบระหว่าง “กลุ่มคนเข้าร่วมโครงการ-กลุ่มคนไม่เข้าร่วม” เพื่อดูว่า กิจกรรมของโครงการได้สร้างความแตกต่างให้เกิดขึ้นหรือไม่ คล้ายกับแนวคิดเรื่อง “กลุ่มควบคุม-กลุ่มทดลอง” ในการวิจัยเชิงทดลอง

(iii) การเปรียบเทียบระหว่าง “กลุ่มของเรา” กับ “เกณฑ์มาตรฐาน” เช่น การเปรียบเทียบการเพิ่มรายได้ของกลุ่มเป้าหมายในโครงการวิจัย 40% ล่างกว่า จะเพิ่มได้ 15% ตามเกณฑ์ของสภาพัฒนาฯ หรือไม่ หรือเทียบกับเกณฑ์มาตรฐานของจังหวัดหรือหน่วยงานรัฐในพื้นที่ เป็นต้น

(3.3) ฟังก์ชันเสริมของตัวชี้วัด เมื่อเวลาที่เราขับรถจากกรุงเทพฯ ไปเชียงใหม่ เราต้องการ “เครื่องมือช่วย” หลายตัวเพื่อให้การเดินทางบรรลุเป้าหมาย เริ่มต้นตั้งแต่แผนที่ที่ช่วยให้เห็นภาพรวมทั้งหมด ทั้งตำแหน่งแห่งที่ ระยะทาง เส้นทาง ฯลฯ แต่ทว่าแผนที่เป็นภาพนิ่งจึงทำหน้าที่ได้แบบหนึ่ง ตัวช่วยต่อมาคือ **เข็มทิศ** ที่มีลักษณะพลวัตเคลื่อนไหว เข็มทิศจะช่วยบอกว่าเรากำลังอยู่บนเส้นทางหรือกำลังเบี่ยงเบนออกไป และจะกลับเข้ามาเส้นทางที่ถูกต้องได้อย่างไร นอกจากนั้นก็อาจจะมีเครื่องวัดความเร็วเพื่อช่วยตัดสินใจว่าเราควรจะขับด้วยความเร็วเท่าไรจึงจะไปยังจุดหมายตามเวลาที่กำหนด ในยุคดิจิทัล เราก็จะมี GPS ที่ช่วยเลือกเส้นทางที่ดีที่สุดให้อีกด้วย

ในการสร้างตัวชี้วัดในโครงการบริหารฯ นี้ก็เช่นเดียวกัน ทางโครงการบริหารฯ มีตัวชี้วัดหลายประเภทเป็นเครื่องมือช่วยทำงาน (ดูประเภทตัวชี้วัดในหัวข้อต่อไป) และตัวชี้วัดแต่ละประเภท นอกจากจะมี “ฟังก์ชันพื้นฐาน 3 แบบ” ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว จากกระบวนการศึกษาเรียนรู้ร่วมกันระหว่างนักวิชาการ-โหนด-นักวิจัยชุมชน ก็ยังถอดบทเรียนเรื่อง “ฟังก์ชันเสริม” ของตัวชี้วัดประเภทต่างๆ เพิ่มเติมมาอีก เช่น

(i) ทำหน้าที่ในการสร้างความเป็นเหตุเป็นผล/ความน่าเชื่อถือให้กับโครงการ เช่น ตัวชี้วัดเรื่อง “การเข้าถึง” ก็เป็นเหตุผลที่อ้างอิงถึงเรื่องการลดความเหลื่อมล้ำได้

(ii) การใช้ตัวชี้วัดเพื่ออธิบายเนื้อหาของชุดโครงการต่อผู้เกี่ยวข้องทั้งภายนอกโครงการและภายในโครงการกันเอง

(iii) การใช้ตัวชี้วัดเพื่อทำหน้าที่ในการตรวจสอบย้อนกลับถึงสาเหตุของปัญหาที่โครงการต้องการจะแก้ไข โดยหลักการแล้ว โครงการวิจัย CBR จะเริ่มต้นด้วย “จุดเจ็บ” (painpoint) ของกลุ่มเป้าหมาย ดังนั้น หลังจากดำเนินโครงการไปแล้ว ตัวชี้วัดผลลัพธ์ก็คือ สามารถแก้ไขอาการเจ็บได้หรือเปล่า เช่น ตัวอย่างเรื่องการบริหารจัดการลุ่มน้ำช้างในจังหวัดน่าน (เดช จิเชียว, 2563) ที่ได้กล่าวถึงไปแล้ว ตัวชี้วัดที่ตั้งไว้ก็คือ **กลุ่มหมู่บ้านที่เคยมีน้ำไม่พอใช้และไม่สามารถทำเกษตรได้ในช่วงหน้าแล้ง** ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือไม่

(iv) ตัวชี้วัดทำหน้าที่เป็น Navigator (เครื่องกำกับทิศทาง) ให้รู้ว่าการบริหารโครงการเดินหน้าไปสู่เป้าหมายหรือไม่ หรือเรากำลังหลงทางไปด้านอื่นหรือเปล่า

(v) การใช้ตัวชี้วัดเพื่อเป็น**หมุดหมาย** (Milestone) เพื่อบอกระดับความคืบหน้าในการดำเนินโครงการว่าบรรลุผลไปในระดับไหน ยังเหลือหนทางอีกยาวไกลสักเท่าไร จะต้องเร่งความเร็วหรือเพิ่มกิจกรรมอะไร เป็นต้น

(vi) ส่วนประโยชน์ทางด้านบริหารนั้นก็ยังใช้อยู่ เช่น ใช้วัดระดับความสำเร็จของโครงการ ใช้ประเมินผลเพื่อตัดสินใจให้การสนับสนุนต่อไป เป็นต้น

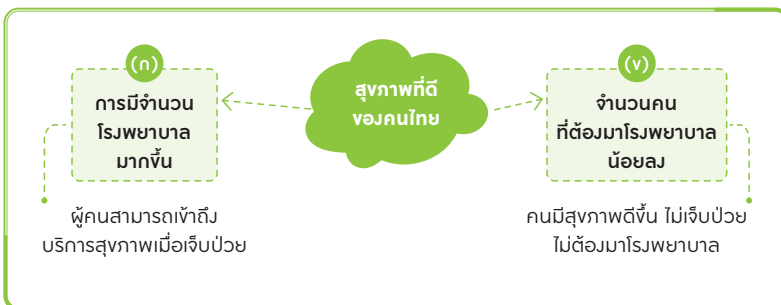
4 ความน่าเชื่อถือของตัวชี้วัด

(4.1) ที่มาของปัญหาเรื่องความน่าเชื่อถือของตัวชี้วัด (credibility)

เมื่อเวลาเราต้องการจะ “วัดสิ่งใดสิ่งหนึ่ง” นั้น หากสิ่งที่เราต้องการวัดมีลักษณะเป็น **รูปธรรม** จับต้องได้ เช่น ความยาวของโต๊ะ ส่วนสูงของเด็ก ฯลฯ ในกรณีนี้ เราสามารถจะวัดอย่างตรงไปตรงมาได้เลย

แต่หากว่า “สิ่งที่เราต้องการวัด” นั้นมีลักษณะเป็น “นามธรรม” เช่น ความซื่อสัตย์ ความเหลื่อมล้ำ คุณภาพชีวิต ความเข้มแข็งของชุมชน ฯลฯ ในกรณีของนามธรรมเช่นนี้ เราต้องสร้าง “ตัวชี้วัด” ซึ่งหมายถึงตัวบ่งชี้สัญญาณของสิ่งที่เราต้องการจะวัดให้มีลักษณะเป็นรูปธรรมจนสามารถวัดได้ การสร้างตัวชี้วัดจึงหมายถึงการแปลงนามให้เป็นรูป ณ จุดนี้ ปัญหาเรื่องความน่าเชื่อถือก็จะบังเกิดขึ้น เพราะใน 1 นามธรรมนั้น สามารถแปลงเป็นรูปธรรมได้หลายสิบรูป ปัญหาก็คือ แล้วรูปธรรมไหนล่ะ (ตัวชี้วัดตัวไหน) ที่เป็นตัวบ่งชี้นามธรรมได้อย่างแท้จริง รูปไหนที่มีความน่าเชื่อว่า “เป็นตัวชี้วัดที่ใช่”

ตัวอย่างเช่น หากเราต้องการวัด “การมีสุขภาพที่ดีของคนไทย” จากนามธรรมดังกล่าวจะสามารถแปลงรูปธรรมออกมาได้อย่างน้อย 2 รูปดังในภาพ

จากรูปธรรม 2 รูปธรรมที่แปลงมาจาก 1 นามธรรม คือ (ก) (ข) ปัญหาในการสร้างตัวชี้วัดก็คือ เราจะเลือกรูปธรรมใดมาเป็นตัวชี้วัด

ดังนั้น ที่มาของปัญหาเรื่องความน่าเชื่อถือของตัวชี้วัดก็คือ ใครๆ ก็สร้างตัวชี้วัดแบบไหนก็ได้ทั้งนั้น เช่น เรื่องความเหลื่อมล้ำ ก็มีหน่วยงาน นักวิชาการ องค์กรต่างประเทศ ฯลฯ ล้วนสร้างตัวชี้วัดขึ้นมา แต่ตัวชี้วัดของ ใครที่ได้รับการยอมรับว่ามีความน่าเชื่อถือ เป็นตัวชี้วัดรูปธรรมที่สามารถ บ่งชี้ไปสู่สิ่งที่จะวัดอันเป็นนามธรรมได้อย่างใกล้เคียงที่สุด (ยิ่งในกรณีของ โครงการบริหารฯ นี้ได้ออกแบบกระบวนการสร้างตัวชี้วัดว่า “ให้สร้างเอง แล้วใช้เอง ไม่เกรงใจใคร” ก็อาจจะยังต้องเผชิญหน้ากับเรื่องความน่าเชื่อถือ มากยิ่งขึ้น)

(4.2) หลายเส้นทางไปสู่การสร้างความน่าเชื่อถือของตัวชี้วัด

เพื่อที่จะผ่าด่านเรื่องความน่าเชื่อถือของตัวชี้วัดที่กล่าวมา ก็มีวิธีการ หลายวิธีที่จะผ่าข้ามไป แต่ทว่าก่อนที่จะไปดูวิธีการสร้างความน่าเชื่อถือของ ตัวชี้วัด ผู้เขียนขอรวบรวมรูปแบบของการสร้างตัวชี้วัดที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับ เรื่องความน่าเชื่อถือของตัวชี้วัดที่มีอย่างน้อย 3 รูปแบบดังนี้

- **รูปแบบที่ 1:** การหยาบยืมตัวชี้วัดทั้งกระป๋องจากแหล่งสร้าง ที่ได้รับการยอมรับมาใช้ แน่แน่นอนว่ารูปแบบนี้ ตัวชี้วัดที่นำมาใช้ย่อมมีความ น่าเชื่อถือสูง แต่ก็อาจจะมาเจอปัญหาว่า ตัวชี้วัดนั้นจะมีเคมีที่เข้ากับกรณี ของตนเองหรือไม่ ตัวอย่างเช่น การใช้ตัวชี้วัด Gini Coefficient ในการวัด ความเหลื่อมล้ำด้านรายได้หรือการบริโภค เป็นต้น

ตารางที่ 2-1 ตัวชี้วัดความยากจนยุทธศาสตร์การสร้างความเป็นธรรมและ ลดความเหลื่อมล้ำในสังคม

ตัวชี้วัด	58	59	60	61	เป้าหมาย
ค่าสัมประสิทธิ์ความไม่เสมอภาค (Gini Coefficient) ด้านรายได้	0.445	n.a.	0.453	n.a.	0.41
ส่วนแบ่งรายได้ของกลุ่มประชากร 40% ล่างที่มีรายได้ต่ำสุด (ร้อยละ)	14.3	n.a.	14.2	n.a.	

ตัวชี้วัด	58	59	60	61	เป้าหมาย
รายได้เฉลี่ยต่อหัวของกลุ่มประชากร 40% ล่างที่มีรายได้ต่ำสุด (บาท/คน/เดือน)	3,353	n.a.	3,405	n.a.	=> 15% ต่อปี
อัตราการเปลี่ยนแปลง (% ต่อปี)	6.2	n.a.	0.8	n.a.	
การถือครองสินทรัพย์ทางการเงินของกลุ่มครัวเรือน 40% ล่างที่มีรายได้ต่ำสุด (ร้อยละ)	13.6	n.a.	12.0	n.a.	เพิ่มขึ้น
สัดส่วนหนี้สินต่อรายได้ทั้งหมดของกลุ่มครัวเรือน 10% ล่างรายได้ต่ำสุด (เท่า)	14.9	n.a.	21.7	n.a.	ลดลง
สัดส่วนหนี้สินต่อรายได้ทั้งหมดของกลุ่มครัวเรือน 40% ล่างรายได้ต่ำสุด (เท่า)	9.8	n.a.	12.8	n.a.	ลดลง
สัดส่วนประชากรที่อยู่ใต้เส้นความยากจน หรือสัดส่วนคนจน (%)	7.2	8.6	7.9	9.8	6.5
จำนวนประชากรที่อยู่ใต้เส้นความยากจน หรือจำนวนคนจน (ล้านคน)	4.8	5.8	5.3	6.7	

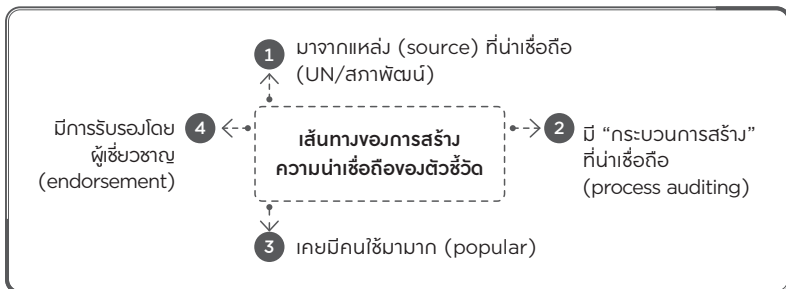
ที่มา: ข้อมูลการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ประมวลผล โดยกองพัฒนาข้อมูลและตัวชี้วัดสังคม (สศช.)

- **รูปแบบที่ 2:** การหิบบิยอมโดยเลือกตัวชี้วัดบางตัว (ที่คิดว่าเข้ากับกรณีของตนเอง) มาจากหลายๆ แหล่งสร้าง แล้วนำมาผสมผสานกันเป็นชุดตัวชี้วัดของตนเอง (คล้ายๆ การกินอาหารบุฟเฟต์) ในกรณีนี้ ความน่าเชื่อถืออาจจะลดน้อยกว่ารูปแบบที่ 1 เพราะเลือกมาเฉพาะบางตัว (ไม่ใช่ยกชุดทั้งกระป๋) แต่ก็อาจจะมีความเชื่อถือได้ตรงกับกรณีของตนเอง

- **รูปแบบที่ 3:** สร้างขึ้นเองแบบใหม่ทั้งหมด ในกรณีนี้ต้องหาหลักประกันความน่าเชื่อถือขึ้นมาใหม่ (ดูรายละเอียดต่อไป)

สำหรับในโครงการบริหารฯ นี้ ส่วนใหญ่มีการผสมผสานใช้รูปแบบที่ 2 กับรูปแบบที่ 3 โดยมีการใช้รูปแบบที่ 1 ในมิติความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาเท่านั้น

ส่วนเส้นทางของการสร้างความน่าเชื่อถือนั้น อาจจะมี 3-4 เส้นทางดังนี้

ในกรณีของโครงการบริหารฯ นี้ ได้ใช้ทั้ง 4 เส้นทางผสานผสานกันไปดังนี้

(1) ความน่าเชื่อถือมาจากแหล่งที่น่าเชื่อถือ (Source credibility)

ในกระบวนการสร้างตัวชีวิตความเหลื่อมล้ำทั้ง 7 มิติด้าน พืชทำงาน (นักวิชาการ-โหนด-นักวิจัยชุมชน) ในบางมิติได้ใช้แนวคิด มาตรฐาน หรือตัวชีวิตจากแหล่งต่างๆ ที่น่าเชื่อถือ เช่น

- จากแหล่งความรู้ที่เป็นสากล (มาตรฐาน) เช่น มิติความเหลื่อมล้ำด้านสังคม เช่น ตัวชีวิตทางสังคมจาก Organization for Economic Cooperation and Development (OECD)
- จากแหล่งความรู้ในประเทศ เช่น มิติความเหลื่อมล้ำด้านสิ่งแวดล้อม เช่น ตัวชีวิตของกรมชลประทาน กรมประมง กรมป่าไม้ เป็นต้น
- จากแหล่งความรู้ที่เป็นคนในพื้นที่เอง เช่น มิติความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่

(2) ความน่าเชื่อถือที่มาจาก “กระบวนการสร้างตัวชีวิต”

ซึ่งทางโครงการบริหารฯ นี้ได้ใช้เป็นเส้นทางหลัก (ดูรายละเอียดในหัวข้อต่อไป) การสร้างตัวชีวิตนั้นมีใจ “การสร้างครั้งเดียว แล้วก็ใช้การได้เลย” ในทางตรงกันข้าม กระบวนการนี้จะต้องเริ่มสร้าง-ทดลองใช้-ปรับแก้-ทดลองใหม่ (P-D-C-A ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว) จนกว่าจะลงตัว และจะต้องเป็นความน่าเชื่อถือตลอดทั้งกระบวนการ กล่าวคือ ตั้งแต่ขั้นตอนการสร้าง-การพัฒนา-ปรับปรุง-การนำไปใช้เก็บข้อมูล-การจัดการกับข้อมูล

(3) ความน่าเชื่อถือที่มีการรับรองโดยผู้เชี่ยวชาญ ซึ่งในกรณีของโครงการบริหารฯ นี้ หมายถึงนักวิชาการประจำมิติ ซึ่งมีได้มีบทบาทเป็นเพียง “ผู้ให้การรับรอง” เท่านั้น หากแต่ยังเล่นบทเป็น “ผู้ร่วมสร้างตัวชี้วัด” ตลอดทั้งกระบวนการ

(4.3) คุณลักษณะของตัวชี้วัดที่ดี

อีกประตูทางเข้าอีกทางหนึ่งในการสร้างความน่าเชื่อถือให้กับตัวชี้วัด ก็คือ การระบุคุณลักษณะของตัวชี้วัดที่ดี ซึ่งในโครงการบริหารฯ นี้ ได้ติดตั้งความเข้าใจเรื่องคุณลักษณะของตัวชี้วัดที่ดีให้แก่หนด-นักวิจัยชุมชนใน 3 ระดับ คือ

(ก) ระดับสากล มักจะใช้คุณลักษณะของตัวชี้วัดที่ดีคือ SMART Model ดังนี้

- **S** – Specific ตัวชี้วัดที่ดีควรมีความเฉพาะเจาะจง บอกอย่างชัดเจนว่าจะวัดอะไร/อย่างไร
- **M** – Measurable สามารถวัดผลได้อย่างแบบเป็นรูปธรรม (เป็นสถิติหรือตัวเลข)
- **A** – Attainable/Achievable สมเหตุสมผล สามารถทำได้จริง ไม่ตั้งเกินพอดี หรือ่ายจนเกินไป หรือไม่มีทางเป็นไปได้
- **R** – Relevant เป็นไปในทิศทางเดียวกับเป้าหมายที่ตั้งไว้ และมีลักษณะสอดคล้องกับสภาพการณ์ที่เป็นจริง
- **T** – Timely สิ่งที่สำคัญยิ่งของการวัดผลคือ การกำหนดกรอบเวลาที่ชัดเจน รวมทั้งเวลาเก็บข้อมูล ก็ต้องระบุหน่วยที่วัด และช่วงเวลาที่จะวัดด้วย

(ข) ระดับวิชาการ ในทางวิชาการ มีการกำหนดคุณสมบัติของตัวชี้วัดที่ดีไว้ดังนี้

คุณสมบัติของตัวชี้วัดที่ดี ความน่าเชื่อถือ

ความตรง	ความเที่ยง	ความเป็นกลาง	ความไว	การยอมรับ	สะดวกในการใช้
• ความถูกต้องแม่นยำ	• ความน่าเชื่อถือ • ความสม่ำเสมอ	• ปราศจากความลำเอียง • ไม่ขึ้นน้ำ	• เกณฑ์ • คำนวณหนัก • Scale • Rate • Ratio • Proportion		• เก็บข้อมูล/แปลความหมายง่าย • ค่าใช้จ่ายต่ำ

(ค) เกณฑ์การเลือกตัวชี้วัดในทางปฏิบัติ ในระหว่างที่มีการทดลองสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดภายในโครงการบริหารฯ เมื่อได้ตัวชี้วัดมากมายหลายตัว หลังจากใช้เกณฑ์ทั้งทางสากลและทางวิชาการมาพิจารณาแล้ว ด้านสุดท้ายที่จะใช้คัดเลือกตัวชี้วัดที่จะนำไปใช้จริงก็คือ เกณฑ์ในทางปฏิบัติ ซึ่งทีมทำงานทั้ง 7 มิติได้ร่วมกันตกลงว่ามีประมาณ 5 เกณฑ์ดังนี้

- (i) ดูความยากง่ายในการใช้ เช่น ในการเก็บข้อมูล
- (ii) ดูความเป็นไปได้ในการนำมาใช้
- (iii) มีตัวเทียบ 3 แบบที่กล่าวมาแล้ว (ก่อน-หลัง/เข้าร่วม-ไม่เข้าร่วม/เกณฑ์มาตรฐาน)

- (iv) เก็บได้ภายในช่วงเวลาที่ทำโครงการวิจัยแต่ละโครงการ
- (v) เป็นตัวชี้วัดที่ต่อบัณฑิตผู้ประสงค์ที่ตั้งเอาไว้ของโครงการ

ดูตัวอย่างตัวชี้วัดที่ผ่านเกณฑ์การเลือกจนออกมาในขั้นตอนสุดท้ายที่จะใช้เก็บข้อมูลจริงจากโครงการสวัสดิการชุมชนของโนนแม่กลอง จังหวัดสมุทรสงคราม (ชุติภา ดวงมรกต, 2564) จากภาพตารางต่อไปนี้

ตารางความสอดคล้องของตัวชี้วัดสังคมและเศรษฐกิจของโหนดแม่กลอง

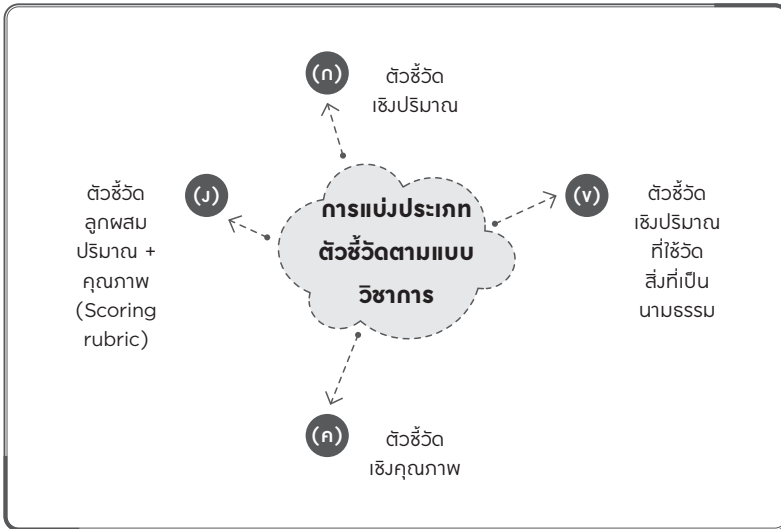
ประเด็นความเหลื่อมล้ำ มิติเศรษฐกิจ	แนวทางการลดความเหลื่อมล้ำ มิติเศรษฐกิจ	ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ มิติสังคม	แนวทางการลดความเหลื่อมล้ำ มิติสังคม
คนในชุมชนเข้าถึงสวัสดิการชุมชน อย่างทั่วถึง	• การเพิ่มสมาชิกกองทุนสวัสดิการชุมชนตำบลแม่กลอง • การสื่อสารประชาสัมพันธ์ให้คนในชุมชนเข้าถึงสวัสดิการ	• ร้อยละของคนยากจนในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน • ร้อยละของคนพิการในตำบล • ร้อยละของผู้สูงอายุในตำบล • ร้อยละของเด็กและเยาวชนในตำบล • ร้อยละของสมาชิกที่เพิ่มขึ้นของกองทุนสวัสดิการชุมชนเทียบกับกอง	การสำรวจและจัดทำฐานข้อมูลคนยากจน/คนพิการ/ผู้สูงอายุ/เด็กและเยาวชนในตำบลทั้งหมด และคนยากจนที่เป็นสมาชิกกองทุน
	• การจัดทำระบบข้อมูลเจ็บป่วยของสมาชิกกองทุน • การจัดทำระบบฐานข้อมูลที่น่าไปสู่การวางแผนการจัดสวัสดิการ	ความครอบคลุมในการจัดสวัสดิการที่สอดคล้องกับสมาชิกกองทุนฯ	

5 ประเภทของตัวชี้วัด

เนื่องจากในโครงการบริหารฯ นี้ มีตัวชี้วัดอยู่หลายประเภท ทั้งตัวชี้วัดหน้าเดิมที่ CBR เคยใช้อยู่ ทั้งตัวชี้วัดหน้าใหม่ที่ร่วมกันสร้างภายในโครงการ ทั้งตัวชี้วัดที่ใช้ร่วมกันในหลายโครงการ หรือตัวชี้วัดเฉพาะของแต่ละโครงการ เพื่อป้องกันความสับสนของผู้อ่าน ผู้เขียนจึงจะขอแนะนำคำศัพท์ที่ใช้เรียกตัวชี้วัดแต่ละประเภทดังนี้

(5.1) การแบ่งประเภทตัวชี้วัดตามแบบวิชาการ ในแวดวงวิชาการ มีวิธีการจัดแบ่งประเภทตัวชี้วัดหลายๆ แบบ ในที่นี้จะยกตัวอย่างการแบ่งประเภทที่น่าจะเป็นประโยชน์ต่องาน CBR เป็น 4 ประเภท คือ

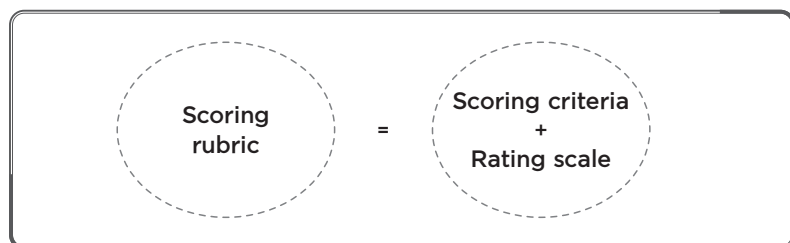
(ก) **ตัวชี้วัดเชิงปริมาณ** คือปริมาณที่ถูกกำหนดขึ้นเพื่อใช้วัดสิ่งที่นับได้หรือสิ่งที่มีลักษณะเชิงกายภาพ โดยมีหน่วยการวัด เช่น จำนวน ร้อยละ และระยะเวลา เป็นต้น ตัวชี้วัดเชิงปริมาณจะเหมาะสมสำหรับการวัดในสิ่งที่จับต้องได้ เป็นรูปธรรม และมีความชัดเจน เช่น ในงานโครงการเรื่องการแก้ปัญหาไฟไหม้ป่าของหนองผึ่งเลี้ยง จังหวัดลำปาง ซึ่งต้องแก้ไขที่สมมติฐานของปัญหา คือต้องเปลี่ยนโครงสร้างของป่าให้มีสัดส่วนของต้นไม้ไม่ผลัดใบให้มีมากกว่าต้นไม้ผลัดใบ (ซึ่งจะทิ้งใบในหน้าแล้งทำให้กลายเป็นเชื้อเพลิง) ตัวชี้วัดเชิงปริมาณก็คือ ตัวเลขสัดส่วนของต้นไม้ไม่ผลัดใบในป่าชุมชนทุกแห่งที่เป็นพื้นที่ศึกษา เป็นต้น

(ข) **ตัวชี้วัดเชิงปริมาณที่ใช้วัดสิ่งที่เป็นนามธรรม** เช่น ความพึงพอใจ ระดับการมีส่วนร่วมของภาคี ระดับความเข้าใจก่อน-หลังของผู้เข้ารับการอบรม สิ่งที่จะวัดเหล่านี้ แม้จะไม่มีลักษณะเป็นกายภาพที่สามารถนับเป็นจำนวนได้อย่างชัดเจน แต่สามารถ “แปลง” เพื่อวัดเป็นเชิงปริมาณได้โดยสร้างเครื่องมือวัดขึ้นมา เช่น แบบสอบถามความพึงพอใจเพื่อให้ผู้รับบริการเป็นผู้ประเมิน เป็นต้น

(ค) **ตัวชี้วัดเชิงคุณภาพ** คือตัวชี้วัดที่ใช้วัดสิ่งที่ไม่เป็นค่าเชิงปริมาณ หรือเป็นหน่วยวัดใดๆ แต่เป็นการวัดที่อิงกับค่าเป้าหมายที่มีลักษณะเป็นพรรณนา (descriptive data) หรือเป็นคำอธิบายถึงเกณฑ์ในการประเมิน เช่น ในโครงการวิจัยของ 3 จังหวัดชายแดนใต้ ก่อนที่จะทำโครงการนั้น มีความเหลื่อมล้ำแฝงฝังอยู่ในรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐกับคนในชุมชนอันเนื่องมาจากเหตุการณ์ความรุนแรงที่เกิดขึ้น และสร้างความสูญเสียให้กับทั้ง 2 ฝ่าย หลังจากที่ชุมชนในส่วนที่เป็นกลุ่มสตรีได้ทำโครงการสร้างอาชีพ เช่น ทำขนม ตัดเย็บเสื้อผ้า ปลุกผัก เลี้ยงสัตว์ ฯลฯ และได้ขอความร่วมมือจากเจ้าหน้าที่รัฐฝ่ายต่างๆ ทีมวิจัยชุมชนก็พบว่า ความเหลื่อมล้ำในด้านความสัมพันธ์กับรัฐลดน้อยลง โดยทีมวิจัยได้ยกตัวอย่างเหตุการณ์/ปรากฏการณ์ที่บ่งชี้มาประกอบ เช่น เจ้าหน้าที่รัฐเข้ามาเยี่ยมเยียนบ่อยขึ้น ชาวบ้านเป็นฝ่ายไปขอความร่วมมือจากเจ้าหน้าที่มากขึ้น เป็นต้น

(ง) **ตัวชี้วัดลูกผสมระหว่างปริมาณกับคุณภาพ** นอกเหนือจากการแยกตัวชี้วัดเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพแบบให้ขาดจากกันเช่นในอดีตแล้ว ปัจจุบันนี้มีการพัฒนาเครื่องมือการวัดที่ก้าวไปอีกขั้นคือ “การรวม/ผสมสิ่งที่เคยถูกแยกจากกัน” เช่น เครื่องมือ Scoring rubric ที่ผสมระหว่าง “การวัดเชิงปริมาณ” กับ “การพรรณนาเชิงคุณภาพ” เข้ามาด้วยกัน

สกoring รูบริค คือ เครื่องมือในการให้คะแนน (scoring tool) ที่เกิดจากการรวมกันระหว่าง “เกณฑ์การให้คะแนน” (scoring criteria) กับ “มาตราประมาณค่าหรือระดับคะแนน” (rating scale) เพื่อระบุถึงความแตกต่างของผลงานหรือประสิทธิภาพ (Proficiency) ของงาน

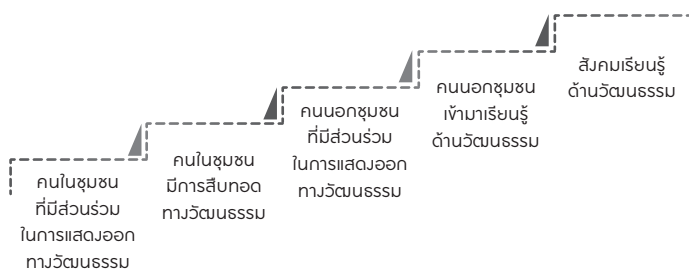
ตัวอย่างต่อไปนี้จะแสดงความหมายของรูบริกที่กล่าวมา

ระดับคะแนน	ลักษณะผลงาน
3 (ดี)	เขียนได้ตรงประเด็น และชัดเจน มีคำนำ เนื้อหา และบทสรุปอย่างชัดเจน ตัวสะกด และไวยากรณ์มีความถูกต้องสมบูรณ์ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจง่าย มีแนวคิดที่น่าสนใจ มีเหตุผล ใช้ภาษาสละสลวย
2 (ผ่าน)	เขียนได้ตรงประเด็นตามที่กำหนดไว้ มีคำนำ มีเนื้อหา และบทสรุปภาษาที่ใช้ ทำให้ผู้อ่านเกิดความสับสน เหตุผลยังไม่ค่อยสอดคล้องกัน
1 (ต้องปรับปรุง)	เขียนไม่ตรงประเด็น ไม่มีการจัดระบบการเขียน เช่น คำนำ เนื้อหา และบทสรุปภาษาที่ใช้ทำให้ผู้อ่านเกิดความสับสน ขาดเหตุผลสนับสนุน ใช้ศัพท์ที่ไม่เหมาะสม
0	ไม่มีผลงาน

สำหรับผู้เขียนมีความเห็นว่า รูบริกเป็นเครื่องมือที่อยู่กึ่งกลางหรือเป็นเครื่องมือลูกผสมระหว่างการวัด/ข้อมูลเชิงปริมาณ (มีการให้คะแนน/มีการจัดลำดับขั้น) กับการวัด/ข้อมูลเชิงคุณลักษณะ/เชิงคุณภาพ เช่น เขียนได้ตรงประเด็น มีคำนำ มีบทสรุป มีเหตุผลสนับสนุน เป็นต้น

ในโครงการบริหารฯ นี้ มีบางมิติความเหลื่อมล้ำ เช่น ความเหลื่อมล้ำมิติวัฒนธรรมซึ่งสิ่งที่จะวัดมีลักษณะเป็นนามธรรมมาก คณะทำงานในมิตินี้จึงมีการนำตัวชี้วัดแบบ Scoring rubric มาใช้เป็นหลัก

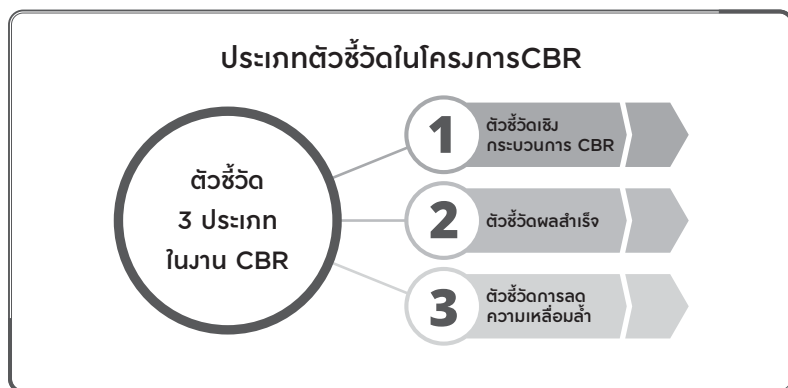
ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม

(5.2) การแบ่งประเภทตัวชี้วัดในโครงการบริหารฯ CBR

เนื่องจากก่อนหน้านี้ที่จะมีการทำโครงการบริหารฯ นี้ คนทำงาน CBR ก็เคยมีประสบการณ์การสร้างและใช้ตัวชี้วัดบางประเภทมาก่อนแล้ว คือตัวชี้วัดผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์ที่วางเอาไว้ (product indicator) และตัวชี้วัดกระบวนการทำงานหรือกระบวนการเรียนรู้ (process indicator) เนื่องจากงานวิจัย CBR ให้ความสำคัญกับ “กระบวนการ” มากพอๆ กับ “ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น” ตัวชี้วัดทั้ง 2 ประเภทนี้จึงเป็นตัวชี้วัดเดิม ส่วนตัวชี้วัดน้องใหม่ในโครงการนี้ คือตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำใน 7 มิติ

ดังนั้น ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในโครงการฯ นี้จึงต้องทบทวนและทำความเข้าใจเรื่องตัวชี้วัดทั้ง 3 ประเภทนี้ให้กระจ่างชัดพอสมควร

(ก) ตัวชี้วัดผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ เป็นตัวชี้วัดที่เราคุ้นเคยกันว่า เมื่อช่วงเริ่มต้นมีการตั้งเป้าหมายว่าทำงานแล้ว จะให้เกิดผลลัพธ์อะไร ในช่วงสุดท้ายก็ต้องมาวัดว่า แล้วได้ผลลัพธ์ตามที่คาดเอาไว้หรือไม่ ตัวอย่างเช่น หากโจทย์การวิจัย CBR ตั้งเป้าที่จะเสริมความเข้มแข็งของกลุ่ม/เครือข่าย ทางโครงการก็จะสร้างแบบสอบถามเพื่อเก็บข้อมูล “ความเข้มแข็งของกลุ่ม/เครือข่าย” ตามตัวชี้วัด 10 ตัว (ดังในภาพ) โดยเปรียบเทียบช่วงก่อน-หลังการทำงาน

แบบประเมินพลังกลุ่ม/เครือข่ายที่ทำงาน

ชื่อกลุ่ม/เครือข่าย

[illegible]

(ข) ตัวชี้วัดเชิงกระบวนการ CBR ดังที่ได้เกริ่นมาแล้วว่า งานวิจัย CBR นั้นให้ความสำคัญกับเรื่อง “กระบวนการหลายๆ กระบวนการ” ที่ดำเนินอยู่ภายในโครงการวิจัย เช่น กระบวนการวิจัย กระบวนการเรียนรู้ กระบวนการออกแบบกิจกรรม ฯลฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง รูปแบบของกระบวนการที่นำมาใช้คือ**กระบวนการมีส่วนร่วม** ซึ่งเป็นคาถาข้อ 2 ของ CBR ดังนั้น ตัวชี้วัดหนึ่งที่สำคัญที่จะต้องวัดก็คือ “การมีส่วนร่วม” ของทุกภาคส่วนที่นำมาเกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มต่างๆ ในชุมชน หน่วยงานรัฐท้องถิ่น สถาบันต่างๆ ในชุมชน ในบางโครงการวิจัยจึงได้สร้างตัวชี้วัดเรื่องการมีส่วนร่วม และเก็บข้อมูลด้วยแบบสอบถามดังตัวอย่างในภาพ

แบบวัดการมีส่วนร่วมและการเปลี่ยนแปลงของภาคี

ชื่อภาคี..... (สามารถประเมินได้มากกว่า 1 ภาคี)

การมีส่วนร่วมของภาคี	ก่อน ร่วมโครงการวิจัย			หลัง ร่วมโครงการวิจัย		
	ไม่เข้าร่วม/ ไม่เคย	เป็น บาง ครั้ง	บ่อยครั้ง/ ทุกครั้ง ที่มีโอกาส	ไม่เข้าร่วม/ ไม่เคย	เป็น บาง ครั้ง	บ่อยครั้ง/ ทุกครั้ง ที่มีโอกาส
1. เข้าร่วมประชุมกับคณะ/ทีมวิจัยชุมชน						
2. เข้าร่วมทำกิจกรรมกับคณะ/ทีมวิจัยชุมชน						
3. เข้ามาเป็นแกนนำ/ผู้นำรับผิดชอบงาน						
4. กล่าวถึงงานหรือโครงการวิจัยในที่สาธารณะ						
5. แบ่งปันบทเรียนจากการทำงานในเวทีต่างๆ						

การเปลี่ยนแปลง ของภาคี	ก่อน ร่วมโครงการวิจัย			หลัง ร่วมโครงการวิจัย		
	ยังไม่ได้ ดำเนินการ	มีแนวคิด ที่จะ ดำเนินการ	บรรลุอยู่ ในแผน/ กิจกรรม/ นโยบาย	ยังไม่ได้ ดำเนินการ	มีแนวคิด ที่จะ ดำเนินการ	บรรลุอยู่ ในแผน/ กิจกรรม/ นโยบาย
1. การนำเอาแนวทางการทำงานวิจัยท้องถิ่นไปปรับใช้ในองค์กร						
2. การปรับนโยบาย แผนงานหรือ การสร้างกิจกรรมในองค์กร						
3. มีการจัดสรรงบประมาณของหน่วยงานมาสนับสนุนกิจกรรม/ การดำเนินงานเพื่อ ต่อยอดจากงานวิจัย						

(ค) ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทั้ง 7 มิติ ซึ่งเป็นตัวชี้วัดหน้าใหม่ ที่คนทำงาน CBR จะได้ร่วมเรียนรู้กับทีมนักวิชาการเพื่อการสร้างและการพัฒนา ในโครงการบริหารฯ นี้ (ดูรายละเอียดเรื่องนี้ในส่วนที่ 3)

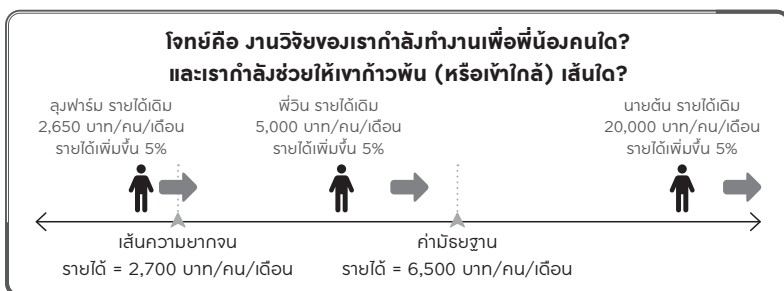
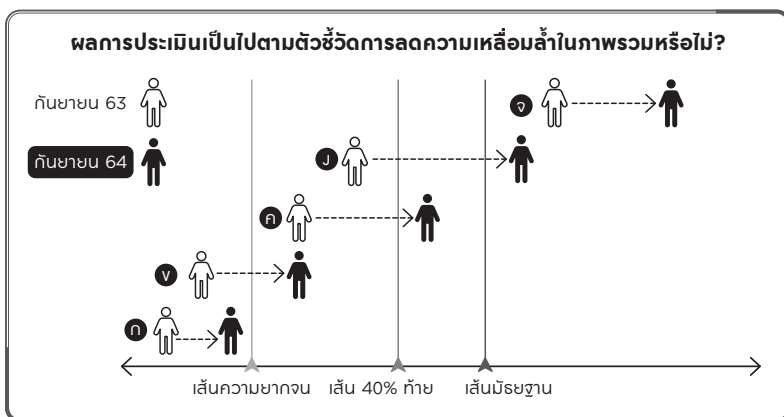
ในขณะที่มีตัวชี้วัดน้องใหม่เกิดขึ้นมา คำถามที่มักจะถูกถาม ในระหว่างการสร้างตัวชี้วัดก็คือ เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างตัวชี้วัดเดิมกับ ตัวชี้วัดใหม่ เช่น เราจะใช้ตัวชี้วัดผลสำเร็จหรือตัวชี้วัดเชิงกระบวนการมาเป็น ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำได้หรือเปล่า หรือตัวชี้วัดใหม่กับตัวชี้วัดเดิมเหมือนหรือ ต่างกันอย่างไร

สำหรับทั้ง 2 คำถามนี้ อาจจะมีคำตอบกว้างๆ ไว้ก่อนว่า **ตัวชี้วัดเดิมบางตัวอาจจะมีศักยภาพที่จะยกระดับขึ้นมาเป็นตัวชี้วัด ความเหลื่อมล้ำได้** แต่บางตัวก็อาจจะมีศักยภาพ (เป็นการวัดกันคนละแง่มุม/ มิติเลย) ซึ่งหมายความว่า ตัวชี้วัดเดิมบางตัวอาจจะมี “ข้อเหมือน” กับ

ตัวชี้วัดใหม่ แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มี “ข้อแตกต่าง” ด้วย (และบางตัวก็อาจจะไม่มีข้อเหมือนเลย)

ตัวชี้วัดเดิมบางตัวที่จะ “ยกระดับ” มาเป็นตัวชี้วัดใหม่/ ความเหลื่อมล้ำได้ จำเป็นต้องมี “การเพิ่มมูลค่าบางอย่างเข้าไป” จากวงของการศึกษาร่วมกันในมิติความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจได้ให้หลักการบางอย่างที่สามารถจะนำมาใช้ในความเหลื่อมล้ำมิติอื่นๆ ได้ คือหลักการเรื่องมูลค่าที่จะต้องเพิ่มเข้าไปก็คือ

(i) การระบุกลุ่มคน อ.เดชรัตน์ ดอกหลักให้อย่างชัดเจนว่า หากทางโครงการสร้างตัวชี้วัดผลสำเร็จ (ตัวชี้วัดเดิม) เอาไว้ว่าจะเพิ่มรายได้สัก 15% แต่ข้อมูลการเพิ่มรายได้นั้นจะยังไม่ใช้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ จนกว่าจะระบุ 15% ของรายได้ที่เพิ่มขึ้นเป็นของใคร (ดังในภาพ)

หากในโครงการวิจัยที่พบว่า ในช่วงก่อนและหลังการทำโครงการ กลุ่มเป้าหมายมีรายได้เพิ่มขึ้น 15% นี่ถือเป็น**ตัวชี้วัดความสำเร็จ**ของโครงการ (product indicator) แต่เรายังตอบไม่ได้ว่า โครงการเราสามารถลดความเหลื่อมล้ำได้หรือไม่ อย่างไร จะได้เก็บข้อมูลว่า รายได้ที่เพิ่ม 15% นั้น**เป็นของใคร** หากเป็นรายได้เพิ่มของคุณต้น (กลุ่มเหนือเส้นมัธยฐาน) ก็ยังไม่มี การลดความเหลื่อมล้ำ แต่หากเป็นรายได้เพิ่มของ**ลุงฟาร์ม** (กลุ่มใต้เส้นความยากจน) หรือ**พี่วิน** (กลุ่มใต้เส้น 40% ล่าง หรือใต้เส้นมัธยฐาน) ก็จะถือว่าโครงการวิจัยนี้ได้ช่วยลดความเหลื่อมล้ำได้

(ii) **เรื่องความเหลื่อมล้ำต้องมีคู่เทียบ** ทุกโครงการวิจัย CBR จะสามารถแสดงผลงานได้ว่า กิจกรรมที่ทำไปนั้นได้ช่วยลดความเหลื่อมล้ำ ก็ต่อเมื่อต้องมีการเก็บข้อมูลตัวชี้วัดแบบมีคู่เทียบ เช่น

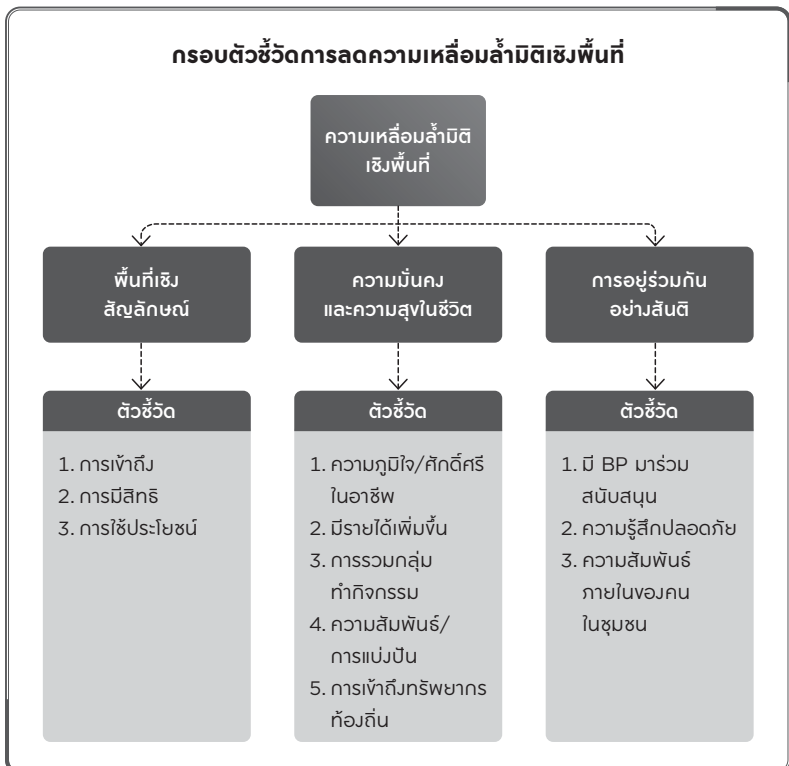
- เทียบกับตัวเอง ในช่วงก่อน-หลังการทำโครงการ
- เทียบระหว่างกลุ่มเป้าหมายที่ได้เข้าร่วม-ไม่ได้เข้าร่วมโครงการ
- เทียบระหว่างกลุ่มเป้าหมายกับข้อมูลที่เป็นเกณฑ์มาตรฐาน (เช่น ตัวเลขพออำเภอ/จังหวัด/ประเทศ)

(iii) **เพิ่มตัวแปร/เงื่อนไขเรื่อง “ช่วงเวลา”** ตัวอย่างเช่น ในมิติความเหลื่อมล้ำด้านสิ่งแวดล้อม ซึ่งนอกจากจะมีตัวแปรเรื่อง “กลุ่มคน” ดังที่กล่าวมาในข้อ (i) แล้ว ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติก็ยังมีตัวแปรเรื่อง “ช่วงเวลา” เข้ามาเกี่ยวข้องอีกด้วย เช่น ในช่วงฤดูฝน อาจจะไม่เห็นความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงแหล่งน้ำ แต่ในช่วงฤดูแล้ง จะเห็นได้ทันทีว่า กลุ่มคนที่อยู่ปลายน้ำจะขาดโอกาสในการเข้าถึงแหล่งน้ำ เป็นต้น

(5.3) การแบ่งประเภทตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำแบบร่วมและแบบเฉพาะ

เนื่องจากการออกแบบวิธีการสร้างตัวชี้วัดใหม่คือตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำใน 7 มิติดังนั้น จะใช้วิธีการให้แต่ละโครงการวิจัยย่อย/แต่ละโหนดทั้ง 25 โหนดเลือกเข้าไปทำงานร่วมกับนักวิชาการ 7 ทีม ดังนั้นในแต่ละมิติของความเหลื่อมล้ำจะมีจำนวนโหนดเข้าร่วมอยู่ระหว่าง 2-7 โหนด ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในแต่ละมิติจึงจะมี 2 ระดับคือ

(ก) **ตัวชี้วัดกลางหรือตัวชี้วัดร่วม** หมายถึงตัวชี้วัดที่ใช้ได้กับทุกโหนด ตัวอย่างเช่น ในมิติความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่จะมีตัวชี้วัดกลางหรือตัวชี้วัดร่วมอยู่ 3 ตัว คือ การเป็นพื้นที่เชิงสัญลักษณ์ ความมั่นคงและความสุขในชีวิต และการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ

(ข) **ตัวชี้วัดย่อยเฉพาะรายโครงการ** จากตัวชี้วัดกลาง/ตัวชี้วัดร่วมของมิติความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่ที่ได้กล่าวมาในข้อ (ก) เนื่องจากในมิตินี้มีโครงการย่อยที่เข้าร่วมอยู่ 2 โครงการ คือโครงการที่มีพื้นที่เป็นชุมชนแออัด (ชุมชนพุนทราย) ในกรุงเทพฯ กับชุมชนพื้นที่ชนบทใน 3 จังหวัดชายแดนใต้ ที่มีปัญหาเรื่องความสงบสุขและความปลอดภัยในชีวิต ดังนั้น เมื่อนำเอา **ตัวชี้วัดกลาง** แต่ละตัวไปใช้ จึงต้องปรับให้เป็น “ตัวชี้วัดเฉพาะรายโครงการ” เพื่อให้เข้ากับสภาพความเป็นจริงของพื้นที่ตนเอง หรือตัวอย่างตัวชี้วัดเรื่องการลดความเหลื่อมล้ำด้านการศึกษาในมิติของการอ่าน ในโครงการวิจัยของ โหนดจังหวัดยโสธร ก็จะมีตัวชี้วัดเฉพาะดังนี้

ตัวชี้วัดโครงการย่อย (1)

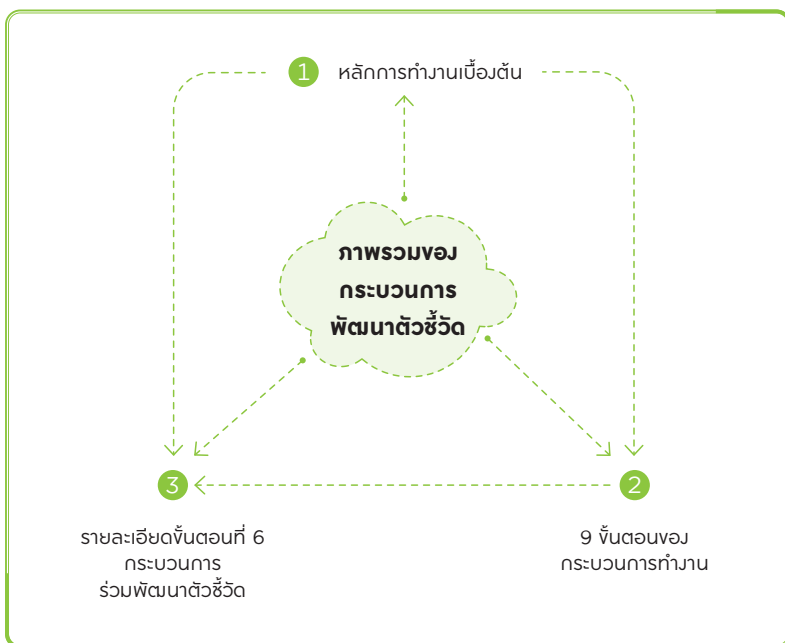
โหนดการอ่านยโสธร

1. **การเข้าถึงความรู้:** พ่อแม่ ผู้ปกครอง เข้าถึงความรู้ผ่านหลักสูตร กลไก หน่วยงาน
2. **ความเท่าเทียม:** การค้นหาเด็กที่ด้อยโอกาส
3. **คุณภาพ:** ใช้หลัก EF เพื่อพัฒนาศักยภาพเด็ก จะถอดความรู้ และพัฒนาเป็นหลักสูตรต่อไป
4. **ประสิทธิภาพ:** เกิดเยาวชนจิตอาสาและโค้ชเด็ก เด็กได้อ่านหนังสือ เพิ่มขึ้น
5. **ตอบโจทย์บริบทที่เปลี่ยนแปลง:** เกิดนโยบายท้องถิ่น เห็นความสำคัญ เห็นบทบาท เกิดกลุ่มโฮมอิกอ่านในแต่ละชุมชน

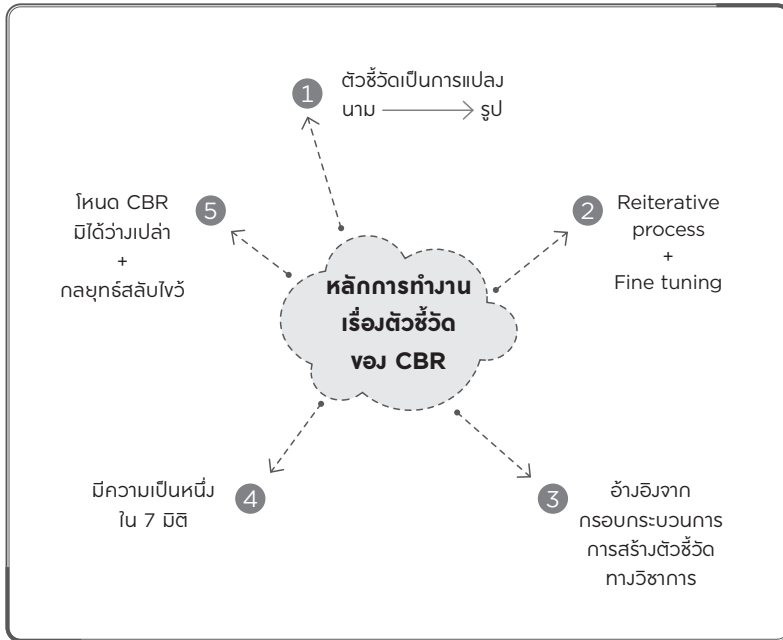
6

ภาพรวมของกระบวนการสร้าง-พัฒนา-ใช้ตัวชี้วัด ความเหลื่อมล้ำในโครงการบริหารฯ

ในหัวข้อสุดท้ายของส่วนที่ 2 นี้ ผู้เขียนจะขอถ่ายภาพแบบระยะไกล (long-shot) เพื่อให้ผู้อ่านได้มองเห็นภาพรวมของระบบการสร้าง-พัฒนา-ใช้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทั้ง 6 มิติ ก่อนจะพาผู้อ่านเข้าไปดูกระบวนการในทั้ง 6 มิติในระยะกระชั้นชิดในส่วนที่ 3 ต่อไป

(6.1) หลักการทำงานเบื้องต้น เมื่อวิเคราะห์กระบวนการทำงานร่วมกันระหว่างนักวิชาการ-โหนด-นักวิจัยชุมชนในการพัฒนาตัวชี้วัด จะพบหลักการทำงานเบื้องต้น (Basic Principle) อยู่ 4-5 หลักการ คือ

(i) การสร้างตัวชี้วัดเป็นกระบวนการแปลง “สิ่งที่จะวัดซึ่งเป็นนามธรรม” ซึ่งในกรณีของโครงการบริหารฯ นี้ก็คือ ความเหลื่อมล้ำในมิติต่างๆ ให้ออกมาเป็น “ตัวชี้วัดที่เป็นรูปธรรม” กระบวนการสร้างตัวชี้วัดจึงเป็นการเดินทางหลายๆ ก้าว จากปลายข้าวข้างหนึ่ง (ที่เป็นนามธรรม) ไปสู่อีกปลายข้าวข้างหนึ่ง ซึ่งต้องเป็นรูปธรรมอย่างถึงที่สุด (จึงจะวัดได้)

การแปลงนามมาเป็นรูปนี้ ต้องเดินทางหลายๆ ก้าว แปลว่า ต้องทำหลายๆ ครั้ง เพราะดังที่กล่าวมาแล้วว่า ใน 1 นามนั้น สามารถจะแปลงได้เป็นหลายสิบลูป แต่ในท้ายที่สุดแล้ว เราต้องการเพียง 2-3 รูป (ตัวชี้วัด) เท่านั้น ดังนั้น ระหว่างกลางทาง ก็ต้องมี “กระบวนการเลือกสรร” (Selective process) โดยคัดบางรูปทิ้งไป เก็บบางรูปเอาไว้ กระบวนการเลือกสรรนี้มีทั้งการตั้งเกณฑ์ การทดสอบ การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การอ้างอิงหลักวิชาการ ฯลฯ ซึ่งเป็นกิจกรรมที่ดำเนินการอยู่ตลอดโครงการบริหารฯ นี้

(ii) กระบวนการนี้เป็น **Reiterative process** และ **fine tuning** การสร้างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำนี้ มิใช่ทำครั้งเดียวเสร็จหรือเป็นแบบหนึ่งม้วนเดียวจบ ในทางตรงกันข้าม กลับเป็นกระบวนการที่สร้างแล้ว ก็ต้องปรับแก้ครั้งแล้วครั้งเล่าเพื่อให้ “ใช่ที่สุด” (fine tuning) ในแต่ละมิติจึงมีการทำกิจกรรมไม่น้อยกว่า 10 ครั้ง และเป็นกระบวนการย้อนกลับไปกลับมา (Reiterative process) โดยใช้เครื่องมือ P-D-C-A และ AAR เป็นตัวช่วยดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

(iii) กระบวนการพัฒนาตัวชี้วัดนั้น อ้างอิงจากกรอบของวิชาการ แต่เพิ่มเติมการมีส่วนร่วม (PAR) ลงไป ทางโครงการบริหารฯ ได้ออกแบบขั้นตอนของการพัฒนาตัวชี้วัดตามหลักวิชาการทั่วไปที่มี 6 ขั้นตอนดังนี้ (นางลักษณ์ วิรัชชัย, สังกกับเบื้องต้นเกี่ยวกับการพัฒนาตัวชี้วัด ภาควิชาวิจัยการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541)

(iv) มี “ความเป็นหนึ่ง” ใน 7 มิติ แม้ว่าในทีมทั้ง 7 ทีม 7 มิติเรื่องความเหลื่อมล้ำนั้นจะมีกระบวนการและมีกลยุทธ์ต่างๆ ที่นำมาใช้ ที่มี “ลักษณะเฉพาะตัว” อันเนื่องมาจากปัจจัยหลายประการ เช่น ต้นทุนหน้าตัดของนักวิชาการแต่ละทีมที่มีในเรื่องการทำงานด้านตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำที่มากน้อยต่างกัน ความสลับซับซ้อนของตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในแต่ละมิติที่แตกต่างกัน ดังนั้น ในแต่ละมิติจึงมีกลยุทธ์ในการทำงานที่แตกต่างกันไปบ้าง เช่น ทีมมิติเศรษฐกิจ นักวิชาการประจำมิติได้เคี้ยวกรำเรื่องความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจมาเป็นเวลายาวนาน จึงมาแบบ “เอาพิชขำมาให้ทีมกินได้เลย” มิติความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา นักวิชาการประจำมิติมีประสบการณ์การทำงานบริหารและคุ้นชินกับตัวชี้วัดในระดับชาติ ก็หยิบยืมมาใช้ในสเกลของ CBR ได้เลย ในขณะที่ทีมมิติความเหลื่อมล้ำทางสังคมใช้กลยุทธ์ “เอา keywords 3 คำมานำทาง” ซึ่งช่วยโฟกัสเนื้อหาที่กว้างขวางของ “สังคม” ให้แคบเข้ามาและชัดเจนขึ้น เป็นต้น

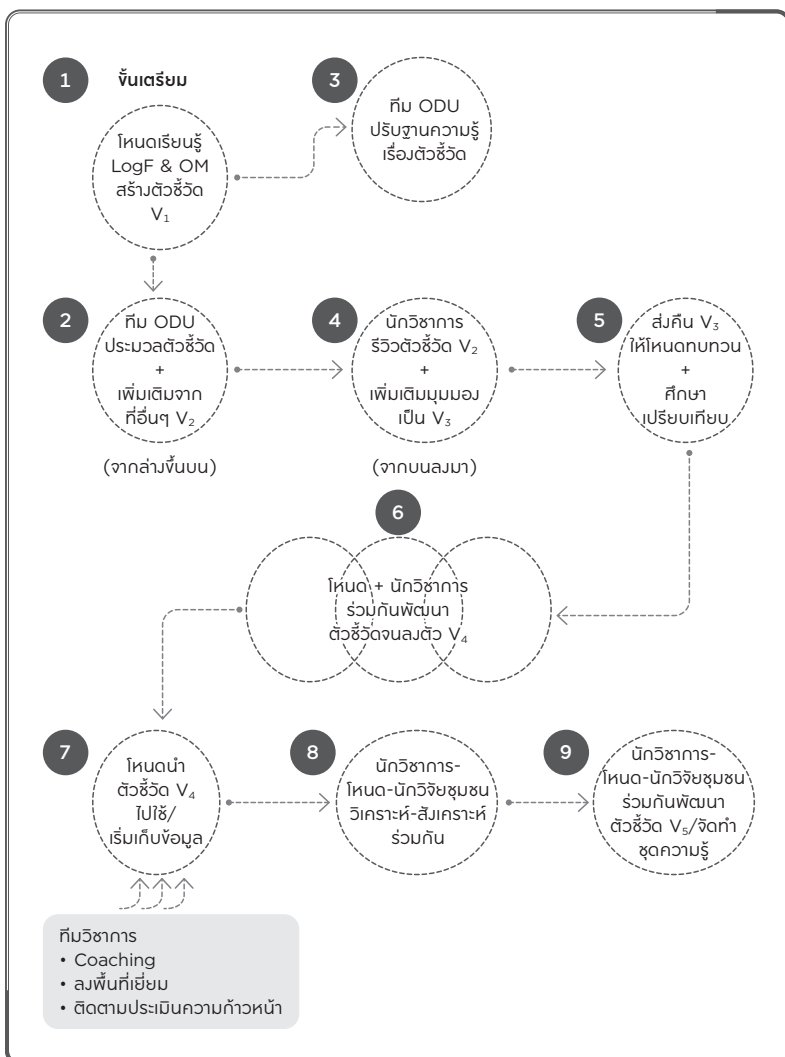
แต่แม้ว่า แต่ละทีมใน 7 มิติจะมีลีลาเฉพาะตัวที่แตกต่างกัน หากทว่า เราก็สามารถจะสกัด “ความเป็นหนึ่ง” คือลักษณะร่วมๆ ของกระบวนการทำงานที่พบในทั้ง 7 มิติได้ ดังที่จะแสดงในหัวข้อต่อไป

(v) โหนด CBR มิได้ว่างเปล่า + กลยุทธ์สลับไขว้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า เนื่องจากโหนด-นักวิจัยชุมชน CBR มิได้ว่างเปล่าเรื่องตัวชี้วัด และทีมนักวิชาการที่เข้ามาร่วมงานในครั้งนี้ก็ไม่ได้ใช้กลยุทธ์การนำความรู้ใหม่มาแทนที่ความรู้เดิมของคน CBR (Substitution) หากแต่ได้ใช้กลยุทธ์ “การต่อยอด/การผสมผสาน” (Hybridization) ดังนั้น กระบวนการท่าหลักของโครงการฯ จึงเป็น “การร่วมด้วยช่วยกันสร้างความรู้” (Co-creation of knowledge)

ในภาคปฏิบัติ การไหลของความรู้จึงมีลักษณะเป็น “การสลับไขว้” (Switching) ระหว่างล่าง (โหนด + นักวิจัยชุมชน) กับบน (ทีมนักวิชาการ) โดย kick-off จากข้างล่างมาก่อนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

(6.2) ภาพรวม 9 ขั้นตอนของกระบวนการทำงาน

กระบวนการทำงานร่วมกันระหว่าง 3 ตัวเล่น (ทีมนักวิชาการ-โหนด/นักวิจัยชุมชน-ทีมประสานงานกลาง ต่อไปจะเรียกว่า “คณะทำงาน”) ในทั้ง 7 มิติจะมีประมาณ 9 ขั้นตอนดังนี้

ขั้นตอนที่ 1: ติดตั้งความรู้เรื่องเครื่องมือใหม่ ถึงแม่ทางทีม

ODU จะตระหนักดีว่า โหนด-นักวิจัยชุมชนไม่ว่างเปล่าเรื่องตัวชี้วัด แต่ในอีกด้านหนึ่ง ทีม ODU ก็เข้าใจดีว่า คนทำงาน CBR ก็ยังไม่ “เต็มที/สมบูรณ์” ในเรื่องนี้ ดังนั้น เมื่อจะใช้กลยุทธ์ให้คนทำงาน CBR เชี่ยวชาญก่อน ทางทีมประสานงานกลางก็จำเป็นต้องมีการหนุนเสริมเติมเต็มเพื่อขยายฐานความรู้ของคน CBR ให้กว้างขวางออกไป (เหมือนรูปสามเหลี่ยมจะขึ้นสูง ก็ต้องมีฐานกว้าง)

กิจกรรมในขั้นตอนที่ 1 จึงเป็นการฝึกอบรมติดตั้งเครื่องมือใหม่ ที่จำเป็นคือ Log Frame และ Outcoming Mapping ซึ่งเครื่องมือทั้ง 2 นี้ ต่างมีอานาภาพกันไปคนละอย่าง

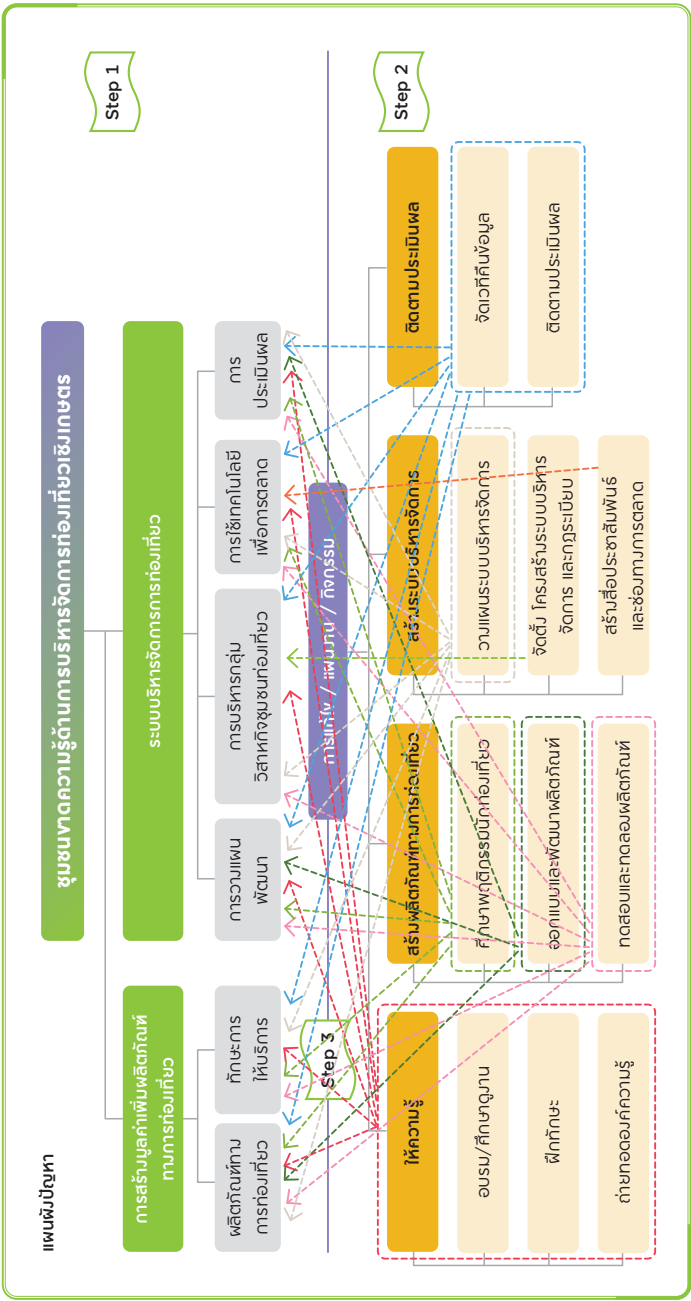
Log Frame เป็นเครื่องมือที่ช่วย “ล็อกเป้าหมาย ล็อกโจทย์ การวิจัย จุดเจ็บ ล็อกการออกแบบกิจกรรม” ให้แม่นยำเหมือนยิงด้วยปืน ติดลากล้อง

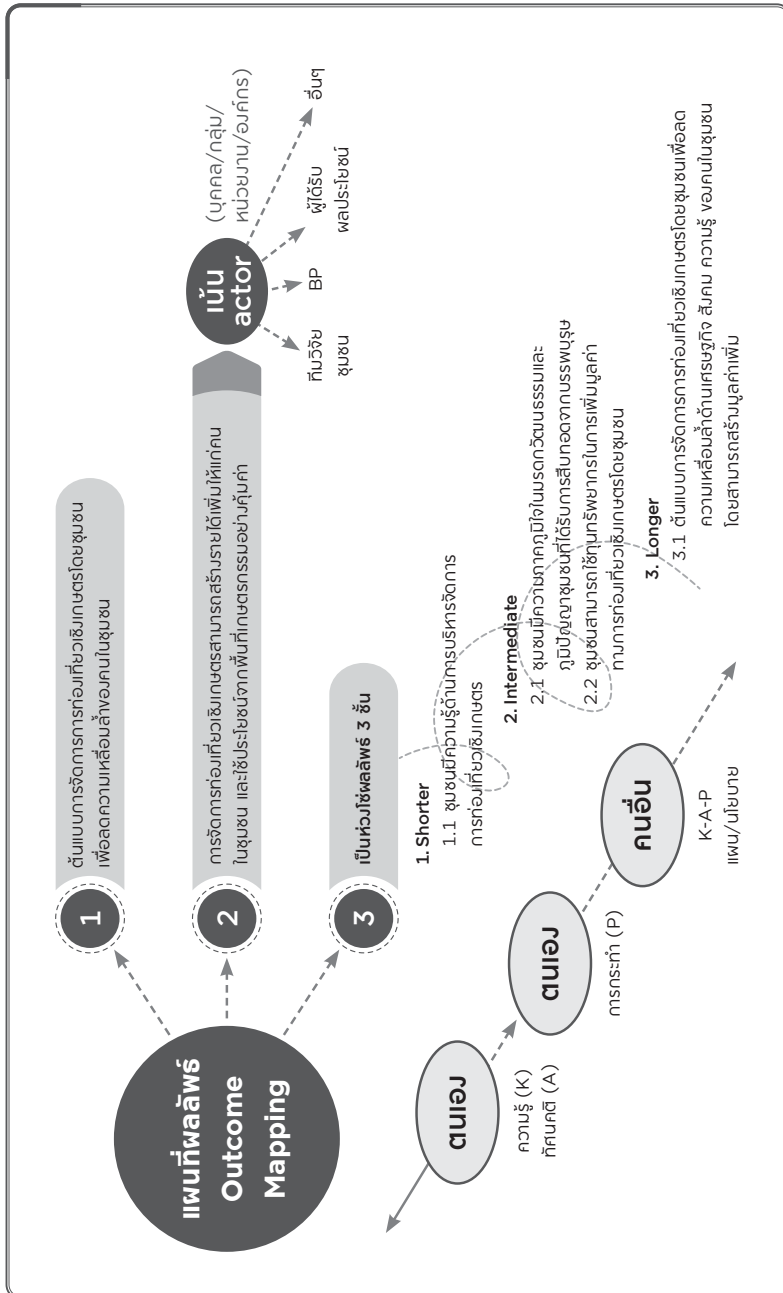
Outcoming Mapping นั้นเป็นเครื่องมือที่มีประโยชน์หลายอย่าง เริ่มตั้งแต่ช่วยคาดการณ์ว่า “ห่วงโซ่ผลลัพธ์” (Outcome chain) จะยืดยาวไป ได้สักเท่าไร ในแต่ละห่วงโซ่ผลลัพธ์ที่คาดหวังจะต้องชวน “ภาคีใด” (partner) เข้ามาร่วมมือกัน เป็นต้น

กิจกรรมในขั้นตอนนี้จึงเปรียบเสมือนการวาง “โครงสร้างพื้นฐาน ด้านความเข้าใจ” ของคนทำงาน CBR ให้หนักแน่นแข็งแรง เพื่อต่อยอดการทำงานเรื่องตัวชี้วัดในฉากต่อไป

และหลังจาก “ติดตั้ง” (install) ความรู้เรื่องเครื่องมือใหม่แล้ว ก็ต้องมีการ “ทดสอบระบบความรู้ใหม่” ว่า “ใช้ได้” หรือเปล่า การทดสอบนั้นดำเนินการด้วยการ “ให้ไปงาน” โหนด-นักวิจัยชุมชนไปทำการบ้านเรื่อง การสร้างตัวชี้วัดขึ้นมา (หลังการติดตั้งเครื่องมือใหม่) เมื่อส่งการบ้านทางไลน์ กลุ่ม ก็จะมี “ครูประจำชั้น” (ผู้เขียน) ทำการรีวิวให้ทั้ง 25 โหนดได้แลกเปลี่ยน เรียนรู้ร่วมกันจากงานของตัวเองและของเพื่อนๆ ผ่านระบบออนไลน์ (ช่วงนั้น เป็นช่วงโควิด 19 ระบาดหนัก) ผลงานตัวชี้วัดที่โหนด + นักวิจัยชุมชนช่วยกัน สร้างหลังการติดตั้งเครื่องมือใหม่นี้ถือเป็น Version 1

ตัวอย่าง Applied Log Frame และ Outcome Mapping (โครงการท่องเที่ยวเชิงเกษตรฯ ชุมชนดินทอง จังหวัดพิษณุโลก, ภูวเดช ขอบผล, 2563)

ขั้นตอนที่ 2: ทีมประสานงานกลาง (ODU) ประมวลตัวชี้วัดกลาง

เนื่องจากในแต่ละมิติจะมีโครงการย่อยสังกัดอยู่ประมาณ 2-4 โครงการ ดังนั้น หลังจากที่แต่ละโครงการย่อยสร้างตัวชี้วัด Version 1 ขึ้นมา ทีม ODU จึงนำเอาตัวชี้วัดของทุกโครงการย่อยมาสังเคราะห์รวมทั้งในระดับมิติ/แง่มุม/ขอบข่าย (Dimension) และรายข้อย่อย (item) เพื่อจัดกลุ่มให้เป็นหมวดหมู่ พร้อมทั้งเพิ่มเติมแง่มุมจากงานวิชาการ/งานวิจัยในประเด็นความเหลื่อมล้ำ ด้านต่างๆ เข้าไป ผลที่ได้ออกมาจะเป็นตัวชี้วัด Version 2 ต่อจากนั้น ทีม ODU ก็จะคืนตัวชี้วัด Version 2 ให้กับโครงการย่อยและนักวิชาการในแต่ละมิติ ได้ศึกษาพิจารณาต่อไป

(ร่าง) revised ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสิ่งแวดล้อม (Version2)
จากการบ้าน LF-OM
(ข้อมูลจากล่างขึ้นบน) 7 พ.ค. 2563

**ตัวเอนคือข้อมูลจากบนลงล่าง เกี่ยวกับงานศึกษาของ บัณฑิต
เศรษฐศาสตร์ สกว.2561 ใช้หลัก 6 ประการ คือ**

- 1. นิติธรรม 2. คุณธรรม 3. ความโปร่งใส 4. การมีส่วนร่วม**
- 5. ความรับผิดชอบ 6. ความคุ้มค่า**

**แหล่งข้อมูลจากโหนด 7 โหนด ได้แก่ (ก) พี่เลี้ยง CBR ลำปาง
(ว) น่าน (ค) อัญญา (จ) ประมพณบ้านปิตตานี (จ) คลองดูสน
จังหวัดสุทล (ด) พลังงานหมุนเวียน จังหวัดสุรินทร์ (ข) ภัยพิบัติ
อุบลฯ**

ก. ผลลัพธ์สุดท้าย (Product)

1. การลดปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม (เช่น ไฟป่าลดลง ค่าฝุ่นควัน
น้ำท่วมในพื้นที่ลดลง น้ำลดลงในระยะเร็วกว่า ฯลฯ)

2. ความอุดมสมบูรณ์ทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพของสภาพแวดล้อม (ปริมาณสัตว์น้ำ ปริมาณป่า ฯลฯ เพิ่มขึ้น และมีความหลากหลายของทรัพยากร มีสัตว์ใหม่ พืชพันธุ์ใหม่ๆ กลับมา//การขยายพื้นที่ป่า)
3. คุณภาพชีวิตของคนในชุมชนในส่วนที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมดีขึ้น

ว. ระบบการจัดการสิ่งแวดล้อม

4. การมีระบบการจัดเก็บข้อมูลและมีชุดข้อมูล/ฐานข้อมูลด้านสิ่งแวดล้อม/ทรัพยากรของชุมชน รวมถึงชุดความรู้ในการบริหารจัดการทั้งความรู้วิชาการและภูมิปัญญาท้องถิ่น (ข้อมูลพื้นฐาน ชุมชนต้องมีส่วนร่วมในการเก็บข้อมูล หลังจากที่ได้มีการอบรมความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมแล้ว และข้อมูลที่เกิดขึ้นต้องมีกระบวนการ/กลไกการคืนข้อมูลให้ชุมชนเป็นระยะๆ)
5. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการสิ่งแวดล้อม (ระดับการมีส่วนร่วม ปริมาณคนเข้าร่วม สัดส่วนการเข้าร่วม กลุ่มผู้มีส่วนได้เสีย ฯลฯ) ของ partners ต่างๆ (การวัด change ของ partners) เช่น การเข้ามามีส่วนร่วมหลักของ เทศบาล/อบต. ในการบริหารจัดการน้ำท่วม
- 6.1 การมีระบบและกลไกในการบริหารจัดการสิ่งแวดล้อม (มีคณะกรรมการ มีโครงสร้าง มีแผน (เช่น แผนประเมินความเสี่ยง แผนรับมือ ฯลฯ) มีการทบทวน มีบทบาทหน้าที่ มีกติกา/ระเบียบข้อตกลง มีระบบการสื่อสาร ฯลฯ)
- 6.2 มีระบบติดตามและประเมินผลผลลัพธ์ที่เกิดจากการบริหารจัดการสิ่งแวดล้อมและคืนข้อมูลให้ชุมชนได้รับทราบเป็นระยะๆ

ค. การใช้บริการนิเวศ

7. การเข้าถึงและได้ใช้ประโยชน์ทรัพยากรสิ่งแวดล้อม/ทรัพยากร (และเป็นการใช้ทรัพยากรตามหลักความคุ้มค่า ซึ่งอาจจะอยู่ในระเบียบการใช้)

8. การใช้ประโยชน์ที่เป็นธรรมและรับผิดชอบ (วัดจากการมีกฎ กติกา นโยบายหรือกฎหมายที่เอื้อต่อการใช้ประโยชน์ที่เป็นธรรม)
9. รายได้จากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรหรือการลดรายจ่าย ของครัวเรือนในชุมชน (ทั้งทางตรงและทางอ้อม)
10. ผู้ใช้ประโยชน์มีความรู้ เห็นคุณค่า และปรับเปลี่ยนพฤติกรรม ในการใช้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อม

จ. การเสริมพลัง (empowerment) ชุมชน

11. การเพิ่มศักยภาพของชุมชนในการบริหารจัดการทรัพยากร/ สิ่งแวดล้อม (OM) (รวมถึงความสามารถในการบริหารจัดการ เพื่อลดความเสี่ยงภัยพิบัติ)
 - 11.1 มีการสืบทอดภูมิปัญญา วัฒนธรรม ตัวบุคคล ที่เกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเพื่อความยั่งยืน
 - 11.2 มีความร่วมมือเป็นปึกแผ่นของชุมชน มีผู้นำ มีสมาชิกใหม่ ในการดูแลสิ่งแวดล้อม
 - 11.3 การบริหารจัดการของชุมชนได้รับการยอมรับจาก เพื่อนบ้านและหน่วยงานรัฐ (หลักนิติธรรม)

จ. การสนับสนุนจากหน่วยงานรัฐ

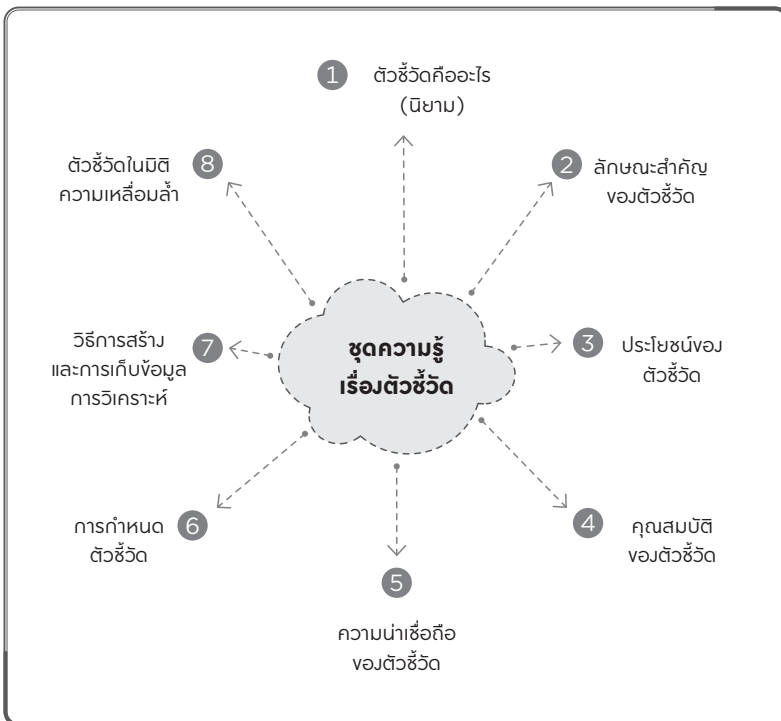
12. รัฐมีการเปลี่ยนแปลงแนวคิดและแนวปฏิบัติเรื่อง “การเป็น เจ้าของกรรมสิทธิ์สิ่งแวดล้อม”
13. รัฐมีแผนงาน นโยบาย งบประมาณ โครงการสนับสนุน การบริหารจัดการสิ่งแวดล้อมที่ประสานสอดคล้องกับ ระบบของชุมชน
14. รัฐมีการปรับเปลี่ยนกฎระเบียบและวิธีดำเนินงานที่ไม่เข้ากับ ระบบการจัดการร่วมกับชุมชน

Note: จากหลัก 6 ประการในการจัดการสิ่งแวดล้อมเพื่อลด ความเหลื่อมล้ำ พบว่า ตัวชี้วัดของไหนก็ได้แต่ข้างบนด้าน

ขั้นตอนที่ 3: เสริมพลังความรู้เรื่องตัวชี้วัด จากการเรียนรู้เรื่อง “คนอยู่กับป่า” ที่ว่า ถ้าจะให้ชาวบ้านอยู่กับป่าได้ ใช้ป่าเป็น และรักษาป่าได้อย่างแท้จริง ก็ต้องเสริมความรู้เรื่องป่าให้กับชาวบ้าน การมีความรู้ที่ดีพอและมากพอจึงจะเป็นทรัพยากรที่ชาวบ้านจะพกพาเข้ามามีส่วนร่วมได้

ฉันใดก็ฉันนั้น เพื่อลบคราบรอยเปื้อนเรื่อง “ตัวชี้วัด” ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ทางทีมประสานงานกลาง ODU จึงได้ทำการติดตั้งซ้ำ (reload) ชุดความรู้เรื่องตัวชี้วัดให้แก่โหนดและนักวิจัยชุมชนทั้ง 25 โครงการนำร่อง

ขอบเขตของเนื้อหาในการเสริมความรู้เรื่องตัวชี้วัดจะครอบคลุมใน 8 เรื่องดังนี้

ขั้นตอนที่ 4: นักวิชาการขยายமானฟ้าแห่งความรู้ ในขั้นตอนนี้จะเป็นขั้นตอนสลับไขว้จาก “ข้างบน” คือการเติมชุดความรู้จากนักวิชาการโดยนักวิชาการทั้ง 7 มิติจะได้รับ “ภาพรวมของตัวชี้วัดงาน CBR ที่มาจากโหนด-นักวิจัยชุมชน” ที่เป็น Version 2 นักวิชาการจะทำการรีวิวและจะเพิ่มเติมขยายความรู้ในเรื่องตัวชี้วัดในมิติต่างๆ ที่ได้มาจากการทบทวนวรรณกรรมจากที่อื่นๆ ตัวอย่างเช่น

(i) **มิติความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจ** ดร.เดชรัต สุขกำเนิด จะต่อยอดแนวคิดเรื่องความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจคืออะไร และมีตัวชี้วัดอะไรบ้าง

(ii) **มิติความเหลื่อมล้ำด้านการเมือง** อ.ไพสิฐ พาณิชนกุล จะเพิ่มเติมแนวคิดเรื่อง “ความหมายที่หลากหลายของคำว่าการเมือง” และแนวคิดเรื่องการเมือง 2 แนว คือ การเมืองแนวดั้ง (การเมืองภาครัฐ) และการเมืองแนวนอน (การเมืองภาคประชาชน) รวมทั้งตัวอย่างของตัวชี้วัด

(iii) **มิติความเหลื่อมล้ำด้านสิ่งแวดล้อม** ดร.พิรพัฒน์ โกศลศักดิ์สกุล จะขยายตั้งแต่แนวคิดเรื่องความเหลื่อมล้ำด้านสิ่งแวดล้อมในเชิงบวก (การใช้ประโยชน์) และด้านลบ (ภัยพิบัติ) รวมทั้งตัวอย่างตัวชี้วัดด้านสิ่งแวดล้อมจากหน่วยงานทั้งระดับชาติและระดับสากล

(iv) **มิติความเหลื่อมล้ำด้านวัฒนธรรม** ดร.อินทิรา ชาศิริ ได้เพิ่มเติมแนวคิดเรื่องการพัฒนาวัฒนธรรม as product/as process และได้นำกรอบแนวคิดของสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (สวช.) มาเป็นแนวทางการสร้างตัวชี้วัด

(v) **มิติความเหลื่อมล้ำด้านการศึกษา** ผศ.เยี่ยมลักษณ์ อุดการ ได้นำกรอบแนวคิดการใช้ชีวิตของแผนการศึกษาแห่งชาติ (พ.ศ.2560-2579) มาเป็นสารตั้งต้น

(vi) **มิติความเหลื่อมล้ำด้านสังคม** ดร.พิชญา สุรพลชัย และคณะ ได้เคลียร์แนวคิดเรื่อง “สังคม” และแนะนำตัวชี้วัดด้านสังคมจากหน่วยงานทั้งในและต่างประเทศ

(vii) มิติความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่ ดร.ประภาส ปันตบแต่ง ได้ขยายแนวคิดใหม่ในการศึกษาเรื่องพื้นที่ที่กว้างขวางกว่ามิติเชิงกายภาพ เช่น มิติเชิงสัญลักษณ์ของพื้นที่ และแนะนำตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่จาก ตัวอย่างงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผลลัพธ์จากขั้นตอนที่ 4 นี้ก็คือ ตัวชี้วัด Version 3 ที่ได้รับการปรับปรุงจากทีมนักวิชาการ

ขั้นตอนที่ 5: การส่งคืนตัวชี้วัด Version 3 ให้โหนด-นักวิจัย ชุมชนเพื่อศึกษาเปรียบเทียบ เนื่องจากจุดเริ่มต้น แต่ละโหนดได้สร้างตัวชี้วัด Version 1 ของตัวเองมาแล้ว และเมื่อมาถึงขั้นตอนนี้ จากตัวชี้วัด Version 1 ที่ได้ผ่านกระบวนการปรับปรุงทั้งจากทีมประสานงานกลางและจากทีมนักวิชาการ จนออกมาเป็น Version 3

วิธีการเรียนรู้ที่ดีที่สุดด้วยตัวเองก็คือ การเรียนรู้ด้วยการเปรียบเทียบ ในขั้นตอนที่ 5 นี้ ทีมประสานงานกลางจึงออกแบบให้แต่ละโหนดเปรียบเทียบตัวชี้วัด Version 1 และ 3 เพื่อให้เห็นว่ามีการเปลี่ยนแปลงอะไรบ้าง ที่โหนด/นักวิจัยชุมชนจะได้เรียนรู้

ตัวอย่างเช่น ในมิติความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่ซึ่งจะมีความเหลื่อมล้ำของทุกมิติมาชุมนุมกัน แต่ใน Version 1 นักวิชาการก็ตั้งข้อสังเกตว่า “ไม่มีตัวชี้วัดด้านการเมือง” มาร่วมชุมนุมด้วย ทั้งๆ ที่ในทัศนะของนักวิชาการเห็นว่า เป็นมิติที่ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้ เป็นต้น

ขั้นตอนที่ 6: โหนดและนักวิชาการร่วมกันสร้างตัวชี้วัดจนลงตัวรอบแรก ขั้นตอนนี้อาจถือได้ว่าเป็นขั้นตอนที่พีคที่สุดของทั้งกระบวนการ และเป็นกระบวนการที่ต้องดำเนินการย้อนกลับไปกลับมาหลายครั้ง ผู้เขียนจะขอขยายรายละเอียดของขั้นตอนที่ 6 นี้ในหัวข้อต่อไป

ผลลัพธ์จากขั้นตอนที่ 6 คือร่างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในมิติต่างๆ Version ที่ 4

ขั้นตอนที่ 7: ขั้นตอนสอร่างตัวชี้วัดด้วยการทดลองเก็บข้อมูล
หลังจากได้ “ร่างตัวชี้วัด V.4” มาแล้ว ตามหลักวิชาการของการสร้างตัวชี้วัดที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็ต้องมีการนำเอาร่างตัวชี้วัดไปทดสอบด้วยการทดลองเก็บข้อมูลจริง โดยมีการเตรียมทั้งตัวชี้วัด วิธีการเก็บข้อมูลจะเป็นอย่างไร จะเก็บข้อมูลจากใคร/จำนวนเท่าไร แล้วจะเก็บได้จริงหรือไม่ เป็นต้น

ในระหว่างที่โหนด/นักวิจัยชุมชนทดลองเก็บข้อมูลนี้ ทีมนักวิชาการจะทำหน้าที่เป็นโค้ชที่ติดตามผลการเก็บข้อมูลให้คำปรึกษาโดยใช้ทุกช่องทางของการสื่อสาร เช่น ทีมนักวิชาการลงพื้นที่ติดตาม การให้คำปรึกษาทั้งแบบ on site และ online ทั้งเชิงรุกและเชิงรับ เป็นต้น

ขั้นที่ 8: การวิเคราะห์-สังเคราะห์ข้อมูลร่วมกัน หลังจากการทดลองเก็บข้อมูลจริงจากร่างตัวชี้วัด Version 4 แล้ว ทีมนักวิชาการและโหนด-นักวิจัยชุมชนก็จะฝึกเดินหน้าต่อในขั้นตอนต่อไป คือการหัตวิเคราะห์-สังเคราะห์ข้อมูลที่เก็บมาได้ร่วมกัน และมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันระหว่างทุกโหนดภายในแต่ละมิติ ตัวอย่างเช่น ในทีมมิติความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ อ.เดชรัตน์ผู้รับผิดชอบในมิตินี้ได้ใช้**ทั้งวิธีการสังเคราะห์ภาพรวมข้อมูล**เรื่องรายได้ก่อน-หลังของกลุ่มเป้าหมาย (กลุ่มใต้เส้นทั้ง 3 เส้น: เส้นความยากจน เส้น 40% ล่าง เส้นมาตรฐาน) ของทุกโครงการมาแสดงให้เห็น แล้วอ่านความหมายจากข้อมูล การจัดกลุ่มโครงการตามระดับการเปลี่ยนแปลง (ดูภาพประกอบ) และใช้**ทั้งวิธีการให้แต่ละ case** มานำเสนอผลการวิเคราะห์-สังเคราะห์ข้อมูลเพื่อให้ทีมวิจัยอื่นๆ ได้เรียนรู้แลกเปลี่ยนกัน (เรียกว่า “เห็นทั้งป่าและเห็นทั้งต้นไม้ที่ละต้น”)

(ตัวอย่างการวิเคราะห์-สังเคราะห์ข้อมูลร่วมกันของมิติเศรษฐกิจ)
เป้าหมายชีวิตความยากจนของ 12 โครงการ จาก 25 โครงการ

โครงการ	จังหวัด	จำนวนคนจน (คน)			คิดเป็น การ เปลี่ยนแปลง
		ก่อน ดำเนินการ	หลัง ดำเนินการ	เปลี่ยนแปลง	
ท่องเที่ยวเชิงเกษตร บ้านแยง	พิษณุโลก	14	4	-10	-70.8%
ลำน้ำแม่ฟ้า	ลำปาง	27	20	-7	-24.1%
เกษตรอินทรีย์	ยโสธร	47	28	-19	-40.9%
จัดการภัยพิบัติ	อุบลราชธานี	18	6	-12	-67.0%
คุณภาพชีวิตครัวเรือน ด้อยโอกาส	นราธิวาส	98	77	-21	-21.5%
ความมั่นคงทางอาหาร ริมทางรถไฟ	ขอนแก่น	4	2	-2	-42.0%
ถ่านขยุงสะอาด	สุรินทร์	18	15	-3	-17.2%
ทายาทเกษตรอินทรีย์	แม่ฮ่องสอน	20	18	-2	-10.0%
พัฒนาผลิตภัณฑ์	ตลาดแค	10	9	-1	-10.1%
แตงกวาพันธุ์ขาวสารคาม	มหาสารคาม	45	44	-1	-2.2%
ตลาดน้ำใจรักสุขใจ	อุบลราชธานี	10	13	3	31.1%
ประมงพื้นบ้าน หนองจิก	ปัตตานี	22	30	8	36.4%

**ผลการประเมินตัวชี้วัดการลดความเหลื่อมล้ำรวม แบ่งออกเป็น
4 กลุ่มใหญ่**

- ผลกระทบทางบวกชัดเจน และโครงการมีส่วนสร้างผลกระทบ
ทางบวกโดยตรง
 - ความยากจน กลุ่มที่อยู่ต่ำกว่า 40% และมีฐานลดลง
อย่างมาก
 - ตัวอย่างเช่น โครงการท่องเที่ยวชุมชนบ้านแยง-พิษณุโลก
ลำน้ำแม่ฟ้า-ลำปาง เกษตรอินทรีย์-ยโสธร

2. ผลกระทบทางบวกเล็กน้อย และโครงการมีส่วนสร้างผลกระทบทางบวกเล็กน้อย
 - ความยากจน กลุ่มที่อยู่ต่ำกว่า 40% และมีฐานลดลงเล็กน้อย
 - ตัวอย่างเช่น โครงการ ถ่านขุมสะอาด-สุรินทร์ พัฒนาผลิตภัณฑ์ตลาดแค-นครราชสีมา ความมั่นคงทางอาหาร-ขอนแก่น
3. ผลกระทบทางลบจากสถานการณ์โควิดรุนแรงมาก แต่โครงการได้ช่วยสร้างผลกระทบทางบวกอย่างมาก
 - ความยากจน กลุ่มที่อยู่ต่ำกว่า 40% และมีฐานล่างเพิ่มขึ้นอย่างมากเนื่องจากสถานการณ์โควิด-19 แต่โครงการได้ช่วยสร้างผลกระทบทางบวกที่มีนัยสำคัญมาก
 - ตัวอย่างเช่น โครงการประมงพื้นบ้าน-ปัตตานี ตลาดน้ำโจ๊กสุโขทัย-อุบลราชธานี โครงการสวัสดิการชุมชน แม่กลองชุมชนพุนกพยัคฆ์ กรุงเทพมหานคร
4. โครงการที่ไม่มีผลในเชิงรายได้ หรือลดรายจ่ายโดยตรง
 - ตัวอย่างเช่น โครงการร่ำสะโน ศรีสะเกษ โครงการพัฒนาการอ่าน-ยโสธร
 - แต่กลุ่มเป้าหมาย เป็นครัวเรือนยากจนแน่นอน

ขั้นตอนที่ 9: ขั้นร่วมกันสรุปและจัดทำชุดความรู้

วิธีการทำงานแบบทั่วไปของ CBR มักจะไม่ได้เริ่มด้วยการทำความเข้าใจให้กระจ่างใสหมดจดเสียก่อน แล้วจึงค่อยก้าวไปสู่ขั้นการลงมือปฏิบัติ (ต้องรอให้ “ความคิดชัด” จึงจะ “ลงมือปฏิบัติได้”) ซึ่งเป็นการแยกขั้นตอน “ความเข้าใจ” กับ “การลงมือปฏิบัติ” ออกเป็น 2 ขั้นตอนที่แยกกัน

แต่ทว่า CBR จะมีวิธีการทำงานแบบวิงสลับไปมาระหว่าง “ความเข้าใจ” กับ “การลงมือปฏิบัติ” โดยอาจจะเริ่มจาก “ขั้นการมีความเข้าใจแบบบางๆ (อาจจะยังไม่ชัด)” แล้วก็ก้าวไปสู่ “การลงมือปฏิบัติขั้นแรก”

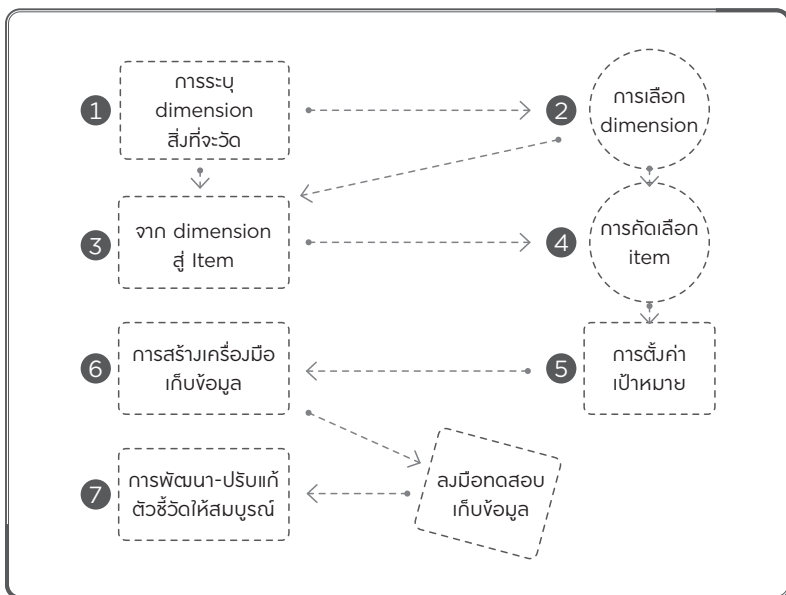
หลังจากลงมือทำแล้ว ก็มีเครื่องมือประเภท “สรุปบทเรียน/ถอดบทเรียน” มาเพิ่มพูนหรือขัดเกลาความเข้าใจให้ใสกระจ่างมากยิ่งขึ้น เมื่อความเข้าใจชัดเจนมากขึ้นแล้ว ก็ก้าวไปสู่ “การลงมือปฏิบัติครั้งที่ 2” (ด้วยความเข้าใจใหม่ที่ใสขึ้น) สลับกันไปมาดังนี้

กระบวนการทำงานในเรื่องการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำครั้งนี้ ก็ใช้หลักการแบบทำแบบที่กล่าวมาโดยตลอด ดังนั้นก่อนที่จะปิด màn ของการทำงาน ฉากสุดท้ายของกระบวนการนี้ จึงเป็นกิจกรรมการร่วมกันสรุปกระบวนการทำงานทั้งหมด คล้ายกับ “การกด save” หลังจากพิมพ์งานมาได้หลายหน้าแล้ว เพื่อให้เกิดการตกผลึกด้านความเข้าใจ พร้อมทั้งเป็นการเตรียมเนื้อหาที่ทีมนักวิชาการจะนำไปจัดทำเป็นสรุปรายงานต่อไป

(6.3) รายละเอียดของขั้นตอนที่ 6: จับมือกันทำงาน

จากภาพรวม 9 ขั้นตอนของกระบวนการทำงานพัฒนาตัวชี้วัดที่ได้นำเสนอไปแล้ว ในขั้นตอนที่ 1-5 ยังอาจจะถือได้ว่า ทั้ง 2 ฝ่ายจากบนและล่าง คือทีมนักวิชาการและทีมโหนด-นักวิจัยชุมชน ยังต่างฝ่ายต่างทำงานแยกกัน แม้ว่าจะมีการพบกันบ้าง “ผ่านผลงานตัวชี้วัด Version ต่างๆ” แต่ทว่าในขั้นตอนที่ 6 นี้จะถือได้ว่า เป็นจุดเริ่มต้นของการเข้ามาร่วมจับมือกันทำงานด้วยกันอย่างใกล้ชิด จึงถือได้ว่าเป็นขั้นตอนสำคัญระดับพิคที่ผู้เขียนอยากจะถ่ายภาพขั้นตอนนี้ในระยะ close-up ขั้นตอนนี้ประกอบด้วยวงจรการทำงานที่หมุนเป็นเกลียวหลายรอบกลับไปกลับมา (Reiterative process) ดังที่ได้เกริ่นมาแล้ว

รายละเอียดของขั้นตอนที่ 6: การร่วมสร้างและร่วมพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมี 7 ขั้นตอนย่อย ดังนี้

ขั้นตอน (6.1): จากแนวคิดหลัก สู่การระบุ dimension ที่จะวัด

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า การสร้างตัวชี้วัดนั้นก็คือกระบวนการแปลง “แนวคิดนามธรรม” ให้เป็น “รูปธรรม” (ให้มากที่สุด) ซึ่งกระบวนการแปลงร่างนี้ต้องทำหลายขั้นตอน หลายช่วงชั้น ขั้นตอนแรกสุดนี้ถือเป็นการแปลงครั้งแรก คือ แปลงแนวคิดหลักให้เป็น “มิติ” (dimension – ภาษาทั่วไปอาจจะเรียกว่า “แง่มุม” หรือ “ขอบข่าย”)

และตามหลักการ Flare and Focus ที่ได้กล่าวมาแล้วก็คือ ในขั้นแรก ทีมงานจะใช้วิธีการระดมสมองเพื่อระบุ dimensions ให้มากที่สุด (ขั้นตอน Flare) แล้วหลังจากนั้นจึงเลือก Focus มิติ/แง่มุมบางแง่มุมมาใช้สร้างตัวชี้วัดในขั้นตอนต่อไป

ในขั้นตอนนี้จะพบว่า ยิ่งแนวคิดที่จะวัดมี “ความเป็นนามธรรมสูง” ก็จะยิ่งเปิดมิติได้อย่างมากมายหลากหลาย ตัวอย่างเช่น เมื่อมีการระดมสมองในทีมมิติความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่ และมีแนวคิดหลักแนวคิดหนึ่งคือ “ความสุขในชุมชน” แนวคิดนี้สามารถจะระบุ dimension ได้อย่างมากมาย (เพิ่มโหนด

ในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนใต้เคยทำวิจัยเรื่อง “ตัวชี้วัดความสุขในชุมชน” มาแล้ว) เริ่มตั้งแต่มีความสุขในการทำมาหากินได้อย่างปกติสุข มีความปลอดภัยในชีวิต ไม่มีการมุงร้ายทำลายล้างชีวิตกัน ปฏิบัติศาสนกิจได้อย่างอิสระ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนมีความเอื้ออารีกัน มีความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างเจ้าหน้าที่รัฐกับชาวบ้าน ฯลฯ

ขั้นตอนที่ (6.2): การเลือก dimensions มาทำงานต่อไป (Dimension Selection)

เมื่อแต่ละแนวคิดต่างเปิดมิติได้อย่างหลากหลาย ดังนั้น หลังจากผ่านขั้นตอนการเปิดมิติอย่างรอบด้านแล้ว (ขั้นตอน Flare) ก็ต้องเข้าสู่ขั้นตอน “โฟกัส” เพื่อเลือกว่า ทีมทำงานจะไปต่อในมิติไหน สำหรับตัวอย่างในโครงการบริหารฯ นี้ก็เช่น การวัดมิติของแนวคิด “ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ” สามารถวัดได้หลายมิติ เช่น รายได้ การจ้างงาน รายจ่าย สัดส่วนการบริโภค โอกาสการเข้าถึงแหล่งเงินทุน สัดส่วนการออม จำนวนทรัพย์สิน (ความมั่งคั่ง) ฯลฯ

จากมิติที่หลากหลายนี้ในรอบนี้ นักวิชาการประจำมิติได้นำเสนอ 3 dimensions ที่นิยมมากที่สุดในการวัดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ คือ ตัวเลขรายได้ ตัวเลขโอกาสทางเศรษฐกิจ และตัวเลขทรัพย์สิน และอันที่จริง dimension ที่วัดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจที่ดี คือ โอกาสทางเศรษฐกิจ และตัวเลขทรัพย์สิน ซึ่ง 2 ตัวนี้ใช้วัดได้ดีกว่าตัวเลขรายได้ แต่เนื่องจากโครงการวิจัย CBR มีระยะเวลาทำงานเพียง 1 ปี ซึ่งภายในช่วงระยะเวลาสั้นๆ นี้ไม่สามารถจะมองเห็นการเปลี่ยนแปลงของโอกาสทางเศรษฐกิจและตัวเลขทรัพย์สินได้อย่างชัดเจน หากแต่ dimension ด้านรายได้นั้นมีการเปลี่ยนแปลงที่เร็วกว่า มองเห็นได้ภายในช่วงเวลา 1 ปี

ดังนั้น คำตอบสุดท้ายของตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจจึงออกมาเป็นรายได้

นอกเหนือจาก “เกณฑ์ด้านวิชาการ” และ “เกณฑ์เชิงปฏิบัติการ” (practical) ที่ใช้ในการเลือก dimension แล้ว ตัวกำกับที่สำคัญในระดับโครงการที่จะมาเป็นผู้ควบคุมการเลือกเกณฑ์ก็คือ **เป้าหมายและวัตถุประสงค์** ของโครงการนั่นเอง ตัวอย่างเช่น ในมิติความเหลื่อมล้ำทางสังคม คำว่า “การเข้าถึง” ในโครงการสมุนไพรมันของโหนด จังหวัดชัยภูมิ นั้น ได้ตั้งวัตถุประสงค์ไว้ว่าอะไร เช่น ต้องการเพิ่มการเข้าถึงยาสมุนไพรมันของชาวบ้าน หรือต้องการเพิ่มการเข้าถึงของหมอพื้นบ้านที่จะได้รับการลงทะเบียนอย่างถูกต้อง เป็นต้น

ขั้นตอนที่ (6.3): การแปลงร่างจาก dimension สู่ item

ขั้นตอนนี้ก็ยังคงเป็นกระบวนการแปลงนามธรรมให้เป็นรูปธรรม มากยิ่งขึ้นถึงระดับที่วัดได้/เก็บข้อมูลได้ และยังคงยึดหลัก “กระจายให้หลากหลาย แล้วก็เลือกโฟกัสบางตัว” (Flare and Focus) ตามที่ได้กล่าวมา ตัวอย่างเช่น ในมิติความเหลื่อมล้ำทางสังคมได้เลือก dimension คือ “ความครอบคลุม” ซึ่งในโครงการจัดสวัสดิการชุมชนให้**ครอบคลุม** (ชุดิภา ดวงมรกต, 2563) item ที่จะใช้เป็นตัวชี้วัด “ความครอบคลุม” นี้จะหมายถึง การจัดสวัสดิการชุมชนให้แก่

- กลุ่มคนมีรายได้น้อยในชุมชน
- กลุ่มผู้สูงอายุในชุมชน
- กลุ่มเด็กเล็กในชุมชน
- กลุ่มเยาวชนในชุมชน
- กลุ่มคนพิการในชุมชน

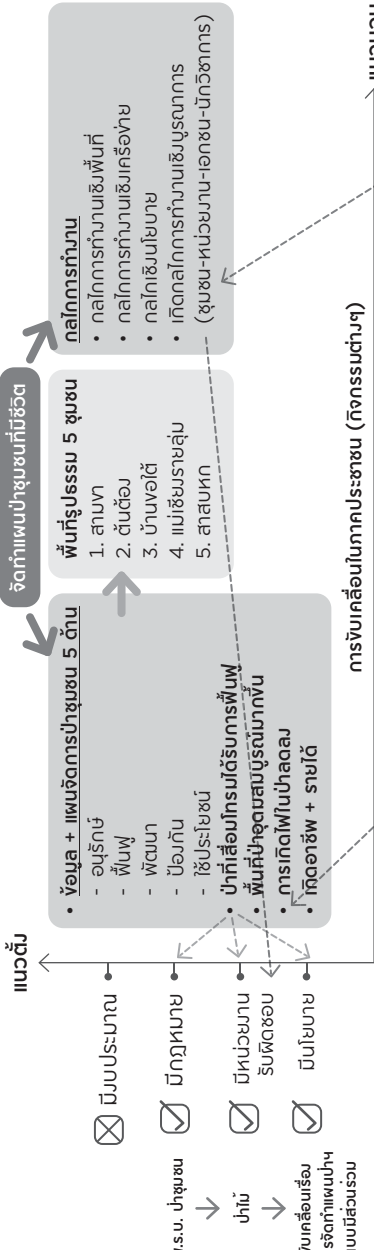
เป็นต้น

ขั้นตอนที่ (6.4): ขั้นตอนการเลือก items บาง item มาทำงานต่อไป (Item Selection)

ต่อเนื่องจากขั้นตอนที่ 3 ที่ได้แปลง 1 dimension ให้ออกมาเป็นหลาย items ในขั้นตอนนี้ ก็คือ การคัดเลือกบาง item ที่จะเอาไปทำงานเป็นตัวชี้วัดตัวจริงต่อไป

ตัวอย่างเช่น ในมิติความเหลื่อมล้ำด้านการเมือง ได้เปิด dimension ออกมาเป็น 2 dimension คือการเมืองแนวตั้ง และการเมืองแนวนอน ต่อจากนั้นใน dimension การเมืองแนวตั้งก็ได้แปลงมาเป็น item อย่างน้อยอีก 4-5 items ส่วนมิติการเมืองแนวนอนนั้นก็แปลงมาเป็น item ได้ถึง 6-7 items ดังในภาพ

ตัวชี้วัดประสิทธิภาพการเมื่อ : พี่เลี้ยงลำปาง : ปาชุมชน

- ข้อมูล + แผนจัดการป่าชุมชน 5 ด้าน**
- อนุรักษ์
 - พื้นฟู
 - พัฒนา
 - ป้องกัน
 - ใช้ประโยชน์
- พื้นที่รูปธรรม 5 ชุมชน**
1. สาขาท
 2. ดันต้อม
 3. บ้านจ่อใต้
 4. แม่ธิมรายลุ่ม
 5. สาสบก
- กลไกการทำงาน**
- กลไกการทำงานเชิงพื้นที่
 - กลไกการทำงานเชิงเครือข่าย
 - กลไกเชื่อมโยง
 - เกิดกลไกการทำงานเชิงบูรณาการ (ชุมชน-หน่วยงาน-เอกชน-นักวิชาการ)

- พื้นที่รูปธรรม 5 ด้าน**
- ป่าที่เสื่อมโทรมได้รับการฟื้นฟู
 - พื้นที่ป่าอุดมสมบูรณ์มากขึ้น
 - การเกิดไฟป่าลดลง
 - เกิดอาชีพ + รายได้

- การขับเคลื่อนในภาคประชาชน (กิจกรรมต่างๆ)**
- ประเด็นร่วม**
- ทรัพยากรชุมชน
 - อนุรักษ์
 - พื้นฟู
 - พัฒนา
 - ป้องกัน
 - การใช้ประโยชน์
 - การจัดการไฟป่า
- วาระร่วม**
- สรรวาระร่วม
 - ในชุมชน (เวที)
 - แลกเปลี่ยนเรียนรู้
 - เครือข่าย
 - อำเภอ/จังหวัด
- กิตติมศักดิ์**
- การกำหนดวันครบรอบ (ของ)
 - เครือข่าย 100 วัน
- ทรัพยากร และงบประมาณ**
- ค่าเช่า
 - ค่าสื่อ
 - องค์กรเอกชน SCG/กฟผ.
 - ภาครัฐ
 - หน่วยงาน
- การสร้างเครือข่าย**
- เป็นพื้นที่แลกเปลี่ยนประสบการณ์
 - ร่วมคิด
 - ร่วมทำ
 - ร่วมขาย
- ผลิตภัณฑ์ให้ผู้ใช้**
- กลไกเชื่อมโยง
 - กำหนดนโยบายพัฒนากลไก
 - จัดตั้งป่าชุมชนระดับจังหวัด

- “การเมื่อ”, ความหมายของคำว่าการเมื่อ**
- อาจจะมองได้หลายมิติ**
1. การจัดการพื้นที่ป่าชุมชน***
 2. การจัดการทรัพยากร***
 3. การทำให้ชุมชน/การทำหน้าที่ความรับผิดชอบกับป่าชุมชน***
 4. กลไก/โครงสร้าง ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
 5. หน่วยงาน/พื้นที่ที่รับผิดชอบ, ในส่วนต่างๆ
 6. วัตถุประสงค์/เป้าหมาย***
 7. เกณฑ์/มาตรฐาน***
 8. กระบวนการ/ปฏิบัติงาน***
 9. การนิยามความหมาย***
 10. การแสดงออกในเชิงสัญลักษณ์

สำหรับเกณฑ์ที่จะใช้คัดเลือก items นั้น ทางโครงการบริหารฯ ได้บทเรียนมาจากการสรุปของทีมงานในมิติต่างๆ ว่า มีสัก 2-3 เกณฑ์คือ

(ก) เป็นเกณฑ์ตัวชี้วัดที่ดีตามหลักวิชาการที่ทางทีมประสานงานกลางได้ติดตั้งมาแล้ว เช่น มีความถูกต้องแม่นยำ น่าเชื่อถือ มีความสม่ำเสมอ ชัดเจน ฯลฯ

(ข) เป็นเกณฑ์ที่เหมาะสมกับตัวโครงการวิจัยที่กำลังดำเนินงาน เช่น เป็นตัวชี้วัดที่สะท้อนการแก้ปัญหาของโครงการ เป็นตัวชี้วัดที่ตรงกับจุดเน้นของโครงการ เป็นตัวชี้วัดที่ชี้ให้เห็นผลลัพธ์สำคัญของโครงการ

(ค) เป็นเกณฑ์ที่เหมาะสมกับการนำไปปฏิบัติ (practical) เช่น ต้องไม่มีจำนวนมากเกินไป (ถ้าเป็นตัวชี้วัดที่ “ใช่จริงๆ” ตัวเดียวก็พอแล้ว) เอาแต่เฉพาะตัวชี้วัดที่จะใช้จริงๆ (ไม่ต้องคิดเผื่อ) เป็นตัวชี้วัดที่ไม่เป็นภาระเกินไป สำหรับคนเก็บข้อมูล เป็นต้น

ขั้นตอนที่ (6.5): การตั้งค่าเป้าหมาย

เป็นด้านสุดท้ายของการแปลงนามธรรมให้เป็นรูปธรรมอย่างถึงที่สุด ซึ่งก็หมายถึงการทำตัวชี้วัดให้เป็นเชิงปริมาณ ตัวอย่างเช่น ในมิติความเหลื่อมล้ำทางสังคม ทีมนักวิชาการได้โค้ชผลงานของโครงการวิจัยการพัฒนาศักยภาพหมอพื้นบ้านสู่การพัฒนากระบวนการแพทย์พื้นบ้าน ตำบลท่ามะไฟหวาน อำเภอแก่งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ (ธราวุฒิ ไกรศรี, 2563) ทีมนักวิจัยชุมชนได้สร้างตัวชี้วัดการลดความเหลื่อมล้ำทางสังคมว่า

“สิทธิในการเข้าถึงบริการด้านการแพทย์พื้นบ้านที่ครอบคลุมทุกคนในชุมชน”

ทีมนักวิชาการได้เสนอให้แปลง item ดังกล่าวออกมาเป็นรูปธรรมที่มีการตั้งค่าเป้าหมาย ดังนี้

- ร้อยละของหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้าน
- จำนวนโรคโดยเฉลี่ยที่หมอพื้นบ้านสามารถรักษาได้
- จำนวนหมวดหมู่ของโรคที่หมอพื้นบ้านรักษาได้

พร้อมกันนั้น ทีมนักวิชาการได้ให้ตัวอย่างสูตรในการตั้งค่าเป้าหมายของตัวชี้วัดแต่ละตัวดังนี้

ที่	ตัวชี้วัด	สูตรการคำนวณ
1	ร้อยละของหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้าน	$\frac{\text{จำนวนหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้าน}}{\text{จำนวนหมู่บ้านทั้งหมดในพื้นที่สำรวจ}} \times 100\%$
2	ร้อยละของประชาชนที่รู้ว่า มีหมอพื้นบ้านในหมู่บ้าน	$\frac{\text{จำนวนประชาชนที่รู้ว่ามีหมอพื้นบ้านในหมู่บ้าน}}{\text{จำนวนประชาชนทั้งหมดในพื้นที่สำรวจ}} \times 100\%$
3	ร้อยละของประชาชนที่มีสิทธิรักษา กับหมอพื้นบ้าน	$\frac{\text{จำนวนประชาชนที่มีสิทธิรักษา กับหมอพื้นบ้าน}}{\text{จำนวนประชาชนทั้งหมดในพื้นที่สำรวจ}} \times 100\%$
4	ร้อยละของประชาชนที่สามารถ เข้ารักษา กับหมอพื้นบ้านได้	$\frac{\text{จำนวนประชาชนที่เคยได้รับการรักษา กับหมอพื้นบ้าน}}{\text{จำนวนประชาชนที่เคยขอรักษา กับหมอพื้นบ้าน}} \times 100\%$
5	ร้อยละของจำนวนของโรคที่หมอพื้นบ้านสามารถรักษาได้ เทียบจากจำนวนโรคที่มีผู้ต้องการรักษา	$\frac{\text{จำนวนโรคที่หมอพื้นบ้านเคยรักษาให้หายได้กับประชาชนในหมู่บ้าน}}{\text{จำนวนโรคทั้งหมดที่ประชาชนที่เคยขอรักษา กับหมอพื้นบ้าน}} \times 100\%$
6	ร้อยละของหมอพื้นบ้านที่สามารถเรียนรู้วิชา ในสายการรักษาของตนเอง ได้ครบทุกโรค	$\frac{\text{จำนวนหมอพื้นบ้านที่สามารถเรียนรู้วิชาในสายการรักษาของตนเองได้ครบทุกโรค}}{\text{จำนวนหมอพื้นบ้านทั้งหมดในพื้นที่สำรวจ}} \times 100\%$
7	ระดับการประชาสัมพันธ์ ข้อมูลของหมอพื้นบ้าน	-
8	ร้อยละของหมอพื้นบ้านที่ยื่นเอกสารการขึ้นทะเบียน	$\frac{\text{จำนวนหมอพื้นบ้านที่ยื่นเอกสารการขึ้นทะเบียน}}{\text{จำนวนหมอพื้นบ้านทั้งหมดในพื้นที่สำรวจ}} \times 100\%$
9	ระดับความคุ้นเคยระหว่างหมอพื้นบ้านกับหมอประเภทอื่นๆ	-

ขั้นตอนที่ (6.6): ขั้นสร้างเครื่องมือเพื่อเก็บข้อมูล-ลงมือทดสอบการเก็บข้อมูล

หลังจากได้ตัวชี้วัดที่เป็นรูปธรรมในระดับที่วัดได้จริงแล้ว ทีมนักวิชาการก็ทำงานร่วมกับโหนด-นักวิจัยชุมชนในการออกแบบสร้างเครื่องมือการเก็บข้อมูล โดยระบุรายละเอียดตามหลักการวิจัยทั่วไป เช่น ใช้เครื่องมืออะไรเก็บ กลุ่มเป้าหมายเป็นใครบ้าง จำนวนเท่าไร หน่วยในการเก็บ/วิเคราะห์ข้อมูล คืออะไร (เช่น เป็นรายบุคคล ครึ่งเรือน หรือกลุ่ม) ดังตัวอย่าง

โครงการพัฒนาศักยภาพหมอพื้นบ้าน สู่การพัฒนากระบวนการแพทย์พื้นบ้าน ตำบลท่ามะไฟหวาน อำเภอกำแพงศรี จังหวัดชัยภูมิ (7 มิ.ย. 64 (ราวคัฒ ไกรศรี, 2563))

ที่	ตัวชี้วัด	กลยุทธ์การลดความเหลื่อมล้ำ	กลุ่มเป้าหมาย	หน่วยในการวิเคราะห์ (Unit of Analysis)	แนวทางและวิธีการเก็บข้อมูล	ความสอดคล้องกับแผนยุทธศาสตร์
1	ร้อยละของหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้าน	ครอบคลุม	ประชาชน	หมู่บ้าน		
2	ร้อยละของประชาชนที่รู้ว่ามีหมอพื้นบ้านในหมู่บ้านประเด็นการยอมรับ • จากแพทย์แผนปัจจุบัน • จากประชาชน/คนในชุมชน	ครอบคลุมเข้าถึง	ประชาชน	คน		
3	ร้อยละของประชาชนที่มีสิทธิรักษากับหมอพื้นบ้าน	ครอบคลุมเข้าถึงพึงมี	ประชาชน	คน		
4	ร้อยละของประชาชนที่สามารถเข้ารับการรักษากับหมอพื้นบ้านได้	ครอบคลุมเข้าถึงพึงมี	ประชาชน	คน		

ที่	ตัวชี้วัด	กลยุทธ์ การลด ความ เหลื่อมล้ำ	กลุ่ม เป้าหมาย	หน่วย ในการ วิเคราะห์ (Unit of Analysis)	แนวทาง และวิธี การเก็บ ข้อมูล	ความ สอดคล้อง กับแผน ยุทธศาสตร์
5	ร้อยละของจำนวน ของโรคที่หมอพื้นบ้าน สามารถรักษาได้ เทียบกับจำนวนโรค ที่มีผู้ต้องการรักษา	เข้าถึง	หมอพื้น บ้าน	จำนวนของ โรค		
6	ร้อยละของหมอพื้นบ้าน ที่สามารถเรียนรู้วิชา ในสายการรักษา ของตนเองได้ครบทุกโรค	ครอบคลุม เข้าถึง พึงมี	หมอ พื้นบ้าน	คน		
7	ระดับการประชาสัมพันธ์ ข้อมูลของหมอพื้นบ้าน	เข้าถึง	ประชาชน	-		
8	ร้อยละของหมอพื้นบ้าน ที่ยื่นเอกสาร การขึ้นทะเบียน	ครอบคลุม พึงมี	หมอ พื้นบ้าน	คน		
9	ระดับความคุ้นเคย ระหว่างหมอพื้นบ้าน กับหมอประเภทอื่นๆ	เข้าถึง	หมอ พื้นบ้าน	-		

หลังจากนั้น ทีมโหนด-นักวิจัยชุมชนก็จะนำเครื่องมือที่ได้สร้าง
เอาไว้ไปทดลองเก็บข้อมูลจริงเพื่อทดสอบว่าเครื่องมือใช้ได้จริงหรือเปล่า
มีจุดที่ต้องแก้ไขตรงไหน หรือต้องเพิ่มเติมตรงไหน การเก็บข้อมูลในขั้นตอนนี้
ยังไม่ได้ต้องการ “ข้อมูลมาใช้งานจริง” เพราะยังอยู่ในช่วงสร้างเครื่องมือ
จึงมีเป้าหมายเพื่อ “พัฒนาเครื่องมือ” มากกว่า (tool construction)

ขั้นตอนที่ (6.7): ขั้นพัฒนาและปรับแก้ตัวชี้วัดเพื่อให้ได้ตัวชี้วัด ที่สมบูรณ์ที่สุด

หลังจากการทดสอบนำเอาตัวชี้วัดไปทดลองเก็บข้อมูลแล้ว ทีมทำงานร่วมกันในแต่ละมิติความเหลื่อมล้ำก็จะนำผลจากการทดสอบตัวชี้วัด มาพัฒนาและปรับแก้ตัวชี้วัดเพื่อให้สมบูรณ์ในขั้นสุดท้ายอีกครั้งหนึ่ง การพัฒนา และปรับแก้ตัวชี้วัดก็จะยึดหลักการบางประการ เช่น

- ตัวชี้วัดนั้นสอดคล้องกับประเด็นที่ต้องการหรือเปล่า (relevancy)
- ง่าย สะดวก และเป็นไปได้ในการใช้งานจริง (practical)
- ไม่กินเวลา แรงงาน และทรัพยากรต่างๆ ของคนทำงานมาก

จนเกินไป

- ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องได้ประโยชน์ในแง่ต่าง ๆ จากตัวชี้วัดนั้น (mutual benefit)

เช่นตัวอย่างการให้ข้อเสนอแนะของนักวิชาการจากมิติความเหลื่อมล้ำด้านการศึกษา-ความรู้ดังต่อไปนี้

อ.เยี่ยมลักษณ์ ให้ความเห็นข้อเสนอแนะ

โหนดครูภูมิปัญญา คลองพร

- เห็นบริบทชุมชนชัดเจนมากขึ้น เพราะในโครงการต้องแสดงให้เห็นว่า ก่อนมีโครงการนี้ชุมชนเป็นอย่างไร ใช้ timeline อธิบายการเปลี่ยนแปลงในหลายมิติ รื้อฟื้นให้เป็นแหล่งเรียนรู้ ผลักเข้าสู่ระบบการเรียนการสอน สามารถตอบโจทย์การศึกษาได้ทั้ง 3 ระบบ

ตัวชี้วัด

1. การเข้าถึงมีความชัดเจนแล้ว แต่ส่วนอื่นยังไม่ชัด
2. ความเท่าเทียม ????
3. คุณภาพ แหล่งเรียนรู้ที่มีคุณภาพสามารถสร้างการเรียนรู้ให้กับเด็ก ๆ ได้จะมีคุณลักษณะเป็นอย่างไร ครูมีคุณภาพจริง สอนได้ดี หลักสูตร/กิจกรรมที่มีคุณภาพ เด็กมีการเปลี่ยนแปลงเกิดความ

ตระหนักรักบ้านเกิดตัวเอง อนุรักษ์ทรัพยากร การทำสื่อที่
หลากหลายรูปแบบ (ดิจิทัล บทเรียนออนไลน์)

โหนดโรงเรียนขนาดเล็ก

1. ตอบโจทย์ตัวชี้วัดมีติดความรู้ได้ทั้ง 5 ด้าน แต่ต้องทำให้การเคลื่อนไหวเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน เพราะไทดำมีหลักสูตรและครูภูมิปัญญาอยู่แล้ว เหลือแต่การหารูปแบบตลาดภูมิปัญญาที่ชัดเจน และนำกิจกรรมทั้ง 6 ด้านไปสู่การถ่ายทอดความรู้โดยครูภูมิปัญญาที่สร้างขึ้น สร้างกลไกและระบบการจัดการตลาดที่บริหารโดยคนรุ่นใหม่ ก่อให้เกิดความชัดเจนเรื่องแหล่งเรียนรู้กลุ่มเป้าหมายการจัดการ จะทำให้นาฏกรรมมาตอบตัวชี้วัดได้ชัดเจน
2. ขอครูผู้ช่วยประสานเชื่อมภาคีระดับจังหวัด (อบต. ท้องเที่ยวจังหวัด วัฒนธรรมจังหวัด) เป็นการยกระดับแหล่งเรียนรู้สู่แหล่งท่องเที่ยวใหม่ ไทดำมีตัวตนมีศักดิ์ศรีเทียมกัน

โหนดการอ่านขั้ว

1. อยาให้ทดลองซ้ำอีก 1 รอบ เพื่อให้ผู้เข้ามามีส่วนร่วมในกลไกรู้ว่า ใครทำหน้าที่อะไร ให้มีความชัดเจนและมีประสิทธิภาพที่ดีมากยิ่งขึ้น ซึ่งแต่ละพื้นที่มีความแตกต่าง มีเอกลักษณ์ของตัวเอง แสดงให้เห็นว่ามีเป้าหมายเดียวกันแต่วิธีการแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับความพร้อมของแต่ละพื้นที่
2. ข้อค้นพบที่น่าสนใจมาก คือ การเปลี่ยน mind set คนทำงาน
3. การเขียนรายงานต้องเล่าให้ชัดในแต่ละกลุ่ม หากได้ขั้วมาได้อย่างไร มีวิธีการทำงานอย่างไร ศูนย์การอ่านเป็นอย่างไร จำนวนเพิ่มขึ้นหรือไม่
4. ควรมีการประเมินแบบบูรณาการของเด็กในมิติ EF

ผู้เขียนขอพูดแบบตอกย้ำซ้ำทวนอีกครั้งหนึ่งว่า กระบวนการทั้ง 7 ขั้นตอนนี้จะไม่ใช่เส้นตรงแบบรถเดินทางเดียว หากแต่จะเป็นกระบวนการย้อนกลับไปกลับมาในขั้นตอนต่างๆ และเป็นกระบวนการที่มีจังหวะหลาย loop หลายวงจร

ส่วนที่

4

การพัฒนา ตัวชี้วัด ความเหลื่อมล้ำ ใน 3 มิติ

ส่วนที่ 4 (ก): การพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ ในมิติสังคม

สำหรับเนื้อหาในส่วนที่ 4 (ก) นี้ ผู้เขียนเรียบเรียงมาจาก “รายงานการศึกษาเรื่องตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในมิติสังคมกับงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น” โดย อเนกพล เกื้อมา พิษญา สุรพลชัย และธีรพล ศิลาวรรณ (2564) ทีมนักวิชาการประจำมิติความเหลื่อมล้ำทางสังคม จากสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เนื่องจากในชุดโครงการบริหารฯ นี้ได้ใช้เกณฑ์การแบ่งประเภทความเหลื่อมล้ำออกเป็น 7 มิติ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ในส่วนของ 3 มิติในหนังสือเล่มนี้คือ มิติสังคม มิติวัฒนธรรม และมิติการศึกษานั้น อาจถือได้ว่าเป็น “มิติแบบเบาๆ – softside” เมื่อเทียบกับอีก 3-4 มิติอื่นๆ เช่น มิติเศรษฐกิจ การเมือง หรือสิ่งแวดล้อม

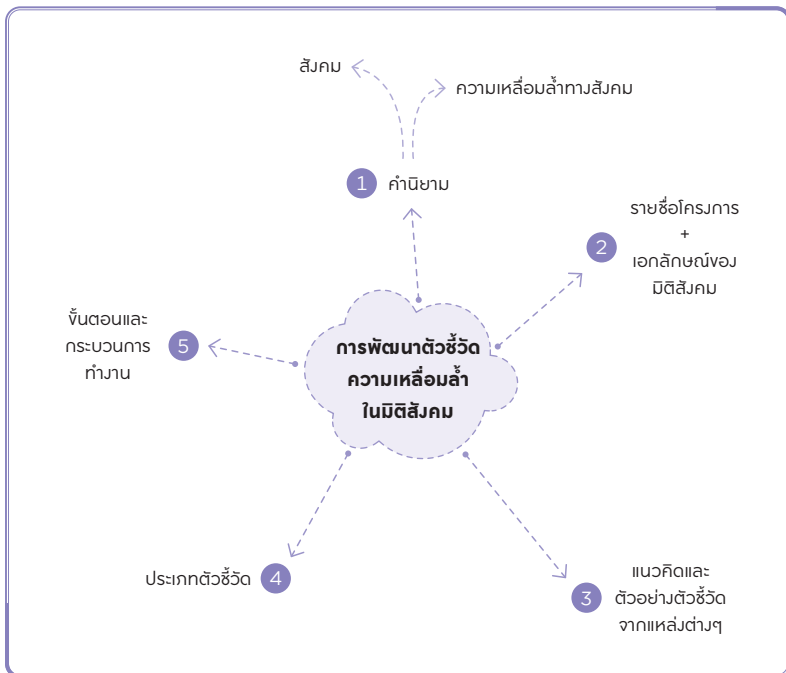
คำว่ามิติสังคม วัฒนธรรม และการศึกษาเป็นมิติเบาๆ นี้ก็หมายความว่า ความหมายของตัวมิติ (เช่นคำว่า สังคม-วัฒนธรรม-การศึกษา) มีความหมายที่หลากหลาย มีทั้งความหมายที่กว้างขวางแบบทั่วไป (broad sense of meaning) และมีความหมายที่เฉพาะเจาะจง (strict sense of meaning) เป็นแนวคิดที่ทุกคน “คิดว่า” รู้จักและเข้าใจดีแล้ว (ใครบ้างไม่รู้จักรื่องสังคม-วัฒนธรรม ยกมือขึ้น !!!) แต่ทว่าก็รู้จักและเข้าใจกันไปคนละอย่าง ประมาณว่า “สร้างดาวกันคนละดวง”

กล่าวเฉพาะคำว่า “สังคม” ในส่วนที่ 4 (ก) นี้ คำว่า “สังคม” เป็นคำที่มีลักษณะนามธรรมสูง มีขอบเขตทั้งกว้างทั้งแคบ (ก็ได้) มีความหมายที่หลากหลาย ซึ่งความหมายที่หลากหลายนี้มีได้มีอยู่แต่ในแวดวงวิชาการเท่านั้น แม้แต่ในชีวิตประจำวัน ทุกคนต่างก็ใช้คำว่า “เข้าสังคม สังคมเขาไม่ยอมรับ...” คุณลักษณะดังกล่าวจะเป็นอุปสรรคอยู่บ้างต่อการสร้างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในมิติสังคม ซึ่งเป็นกระบวนการที่ต้องแปลงนามธรรมให้ออกมาเป็นรูปธรรม เพราะไม่ว่าจะเริ่มต้นแปลงตรงไหนดี ปัญหาดังที่กล่าวมานี้ คณะทำงานในมิติความเหลื่อมล้ำด้านสังคมอันประกอบไปด้วยทีมนักวิชาการประจำมิติ โหนด-นักวิจัยชุมชน และทีมประสานงานกลาง (ODU) จำเป็นจะต้องเผชิญหน้าและจะต้องฝ่าข้ามไป

แต่ในอีกด้านหนึ่งของความยากลำบาก คณะทำงานชุดนี้ก็มีต้นทุนหน้าตักที่มากพอสมควร เริ่มตั้งแต่ทีมนักวิชาการที่มีถึง 3 ท่าน (ตรงตามสูตรโบราณที่ว่า คนเดียวหัวหาย สองคนเพื่อนตาย สามคนไปได้สบายๆ) 2 ท่านแรกมีภูมิหลังการศึกษาด้านสังคมมาโดยตรง มีประสบการณ์การทำงานโครงการเชิงปฏิบัติการโดยเฉพาะเคยทำวิจัยด้านความเหลื่อมล้ำในพื้นที่ และยังทำวิจัยด้านการพัฒนาตัวชี้วัดมาแล้ว เรียกว่า “มีคุณสมบัติครบถ้วน” ส่วนอีกท่านหนึ่งเป็นนักวิศวกรรมไฟฟ้า แต่สนใจงานด้านสังคม (จึงเรียกได้ว่าเป็น “วิศวกรสังคมตัวจริง”) วิทยากรท่านนี้ได้ช่วยแปลงบรรดานามธรรมต่างๆ ทางด้านสังคมให้เป็นรูปธรรมที่วัดและจับต้องได้เป็นอย่างดี

ในส่วนต้นทุนด้านโหนด-นักวิจัยชุมชนก็มีหน้าตักพอสมควร เพราะโครงการวิจัยทั้ง 2 โครงการที่เข้ามาสังกัดในมิตินี้ เป็นโหนดที่มีประสบการณ์สูงด้านการวิจัยแบบ CBR และได้เกาะติดกับประเด็นที่ศึกษา คือการจัดสวัสดิการสังคมในรูปแบบของกองทุนและด้านสุขภาพเพื่อการพึ่งตนเองมาโดยตลอด

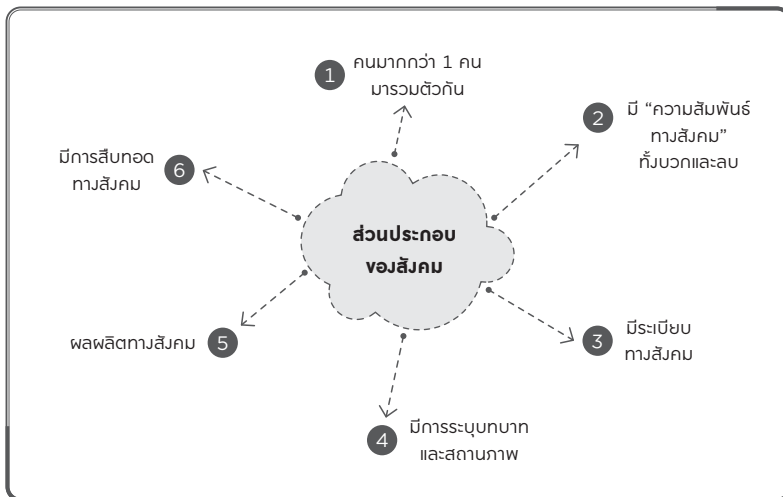
สำหรับเนื้อหาของเรื่องการพัฒนาตัวชี้วัดในมิติสังคมจะมีประมาณนี้

1 คำนิยามของ “สังคม” และ “ความเหลื่อมล้ำทางสังคม”

ดังที่ได้เกริ่นมาข้างต้นแล้วถึงคำนิยามที่ค่อนข้างหลากหลาย (จนถึงระดับชวนสับสน) ของคำว่า “สังคม” ซึ่งหากไม่จัดการความเข้าใจร่วมของคณะทำงานในเรื่อง “สังคม” เสียก่อน คงจะส่งผลต่อความไม่ชัดเจนไปถึงเรื่องความเหลื่อมล้ำทางสังคม ดังนั้นภารกิจแรกที่คณะทำงานต้องเริ่มทำงานก็คือ การตกลงร่วมกันว่า ในกลุ่มของเรา เมื่อเราพูดถึงคำว่า “สังคม” และ “ความเหลื่อมล้ำทางสังคม” เราจะหมายความว่าอะไรเพื่อจะนำไปสู่การสร้างตัวชี้วัดในลำดับต่อไป

(1.1) คำนิยามของคำว่า “สังคม” คณะทำงานได้จัดเวทีพูดคุย แลกเปลี่ยนความเข้าใจของสมาชิกว่า เวลาเราพูดคำว่า “สังคม” นั้น เราเข้าใจว่าอะไร และในทางวิชาการได้มีการนิยามคำว่า “สังคม” เอาไว้อย่างไรบ้าง ผลสรุปจากการประสานชุดความรู้เรื่อง “สังคม” ทั้งจากข้างล่างและจากข้างบน คณะทำงานได้ข้อสรุปร่วมกันว่า จะใช้คำนิยามในแบบเชิงวิเคราะห์ (Analytical definition) คือการแยกแยะว่า สิ่งที่เราเรียกว่า “สังคม” นั้นน่าจะมีส่วนประกอบย่อยๆ ที่เป็นพื้นฐานประมาณ 5-6 องค์ประกอบ ดังนี้

(i) “สังคม” เริ่มจากคนมากกว่า 1 คนขึ้นไปมารวมตัวกัน เนื่องจากมนุษย์เราเป็น “สัตว์สังคม” (social animal) (เหมือนสัตว์โลกทุกชนิด) กล่าวคือต้องมีการรวมตัวกันจึงจะเอาชีวิตรอดอยู่รอดได้ ถ้าแยกไปอยู่ตามลำพังก็ตายลูกเดียว และการมาอยู่รวมกันก็เพื่อเป้าหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น รวมกันเพื่อช่วยกันผลิต รวมกันเพื่อป้องกันอันตราย ฯลฯ เป้าหมายนี้จะมองเห็นได้เวลา “มีการรวมกลุ่มที่มีการระบุวัตถุประสงค์ของกลุ่มว่าเรามารวมกันทำไม” (แม้แต่กลุ่มที่ไม่เป็นทางการ ก็ต้องมีเป้าหมาย เพียงแต่ไม่ได้ระบุออกมาอย่างชัดเจนหรือเป็นลายลักษณ์อักษรเท่านั้น)

เมื่อเวลาเอาส่วนประกอบแรกของสังคมมาประยุกต์ใช้ในการดูโจทย์ของงานวิจัย CBR จะพบว่า สำหรับบางโครงการที่ตั้งโจทย์เกี่ยวกับการเสริมความเข้มแข็งให้กับกลุ่ม (เช่น โหนดอยุธยาที่ทำเรื่องกลุ่มผู้สูงอายุ) โครงการประเภทนี้จะเห็นส่วนประกอบ “ความเป็นสังคม” (social) ได้อย่างชัดเจนเพราะมีท่าเข้า (approach) ตรงมาที่ “กลุ่ม” เลย แต่สำหรับบางโครงการ เช่น โหนดชัยภูมิที่ทำเรื่อง “สมุนไพรร” อาจจะมองเห็น “มิติทางสังคม” ได้ยากหากเรามองแต่เรื่อง “สมุนไพรร” อย่างเดียว (เรื่อง “ของ”) ถ้าจะดูมิติทางสังคม ต้องมองดูที่ “กลุ่มคนปลูกสมุนไพรร กลุ่มคนแปรรูปสมุนไพรร กลุ่มคนที่ใช้สมุนไพรร” เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ CBR จึงสร้างคำขวัญเกี่ยวกับเป้าหมาย 2 เป้าของ CBR ไว้ว่า “งานวิจัย CBR เป็นงานที่ หว่านพืช หวัง 2 ผล(ลัพธ์)” คือ ผลที่เป็น “ของ” และผลที่เป็น “คน/กลุ่มคน/ความสัมพันธ์ของกลุ่มคน”

(ii) คนที่มาอยู่รวมกันนั้นต้องมี **“ความสัมพันธ์ทางสังคมต่อกันและกัน”** (social relationship) ถ้าคน 2 คนมาอยู่ได้ขายคาบ้านเดียวกันหรืออยู่ในพื้นที่เดียวกัน แต่ต่างคนต่างอยู่ ไม่มีปฏิสัมพันธ์กัน ก็ยังไม่เรียกว่าเป็น “สังคม” เพราะ**ไม่มีความสัมพันธ์ทางสังคมต่อกัน**

สำหรับรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมนั้นก็มีได้อย่างหลากหลาย ตั้งแต่แบบบวกๆ ไปจนถึงแบบลบๆ เช่น ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน (symbiosis) ความสัมพันธ์แบบขมื่นกับปูน (conflictual) ความสัมพันธ์แบบเอาเปรียบอีกฝ่ายหนึ่ง (parasite) เป็นต้น

ในงานวิจัย CBR ส่วนประกอบที่ 2 นี้ถือเป็นหัวใจของงานวิจัยเลย เนื่องจาก CBR ทำงานบนฐานความเชื่อที่ว่า ด้วยเส้นสายความสัมพันธ์ที่เข้มแข็งจะช่วยป้องกันหรือเป็นภูมิคุ้มกันปัญหาต่างๆ ที่เข้ามาในชุมชน ดังนั้น ในแนวคิดเรื่อง**การสร้างชุมชนที่เข้มแข็ง** นอกจากจะต้องเพิ่มความเข้มแข็งในมิติหลักๆ เช่น มีฐานเศรษฐกิจชุมชนที่เข้มแข็งแล้ว ส่วนประกอบสำคัญที่จะขาดเสียมิได้ก็คือ การมีความสัมพันธ์ทางสังคมที่เหนียวแน่น (Cohesion) การออกแบบกิจกรรมการวิจัยจึงมุ่งที่จะเปลี่ยนแปลง

“สภาวะไร้สายสัมพันธ์” ให้เกิด “สายสัมพันธ์ทางสังคม” ขึ้นมา หรือเปลี่ยนแปลงรูปแบบความสัมพันธ์ด้านลบ (ขัดแย้ง ทะเลาะเบาะแว้ง ครอบงำ เอาเปรียบ) ให้กลายมาเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ด้านบวก (เอื้อเฟื้อเกื้อกูล ช่วยเหลือกัน)

(iii) สังคมต้องมีกฎกติกาการยาพที่เรียกว่า “ระเบียบทางสังคม”

(social order) เนื่องจากคนแต่ละคนมีความแตกต่างระหว่างบุคคล มีความต้องการที่แตกต่างกัน ดังนั้น เพื่อให้การมาอยู่ร่วมกันนั้นเป็นไปอย่างยาวนาน (มิใช่ชั่วคราวชั่วคราว) ก็จำเป็นต้องมี “การสร้างกฎกติกา” ที่เรียกว่า “ระเบียบทางสังคม” ขึ้นมา ซึ่งอาจจะเรียกว่า กฎหมาย ประเพณี ขนบธรรมเนียม ข้อตกลงของกลุ่ม ธรรมเนียมชุมชน ฯลฯ และอาจจะมีภาระบุอย่างชัดเจนเป็นลายลักษณ์อักษร (เช่น กฎหมาย) หรือไม่ได้ระบุอย่างชัดเจนแต่ทว่า “ทุกคนก็รู้อยู่” (เช่น ธรรมเนียม) ระเบียบทางสังคมนี้ บางครั้งเรียกว่า “โครงสร้างทางสังคม” (Social structure)

ในกลุ่มนักวิชาการที่ศึกษาเรื่อง “กฎระเบียบของสังคม” ซึ่งเปรียบเสมือนเชือกที่ผูกมัดไม้ไผ่หลายๆ ปล้องให้มัดรวมกัน ได้แบ่งประเภทของระเบียบทางสังคมออกเป็น 2 แบบ แบบแรกเป็นกฎระเบียบของสังคมแบบภายนอก (Explicit) เช่น เวลาเราไปสระว่ายน้ำ เราก็จะเห็นป้ายประกาศที่เขียน “ระเบียบการใช้สระว่ายน้ำ” อย่างชัดเจน แบบที่สองเป็น กฎระเบียบของสังคมแบบภายใน/แบบในใจ (implicit) ได้แก่ พวกกฎศีลธรรม มโนธรรมต่างๆ หรือความรู้สึกเป็นสมาชิกคนหนึ่งของกลุ่ม/สังคม (sense of belonging)

ระหว่างระเบียบทางสังคมทั้ง 2 แบบนี้ นักวิชาการบางท่านเห็นว่า กฎระเบียบแบบในใจมีความสำคัญต่อการดำรงอยู่ของสังคมมากกว่าระเบียบจากภายนอกเสียอีก ตัวอย่างเช่น เวลาคนขับรถเห็นไฟเขียวซึ่งตามกฎหมายเขาสามารถจะขับไปได้แล้ว แต่หากว่ากำลังมีเด็กข้ามถนนตอนไฟเขียว ศีลธรรมในใจข้อที่ 1 ที่ว่า ไม่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิตก็จะทำให้คนขับรถไม่สตาร์ทรถออกไปเพราะจะชนเด็ก เป็นต้น

เมื่อนำส่วนประกอบที่ 3 ของ “ความเป็นสังคม” คือการมีระเบียบทางสังคมมาใช้ในงานวิจัย CBR ก็จะมีคำถามต่อไปถึง **“วิธีการ/กระบวนการได้มาซึ่งระเบียบสังคม”** ดังกล่าว ซึ่งสรุปได้คร่าวๆ ว่า มี 2 วิธีการ วิธีการแรกเป็นชนกลุ่มน้อย/ผู้นำที่ตั้งกฎระเบียบขึ้นมา แล้วนำมาใช้กับคนส่วนใหญ่ (ซึ่งอาจจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่น่าไปสู่การสร้างความปลอดภัย) วิธีการที่ 2 คือใช้กระบวนการมีส่วนร่วมของสมาชิกกลุ่มทั้งหมดในการร่างกฎระเบียบ ซึ่งตามคาถาข้อ 2 ของ CBR จะต้องเน้นการใช้กระบวนการมีส่วนร่วมในการสร้างกฎระเบียบขึ้นมา

(iv) สังคมที่อยู่ร่วมกันต้องมีการระบุ **“บทบาท”** และ **“สถานภาพ”** (role & status) ของสมาชิก เนื่องจากในแต่ละสังคมแม้แต่สังคมที่เป็น “กลุ่มเล็กๆ” ก็ล้วนแล้วแต่มีการะงาน (job) หลายอย่างที่ต้องดำเนินการ ดังนั้น ในทุกสังคมทุกกลุ่มจึงมีการแบ่งบทบาทกันทำ เช่น บางคนเป็นหัวหน้า บางคนเป็นลูกน้อง บางกลุ่มเป็นเกษตรกร บางกลุ่มเป็นครูบาอาจารย์ ฯลฯ เมื่อได้รับมอบหมายบทบาทแล้ว (role assignment) ผู้ที่ได้รับมอบหมายก็จะดำเนินชีวิตหรือทำหน้าที่ในสังคมไปตามบทบาทที่ได้รับมา

ผลลัพธ์ที่ต่อเนื่องจากเรื่อง “บทบาท” ก็คือ เรื่อง “สถานภาพ” (status) ซึ่งทุกวันนี้ในยุคของสังคมไอที พวกเราอาจจะคุ้นชินกับคำว่า “เช็กสเตตัส” ซึ่งสะท้อนคุณสมบัติของสเตตัสว่า มีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

เราอาจเข้าใจความหมายของคำว่า “สถานภาพ” ได้จากประสบการณ์ในชีวิตประจำวัน เช่น เวลาเรากรอกแบบสอบถามหรือแบบฟอร์มอะไรก็ตาม ข้อแรกๆ ของแบบฟอร์มเหล่านี้มักจะถามว่า ชื่อ-นามสกุลอะไร เพศอะไร สถานภาพการสมรส อายุ อาชีพ ระดับการศึกษา ฯลฯ ข้อคำถามเหล่านี้แหละคือ “ข้อมูลเกี่ยวกับสถานภาพของเรา” เช่น ถ้าเราอายุเกิน 60 ปี สถานภาพของเราก็คือ ผู้สูงอายุ ถ้าเราจบการศึกษาชั้นประถมศึกษา สถานภาพของเราก็คือ ผู้มีการศึกษาน้อย ฯลฯ ทั้งอายุและระดับการศึกษาจะกำหนด “ตำแหน่งแห่งที่” ของเราในสังคม (social position – status) เช่น ถ้าระดับ

การศึกษาชั้นประถมศึกษา เราจะลงรับสมัครเลือกตั้งเป็น สส. ไม่ได้ เป็นได้แค่ “ผู้ใช้สิทธิเลือกตั้ง” เท่านั้น เป็นต้น

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า “สถานภาพ” ไม่ใช่เรื่องสถิตตายตัว อยู่ตลอดไป ในทางตรงกันข้าม สถานภาพจะมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ตัวอย่างเช่น ในอดีต คนแกในสังคมไทยจะมีสถานภาพสูงส่ง เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ เป็นที่เคารพนับถือ ฯลฯ แต่ปัจจุบัน “ผู้สูงอายุ” กลายเป็นคนที่ช่วยเหลือตัวเองไม่ได้ สุขภาพอ่อนแอ ต้องเลี้ยงชีวิตด้วยเบี้ยยังชีพ ฯลฯ

และเรื่อง “สถานภาพ” นี้เองเป็น “ตัวแปรสำคัญ” ที่นำมาสู่ความเหลื่อมล้ำ ดังที่ปรากฏในคำนิยาม “ความเหลื่อมล้ำทางสังคม” ของยูเนสโก ที่ระบุว่า “ความแตกต่างทางสถานภาพทางสังคมของคนกลุ่มต่างๆ เช่น ชนชั้น วรรณะ กลุ่มอายุ เพศ ระดับการศึกษา ปัจจัยเหล่านี้ได้กลายมาเป็นตัวกำหนดผลกระทบต่อระดับและคุณภาพของการเข้าถึงบริการและการดูแลคนแต่ละกลุ่ม รวมไปถึงโอกาสในชีวิต และความสามารถที่จะดำเนินชีวิตไปตามเป้าหมายที่มุ่งหวังไว้”

(v) ทุกสังคมจะมีส่วนที่เรียกว่า “ผลผลิตของสังคม” (Social product) ในองค์ประกอบข้อแรก เราได้กล่าวถึงส่วนประกอบแรกของสังคมคือ “คน” แต่ทว่า “คน” นั้นเป็นสิ่งชั่วคราว เพราะคนในแต่ละสังคมเกิดมาแล้วก็ต้องตายไป หากทว่าการที่ “ชีวิตของสังคม” ยังดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องได้ ก็เพราะมีสิ่งที่ “มันคงถาวรกว่าตัวคน” คือ “ผลผลิตต่างๆ ทางสังคม” เช่น ภาษา รูปแบบครอบครัว กฎหมาย สถาบันทางสังคม (social institution) เช่น สถาบันศาสนา ระบบการสื่อสารรูปแบบต่างๆ ในระดับต่างๆ เป็นต้น

ตัวอย่างเช่น ผลผลิตหนึ่งของสังคมไทยคือภาษาไทย เราจะเห็นได้ว่า คนสมัยสุโขทัยที่พูดภาษานั้นได้ล้มหายตายจากไปหมดแล้ว แต่ทว่า “ภาษาไทย” ที่เป็นผลผลิตทางสังคมนั้นก็ยังดำรงอยู่มาจนทุกวันนี้ สถาบันต่างๆ ทางสังคมก็เช่นเดียวกัน แต่แน่นอนว่า การสืบทอดของผลผลิตต่างๆ ของสังคมนี้นี้ย่อมมีทั้ง “ส่วนที่ยังอนุรักษ์เหมือนเดิม” และ “ส่วนที่ต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลง”

(vi) **ทุกสังคมที่ต้องการมีชีวิตที่ยืนยาวจะต้องมีกระบวนการสืบทอดทางสังคม** (social reproduction) เรามองเห็นมิติการสืบทอดชีวิตทางสังคมนี้ได้อย่างชัดเจนในรูปแบบกิจกรรมสังคมบางประเภท เช่น ประเพณี พิธีกรรม ธรรมเนียมปฏิบัติ ฯลฯ ที่ต้องมีการดำเนินการปฏิบัติการทางสังคม (social practice) เมื่อถึงช่วงเวลาที่จะบูรณาไว้ ในส่วนของการสืบทอด “ตัวบุคคล” ก็เช่นในการก่อตั้งกลุ่ม หากกลุ่มผู้นำเริ่มเข้าสู่ช่วงวัยอาวุโสก็จำเป็นต้องมีการสร้าง “ผู้นำแถวสอง” (second liner) ขึ้นมา ดังนั้น สังคมใด/กลุ่มใดจะมีอายุยืนยาวหรือไม่ นั่นก็ขึ้นอยู่กับขีดความสามารถของกลุ่มหรือสังคมนั้นที่จะสร้างกระบวนการสืบทอดที่มีประสิทธิภาพเป็นหลักประกันชีวิตของสังคม

จากแนวคิดเรื่ององค์ประกอบย่อยๆ ของ “สังคม/ความเป็นสังคม” (social) เราอาจจะนำมาเป็น “จุดเริ่มต้น” ในการพิจารณาสร้างตัวชี้วัดการทำงานด้านการลดทอนความเหลื่อมล้ำทางสังคมได้ ตัวอย่างเช่น

(1) **ปริมาณ/จำนวนคน** เช่น การเพิ่มปริมาณของสมาชิกกลุ่มกองทุน การเพิ่มภาคีที่เข้ามาให้ความร่วมมือและสนับสนุนกองทุน การเพิ่มปริมาณผู้ป่วยที่หันมาใช้บริการการแพทย์พื้นบ้าน ฯลฯ อย่างไรก็ตาม ตัวอย่างที่ยกมานี้ก็อาจจะเป็นเพียง “ตัวชี้วัดความสำเร็จทั่วไปของโครงการ” แต่ยังไม่ใช่ “ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางสังคม” (ดูรายละเอียดต่อไป)

(2) **การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคม** ในกรณีพื้นที่ศึกษาของหนองแม่กลอง จังหวัดสมุทรสงครามนั้น มีงานวิจัยที่เป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัดของการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางด้านลบระหว่างคนกลุ่มน้ำเค็มกับกลุ่มน้ำจืดในตำบลแพรกหนามแดง จังหวัดสมุทรสงคราม ให้เปลี่ยนมาเป็นความสัมพันธ์ทางบวก (ปัญญา โดกทอง, 2545) ซึ่งอาจจะประยุกต์ใช้ได้กับกรณีความสัมพันธ์ระหว่าง “แพทย์สมัยใหม่” กับ “แพทย์พื้นบ้าน” หรืออาจเป็นการเปลี่ยนแปลงจาก “ที่ไม่เคยมีความสัมพันธ์กัน” ให้เกิด “ความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน” เช่น ความสัมพันธ์ระหว่าง “กลุ่มสมาชิกกองทุนสวัสดิการ” กับ “กลุ่มเปราะบางที่ยังเข้าไม่ถึงกองทุนฯ” เป็นต้น

(3) การปรับเปลี่ยนบทบาท ในการศึกษาบทบาทนั้น หน่วยที่ศึกษาอาจจะเป็นได้ทั้งระดับ “ตัวบุคคล” เช่น การเปลี่ยนบทบาทของเจ้าหน้าที่รัฐ คณะกรรมการกองทุน หมอพื้นบ้าน ฯลฯ หรือหมายถึงระดับ “กลุ่ม/องค์กร/หน่วยงาน” เช่น การเพิ่มขยายบทบาทของกองทุนสวัสดิการชุมชนไปสู่การเป็นกองทุนเพื่อส่งเสริมอาชีพ เป็นต้น

(4) การเปลี่ยนกฎกติกา ธรรมเนียม social order ทั้งหมด เช่น การเปลี่ยนแปลงกฎระเบียบของกองทุนสวัสดิการชุมชนเพื่อเอื้ออำนาจให้กลุ่มเปราะบาง (ที่ไม่สามารถออกมาอย่างสม่ำเสมอได้) สามารถเข้ามาเป็นสมาชิกกลุ่มได้ เป็นต้น

(1.2) คำนิยามของ “ความเหลื่อมล้ำทางสังคม”

(i) คำนิยาม “ความเหลื่อมล้ำ” คณะทำงานได้ถอยหลังไปเริ่มต้นตั้งแต่คำนิยามของคำว่า “ความเหลื่อมล้ำ” (inequality) โดยอ้างอิงพจนานุกรมศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับรัฐธรรมนูญ การปฏิรูปประเทศ ยุทธศาสตร์ชาติ ประชาธิปไตย และประเทศไทย 4.0 ชุดที่ 3 ที่กล่าวว่า “ความเหลื่อมล้ำ หมายถึง ความต่างกัน ความไม่เสมอภาค หรือความไม่เท่าเทียมกันระหว่างปัจเจกบุคคล ระหว่างกลุ่ม หรือระหว่างประเทศ ความเหลื่อมล้ำอาจจะมีหลายมิติ ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง”

มีข้อน่าสังเกตว่า คำนิยามคำว่า “ความเหลื่อมล้ำ” นี้ เกิดได้ในหลายหน่วยของสังคม (Social unit) เช่น ความไม่เสมอภาคกันระหว่างบุคคลกับบุคคล หรือความไม่เท่าเทียมกันระหว่างกลุ่มต่อกลุ่ม สำหรับในงานวิจัย CBR นั้น เราจะให้ความสนใจกับหน่วยทางสังคมในระดับกลุ่ม เช่น ในโครงการสมุนไพรรักษาบ้าน จังหวัดชัยภูมิ (ธรรมาธิ ไกรศรี, 2563) ทีมนักวิจัยชุมชนจะให้ความสนใจศึกษาความไม่เสมอภาคด้านศักดิ์ศรีกันระหว่างกลุ่มหมอพื้นบ้านกับหมอสมัยใหม่ ในโครงการสวัสดิการแม่กลอง จังหวัดสมุทรสงคราม (ชุดิภา ดวชมรกต, 2563) จะให้ความสนใจกับกลุ่มเปราะบาง เช่น กลุ่มผู้อาวุโส กลุ่มคนพิการ กลุ่มเด็กและเยาวชน ที่จะได้มีโอกาสเข้าถึงระบบสวัสดิการชุมชน เป็นต้น

(ii) เดินตามรอยคำนิยาม “ความเหลื่อมล้ำทางสังคม” ของ ยูเนสโก เนื่องจากโครงการบริหารฯ ชุดนี้ออกจากจุดสตาร์ทด้วยคำนิยาม “ความเหลื่อมล้ำ” ในมิติต่างๆ ของยูเนสโก คณะทำงานชุดความเหลื่อมล้ำทางสังคมก็เช่นกัน

ยูเนสโกนิยาม “ความเหลื่อมล้ำทางสังคม” เอาไว้ว่า

“คือความแตกต่างทางสถานภาพทางสังคมของคนกลุ่มต่างๆ เช่น ชนชั้น วรรณะ หรือกลุ่มอายุ ปัจจัยที่กำหนดความแตกต่างเหล่านี้ ส่งผลกระทบต่อระดับและคุณภาพการเข้าถึงบริการ และการดูแลสุขภาพของแต่ละกลุ่ม รวมไปถึงโอกาสในชีวิต และความสามารถที่จะดำเนินชีวิตไปตามเป้าหมายที่มุ่งหวังไว้”

หากเราวิเคราะห์คำนิยามดังกล่าวของยูเนสโก ก็จะพบแนวคิดที่อยู่ระหว่างบรรทัดของคำนิยามดังกล่าว ดังนี้

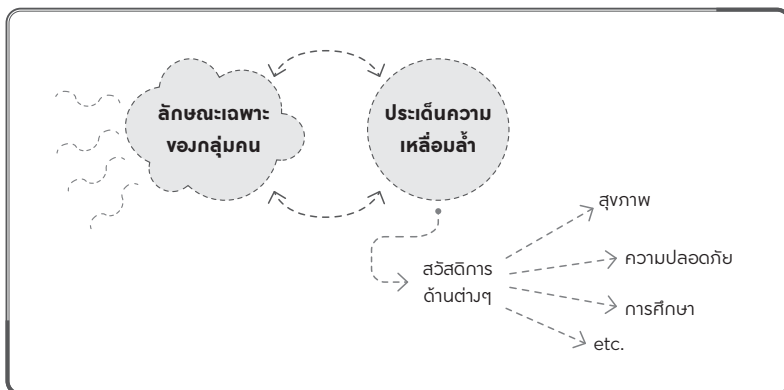
(ก) เป็นคำนิยามที่เน้นหน่วยสังคมระดับ “กลุ่มคน”

(ข) ในการพิจารณา “กลุ่มคน” (ที่ถูกเหลื่อมล้ำนั้น) คำนิยามจะเน้นว่า ตัวแปรด้าน “ความเป็นสังคมของคนกลุ่มนั้น” โดยเฉพาะตัวแปรเรื่อง “สถานภาพ” (และในนิยามได้ให้ตัวอย่างเช่น ชนชั้น วรรณะ อายุ และอื่นๆ) เป็นตัวแปรต้นที่เป็นต้นตอหรือบ่อเกิดของความเหลื่อมล้ำ

(ค) ส่วนการวัดความเหลื่อมล้ำทางสังคมนั้น คำนิยามนี้ยังคงใช้ keyword “การเข้าถึง” (เช่นเดียวกับคำนิยามที่โหนด 2 โหนด ในมิตินี้ก็ใช้แนวคิด “การเข้าถึง” เช่นเดียวกัน) แต่ทว่าได้ขยาย “สิ่งที่จะเข้าถึง” ให้กว้างขวางขึ้นเป็น 3 แง่มุม คือ การเข้าถึงบริการทางสังคม การเข้าถึงโอกาสในชีวิต และการเข้าถึงความสามารถที่จะดำเนินชีวิตไปตามเป้าหมายที่มุ่งหวังไว้ แง่มุมสุดท้ายนี้คล้ายกับแนวคิดเรื่องความเหลื่อมล้ำของ อมาตยา เซน (Amartya Sen) ที่ได้กล่าวไปแล้ว

(iii) การประสานค่านิยม “สังคม” กับ “ความเหลื่อมล้ำทางสังคม” เมื่อเราเริ่มต้นเรื่องส่วนประกอบแรกของสังคมว่า “เกิดมาจากคนมารวมตัวกัน” แน่นอนว่ามนุษย์ทุกคนย่อมมีความแตกต่างกันตามธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นลักษณะทางร่างกาย (สูงต่ำ ดำขาว) ความสามารถทางสติปัญญา และอื่นๆ หากทว่าลำพังความแตกต่างกันทางธรรมชาตินี้ ยังมีไข่มุกซ่อนอยู่ หรือสาเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางสังคมได้ ดังที่นักวิชาการที่ศึกษาเรื่องความเหลื่อมล้ำหลายท่านสรุปว่า **ความเหลื่อมล้ำนั้นเกิดมาจากกระบวนการทางสังคม (social process)** ซึ่งหมายความว่า การเป็นคนมีร่างกายพิการ การเป็นผู้สูงอายุ การเป็นเด็ก การมีผิวสีดํา ฯลฯ จะเป็นตัวแปรที่นำไปสู่ความเหลื่อมล้ำหรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับ “กระบวนการทางสังคมนั้นๆ” (เช่น กฎกติกา ระเบียบทางสังคม) จะเป็นตัวกำหนด ตัวอย่างเรื่องเพศเป็นตัวอย่างที่ดีที่สุด ในอดีต ผู้หญิงจะเข้าไม่ถึงโอกาสทางการศึกษา (มีความเหลื่อมล้ำ) แต่ปัจจุบันนี้ เพศของผู้คนในหลายสังคม (เช่น สังคมไทย) จะไม่เป็นปัจจัยให้เกิดความเหลื่อมล้ำแล้ว แต่ในบางสังคมที่มีกระบวนการทางสังคมแตกต่างออกไป ตัวแปรเรื่องเพศก็ยังคงอาจจะเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงการศึกษาอยู่

(iv) 2 แง่มุมของการพิจารณาความเหลื่อมล้ำทางสังคม เมื่อนำเอารายละเอียดของค่านิยมความเหลื่อมล้ำทางสังคมมาใช้ในภาคปฏิบัติ เราจึงมีมุมมอง 2 ด้านที่ประสานกันดังนี้

แง่มุมแรกก็คือ “คุณสมบัติทางสังคม” ที่เป็น “ลักษณะเฉพาะ” ของกลุ่มคนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว และคนกลุ่มนี้เมื่อเปรียบเทียบกับคนกลุ่มอื่นๆ พวกเขาได้รับความเหลื่อมล้ำในด้านการเข้าถึงสวัสดิการ/บริการทางสังคมในด้านใด เช่น สุขภาพ ความปลอดภัย การศึกษา เงินสวัสดิการ ฯลฯ ซึ่งเป็นแง่มุมที่สอง โดยที่รูปแบบของการเกิดความเหลื่อมล้ำทางสังคมนั้น อาจจะเป็นความเหลื่อมล้ำในแนวดิ่ง (เป็นความเหลื่อมล้ำที่เกิดจากภายนอก/เกิดจากโครงสร้าง) เช่น เรื่องสถานภาพของหมอพื้นบ้านที่ยังไม่ได้รับการยอมรับ หรืออาจจะเป็นความเหลื่อมล้ำในแนวนอน (เป็นความเหลื่อมล้ำที่เกิดจากภายใน/เกิดจากคนกลุ่มเดียวกัน) เช่น ในกรณีของโครงการสวัสดิการชุมชน แม้กลองที่ความเหลื่อมล้ำเกิดจากข้อจำกัดของกองทุนสวัสดิการชุมชนเอง (ดูรายละเอียดต่อไป)

2

รายชื่อของโครงการและเอกลักษณ์ของมิติ

(2.1) รายชื่อของโครงการในสังกัด

(i) ช่วงเวลา shopping ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า การเลือกโหนดนำร่องทั้ง 25 โครงการมาสังกัดในมิติต่างๆ ของความเหลื่อมล้ำนั้น ใช้หลักความสมัครใจของโหนด-นักวิจัยชุมชน และให้ตัดสินใจเลือกหลังจากได้รับฟังข้อมูลของแต่ละมิติความเหลื่อมล้ำให้มากพอ ดังนั้น ในช่วงต้นของโครงการบริหารฯ จึงเป็นช่วงเวลาที่ทีมนักวิชาการในแต่ละมิติจะแนะนำแนวคิดและให้ข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับมิติของตน ส่วนโหนด-นักวิจัยชุมชนต่างๆ ที่สนใจก็จะเข้าไปรับฟังข้อมูลเพื่อประกอบการตัดสินใจ

ในช่วงเวลาแห่งการ shopping มิติต่างๆ นี้ มิติความเหลื่อมล้ำทางสังคมก็เป็นมิติหนึ่งที่มีโหนดให้ความสนใจเข้าร่วมรับฟังข้อมูลจำนวนมาก ทั้งนี้เนื่องจากโครงการวิจัย CBR ส่วนใหญ่จะเป็นการทำงานกับ “กลุ่มคน” เช่น กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มคนพิการ และมุ่งเน้น “ความสัมพันธ์

ระหว่างคน” ซึ่งตรงกับสเปกของ “ความเป็นสังคม” ที่ได้กล่าวมาแล้ว จึงทำให้
แง่มุมของ “มิติสังคม” เรื่องแสงออกมาให้เห็นได้โดยง่าย

อย่างไรก็ตาม หลังจากจบช่วงเวลาของการ shopping
และจำเป็นต้องตัดสินใจเลือกสังกัดตามกติกาของโครงการบริหารฯ ที่ให้แต่ละ
โหนดเลือกสังกัดได้เพียง 1 มิติ (เพื่อจะไม่รบกวนเวลาทำงานวิจัยในส่วนอื่นๆ
ของทีมวิจัยชุมชน) ก็ปรากฏว่ามีเพียง 2 โหนดเท่านั้นที่เลือกสังกัด
ความเหลื่อมล้ำด้านสังคม คือ

- (1) โครงการการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนผ่านกองทุน
สวัสดิการชุมชนเพื่อลดความเหลื่อมล้ำทางสังคมในเขต
เทศบาลเมืองสมุทรสงคราม อำเภอเมืองสมุทรสงคราม จังหวัด
สมุทรสงคราม โดย ชุติปภา ดวมรงค์, 2563 (จากนี้ไป
จะเรียกว่า “โครงการกองทุนสวัสดิการแม่กลอง”)
- (2) โครงการพัฒนาศักยภาพหมอพื้นบ้านสู่การพัฒนาระบบ
การแพทย์พื้นบ้าน จังหวัดชัยภูมิ โดย ธราวุฒิ ไกรศรี, 2563
(จากนี้ไปจะเรียกว่า “โครงการหมอพื้นบ้านชัยภูมิ”)

จากรายชื่อของทั้ง 2 โครงการ เราจะสามารถตั้งข้อสังเกต
เบื้องต้นได้เลยว่า ทั้ง 2 โครงการนั้นมีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการจัดสวัสดิการ
ในด้านต่างๆ เช่น สวัสดิการด้านกองทุน สวัสดิการด้านสุขภาพ ซึ่งมีติ “การจัด
สวัสดิการ” นี้เป็นกลยุทธ์สำคัญที่รัฐใช้เป็นมาตรการแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำ
โดยอาจใช้ควบคู่กับมาตรการอื่นๆ เช่น มีการจัดเก็บภาษีระบบก้าวหน้า (คนมี
รายได้มาก เสียภาษีมาก) หรือปรับปรุงระบบจัดเก็บภาษีให้มีประสิทธิภาพ
(เช่น เก็บภาษีมรดก) เพื่อนำเอาเงินภาษีที่เพิ่มขึ้นมาจัดสวัสดิการด้านต่างๆ
ให้แก่กลุ่มผู้ที่ถูกละเลยหรือความเหลื่อมล้ำ

(ii) รายละเอียดของโครงการวิจัยในสังกัด เนื่องจากกระบวนการทำงานในมิติความเหลื่อมล้ำทางสังคมนี้จะเน้น “กระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน” (Co-learning process) ทั้งที่ทีมนักวิชาการและทีมโหนด-นักวิจัยชุมชน และระหว่างทีมนักวิจัยชุมชนด้วยกันเองอย่างมาก รวมทั้งมิติความเหลื่อมล้ำทางสังคมก็เป็นมิติที่มีความเป็นนามธรรมสูงมาก สามารถแตกตัวออกมาเป็นรูปธรรมได้หลายรูป ดังนั้น กระบวนการทำงานของมิตินี้จึงเปรียบเสมือนการเคลื่อนที่ของทั้งมือซ้ายและมือขวาเข้าหากัน คือการเคลื่อนที่ของแนวคิดนามธรรมให้มาประสานกับรูปธรรมของข้อมูลโครงการ ในเวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนตั้งแต่ครั้งแรกและในครั้งต่อๆ มา จึงได้มีการจัดให้มีการเล่ารายละเอียดของทั้ง 2 โครงการวิจัยตัวอย่าง ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

(ก) โครงการกองทุนสวัสดิการแม่กลอง โครงการวิจัยนี้เป็นโครงการที่โหนดแม่กลองได้ทำงานวิจัยเรื่องการจัดสวัสดิการชุมชนมาอย่างต่อเนื่องนานนับสิบปี ผลลัพธ์รูปธรรมที่เกิดขึ้นก็คือ การเกิดขึ้นของกองทุนสวัสดิการชุมชนที่มีสมาชิกปัจจุบันถึง 3,000 คน มีทีมวิจัยชุมชนที่เข้มแข็งและได้เข้าไปเป็นคณะกรรมการกองทุนฯ กิจกรรมของกองทุนฯ ที่ผ่านมาก็ยังคงเป็นไปได้ดี แม้ว่าอาจจะมีปัญหาบางประการเกิดขึ้นบ้างเป็นธรรมดา เช่น ปัญหาการรวมศูนย์เรื่องวิธีการเก็บเงิน ปัญหาความไม่เข้าใจลักษณะพิเศษของกองทุนฯ จากคนในชุมชน ปัญหาการขาดการสืบทอดคนทำงานแถวสองของกองทุนฯ ฯลฯ แต่ทว่าทางคณะกรรมการกองทุนก็ได้ใช้ “วิธีคิดและวิธีการทำงานวิจัยแบบ CBR” แก้ไขปัญหาของกองทุนมาได้ดีพอสมควร

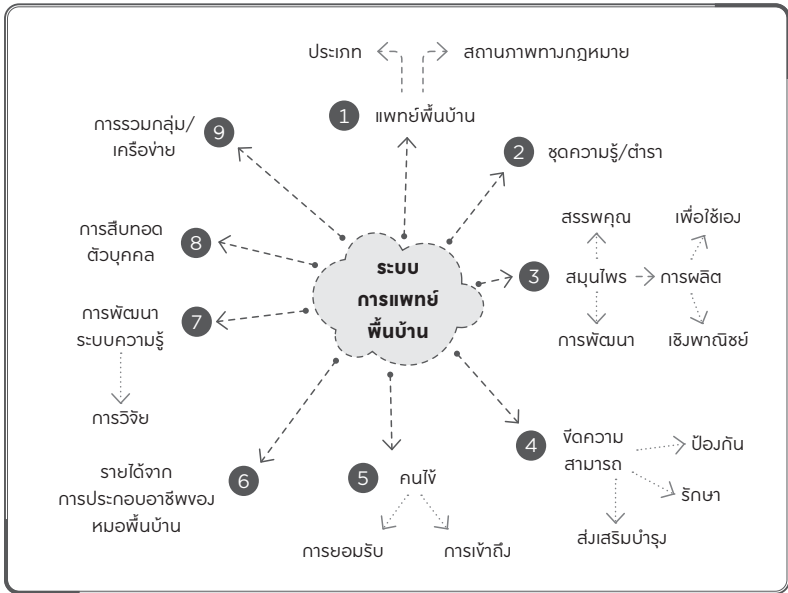
จนกระทั่งในปี พ.ศ.2563 ที่ CBR ได้เริ่มจุดประเด็นเรื่องความเหลื่อมล้ำทางสังคม โหนดแม่กลองจึงเริ่มสำรวจสภาพการณ์ในพื้นที่ทำงานด้วย “แว่นแห่งความเหลื่อมล้ำ” และได้พบข้อเท็จจริงบางประการที่ดูเหมือนจะเป็น “จุดเจ็บ” (pain point) ของงานสวัสดิการชุมชนว่า ในขณะที่ในพื้นที่การทำงานนั้นมีกองทุนต่างๆ มากมายนอกเหนือจากกองทุนสวัสดิการชุมชน แต่ทว่าสมาชิกในกองทุนต่างๆ นั้นมักจะเป็นคนกลุ่มเดียวกัน

ที่มีโอกาสเข้าถึงและได้ใช้ประโยชน์จากกองทุนต่างๆ ตัวเลขที่แสดงให้เห็นความเหลื่อมล้ำในพื้นที่อย่างชัดเจนก็คือ จากจำนวนประชากร 10,000 คน จะมีคนเพียง 3,000 คนเท่านั้นที่ได้มีโอกาสเข้าถึงกองทุนต่างๆ (ก็คือ กลุ่มคนหน้าเดิมในทุกๆ กองทุนนั่นเอง) ซึ่งหมายความว่า ยังมีกลุ่มคนอีก 7,000 คนที่ตกสำรวจหรือเข้าไม่ถึงการได้รับประโยชน์จากกองทุนต่างๆ (แม้แต่กองทุนสวัสดิการชุมชนก็เป็นไปกับเขาด้วย)

นอกเหนือจากสิทธิประโยชน์ที่จะได้รับในแง่สวัสดิการด้านการเงินแล้ว ความเหลื่อมล้ำที่ “กลุ่มตกสำรวจ” เหล่านี้ได้รับก็ยังขยายตัวไปถึงสวัสดิการด้านอื่นๆ เช่น การเข้าถึงสวัสดิการของรัฐ เช่น สถานพยาบาล ซึ่งการเข้าถึงบริการเหล่านี้จะจำกัดอยู่เฉพาะคนที่มีรายชื่หรือเป็นสมาชิกกลุ่มตกสำรวจในชุมชนแม่กลองจึงมีข้อเสียเกินกว่าจะเอื้อมถึงสิทธิประโยชน์ดังกล่าว

จุดเจ็บบ้างกล่าวจึงกลายมาเป็นโจทย์ท้าทายที่มิวิจัยชุมชนแม่กลองที่มีสถานะเป็นคณะกรรมการกองทุนสวัสดิการชุมชนว่า จะขยายบทบาทของกองทุนฯ จากที่เคยให้บริการสมาชิกออกไปสู่การลดความเหลื่อมล้ำที่ได้กล่าวมาแล้วได้อย่างไร

(ข) โครงการหมอบ้านชัยภูมิ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า โหนดจังหวัดชัยภูมิได้ทำวิจัย CBR โดยเฉพาะประเด็น “ระบบการแพทย์พื้นบ้าน” มาเป็นเวลานานนับสิบปี ทั้งนี้เนื่องจากระบบการแพทย์พื้นบ้านมีส่วนประกอบย่อยที่เชื่อมโยงต่อกันอยู่หลายส่วน และแต่ละส่วนมีจุดเจ็บที่จะก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำได้ทั้งหมด ผลงานการวิจัยที่ผ่านมาของโหนดจังหวัดชัยภูมิจึงเป็นการค่อยๆ ใส่ยาในแต่ละจุดเจ็บมาอย่างต่อเนื่อง

จากส่วนประกอบย่อยๆ ของระบบการแพทย์พื้นบ้าน แต่ละจุดอาจจะสร้างความเหลื่อมล้ำได้หลายๆ แบบ เช่น

- ผู้รับบริการบางกลุ่มไม่สามารถจะเข้าถึงระบบการแพทย์พื้นบ้านได้ ไม่ว่าจะเป็นการเข้าถึงตัวหมอพื้นบ้านหรือตัวสมุนไพร โดยที่อาจจะมาจากหลายสาเหตุ เช่น การไม่รู้ตัวข่าวสาร (ไม่รู้ว่ามีหมอพื้นบ้านอยู่ที่ไหน) หรือด้านเศรษฐกิจ (ไม่มีค่าเดินทางไปหาหมอ)

- ตัวหมอพื้นบ้านเองก็เข้าไม่ถึงสิทธิที่พึงมีของตนเอง เช่น ไม่ได้ลงทะเบียนกับทางราชการอันอาจจะเนื่องมาจากหลายๆ สาเหตุ เช่นกัน หรือการไม่ได้รับการยอมรับจากผู้ให้บริการ (เป็นประเด็น “การเมืองเรื่องการยอมรับ” – politics of recognition)

- ชุดความรู้เรื่องสมุนไพรพื้นบ้าน ไม่ได้รับการสนับสนุนจากภาคส่วนต่างๆ ให้มีการศึกษาวิจัยเพื่อพัฒนาองค์ความรู้ต่อไป หรือไม่มีการจัดเก็บอย่างเป็นระบบ ไม่มีระบบการตรวจสอบและให้การรับรองเท่าที่ควร เป็นต้น

จากจุดเจ็บที่เป็นบ่อเกิดของความเหลื่อมล้ำได้หลาย ๆ จุดนี้เอง ปัญหาหลักของโครงการหมอพื้นบ้านชัยภูมิ จึงต้อง “ตรึงจุดเจ็บ” ในการทำวิจัยแต่ละครั้งว่า กำลังจะรักษาจุดเจ็บไหน ต้องอย่าให้ “จุดเจ็บเคลื่อนย้ายไปมา”

(ค) **จุดร่วม/จุดต่างระหว่าง 2 โครงการ** หลังจากที่ตั้ง 2 โครงการได้แลกเปลี่ยนรายละเอียดของโครงการตนเองแล้ว คณะทำงาน (ทีมนักวิชาการ + โหนด-นักวิจัยชุมชน + ทีม ODU) ก็ได้วิเคราะห์จุดร่วมและจุดต่างระหว่าง 2 โครงการเพื่อสร้างความชัดเจนในขั้นตอนต่อไปของการหา dimension/ตัวชี้วัดร่วม/ตัวชี้วัดเฉพาะรายโครงการ

(i) **จุดร่วมระหว่าง 2 โครงการ** จากการที่ตั้ง 2 โครงการจับประเด็นเรื่อง “สวัสดิการ” ซึ่งหน่วยงานรัฐก็ได้จัดทำเรื่องสวัสดิการเพื่อลดความเหลื่อมล้ำอยู่แล้ว จึงมีคำถามว่า งานสวัสดิการที่ CBR ดำเนินการนั้นมีตำแหน่งแห่งที่อยู่ตรงไหนในระบบสวัสดิการของสังคม

ระบบสวัสดิการที่รัฐดำเนินการนั้น จะมีอยู่ 4 รูปแบบคือ

- **รูปแบบที่ 1 Public welfare/Social Service** (สวัสดิการสาธารณะ/การบริการสังคม) หมายถึงบริการหรือสวัสดิการที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้อย่างเท่าเทียมกัน เช่น สวนสาธารณะ รถประจำทางที่หนึ่งฟรี รักษาพยาบาลฟรี เรียนฟรี 15 ปี เป็นต้น

- **รูปแบบที่ 2 Social Insurance** (การประกันสังคม) หมายถึงการจัดสวัสดิการแบบที่ผู้รับประโยชน์จะต้องร่วมจ่ายเงินสมทบ จึงจะได้รับบริการ เช่น กองทุนบำเหน็จบำนาญข้าราชการ กองทุนสำรองเลี้ยงชีพ ประกันสังคมภาคบังคับ (มาตรา 33) และภาคสมัครใจ (มาตรา 40) กองทุนการออมแห่งชาติ เป็นต้น

- **รูปแบบที่ 3 Social Assistance** (การช่วยเหลือทางสังคม) เป็นการจัดสวัสดิการสังคมโดยภาครัฐในการสงเคราะห์แก่กลุ่มเปราะบางกลุ่มต่างๆ โดยผู้รับบริการจะต้องผ่านเกณฑ์การตรวจสอบสิทธิ (Mean Test) เสียก่อนจึงจะมีสิทธิ เช่นการสงเคราะห์ผู้มีรายได้น้อยและผู้ไร้ที่พึ่ง เป็นต้น

- **รูปแบบที่ 4 Social Promotion** (การส่งเสริมหุ้นส่วนทางสังคม) เป็นการส่งเสริมสนับสนุนให้ภาคส่วนต่างๆ เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดสวัสดิการสังคมเพื่อให้สวัสดิการสังคมสามารถทำงานได้ดียิ่งขึ้น เช่น การส่งเสริมความรับผิดชอบต่อสังคม การส่งเสริมวิสาหกิจเพื่อสังคม เป็นต้น

จากรูปแบบสวัสดิการโดยรัฐทั้ง 4 รูปแบบนั้น รูปแบบที่ค่อนข้างเป็นจุดอ่อนของสวัสดิการของรัฐคือ รูปแบบที่ 4 คือ การสนับสนุนการมีส่วนร่วมของชุมชน/ประชาชน เนื่องจากสาเหตุปัจจัยหลายๆ ประการ เช่น ขอบเขตหรือจำนวนคนรับบริการมีปริมาณมาก การสร้างการมีส่วนร่วมจึงทำได้ยาก รูปแบบที่รัฐใช้จึงมักเป็นการสงเคราะห์ซึ่งไม่สร้างการมีส่วนร่วมอยู่แล้ว หรือเจ้าหน้าที่รัฐก็ไม่มีความเข้าใจหรือไม่รู้วิธีการสร้างการมีส่วนร่วมจากประชาชน

ดังนั้น งานของโหนด CBR ทั้ง 2 โหนดจึงเข้ามาเติมเต็มงานสวัสดิการในรูปแบบที่ 4 นี้เอง เนื่องจากสืบทอดพื้นฐานของกระบวนการวิจัยแบบ CBR จะเน้นเรื่องการมีส่วนร่วมอยู่แล้ว ตัวอย่างที่ชัดเจนก็คือ งานกองทุนสวัสดิการชุมชนแม่กลองที่สมาชิกต้องมีส่วนร่วมด้วยการออมเงิน รวมทั้งการบริหารจัดการกองทุนก็ดำเนินการโดยตัวแทนของคนในชุมชนเอง เป็นต้น

(ii) **จุดต่างระหว่าง 2 โครงการ** ทั้งๆ ที่ทั้ง 2 โครงการต่างก็ใช้แนวคิดเรื่องการสร้างสวัสดิการเพื่อลดความเหลื่อมล้ำเหมือนกัน แต่ก็ใช่ว่าสวัสดิการที่ไม่เหมือนกันในบางแง่มุมดังนี้ (จุดต่างนี้จะไปแสดงออกในหัวข้อย่อยเฉพาะโครงการ)

• **ประเภทของสวัสดิการที่จัดให้** โครงการกองทุน

สวัสดิการแม่กลองจะเน้นการให้สวัสดิการด้านเงินช่วยเหลือในวาระโอกาสที่กลุ่มสมาชิกเกิดวิกฤติในชีวิต เช่น เจ็บป่วย เสียชีวิต ประสบภัยพิบัติ แต่โครงการหมอพื้นบ้าน จังหวัดชัยภูมิ จะเน้นสวัสดิการด้านสุขภาพด้วยระบบการแพทย์อื่กระบบหนึ่งนอกเหนือจากระบบการแพทย์สมัยใหม่ เพื่อเพิ่มทางเลือกให้แก่ผู้ใช้บริการ

• **กลุ่มเป้าหมายของโครงการ** ในกรณีของโครงการ

กองทุนฯ กลุ่มผู้ที่ได้รับความเหลื่อมล้ำ (ที่เป็นกลุ่มเป้าหมาย) เป็นกลุ่มคนที่ยังไม่สามารถเข้ามาเป็นสมาชิกเพื่อรับสิทธิประโยชน์ หรืออาจพูดได้ว่าเป็น “กลุ่มผู้ใช้/ผู้รับบริการ” แต่ทว่าในโครงการหมอพื้นบ้านชัยภูมิ กลุ่มผู้ที่ได้รับความเหลื่อมล้ำคือตัวหมอพื้นบ้านเอง (เมื่อเปรียบเทียบกับแพทย์แผนใหม่) ซึ่งมีสถานะเป็น “ผู้ให้บริการ”

(ง) การติดตั้ง “แว่นแห่งความเหลื่อมล้ำด้านสังคม”

หลังจากผ่านขั้นตอนการแลกเปลี่ยนรายละเอียดของแต่ละโครงการย่อยแล้ว (เป็นขั้นตอน “จากข้างล่าง” ขึ้นมา) ทีมนักวิชาการก็ได้เริ่มขมวดวัตถุประสงค์ของทั้ง 2 โครงการ และเริ่ม “ขยาย keyword ตัวชี้วัดทางสังคม” (เป็นขั้นตอนจากข้างบนลงไป) เพื่อเริ่มติดตั้ง “เลนส์แห่งความเหลื่อมล้ำ” ให้โหนด-นักวิจัย ชุมชนมองเห็นว่า เมื่อส่องข้อมูลจากโครงการย่อยทั้ง 2 ด้วยแว่นแห่งความเหลื่อมล้ำทางสังคม จะสามารถมองเห็น “ตัวชี้วัด” ได้อย่างไรบ้าง ดังข้อมูลข้างล่างนี้

โหนดพื้นที่	ประเด็น	วัตถุประสงค์ (ตัวชี้วัด)
ชัยภูมิ	สมุนไพร	• ความสามารถในการเข้าถึงองค์ความรู้ในการจัดการดูแลสุขภาพด้วยสมุนไพรของชุมชน (วิธีการหาแนวทางการส่งเสริมความรู้ในการปฏิบัติตน) • ความสามารถในการเปลี่ยนพฤติกรรมดูแลสุขภาพด้วยสมุนไพร • สมุนไพรเพื่อสวัสดิการชุมชน • การพัฒนาเศรษฐกิจฐานราก การสร้างรายได้และการกระจายรายได้ด้วยผลิตภัณฑ์สมุนไพร

โหนดพื้นที่	ประเด็น	วัตถุประสงค์ (ตัวชี้วัด)
สมุทรสงคราม	สวัสดิการชุมชน	• กลไกการจัดสวัสดิการชุมชนบนฐานทรัพยากรท้องถิ่น เพื่อลดความเหลื่อมล้ำทางสังคม • เพิ่มประสิทธิภาพในการบริหารจัดการกลุ่ม • ผู้มีรายได้น้อยและกลุ่มผู้เข้าถึงโอกาสสามารถเข้าถึงสวัสดิการและทรัพยากรในพื้นที่ได้มากขึ้น • เกิดการแบ่งปันทรัพยากรร่วมกันในการดำเนินงาน ผ่านการมีส่วนร่วมจากทุกภาคส่วน

จากข้อมูลของทั้ง 2 โครงการ บวกรวมกับแนวคิดเรื่อง “องค์ประกอบย่อยของความเป็นสังคม” จะสามารถสร้างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางสังคมได้ประมาณนี้

(1) การวางแผนร่วมกัน รวมถึงการสร้างกฎกติกา กฎระเบียบร่วมกัน

(2) การสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมผ่านรูปแบบการทำงานร่วมกัน การสร้างภาคีเครือข่าย การบูรณาการการทำงานร่วมกัน เพื่อสร้างความรู้สึกร่วมกันเป็นเจ้าของงานร่วมกัน (sense of belonging)

(3) การดำเนินงานโดยใช้ชุดข้อมูล/ฐานข้อมูลร่วมกัน โดยเน้น “การเข้าถึง” ข้อมูล

(4) การสร้างความรู้ความเข้าใจเพื่อนำไปสู่การสร้างทัศนคติ (from knowledge to attitude) เช่น รู้ช่องทางเข้าถึงสวัสดิการมากขึ้น รู้สิทธิของตนเอง “พึงมี” (เช่น การมีสิทธิได้รับเบี้ยยังชีพ)

(5) การปรับเปลี่ยนทัศนคติที่จะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนพฤติกรรม (เช่น ความคุ้นชิน) (From attitude to performance) เป็นขั้นตอนที่ต่อจากข้อ 4 เช่น ทัศนคติต่อการออมในวันนี้เพื่อเป็นหลักประกันสำหรับตนเองในวันหน้า

(6) การมีระบบสวัสดิการที่ครอบคลุมทุกกลุ่มที่เกี่ยวข้อง เป็น keyword เรื่อง “การครอบคลุม”

(7) การสร้างกระบวนการยอมรับทางสังคม (Social recognition) ที่เกี่ยวข้องกับบทบาทและสถานภาพ เช่น การยอมรับสมุนไพรรักษา (มิใช่แค่การป้องกันหรือส่งเสริมสุขภาพ)

(8) การสร้างพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่ทางสังคมร่วมกัน พื้นที่สาธารณะ (public sphere) ถือเป็นหนึ่งในผลผลิตทางสังคม (social product) ที่จะเอื้ออำนวยให้มีการขยายตัว/ขยายผลของกลุ่ม-สังคม (มุมมองในเชิงเทศะ-พื้นที่/กลุ่มคน) และการสืบทอดความยั่งยืน (การขยายผลในมุมมองเชิงกาลเวลา) ไปสู่คนรุ่นต่อไป

(9) มีการจัดระบบแบ่งปันทรัพยากรร่วมกันที่ทั่วถึงและเป็นธรรม ซึ่งเป็นมุมมองทั้งด้านกฎกติกาและด้านการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม

(2.2) เอกลักษณ์ของมิติความเหลื่อมล้ำทางสังคม

ถึงแม้กระบวนการโดยภาพรวมของการทำงานในทั้ง 7 มิติความเหลื่อมล้ำนั้นจะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน แต่ทว่าในรายละเอียด เนื่องจากในแต่ละมิตินั้นมีลักษณะเฉพาะตัวอยู่ ดังนั้น ท่ามกลางความคล้ายคลึงของทั้ง 7 มิติ ในอีกด้านหนึ่ง ทุกมิติก็จะมีเอกลักษณ์บางประการที่เป็นลักษณะเฉพาะตัว

อย่างเช่นในมิติความเหลื่อมล้ำด้านสังคมนี้ มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวอยู่หลายอย่าง เช่น

(2.2.1) ลักษณะเฉพาะของทีมนักวิชาการและทีมหนอง-นักวิจัยชุมชน

(2.2.2) ลักษณะเฉพาะของกลยุทธ์ที่ใช้

(2.2.3) ลักษณะเฉพาะของการใช้ประโยชน์จากตัวชี้วัดในระหว่างกลางทาง

(2.2.1) ลักษณะเฉพาะของทีมทำงาน

(ก) ทีมนักวิชาการ เอกลักษณะแรกของทีมนักวิชาการ

ในมิติสังคมนี้ก็คือ จำนวนของนักวิชาการในทีม ในขณะที่ยัง 6 มิติดังนั้นจะมี นักวิชาการเพียง 1 ท่านมาทำงานร่วมกับโหนด-นักวิจัยชุมชน แต่ในมิติสังคมนี้ มีนักวิชาการถึง 3 ท่าน คือ อ.อเนกพล เกื้อมา อ.พิชญ์ สุรพลชัย และ อ.ธีรพล ศิลาวรรณ

นอกเหนือจากจำนวนนักวิชาการที่มากกว่าทีมอื่นๆ แล้ว ความหลากหลายด้านภูมิหลังของนักวิชาการทั้ง 3 ท่านก็ยังเป็นมิติ ที่น่าสนใจ อ.อเนกพล และ อ.พิชญ์ มีภูมิหลังด้านการศึกษาจากสาย สังคมศาสตร์ (สำนักคิดวิพากษ์ – Critical School) ซึ่งถูกฝึกให้เรียนรู้เพื่อเข้าใจ มนุษย์และเห็นความสำคัญของเรื่องความสัมพันธ์ของคนและการเรียนรู้ที่เกิดขึ้น ภายในคณะทำงาน ในขณะที่ อ.ธีรพล จบการศึกษามาทางด้านวิศวกรรมไฟฟ้า จึงถูกฝึกมาให้คิดอย่างมีตรรกะเหตุผล (logic) คิดแบบรวบรัดตัดความ เล่นกับ โครงสร้างและระบบ

จากความแตกต่างในทีมนักวิชาการ เมื่อจัดการ ความแตกต่างให้เสริมซึ่งกันและกัน (Complementary) ซึ่งตรงข้ามกับ การจัดการให้ขัดแย้งกัน (conflictual) ก็ทำให้ได้ส่วนผสมที่ลงตัว กระบวนการ วิ่งไขว้สลับไปมาระหว่างนามธรรมกับรูปธรรมเป็นไปได้อย่างดี โดยเฉพาะ ความชำนาญของ อ.ธีรพล ซึ่งช่วยงานของทีมได้มากในขั้นตอนของการตั้งคำ เป้าหมายของตัวชี้วัด (และได้เป็นตัวอย่างสำหรับโหนด-นักวิจัยชุมชนในมิติ อื่นๆ ด้วย)

นอกจากนั้น ต้นทุนหน้าตักของ อ.อเนกพล และ อ.พิชญ์ ซึ่งได้เคยทำวิจัยทั้งเรื่องตัวชี้วัดทางสังคม และเรื่องความเหลื่อมล้ำ ในพื้นที่ที่ภาคใต้มาก่อน จึงช่วยเกื้อหนุนให้กระบวนการพัฒนาตัวชี้วัดด้าน สังคมที่มีลักษณะเป็นนามธรรมสูง มีลักษณะกว้างขวาง (เพราะมักจะครอบคลุม คุณลักษณะทางสังคมของกลุ่มเป้าหมายในหลายๆ แบบ เช่น เพศ อายุ ชนชั้น เชื้อชาติ กลุ่มเปราะบาง ฯลฯ) สามารถจะ “สร้างเส้นทางลัด” (shortcut)

จากขั้นตอนการสร้างกรอบแนวคิดไปจนถึงการระบุ dimension และ item ได้อย่างรวดเร็ว และนับเป็นตัวอย่างที่ดีของกระบวนการ “ร่วมด้วยช่วยกัน สร้างความรู้” (Co-creating of knowledge) ซึ่งที่จริงก็มีอยู่ในทุกมิติ แต่ทว่า มิติสังคมนี้ได้เน้นหนักอย่างชัดเจน

(ข) ทีมวิจัยชุมชน ดังได้กล่าวมาข้างแล้วข้างต้นว่า ทั้งทีมโหนดและนักวิจัยชุมชนในทั้ง 2 โครงการตัวอย่างนั้น เป็นคนทำงานวิจัย CBR ที่มีประสบการณ์มาอย่างยาวนาน รวมทั้งได้เกาะติดประเด็นที่ศึกษา คือ สวัสดิการชุมชน และระบบการแพทย์พื้นบ้านอย่างต่อเนื่อง ดังนั้น จึงสั่งสมความรู้ในเนื้อหา/ประเด็นที่วิจัยมาเป็นต้นทุนในการศึกษาครั้งนี้

นี่จึงเป็นคำอธิบายว่า เมื่อทีมนักวิชาการได้นำเอา แนวคิดเรื่อง “สังคม” “ความเหลื่อมล้ำทางสังคม” Keywords ที่ใช้ในการสร้าง ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ เช่นคำว่า การเข้าถึง ความครอบคลุม (เราจะไม่ทิ้งใคร ไว้ข้างหลัง) หรือสิทธิอันพึงมีพึงได้ โหนด-นักวิจัยชุมชนจึงสามารถจะต่อสาย เชื่อมโยงแนวคิดนามธรรมเหล่านั้นเข้ากับข้อมูลรูปธรรมในโครงการได้อย่าง รวดเร็ว ดังหลักฐานจากการทำแบบฝึกหัดตามใบงานได้เลยตั้งแต่ครั้งแรกๆ

(2.2.2) ลักษณะเฉพาะของกลยุทธ์ที่นำมาใช้ สำหรับในมิติอื่นๆ ส่วนใหญ่แล้ว กระบวนการทำงานเพื่อพัฒนาตัวชี้วัดมักเริ่มจากระดับ dimension และ item ต่างๆ ที่โหนด-นักวิจัยชุมชนได้ยกสร้างขึ้น มา แล้วมา เพิ่มพูน ตัดทอน ตัดแปลง เพิ่มตัวชี้วัดที่มาจากแนวคิดทางวิชาการ โดยค่อยๆ ผ่านกระบวนการพัฒนาปรับปรุงไปที่ละขั้น

แต่ทว่าสำหรับมิติสังคมนี้ อาจจะเนื่องมาจากความ กว้างขวางของคำว่า “สังคม” หรืออาจจะเนื่องมาจากความแตกต่างของประเภท สวัสดิการใน 2 โครงการตัวอย่างที่ได้กล่าวมาแล้ว รวมทั้งอาจจะเนื่องมาจาก ต้นทุนของทีมนักวิชาการเอง ดังนั้น เมื่อผ่านเวทีคุยแลกเปลี่ยนไป 1-2 ครั้ง ทางทีมนักวิชาการก็ได้นำเสนอกลยุทธ์การใช้ “คำหลัก” (Keywords) 3 คำ คือ **ครอบคลุม เข้าถึง พึงได้** (พึงมี) ซึ่งมีสถานะเทียมเท่ากับ dimension ในการสร้างตัวชี้วัด หากทว่า keywords ทั้ง 3 คำนี้มีลักษณะเป็นนามธรรม

ที่กว้างขวางมากพอที่จะครอบคลุมรูปธรรมจำนวนมากของโครงการวิจัยด้านความเหลื่อมล้ำทางสังคมได้ และหลังจากนั้น คณะทำงานก็ได้ใช้ keywords ทั้ง 3 คำนี้เป็นจุดเริ่มต้นในการพัฒนาตัวชี้วัดระดับ item ในลำดับต่อมา

ส่วนที่มาของ keywords ทั้ง 3 คำนั้น ผู้เขียนวิเคราะห์ว่ามีแหล่งที่มาทั้งจากข้างล่างและจากข้างบน ตัวอย่างเช่น คำว่า “การเข้าถึง” (ซึ่งเป็น keywords ที่เห็นได้ง่ายที่สุด และใช้มากที่สุดในเรื่องความเหลื่อมล้ำ) เป็นคำที่ทั้ง 2 โครงการได้ใช้เป็นตัวชี้วัดมาตั้งแต่แรกเริ่มแล้ว ส่วนคำว่า “ครอบคลุม” นั้นก็คือแนวคิดเรื่อง “เราจะไม่ทิ้งใครไว้ข้างหลัง” (Inclusion) ซึ่งมองเห็นเค้าลางได้บ้างแล้วจากโครงการสวัสดิการชุมชนแม่กลอง ซึ่งเป็นแนวคิดหลักอีกแนวหนึ่งในการลดความเหลื่อมล้ำ ส่วนแนวคิด “พึงได้” นั้นเป็นแนวคิดที่มีกลิ่นอายของมิติการเมืองเพราะหมายถึงบรรดาสิทธิและศักดิ์ศรีที่เท่าเทียมเสมอกันกับผู้อื่น

(2.2.3) ลักษณะเฉพาะของการใช้ประโยชน์จากตัวชี้วัด ในระหว่างกลางทาง

ดังที่ได้กล่าวถึงฟังก์ชันของตัวชี้วัดในส่วนที่ 3 ของเอกสารชิ้นนี้ว่า ทางโครงการฯ ได้พยายามแก้ปัญหาความแปลกแยกทางเม็ดเงินของ CBR ที่มีต่อการสร้างและการใช้ตัวชี้วัดด้วยมาตรการประเภทหนึ่ง คือ การเพิ่มฟังก์ชันการใช้ประโยชน์จากตัวชี้วัดให้มากกว่าการเป็นแค่เครื่องมือการประเมินผลสำหรับผู้บริหารหรือสำหรับการพิจารณาสนับสนุนขององค์กรเงินทุนเท่านั้น และในชุดโครงการบริหารฯ นี้ได้ปัดธงการใช้ประโยชน์จากตัวชี้วัดเอาไว้อย่างน้อยใน 3 ฟังก์ชัน และในการทำงานทั้ง 7 มิติความเหลื่อมล้ำก็ได้พยายามที่จะใช้ประโยชน์จากตัวชี้วัดให้มากที่สุด มิติสังคมก็เป็นอีกมิติหนึ่งที่มีความโดดเด่นในเรื่องการเพิ่มฟังก์ชันการใช้งานของตัวชี้วัด ดังนี้

(ก) ตัวชี้วัดมีฟังก์ชันเป็น “กระจก” ที่สะท้อนภาพการทำงานของโครงการ สำหรับในชุดโครงการบริหารฯ นี้ ภาพที่คนทำงานวิจัย CBR ต้องการกระจกมาช่วยส่องสะท้อนเป็นอันดับแรก ก็คือ “ภาพของกลุ่มเป้าหมาย” เนื่องจากงานวิจัย CBR ตั้งเป้าไว้อย่างชัดเจนว่า “จะทำงาน

เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตของ**คนเล็กคนน้อย**” ซึ่งเมื่อพูดให้ชัดเจนในโหมดของความเหลื่อมล้ำก็คือ คนที่มีรายได้อยู่ในกลุ่ม 40% ล่าง เพราะฉะนั้นภาพของกลุ่มเป้าหมายที่สะท้อนออกมาจากกระจกตัวชี้วัดนั้น เป็นคนกลุ่ม 40% ล่างใช้หรือเปล่า

ในโครงการสวัสดิการชุมชนแม่กลองที่กลุ่มกองทุนสวัสดิการได้ตั้งเป้าหมายเอาไว้ว่า จะจัดสวัสดิการให้แก่ผู้มีความทุกข์ยากและเดือดร้อนอย่างสาหัสที่สุด แต่เมื่อทางโครงการได้เอากระจกตัวชี้วัดรายได้ของสมาชิกกองทุนไปส่องดู รวมทั้งเก็บข้อมูลประชากรในพื้นที่ศึกษา ทางโครงการฯ ก็ได้เห็นภาพในกระจกว่า คนที่ทุกข์ยากและเดือดร้อนมากที่สุดในชุมชนยังไม่ได้เข้ามาในกรอบภาพของกองทุน ในลำดับต่อมา ทางโครงการฯ จึงได้จัดจำแนกประเภทกลุ่มคนที่หลุดไปจากกรอบภาพตามคุณลักษณะทางสังคมที่ปิดกั้นโอกาสของการเข้าถึงกองทุนเป็น 3 กลุ่มคือ กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มคนพิการ กลุ่มเด็กและเยาวชน

(ข) ตัวชี้วัดมีฟังก์ชันเป็น “เข็มทิศ” ที่ชี้ทางให้เห็น
ก้าวอย่างต่อเนื่องของโครงการ ในฟังก์ชันเข็มทิศที่ทางคนทำงาน CBR ได้ใช้อย่างมากก็คือ การนำข้อมูลจากตัวชี้วัดที่เก็บในช่วง “ก่อนทำโครงการ” (baseline) มาออกแบบกิจกรรมเพื่อลดทอนความเหลื่อมล้ำในระหว่างทางเลย

ตัวอย่างที่ชัดเจนในโครงการหมอพื้นบ้านจังหวัดชัยภูมิ ที่ใช้ตัวชี้วัดเรื่อง “ช่องทางการประชาสัมพันธ์ที่ทำให้ประชาชนสามารถเข้าถึงหมอพื้นบ้าน” (เฉลี่ยต่อ 1 หมู่บ้าน) ซึ่งจากการเก็บข้อมูลช่วงก่อน (baseline) ทีมวิจัยพบว่า ใน 11 หมู่บ้านตัวอย่าง ช่องการประชาสัมพันธ์ที่จะเข้าถึงหมอพื้นบ้านมีเพียงป้ายประชาสัมพันธ์ซึ่งติดไว้บางจุดเท่านั้น (มี 1 ช่องทางเท่านั้น)

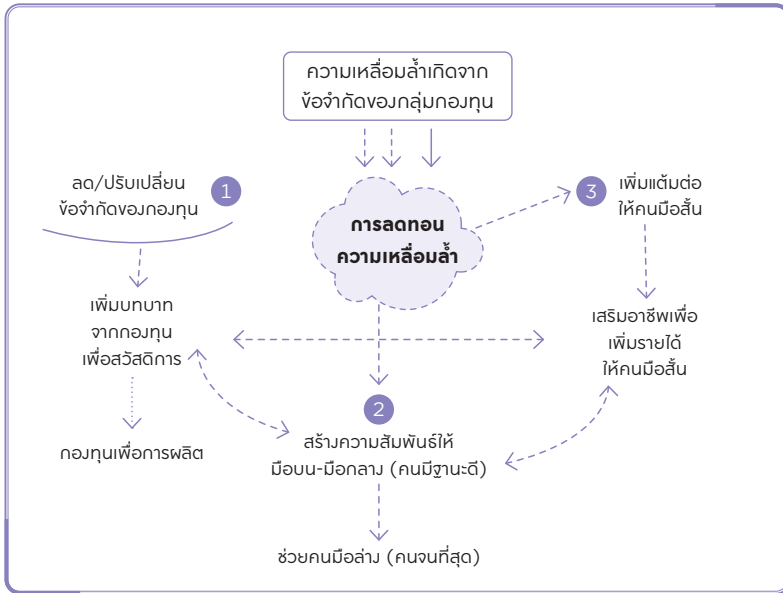
และเมื่อศึกษาเรื่องตัวชี้วัด “การเข้าถึง” เพื่อลดความเหลื่อมล้ำร่วมกับทีมนักวิชาการ โหนดและทีมวิจัยชุมชนก็ได้คำตอบว่าการลดความเหลื่อมล้ำด้านการเข้าถึงนั้นก็คือ ต้องเพิ่มและสนับสนุนการประชาสัมพันธ์ที่หลากหลายช่องทางเพื่อให้คนในแต่ละกลุ่ม/แต่ละช่วงอายุ

ที่มีความสามารถในการเข้าถึงที่แตกต่างกัน สามารถเข้าถึงหมอพ้นบ้านได้ (ความครอบคลุม)

ดังนั้นในระหว่างการทำเนินการวิจัย คณะผู้วิจัย โหนดชัยภูมิจึงได้จัดทำสื่อประเภทต่างๆ เช่น แผ่นพับ สื่อ infographic เพื่อความเข้าใจด้านสมุนไพรไทยอย่างง่าย ๆ และเพิ่มช่องทางการประชาสัมพันธ์ ให้เป็น 5 ช่องทาง ให้ครบในทั้ง 11 หมู่บ้านตัวอย่าง ผลลัพธ์สุดท้ายจึงออกมา ดังในภาพ

หมู่ที่	ป้ายแผนที่หมอ	แผ่นพับ	ใบปลิวออนไลน์	ใบปลิวกระดาษ	คลิปวิดีโอ	รวม
1	✓	✓	✓	✓	✓	5
2	✓	✓	✓	✓	✓	5
3	✓	✓	✓	✓	✓	5
4	✓	✓	-	✓	-	3
5	-	✓	✓	✓	✓	4
6	✓	✓	✓	✓	-	4
7	✓	✓	✓	✓	✓	5
8	✓	✓	✓	✓	✓	5
9	✓	✓	✓	✓	✓	5
10	✓	✓	✓	✓	✓	5
11	✓	✓	✓	✓	✓	5
รวม	✓	✓	✓	✓	✓	51
ค่าเฉลี่ยต่อ 11 หมู่บ้าน เท่ากับ						4.6

เช่นเดียวกับโครงการสวัสดิการชุมชนแม่กลองก็ได้ ผลสำรวจจากตัวชี้วัดในรอบแรก (ก่อนทำกิจกรรม) และพบว่า ความเหลื่อมล้ำที่เกิดขึ้นนั้นมีลักษณะเป็นความเหลื่อมล้ำแนวนอน (เกิดขึ้นในหมู่พวกเรากันเอง) ทีมวิจัยจึงได้ใช้ผลจากตัวชี้วัดดังกล่าวมาเป็นเข็มทิศในการออกแบบกิจกรรมเพื่อลดทอนความเหลื่อมล้ำดังในภาพ

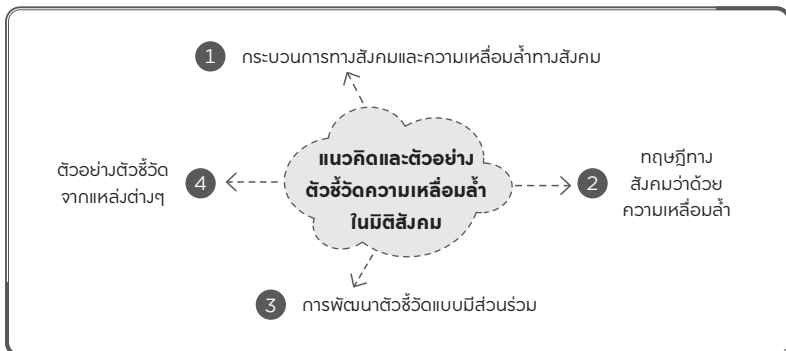

3

แนวคิดและตัวอย่างตัวชี้วัดจากแหล่งต่างๆ

ในหัวข้อที่ 1 ผู้เขียนได้เริ่มต้นด้วยคำนิยามของคำว่า “สังคม” และ “ความเหลื่อมล้ำทางสังคม” โดยได้ลงท้ายด้วยการใช้คำนิยามเชิงวิเคราะห์ เพื่อหวังประโยชน์ในการนำมาใช้งาน และคำนิยามเชิงวิเคราะห์ที่นำมาใช้นั้น ก็ค่อนข้างจะคัดสรรส่วนประกอบย่อยๆ ที่พอยอมรับกันได้จากทุกสำนักคิด (School of thought) จนอาจทำให้ดูเหมือนจะมีคำนิยามเพียง 1 คำนิยาม เท่านั้นซึ่งมีใช้ภาพที่เป็นจริงเท่าใดนัก เพราะในวงวิชาการด้านสังคมศาสตร์ล้วนมี หลายสำนักคิด (แบบแควตงยุทธจักรที่มีสำนักเส้าหลิน บู้ตึ้ง จ้อไบ๊ ฯลฯ) แต่ละ สำนักคิดต่างก็มีหลักคิด คำนิยาม และคำอธิบายของตัวเอง

ในเวทีแลกเปลี่ยนของคณะทำงานมิติสังคม ที่มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรญาณพหุ แห่งความรู้เรื่องสังคมและความเหลื่อมล้ำทางสังคมให้แก่ทีมโหนด-นักวิจัยชุมชน รวมทั้งนำเอาตัวอย่างของตัวชี้วัดด้านสังคมจากแหล่งความรู้ต่างๆ มานำเสนอ ให้คณะทำงานได้รู้จัก แนวคิดหลักๆ สำหรับมิติสังคมจะมีประมาณนี้

(3.1) แนวคิดเรื่อง “กระบวนการทางสังคม” และ “ความเหลื่อมล้ำทางสังคม”

หากเราพลิกดูคำนิยามของคำว่า “สังคมคืออะไร” เราก็คงพบว่า นักวิชาการแต่ละค่ายก็จะมีวิธีการให้คำนิยามคำว่าสังคมที่แตกต่างกันออกไป แต่ทว่าท่ามกลางความต่างต่างนั้น จุดร่วมที่ทุกคำนิยามทุกค่ายต่างเห็นพ้องต้องกันก็คือ สังคมนั้นเกิดขึ้นจาก “กระบวนการทางสังคม” (social process) ซึ่งเป็นกระบวนการที่เป็นคู่ตรงกันข้ามกับ “กระบวนการทางธรรมชาติ” (natural process)

คำว่า “กระบวนการทางธรรมชาติ” ก็มีความหมายตรงตัว คือ เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นจากการกระทำของธรรมชาติ มิใช่เกิดจากน้ำมือของมนุษย์ เช่น การระเหยของน้ำทะเล การเลื่อนตัวของชั้นดิน การระเบิดของภูเขาไฟ การดำรงชีวิตของพืชและสัตว์ในป่า กระบวนการย่อยอาหาร เป็นต้น

ส่วนคำที่มีความหมายตรงกันข้ามคือ “กระบวนการทางสังคม” ก็หมายถึงกระบวนการที่มนุษย์เป็นผู้สร้างสรรค์ขึ้นมา แล้วก็ให้คุณค่าความหมายจากนั้นก็เกิดการยอมรับ (อาจจะแบบเต็มใจหรือถูกบีบบังคับ)

กระบวนการทางสังคมที่เป็นนามธรรมนี้ จะแสดงออกอย่างเป็นรูปธรรมในบรรดา **ปฏิบัติการทางสังคม**ต่างๆ (social practice) เริ่มตั้งแต่ปฏิบัติการสังคมขนาดใหญ่ เช่น ระบบการจัดเก็บภาษี การกำหนดให้บุคคลเป็นเจ้าของที่ดินได้ (ซึ่งในบางสังคมอาจจะมีกระบวนการทางสังคมที่แตกต่าง

ออกไป) ไปจนถึงปฏิบัติการทางสังคมขนาดเล็กในชีวิตประจำวัน เช่น วิธีการทักทายกัน มารยาทในการรับประทานอาหาร การแต่งกายในวาระโอกาสต่างๆ เป็นต้น การทำวิจัย CBR ก็ถือเป็นปฏิบัติการทางสังคมประเภทหนึ่งเนื่องจากเป็นรูปแบบปฏิบัติการที่มี “ที่มาจากสังคม” (ถูกกำหนดมาจาก) และก็จะจะมี “ที่ไป” (ส่งผลกระทบ) ต่อสังคมเช่นกัน

นักวิชาการบางท่านประยุกต์เอาแนวคิดเรื่องกระบวนการทางธรรมชาติและกระบวนการทางสังคมมาใช้ในเรื่องความเหลื่อมล้ำทางสังคมว่า ความเหลื่อมล้ำนี้อาจจะมีจุดเริ่มต้นมาจากกระบวนการทางธรรมชาติ เช่น คนที่เกิดมามีร่างกายพิการ ผู้ที่ถึงอายุเป็นผู้สูงอายุก็เป็นไปตามวัฏจักรของธรรมชาติ เช่นเดียวกับกลุ่มเด็กและทารก แต่ทว่าการที่จุดเริ่มต้นเหล่านี้จะพัฒนาต่อมากลายเป็นความเหลื่อมล้ำหรือไม่ นั่นก็ขึ้นอยู่กับ “กระบวนการทางสังคม” ของแต่ละสังคมแต่ละกลุ่มว่าจะบริหารจัดการอย่างไร

ตัวอย่างเช่น ในบางสังคมที่ให้คุณค่าเฉพาะ “แรงงานที่ทำการผลิตได้” ใครทำงานสร้างผลผลิตไม่ได้หรือได้น้อยก็จะไร้คุณค่า ในสังคมที่มีกระบวนการทางสังคมแบบนี้ก็จะไม่จ้างคนพิการไปทำงาน หรือไม่ให้คุณค่าความเคารพแก่ผู้สูงอายุ กระบวนการทางสังคมเช่นนี้จะไปเพิ่มเติมความเหลื่อมล้ำตามธรรมชาติให้กลายเป็นความเหลื่อมล้ำทางสังคม

ในทางตรงกันข้าม หากเป็นสังคมที่ถือหลักการว่า “ผู้ที่มีน้อยตามธรรมชาติ สังคมเราต้องให้เขาได้มากขึ้น” ที่เรียกว่า Positive discrimination (การเลือกปฏิบัติแบบเชิงบวก) ในสังคมเช่นนี้ เมื่อจะมีการก่อสร้างอาคารสถานที่ ก็จะมีกระบวนการทางสังคมแบบ “อารยะสถาปัตย์” (universal design) ที่คำนึงถึงผู้ใช้อาคารที่เป็นผู้พิการ ผู้สูงอายุ เป็นต้น รูปแบบปฏิบัติการทางสังคมดังกล่าวก็จะลดทอนหรือบรรเทาความเหลื่อมล้ำที่เกิดตามธรรมชาติให้ลดน้อยลง

ในเวทีพูดคุยของคณะทำงานด้านสังคมได้ร่วมกันศึกษาแนวคิดเรื่องสังคม กระบวนการทางสังคม และความเหลื่อมล้ำทางสังคมที่ได้กล่าวมาแล้ว ดังแสดงในภาพ

(3.2) หลากหลายทฤษฎีเรื่องความเหลื่อมล้ำ

ถึงแม้ว่าในการรับรู้ของผู้คนทั่วไป เมื่อพูดถึง “ความเหลื่อมล้ำทางสังคม” เรามักจะมองความเหลื่อมล้ำในด้านลบ มองว่าเป็นความไม่ดี น่าจะขจัดหรืออย่างน้อยก็ต้องลดทอน แต่ทว่าในแวดวงนักวิชาการก็ยังมีคำถามต่อไปว่า แล้วเราจะหลีกเลี่ยงความเหลื่อมล้ำได้จริงๆ หรือ เราจะขจัดความเหลื่อมล้ำให้สิ้นซากไปได้หรือ หรือว่าความเหลื่อมล้ำเป็น “ความชั่วร้ายที่จำเป็น” (necessary evil)

ในเวทีแลกเปลี่ยนพูดคุยกันของคณะทำงานมิติสังคม ทีมนักวิชาการได้ยกตัวอย่างคำตอบจากคำถามข้างต้นที่ถูกนำเสนอจากสำนักคิดวิชาการด้านสังคมศาสตร์หลายๆ สำนักเพื่อแสดงให้เห็นความแตกต่างหลากหลายของความนึกคิดที่เรามีต่อเรื่อง “ความเหลื่อมล้ำ”

(i) ความเหลื่อมล้ำในมุมมองของทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism) ทฤษฎีนี้เชื่อว่า ความเหลื่อมล้ำเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ในสังคม โดยมักจะยกอุปมาอุปไมยเทียบเคียงว่า แม้แต่โดยธรรมชาติ นีวทั้ง 5 ของคนเรายังสั้นยาวไม่เท่ากัน ดังนั้น การเกิดความเหลื่อมล้ำในสังคมนั้น เป็นสิ่งที่ทฤษฎีนี้สามารถยอมรับได้

นอกจากนั้นเนื่องจากทฤษฎีนี้เชื่อในเรื่อง “บทบาทหน้าที่” (ตามชื่อทฤษฎี) ของส่วนประกอบย่อยต่างๆ ที่มีในสังคมส่วนรวม เหมือนอวัยวะย่อยๆ ของร่างกาย (สังคมส่วนรวม) ที่มีขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ต่างๆ ต่อส่วนรวม ดังนั้น แม้แต่ “ความเหลื่อมล้ำ” ก็ย่อมมีบทบาทหน้าที่บางอย่างต่อสังคมเช่นกัน

บทบาทหน้าที่แรก ก็คือ การวางกฎกติกาของสังคม (social order) ที่ว่า บุคคลใดหรือสิ่งใดที่มีบทบาททางสังคมมากกว่า (เช่น ผู้นำ ผู้ที่สติปัญญาเป็นเลิศ ฯลฯ) ย่อมสมควรได้รับการฝึกฝนอบรมหรือได้รับการพัฒนา มากกว่า (ในแง่การลงทุนของสังคม เช่น การให้ทุนเรียนแก่ผู้เฉลียวฉลาด) และผลสืบเนื่องตามมาก็คือ เป็นการสมควรหรือมีความชอบธรรมต่อการได้รับการตอบแทน การได้รับรางวัลหรือการได้รับการยกย่องสรรเสริญมากกว่า (เช่น การตั้งอัตราเงินเดือนเป็นลำดับขั้น)

จากบทบาทหน้าที่ดังกล่าวนี้ จะทำให้สังคมนั้นมี “กระบวนการทางสังคม” ที่เน้นการให้คุณให้โทษตามศักยภาพของบุคคลเป็นสำคัญ ซึ่งนำไปสู่ระบบที่คัดเลือกคนเข้ามามีอำนาจจากความเก่งหรือความสามารถ (meritocracy) มิใช่มาจากวงศ์ตระกูลหรือเส้นสายพวกพ้อง

นอกจากนั้น ความเหลื่อมล้ำระหว่างสถานภาพและบทบาทต่างๆ ยังทำหน้าที่ทางอ้อมในการเป็นต้นแบบหรือแรงบันดาลใจ/แรงผลักดันให้ผู้ที่อยู่ในสถานภาพที่ต่ำกว่า (ผู้ได้รับความเหลื่อมล้ำ) มีความพยายามที่จะเลื่อนลำดับชั้นของตนเอง (social mobility) ให้สูงขึ้น

จากทัศนะที่มีได้มองความเหลื่อมล้ำในแง่ติดลบ (แถมยังจะกระเด็นไปทางบวกเสียด้วยซ้ำ) ทำให้สำนักคิดนี้ไม่เห็นว่ ความเหลื่อมล้ำทางสังคมจะเป็นหนึ่งในปัญหาของสังคมดังเช่นการรับรู้ของผู้คนทั่วไป

(ii) ความเหลื่อมล้ำในมุมมองของทฤษฎีวิพากษ์ (Critical theory) เนื่องจากแนวคิดพื้นฐานของทฤษฎีวิพากษ์เห็นว่า สังคมมนุษย์ที่เคยสร้างขึ้นมานั้น ยังมีกระบวนการทางสังคม/กฎกติกาที่ยอมให้ “ปลาใหญ่กินปลาเล็ก” “คนง่อย่อมเป็นเหยื่อคนฉลาด” “มือใครยาวสาวได้สาวเอา” กล่าวคือความเหลื่อมล้ำนั้นเกิดขึ้นมาจากกลุ่มคนที่มีอำนาจเหนือกว่า (ในหลายๆ ด้าน เช่น อำนาจเงิน อำนาจอาวุธ อำนาจเชิงโครงสร้าง ฯลฯ) ครอบงำกลุ่มคนที่มีอำนาจน้อยกว่า โดยที่กลไกความเหลื่อมล้ำทางสังคมนี จะช่วยธำรงรักษาอำนาจของกลุ่มที่เหนือกว่าเอาไว้ (status quo)

จากแนวคิดพื้นฐานของสำนักนี้ จะเห็นได้ว่าท่าทีของสำนักวิพากษ์ก็จะมีทัศนะเชิงลบต่อเรื่องความเหลื่อมล้ำ และเห็นว่าน่าจะขจัดความเหลื่อมล้ำให้หมดไปจากสังคม (และสำนักวิพากษ์บางสาขาย่อยก็เชื่อตรงกันข้ามกับทฤษฎีหน้าที่นิยมว่า ความเหลื่อมล้ำเป็นสิ่งที่สามารถหลีกเลี่ยงไม่ให้เกิดขึ้นในสังคมบางประเภทได้)

(iii) การแยกความเหลื่อมล้ำทางธรรมชาติกับความเหลื่อมล้ำทางสังคม สำหรับแนวคิดกลุ่มที่ 3 นี้ก็คือแนวคิดที่ได้นำเสนอไปแล้วในหัวข้อ (3.1) ซึ่งมีความแตกต่างจากทฤษฎีหน้าที่นิยมและทฤษฎีวิพากษ์ ตรงที่ได้จำแนกประเภทความเหลื่อมล้ำออกเป็น 2 ประเภท คือความเหลื่อมล้ำตามธรรมชาติซึ่งมนุษย์เราไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้ (ตามแนวคิดของทฤษฎีหน้าที่นิยม) กับความเหลื่อมล้ำทางสังคม (ที่มนุษย์เป็นคนสร้างขึ้น) ที่จะเป็ **ตัวแปร/ปัจจัย**ที่จะไป “เพิ่มเติมหรือไปลดทอน” ความเหลื่อมล้ำตามธรรมชาติให้มากขึ้นหรือลดน้อยลงดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

นอกจากนั้น ยังมีนักวิชาการด้านสังคมศาสตร์ที่ได้จำแนกประเภทของความเหลื่อมล้ำทางสังคมที่แตกต่างไปจากวิธีการจำแนกของยูเนสโก (ซึ่งแบ่งโดยใช้เกณฑ์ใหญ่ๆ ด้านมิติหรือขอบข่าย – dimension) ซึ่งทีมนักวิชาการมิติความเหลื่อมล้ำด้านสังคมได้ยกตัวอย่างมานำเสนอในเวทีพูดคุยของคณะทำงาน

ตัวอย่าง การแบ่งประเภทของความเหลื่อมล้ำทางสังคมที่มี 5 รูปแบบ ดังนี้

1. ความเหลื่อมล้ำของการปฏิบัติงานและความรับผิดชอบ

มักเกิดขึ้นในที่ทำงาน โดยผู้ทำงานแต่ละคนอาจจะมียุติการปฏิบัติงานที่แตกต่างกันหรือมีตำแหน่งและความรับผิดชอบที่ต่างกัน ความเด่นของงานที่ทำจะทำให้คนส่วนหนึ่งเด่นกว่าคนอื่นอีกส่วนหนึ่ง และได้รับการดูแลที่มากกว่าคนอื่นอีกด้วย ทำให้ผู้ที่ได้รับภาระ หน้าที่ และความรับผิดชอบที่เด่นกว่ามักจะได้รับสิ่งดีๆ มากกว่าคนอื่นอีกกลุ่มหนึ่ง ทั้งนี้หากรวมความลำเอียงของหัวหน้า (หรือที่บางคนเรียกพนักงานที่ได้รับความสนใจจากหัวหน้าจนออกนอกหน้าว่า “ลูกรัก”) ด้วยแล้ว จะยิ่งทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำมากยิ่งขึ้นอีกด้วย ปรากฏการณ์ความเหลื่อมล้ำนี้มีให้เห็นในทุกภาคส่วนทั้งภาครัฐ เอกชน ซึ่งเป็นปัญหา อุปสรรค ต่อแนวความคิดการปฏิบัติงานและความรับผิดชอบ เช่น แนวคิดการทำงานเป็นทีม การสร้างแรงจูงใจ หรือการบูรณาการการทำงานร่วมกัน เป็นต้น

2. ความเหลื่อมล้ำทางการเมือง เป็นความเหลื่อมล้ำที่

คนกลุ่มหนึ่งสามารถเข้าถึงทรัพยากรของภาครัฐได้ ในขณะที่คนอีกกลุ่มหนึ่งไม่สามารถเข้าถึง โดยทั่วไปอาจนับรวมไปถึงความเหลื่อมล้ำระหว่างพลเมืองทั่วไปกับนักการเมือง เจ้าหน้าที่ของรัฐ ผู้มีอำนาจ รวมถึงกลุ่มคนที่รู้จักกับคนเหล่านั้นด้วย อีกทั้งหากประชาชนคนใดมีความสามารถสูง แต่ไม่ได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ หรือถูกกีดกันไม่ให้ใช้ความสามารถของตนได้อย่างเต็มที่ อันมีเหตุมาจากนโยบายของภาครัฐ ก็ถือเป็นความเหลื่อมล้ำทางการเมืองเช่นกัน

3. ความเหลื่อมล้ำในชีวิต เป็นปรากฏการณ์จากความไม่เสมอภาคของโอกาสในการพัฒนาตนเองของแต่ละคน ซึ่งส่งผลต่อคุณภาพชีวิตโดยรวมของคนคนนั้น ทั้งนี้ความไม่เสมอภาคอาจไม่ใช่ปัจจัยเดียวที่ส่งผลต่อความเหลื่อมล้ำในชีวิต หากแต่การพัฒนาชีวิตหรือการมีคุณภาพชีวิตที่ดีมีปัจจัยพิจารณาประกอบอีกหลายปัจจัย เช่น การเข้าถึง การรับรู้ เป็นต้น

4. ความเหลื่อมล้ำของสมาชิกภาพ เป็นการสะท้อนถึงลักษณะของครอบครัว เครือญาติ สมาชิกของสังคม อาทิ ชุมชน สมาคม องค์กร ฯลฯ จำนวนสมาชิกในครอบครัว ชาติหรือศาสนา โดยมีการแบ่งแยกพวกเขาพวกเรา ทั้งนี้ความเหลื่อมล้ำของสมาชิกภาพส่วนใหญ่จะเป็นความเหลื่อมล้ำที่ผู้เหลื่อมล้ำหรือผู้ถูกเหลื่อมล้ำไม่ได้เลือก แต่หากเป็นสิ่งที่ขึ้นอยู่กับแต่เดิมแล้ว เช่น มีความแตกต่างตั้งแต่กำเนิด เป็นต้น และความเหลื่อมล้ำนี้เกิดจากการให้คุณค่า ประเพณี และค่านิยมของสังคมอีกด้วย

5. ความเหลื่อมล้ำของความมั่งคั่ง เป็นความเหลื่อมล้ำของรายได้และความมั่งคั่งซึ่งเกิดจากการมีรายได้รวมไม่เท่ากัน ทั้งนี้ความเหลื่อมล้ำของความมั่งคั่งอาจมีฐานมาจากความคาบเกี่ยวกับความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจด้วย ความเหลื่อมล้ำลักษณะนี้ เป็นที่มาของการให้สถานะทางการเงินในสังคม เช่น คนรวย คนจน คนชายขอบ คนชั้นกลาง เป็นต้น

(3.3) แนวคิดเรื่องการพัฒนาตัวชี้วัดแบบมีส่วนร่วม

ดังที่ได้เกริ่นมาข้างต้นแล้วว่า สำหรับการทำงานในมิติความเหลื่อมล้ำด้านสังคมนี้ นอกจากคณะทำงานจะหวังผลลัพธ์สุดท้ายอยู่ที่ “ของ” (คือการได้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางสังคม) แล้ว ก็ยังคาดหวังที่จะได้ “คน” อันได้แก่ทีมนักวิชาการ และโหนด-นักวิจัยชุมชนที่เข้าร่วมจะได้ร่วมเรียนรู้การทำงานด้านการสร้าง การพัฒนา และการใช้ตัวชี้วัดไปด้วยพร้อมๆ กัน

จากการคาดหวังดังกล่าว หลักการสำคัญที่คณะทำงานได้ยึดกุมในการทำงานจึงมีอยู่ 2 หลักการสำคัญ คือ **การเสริมพลัง (Empowerment)** ซึ่งเกิดมาจากหลายๆ กิจกรรม (เช่น การติดตั้งความรู้ การแลกเปลี่ยนข้อมูล

ระหว่างโครงการย่อย) และการมีส่วนร่วม (engagement) กล่าวคือ การเปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมทุกคนได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็น มีโอกาสอภิปราย มีโอกาสซักถาม ฯลฯ ไม่ว่าจะอยู่ในฐานะใดก็ตาม ซึ่งหลักการทำงานแบบ “E&E” (Empowerment & Engagement) นี้ก็เป็นหลักการที่คนทำงาน CBR ค้นเคยอยู่แล้วเพราะเป็นหลักการและวิธีการทำงานของ CBR เช่นเดียวกัน

ดังนั้น ตัวอย่างของรูปแบบกิจกรรมย่อยๆ ที่คณะทำงานได้นำมาใช้ในกระบวนการทำงานเพื่อพัฒนาตัวชี้วัดร่วมกันนั้น จึงมีหน้าตาเหมือนกับรูปแบบกิจกรรมที่โหนด-นักวิจัยชุมชนได้ใช้ในการทำงานวิจัย CBR โดยประสานระหว่างเนื้อหาและกระบวนการให้สอดคล้องกันในแต่ละขั้นตอน ดังนี้

(1) การแลกเปลี่ยนประสบการณ์เป็นขั้นตอนของการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ของคณะทำงานที่มีต่อความรู้ ความเข้าใจ และประสบการณ์โดยตรงหรือโดยอ้อมที่เกี่ยวข้องกับตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม บริบทชุมชนและสังคม เป็นต้น

(2) การอภิปรายและแสดงความคิดเห็น เป็นขั้นตอนของการแสดงความคิดเห็นอย่างหลากหลายที่มีต่อความรู้ ความเข้าใจ และประสบการณ์ที่เกี่ยวข้องกับตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม โดยมีเป้าหมายเพื่อนำไปสู่ข้อสรุปที่มีความครอบคลุมและชัดเจนครบถ้วนต่อไป

(3) การสรุปความคิดรวบยอด (Conceptualization) เป็นขั้นตอนของการสรุปที่ต่อเนื่องมาจาก 2 ขั้นตอนแรก คือหลังจากมีการแลกเปลี่ยนข้อมูลและความเข้าใจ รวมทั้งได้มีการอภิปรายและแสดงความคิดเห็นแล้ว เช่น แนวคิดต่อคำนิยามของคำว่า “สังคม” ซึ่งในที่สุด คณะทำงานก็ได้สรุปความคิดรวบยอดออกมาเป็น “คำนิยามเชิงวิเคราะห์” เพื่อให้ง่ายต่อการนำไปใช้ประโยชน์ต่อไป

อย่างไรก็ตาม “องค์ความรู้” ที่ได้จากขั้นตอนนี้ อาจจะเป็นองค์ความรู้ที่ใช่หรือไม่ใช่ก็ได้ ดังนั้น จึงจำเป็นต้องมีการทดสอบองค์ความรู้ดังกล่าวด้วยการนำไปปฏิบัติจริงเสียก่อน

(4) การทดลองทำแบบฝึกหัด ก่อนที่จะไปถึงขั้นตอนการนำชุดความรู้ที่สรุปรวบยอดมาได้ไปใช้สนามงานจริง เพื่อลดทอนความเสี่ยงที่อาจจะเกิดขึ้นในการปฏิบัติงานจริง คณะทำงานจึงได้เพิ่มขึ้นแทรก คือ ขั้นตอนทดลองทำแบบฝึกหัดในสนามจำลองเสียก่อน ดังนั้น หลังจากติดตั้งความรู้ใหม่ หรือหลังจากได้ข้อสรุปบางอย่าง เช่น ได้ keywords “ครอบคลุม เข้าถึง ฟังได้” ทางทีมนักวิชาการได้จัดให้มีการทดลองทำแบบฝึกหัดใช้ keywords เหล่านี้ในการสร้าง item ตัวชี้วัด ก่อนการนำไปใช้งานจริง

การทดลองทำแบบฝึกหัดตามใบงานนั้นมีเป้าหมาย 2 ทางทางแรกก็คือเป้าหมายที่จะทดสอบว่า ชุดความรู้นั้นสามารถประยุกต์ใช้ได้จริงหรือไม่ (applicable) ทางที่สองก็คือ เป้าหมายที่จะวัดขีดความสามารถของโหนด-ทีมวิจัยชุมชนในการประยุกต์ใช้ความรู้ (capacity)

ใบงานตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม – โหนดสมุนไพโร

กรอบความคิดเพื่อพัฒนาตัวชี้วัดมิติสังคม 3 ประเด็นหลัก

“ครอบคลุม เข้าถึง พึ่งมี”

คำชี้แจง

1. โหนดทบทวนตามบริบทพื้นที่และการเรียนรู้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำจากเวที
2. โหนดช่วยกันเติมเต็มตัวชี้วัดที่เกี่ยวข้อง และกำหนดกลุ่มเป้าหมายที่จะนำตัวชี้วัดแต่ละตัวไปดำเนินการเก็บข้อมูลต่อ

หมายเหตุ อย่างกว้างลกับคำตอบ สามารถใส่ข้อคิดเห็นได้ทุกประการ

ประเด็น	ตอบประเด็น	ตัวชี้วัด	กลุ่มเป้าหมายที่เกี่ยวข้อง	วิธีการเก็บข้อมูล
ด้านสมุนไพโร	ครอบคลุม/เข้าถึง	สิทธิในการเข้าถึงการใช้สมุนไพโร		
	ครอบคลุม/เข้าถึง	สิทธิในการเข้าถึงการครอบครองสมุนไพโร		
	ครอบคลุม/พึ่งมี/เข้าถึง	สิทธิในการรับรู้ข้อมูลเกี่ยวกับสมุนไพโร		
	พึ่งมี	แพทย์พื้นบ้านได้รับการคุ้มครองและเป็นที่ยอมรับ (การยอมรับแพทย์พื้นบ้านจากผู้ป่วย/ประชาชน/สังคม/แพทย์แผนปัจจุบัน)		
	พึ่งมี	การมีสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาที่เกี่ยวข้องกับความรู้ดั้งเดิมและวัฒนธรรมในการใช้และรักษาด้วยสมุนไพโร		

ใบงานตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม – โหนดสวัสดิการชุมชน

กรอบความคิดเพื่อพัฒนาตัวชี้วัดมิติสังคม 3 ประเด็นหลัก

“ครอบคลุม เข้าถึง พึ่งมี”

คำชี้แจง

1. โหนดทบทวนตามบริบทพื้นที่และการเรียนรู้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำจากเวที
2. โหนดช่วยกันเติมเต็มตัวชี้วัดที่เกี่ยวข้อง และกำหนดกลุ่มเป้าหมายที่จะนำตัวชี้วัดแต่ละตัวไปดำเนินการเก็บข้อมูลต่อ

หมายเหตุ อย่างกว้างวลกับคำตอบ สามารถใส่ข้อคิดเห็นได้ทุกประการ

ประเด็น	ตอบประเด็น	ตัวชี้วัด	กลุ่มเป้าหมายที่เกี่ยวข้อง	วิธีการเก็บข้อมูล
ด้านสวัสดิการชุมชน	ครอบคลุม/เข้าถึง/พึ่งมี	สิทธิในการเข้าถึงสวัสดิการ		
	ครอบคลุม	การให้บริการครอบคลุมผู้สูงอายุ คนพิการ และผู้ด้อยโอกาสทุกกลุ่ม		
	ครอบคลุม/พึ่งมี	การใช้นโยบาย การไม่เลือกปฏิบัติ และความเท่าเทียมต่อผู้มีส่วนได้เสียทั้งหมด		
	ครอบคลุม/เข้าถึง	การมีส่วนร่วมของหน่วยงาน/ภาคี ที่เข้ามาดูแลหรือจัดสวัสดิการชุมชน		
	ครอบคลุม/พึ่งมี	การยอมรับกลุ่มคนเปราะบาง (ผู้สูงอายุ คนพิการ และผู้ด้อยโอกาส)		
	ครอบคลุม	การสนับสนุนช่วยเหลือในเชิงรุกต่อกลุ่มเปราะบาง ได้แก่ ผู้สูงอายุ เด็ก ผู้พิการ และผู้ขาด/ด้อยโอกาสทางสังคม		

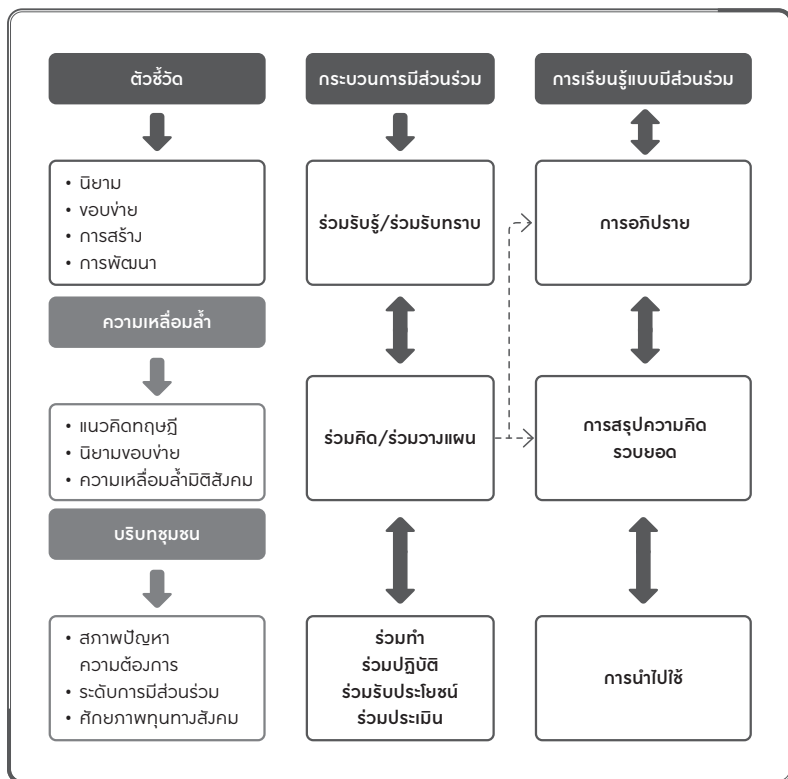
และหลังจากที่แต่ละโหนดได้เริ่มมีการพัฒนาตัวชี้วัดมาแล้ว
ทางนักวิชาการประจำมิติและโหนด-นักวิจัยชุมชนก็ได้ร่วมกันทบทวนและ
เรียนรู้ตัวชี้วัดที่สร้างมา ตัวอย่างของการทบทวนก็จะพบว่า

(i) บางประเด็นเป็นตัวชี้วัดที่ดี หากแต่ตัวชี้วัดดังกล่าว
มีสถานะเป็นเพียงภาพสะท้อนของการบริหารเท่านั้น ยังไม่ใช่ตัวชี้วัดความ
เหลื่อมล้ำ

(ii) ตัวชี้วัดบางตัวสามารถวัดความก้าวหน้าหรือความสำเร็จ
ของการดำเนินโครงการได้ แต่ยังไม่สามารถตอบโจทย์ความเหลื่อมล้ำได้

(iii) จะต้องมีการทบทวนโดยโยงกลับไปที่โจทย์การวิจัยเรื่อง
ความเหลื่อมล้ำอยู่เสมอว่า การออกแบบกิจกรรมต่างๆ นั้นสามารถจะนำไปสู่
การลดความเหลื่อมล้ำได้อย่างไร

(5) ขั้นตอนการประยุกต์ใช้จริง เป็นขั้นตอนของการนำผลสรุป
คือตัวชี้วัดจริงไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินโครงการวิจัยที่กำลังดำเนินการอยู่
เพื่อทดลองเก็บข้อมูลจริง แล้วนำผลการใช้ตัวชี้วัดมาศึกษาปัญหาการใช้ร่วมกัน
อีกครั้งหนึ่ง ตามกรอบภาพรวมที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างเนื้อหากับ
กระบวนการทำงาน ดังนี้

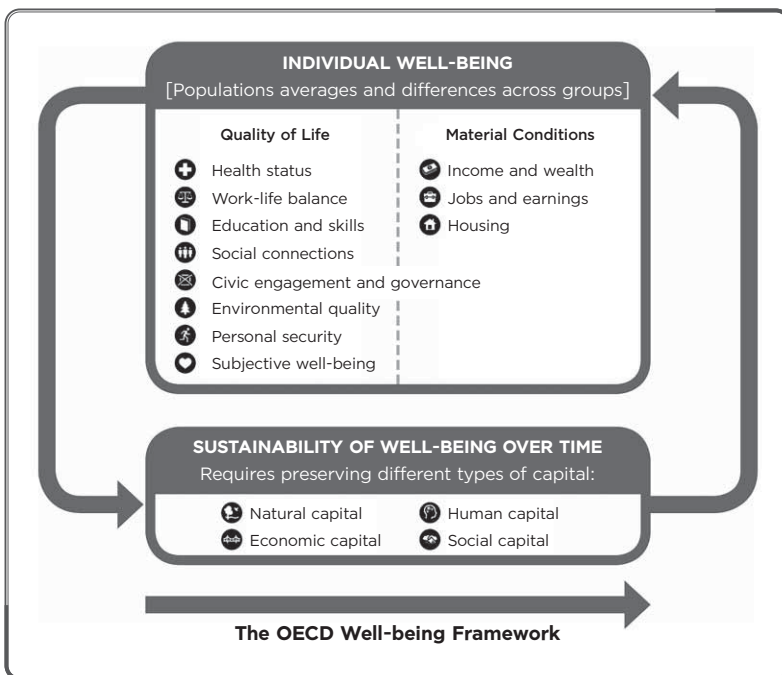

ภาพความสัมพันธ์เชิงเนื้อหาเกี่ยวกับกระบวนการของโครงการในการสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม

(3.4) ตัวอย่างตัวชี้วัดจากแหล่งเรียนรู้ต่างๆ

เนื่องจากเรื่องความเหลื่อมล้ำทางสังคมเป็นมิติที่มีความสนใจทั้งในระดับสากลและระดับประเทศ รวมทั้งได้มีการสร้างตัวชี้วัดด้านสังคมที่อาจจะเป็นด้านการพัฒนาคุณภาพชีวิต (Quality of Life) ซึ่งเป็นตัวเลือกใหม่ด้านการพัฒนาเพิ่มเติมมาจากตัวชี้วัดเดิมเรื่อง “ความเจริญเติบโตด้านเศรษฐกิจ” (Economic growth) หรือด้านการมีสุขภาวะสังคมที่ดี (Social Well-being) รวมทั้งแนวคิดเรื่อง “ความอยู่ดีมีสุข” แบบไทยๆ ดังนั้นเพื่อเป็นการเปิดหุเปิดตาด้านวิชาการ รวมทั้งเป็นการแสดงตัวอย่างตัวชี้วัด

ในท่อนๆ ที่เคยทำมาแล้วให้แก่อนค-นักวิจัยชุมชน ที่มีวิชาการประจำมิติสังคม จึงได้นำตัวอย่างของตัวชี้วัดด้านสังคมจากองค์กรต่างๆ ทั้งในและต่างประเทศ มาแนะนำให้โหนด-นักวิจัยชุมชนได้รู้จัก ในที่นี้จะยกตัวอย่างตัวชี้วัดจาก 3 หน่วยงาน คือ OECD, (Organization for Economic Cooperation and Development) IHDI (Inequality-adjusted Human Development Index) และมูลนิธิโครงการหลวง

ดัชนีตัวชี้วัดการพัฒนามนุษย์ที่คำนึงถึงความเหลื่อมล้ำ (Inequality-adjusted Human Development Index: IHDI)

องค์ประกอบของ ดัชนีการพัฒนามนุษย์ที่คำนึง ความเหลื่อมล้ำ (IHDI)	ตัวชี้วัด	ดัชนี ในแต่ละมิติ	ดัชนีการพัฒนา มนุษย์ที่คำนึง ความเหลื่อมล้ำ (IHDI)
การมีสุขภาพที่ดี และยืนยาว (Long and Healthy Life)	ความคาดหมาย การคงชีพเมื่อแรกเกิด (Life Expectancy at Birth)	อายุคาดหวัง หรืออายุคาดเฉลี่ย (Life Expectancy)	อายุคาดเฉลี่ยที่ คำนึงถึงผลกระทบ จากความเหลื่อมล้ำ (Inequality-adjusted Human Development Index)
ความรู้ (Knowledge)	• จำนวนปีเฉลี่ยที่ได้รับ การศึกษา (Mean Years of Schooling) • จำนวนปีที่คาดว่าจะ ได้รับการศึกษา (Expected Years of Schooling)	จำนวนปีที่ได้รับ การศึกษา (Years of Schooling)	ดัชนีการศึกษาที่ คำนึงถึงผลกระทบจาก ความเหลื่อมล้ำ (Inequality-adjusted Education Index)
การมีมาตรฐาน การครองชีพ (A Decent Standard of Living)	รายได้ประชาชาติ มวลรวมต่อบุคคล (Gross National Income per Capita)	รายได้และ การบริโภค	ดัชนีด้านรายได้คำนึงถึง ผลกระทบจาก ความเหลื่อมล้ำ (Inequality-adjusted Income Index)

ดัชนีชี้วัดความสุขและความอยู่ดีมีสุขของสมาชิกชุมชนในมูลนิธิ โครงการหลวง จากกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน

หมวด	ตัวชี้วัด
เศรษฐกิจ	- อัตราส่วนรายจ่ายต่อรายได้ - อัตราส่วนหนี้สินต่อรายได้ - อัตราส่วนการออมต่อรายได้ - จำนวนการถือครองที่ดิน
ครอบครัว	- ระดับความรักใคร่กลมเกลียวกัน - การช่วยเหลือห่วงใยซึ่งกันและกันระหว่างสมาชิกในครอบครัว - การพูดคุยและปรึกษาหารือในเรื่องต่างๆ ร่วมกันของสมาชิกในครัวเรือน - ความเคารพและให้เกียรติสมาชิกในครอบครัว - ความขัดแย้งภายในครัวเรือน - การวางแผนใช้จ่ายไว้ล่วงหน้า - การแบ่งหน้าที่กันทำงาน
สุขภาพ	- ความรู้สึกรับรู้ดีกับความสำเร็จของผู้อื่น - ความรู้สึกเห็นอกเห็นใจเมื่อผู้อื่นมีความทุกข์ - ความสามารถในการแก้ไขปัญหา - การเปรียบเทียบสุขระหว่างอดีตกับปัจจุบัน - ความรู้สึกไม่มีความสุขและเศร้าหมอง หดหู่ในชีวิต - การนอนไม่หลับ - การบริโภคอาหารที่ถูกสุขลักษณะ และครบ 5 หมู่ - การมีสถานที่เก็บอาหารที่ถูกสุขลักษณะ - การสูบบุหรี่และดื่มสุราของสมาชิกในครอบครัว - อาการเจ็บป่วยจากโรคเรื้อรัง - โรคประจำตัวที่ต้องพบแพทย์เป็นประจำ
สังคมและวัฒนธรรม	- การเข้าร่วมกิจกรรมสาธารณะของชุมชน - การเข้าร่วมกิจกรรมการทำงานบำรู้งศิลปวัฒนธรรมของชุมชน - การปฏิสัมพันธ์กับเพื่อนบ้าน เช่น ความสามารถขอความช่วยเหลือจากเพื่อนบ้านหรือชุมชน - การปฏิบัติศาสนกิจ - การรวมกลุ่มอบายมุข เช่น ดื่มสุราและเล่นการพนัน - ปัญหาหาเสพติดในชุมชน - การเปลี่ยนแปลงด้านการประพฤติปฏิบัติตามประเพณี ซึ่งเป็นผลมาจากการรับวัฒนธรรมจากภายนอก

หมวด	ตัวชี้วัด
สิ่งแวดล้อม	- ผลกระทบของสิ่งแวดล้อมที่มีต่อปริมาณผลผลิต - ผลกระทบของสิ่งแวดล้อมที่มีต่อวิถีชีวิตและความเป็นอยู่
สวัสดิการสังคมและธรรมาภิบาล	ด้านการศึกษา - การได้รับการศึกษาขั้นพื้นฐานของบุตรหลาน การเข้าเรียนอย่างสม่ำเสมอ - ความคาดหวังระดับการศึกษาสูงสุด ด้านสาธารณสุข - สถานีนอมนามัยในชุมชนมีเพียงพอต่อความต้องการ - จำนวนหมอ พยาบาล และเจ้าหน้าที่สาธารณสุขมีพอเพียงต่อความต้องการของคนในชุมชน ด้านสาธารณูปโภค - การเข้าถึงไฟฟ้า ถนนหนทางที่สะดวกสบาย และระบบการสื่อสาร ด้านการเมือง - การมีส่วนร่วมในลงคะแนนเสียงเลือกตั้งในระดับต่างๆ (เช่น สภาระดับท้องถิ่น สว. สส.) - การเข้าไปมีส่วนร่วมเป็นสมาชิกพรรคการเมือง - หน่วยงานของรัฐมีความโปร่งใสตรวจสอบ - ความรู้ถึงการได้รับความเป็นธรรมเมื่อได้ติดต่อกับหน่วยงานของรัฐ

4

ประเภทของตัวชี้วัด

(4.1) การแบ่งประเภทตัวชี้วัดในชุดโครงการบริหารฯ ในหัวข้อที่ (3) ที่ผ่านมา ผู้เขียนได้ยกตัวอย่างการทบทวนตัวชี้วัดที่โหนด-นักวิจัยชุมชนได้ยกนำมา หนึ่งในข้อคิดเห็นของทีมนักวิชาการที่น่าสนใจก็คือ “ตัวชี้วัดที่ร่างมานั้น เป็นตัวชี้วัดที่ดี แต่ยังไม่ใช่ (ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ)” ข้อคิดเห็นนี้บ่งบอกนัยว่า ตัวชี้วัดนั้นมียู่หลากหลายประเภท

และในส่วนที่ 3 หัวข้อ 5 ผู้เขียนได้นำเสนอการแบ่งประเภทตัวชี้วัดที่ใช้ในโครงการนี้ออกเป็น 3 แบบคือ

(i) การแบ่งตามแบบวิชาการ เช่น เป็นตัวชี้วัดเชิงปริมาณหรือตัวชี้วัดเชิงคุณภาพ

(ii) การแบ่งตามแบบ CBR

(ก) ตัวชี้วัดผลสำเร็จ (product indicator) ซึ่งอาจจะวัดเป็นผลผลิต/ผลลัพธ์/ผลกระทบ (output/outcome/impact) ทั้งในส่วนที่เป็น “ของ” และเป็น “คน”

(ข) ตัวชี้วัดกระบวนการ (process indicator) เนื่องจาก CBR จะเน้นการใช้กระบวนการมีส่วนร่วม กระบวนการสร้างการเรียนรู้ กระบวนการออกแบบกิจกรรม ฯลฯ ดังนั้นจึงอาจมีตัวชี้วัดประเภทหนึ่งที่วัดกระบวนการเหล่านี้

(ค) ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ (inequality indicator) ที่เป็นเป้าหมายสำคัญของโครงการบริหารฯ ชุดนี้

ปัญหาที่มักเกิดขึ้นในการศึกษาทำงานเพื่อพัฒนาตัวชี้วัดก็คือ การปะปน ความสับสน การแยกแยะไม่ออกระหว่างตัวชี้วัด (ก) (ข) (ค) เนื่องจากโดยส่วนใหญ่ คนทำงาน CBR จะมีต้นทุนความรู้และคุ้นเคยกับตัวชี้วัดแบบ (ก) และ (ข) อยู่แล้ว แต่ตัวชี้วัดทั้ง 2 ประเภทนั้นก็ยังไม่ใช้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ (ประเภท ค) ดังตัวอย่างข้อคิดเห็นของทีมนิเทศการที่ได้กล่าวมาข้างต้น (เป็นตัวชี้วัดที่ดี แต่ยังไม่ใช้)

(iii) การแบ่งแบบเฉพาะในชุดโครงการบริหารฯ เนื่องจากในแต่ละมิติความเหลื่อมล้ำ จะมีโครงการวิจัยย่อยเข้าไปร่วมกันทำงานตั้งแต่ 2-7 โครงการ ดังนั้น ในชุดโครงการบริหารฯ นี้จึงมีการแบ่งประเภทของตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในโครงการฯ ออกเป็นอีก 2 แบบ คือ

(ก) ตัวชี้วัดกลาง/ตัวชี้วัดร่วม หมายถึงตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำที่สามารถใช้ร่วมกันได้ในหลายโครงการวิจัยย่อย

(ข) ตัวชี้วัดเฉพาะ/รายโครงการ หมายถึงตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำที่ใช้เฉพาะในแต่ละโครงการ

(4.2) การแบ่งประเภทตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในมิติสังคม แต่ทว่าสำหรับในมิติความเหลื่อมล้ำด้านสังคมนี้มีวิธีการแบ่งประเภทตัวชี้วัด และมีการใช้คำศัพท์ที่แตกต่างไปจากมิติอื่นๆ โดยที่มิติสังคมนี้มีการแบ่งประเภทตัวชี้วัดออกเป็น 3 ประเภท คือ

(ก) ตัวชี้วัดทั่วไป หมายถึงตัวชี้วัดที่มีคุณสมบัติสามารถใช้เป็นตัวบ่งชี้ บ่งบอกถึงลักษณะหรือสถานะโดยทั่วไปของชุมชนหรือสังคมนั้นๆ ได้ เช่น ตัวชี้วัดด้านรายได้ ตัวชี้วัดด้านเศรษฐกิจ ตัวชี้วัดด้านสุขภาพ ตัวชี้วัดด้านอาชีพ คุณภาพชีวิต ตลอดจนตัวชี้วัดทั่วไปในระดับโครงการ/กิจกรรม ตัวชี้วัดทั่วไปนี้อาจจะเทียบได้กับตัวชี้วัดผลสำเร็จหรือตัวชี้วัดกระบวนการ (product/process indicator) ในหัวข้อ (4.1) ที่กล่าวมา อย่างไรก็ตาม ตัวชี้วัดทั่วไปนี้ยังไม่ใช่ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางสังคม

ตัวอย่างของตัวชี้วัดทั่วไปในโครงการสวัสดิการชุมชนแม่กลองเปรียบเทียบช่วงก่อน-หลังทำโครงการ

ตาราง การเปรียบเทียบการจัดทำฐานข้อมูลสมาชิก ก่อนและหลังการดำเนินการวิจัย

ประเด็น	ก่อน	หลัง
การจัดทำฐานข้อมูลสมาชิก	มีการจัดทำแต่ยังไม่สมบูรณ์ ไม่มีการจัดเข้าระบบฐานข้อมูล และข้อมูลไม่เป็นปัจจุบัน	จัดทำแล้วในระบบ excel และ Data studio และมีการปรับให้เป็นปัจจุบันทุกเดือน
การจัดกลุ่มตามประเภทสมาชิก	มีการจัดทำแต่ยังไม่สมบูรณ์ ขาดการจัดและจำแนกกลุ่มอย่างเป็นระบบ ซึ่งไม่สอดคล้องกับการใช้งานจริง	
การจัดกลุ่มตามช่วงวัยของสมาชิก	ไม่เคยมีการจัดทำ	
การคัดแยกรายชื่อสมาชิกที่พ้นสภาพ	มีการจัดทำเข้าระบบ แต่อยู่ในระยะแรกเริ่ม และข้อมูลไม่เป็นปัจจุบัน	

ประเด็น	ก่อน	หลัง
การจัดทำข้อมูลสมาชิกที่ได้รับสวัสดิการประเภทต่างๆ	ไม่มีการจัดทำ มีเพียงการจัดบันทึกการใช้จ่ายเท่านั้น	
การเก็บรวบรวมข้อมูลสภาพความเป็นอยู่ของสมาชิกรายบุคคล • วิธีชีวิตและความเป็นอยู่ • การประกอบอาชีพ • สุขภาพและโรคประจำตัว	ไม่เคยมีการจัดทำ	จัดทำแล้วในระบบ excel และ Data studio และอยู่ในช่วงการพัฒนา
การสื่อสารข้อมูลสมาชิกผ่านระบบสารสนเทศเพื่อการเผยแพร่สู่สาธารณะ	ไม่เคยมีการจัดทำ	ดำเนินการแล้วในระบบ Data Studio และ Website ของกองทุน

(ข) **ตัวชี้วัดเพื่อลดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม** หมายถึงตัวชี้วัดที่มีคุณสมบัติสามารถใช้เป็นตัวบ่งชี้ บ่งบอกถึงลักษณะหรือสถานะด้านความเหลื่อมล้ำที่ปรากฏจากการรวมกลุ่ม การดำเนินร่วมกัน การปฏิบัติตามกฎกติกาของกลุ่ม องค์กร ตลอดจนจารีตประเพณีต่างๆ ของชุมชนหรือสังคม (ตามองค์ประกอบ 4-5 ส่วนย่อยของ “ความเป็นสังคม” ที่ได้กล่าวเอาไว้ในคำนิยามของ “สังคม”) โดยมีคุณลักษณะในการบ่งชี้ความเหลื่อมล้ำใน 3 ขอบข่าย (dimension) ได้แก่ 1) **ครอบคลุม** 2) **เข้าถึง** 3) **พึงได้/พึงมี**

ตัวอย่างเช่นตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านสังคมใน 2 โครงการตัวอย่าง

ตาราง ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคมจากทั้ง 2 โหนด

ประเด็น	โครงการลดความเหลื่อมล้ำทางสังคมด้วยกลไกการจัดสวัสดิการชุมชน (โหนดแม่ลอม)	โครงการพัฒนาศักยภาพหมอพื้นบ้านสู่การพัฒนาระบบการแพทย์พื้นบ้าน (โหนดชัยภูมิ)
ครอบคลุม	ความครอบคลุมในการจัดสวัสดิการที่สอดคล้องกับสมาชิกกองทุนฯ	ร้อยละของหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้าน
	ร้อยละของสมาชิกที่รับทราบภาระหน้าที่และความรับผิดชอบของกองทุนฯ	ร้อยละของหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้านที่สามารถรักษาโรคอย่างน้อย 1 โรค (จาก 3 โรค ได้แก่ ความสวยงาม เบาหวาน ไม่เกรน)
	ร้อยละของสมาชิกที่เพิ่มขึ้นของกองทุนสวัสดิการชุมชนเทียบจากปีล่าสุด (ภาพรวมทั้งหมด)	ร้อยละของหมอพื้นบ้านที่มีคู่มือจากกาตรวจหาจากแพทย์แผนไทย (คู่มือคือตัวรับยาปลอดภัยหมดพื้นบ้าน)
	ร้อยละของคณบดีในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุน สวัสดิการชุมชน	ค่าเฉลี่ยของจำนวนช่องทางบริการประชาชนพื้นที่ทำให้ประชาชนสามารถเข้าถึงหมอพื้นบ้าน (เฉลี่ยต่อ 1 หมู่บ้าน)
	ร้อยละของผู้สูงอายุในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุน สวัสดิการชุมชน	
	ร้อยละของเด็กและเยาวชนในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน	
พึงมี	ร้อยละของสมาชิกที่รับทราบภาระหน้าที่และความรับผิดชอบต่อกองทุนฯ	ร้อยละของหมอพื้นบ้านที่ยื่นเอกสารการขึ้นทะเบียน
	ร้อยละการประชุมของคณะกรรมการกองทุนฯ และภาคีเครือข่ายหน่วยงานภาครัฐและเอกชนที่มีวาระเกี่ยวกับความเหลื่อมล้ำมิติสังคม (การเพิ่มจำนวนสมาชิก/คนที่มีสิทธิในการเข้าถึงบริการ/เพิ่มการเข้าถึงบริการของคนที่มีสิทธิอยู่แล้ว/สร้างการรับรู้มากขึ้น)	

จากตารางทั้ง 2 ตารางที่แสดงมาจะแสดงให้เห็นความแตกต่างและการเพิ่มมูลค่าจากประเภทตัวชี้วัดทั่วไป ให้ยกระดับขึ้นมาเป็น **ประเภทตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางสังคม** เช่น

ตัวชี้วัดเรื่อง “มีการจัดทำฐานข้อมูลสมาชิกของกองทุน” นี้จะเป็น **ตัวชี้วัดทั่วไป** (ที่เน้นผลลัพธ์จากการดำเนินโครงการ) แต่หากจะยกระดับจากตัวชี้วัดแบบทั่วไปให้ขึ้นมาเป็น **ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ** ทีมวิจัยจะต้องใส่มูลค่าเพิ่มด้วยการจัดการข้อมูลให้มากขึ้น เช่น

- นำข้อมูลจำนวนสมาชิกไปเทียบกับข้อมูลประชากรทั้งหมดในพื้นที่
- วิเคราะห์ภูมิหลังของสมาชิกว่าอยู่ในกลุ่มรายได้กลุ่มใด
- วิเคราะห์ว่ากลุ่มคนที่ไม่ได้เป็นสมาชิกอยู่ในกลุ่มรายได้กลุ่มใด เป็นต้น

ผลลัพธ์การลดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม

ตัวชี้วัด	ผลการดำเนินงาน
ประเด็น “เข้าถึง”	
ร้อยละของสมาชิกที่เพิ่มขึ้นของกองทุนสวัสดิการชุมชนเทียบกับปีล่าสุด (ภาพรวมทั้งหมด)	สมาชิกกองทุนฯ ปี 2564 เพิ่มขึ้นร้อยละ 14.43 เทียบจากปี 2563
ร้อยละของคนยากจนในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน	คนยากจนในตำบลร้อยละ 60.95 ที่เป็นสมาชิกกองทุนฯ
ร้อยละของคนพิการในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน	คนพิการในตำบลร้อยละ 58.24 ที่เป็นสมาชิกกองทุนฯ
ร้อยละของผู้สูงอายุในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน	ผู้สูงอายุในตำบลร้อยละ 62.78 ที่เป็นสมาชิกกองทุนฯ
ร้อยละของเด็กและเยาวชนในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน	เด็กและเยาวชนในตำบลร้อยละ 10.78 ที่เป็นสมาชิกกองทุนฯ
ร้อยละของสมาชิกที่รับทราบภาระหน้าที่และความรับผิดชอบของกองทุนฯ	ร้อยละ 76.34 ของสมาชิกที่รับทราบภาระหน้าที่และความรับผิดชอบของกองทุนฯ

(ค) **ตัวชี้วัดกลาง** (สำหรับคำศัพท์นี้ มิติสังคมใช้ในความหมายที่แตกต่างไปจากมิติอื่นๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วหัวข้อ (4.1) ซึ่งหมายถึงตัวชี้วัดที่ใช้ร่วมกันได้ในหลายๆ โครงการย่อย หรือที่เรียกว่า “ตัวชี้วัดร่วม”)

ในที่นี้ หมายถึงตัวชี้วัดที่มีคุณสมบัติสามารถใช้เป็นตัวบ่งชี้บ่งบอกถึงลักษณะหรือสถานะด้านความเหลื่อมล้ำของสังคม รวมถึงความเป็นตัวแทนความเหลื่อมล้ำในมิติต่างๆ (เช่น เศรษฐกิจ การเมือง การศึกษา วัฒนธรรม) หรืออาจกล่าวได้ว่า ตัวชี้วัดกลางนั้นสามารถอ้างอิงเพื่อลดความเหลื่อมล้ำในมิติอื่นๆ ได้ด้วย (ใช้วัดความเหลื่อมล้ำในมิติอื่นๆ ได้ด้วย) หรืออาจกล่าวได้ว่า 1 ตัวชี้วัดสามารถวัดความเหลื่อมล้ำได้ในหลายมิติ

ใน 2 โครงการย่อยที่สังกัดมิติสังคมนี้ ตัวชี้วัดที่นอกจากจะใช้วัดความเหลื่อมล้ำทางสังคมได้แล้ว ก็ยังสามารถวัดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจได้ด้วย ดังตัวอย่าง

ตารางที่ 7 ความสอดคล้องของตัวชี้วัดมิติสังคมและเศรษฐกิจของโหนดแม่กลอง

ประเด็นความเหลื่อมล้ำมิติเศรษฐกิจ	แนวทางการลดความเหลื่อมล้ำมิติเศรษฐกิจ	ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม	แนวทางการลดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม
คนในชุมชนเข้าถึงสวัสดิการชุมชนอย่างทั่วถึง	• การเพิ่มสมาชิกกองทุนสวัสดิการชุมชนตำบลแม่กลอง • การสื่อสารประชาสัมพันธ์ให้คนในชุมชนเข้าถึงสวัสดิการ	• ร้อยละของคนยากจนในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน • ร้อยละของคนพิการในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน • ร้อยละของผู้สูงอายุในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน	การสำรวจและจัดทำฐานข้อมูลคนยากจน/คนพิการ/ผู้สูงอายุ/เด็กและเยาวชนในตำบลทั้งหมดและคนยากจนที่เป็นสมาชิกกองทุน

ประเด็นความเหลื่อมล้ำมิติเศรษฐกิจ	แนวทางการลดความเหลื่อมล้ำมิติเศรษฐกิจ	ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม	แนวทางการลดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม
		- ร้อยละของเด็กและเยาวชนในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน - ร้อยละของสมาชิกที่เพิ่มขึ้นของกองทุนสวัสดิการชุมชนเทียบกับปีล่าสุด (ภาพรวมทั้งหมด)	
	- การจัดทำระบบข้อมูลเจ็บป่วยของสมาชิกกองทุน - การจัดทำระบบฐานข้อมูลที่น่าไปสู่การวางแผนการจัดสวัสดิการ	ความครอบคลุมในการจัดสวัสดิการที่สอดคล้องกับสมาชิกกองทุนฯ	

ตารางที่ 8 ความสอดคล้องของตัวชี้วัดมิติสังคมและมิติอื่นๆ ของโหนดชัยภูมิ

ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม	การลดความเหลื่อมล้ำในมิติอื่นๆ
ร้อยละของหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้าน	มิติเศรษฐกิจ – การจัดทำฐานข้อมูลหมอพื้นบ้านในแต่ละหมู่บ้าน เพื่อวางแผนการพัฒนาศักยภาพหมอพื้นบ้านในอนาคต และเป็นการสร้างอาชีพเสริมให้กับชุมชน มิติการเมือง – เกิดเครือข่ายแลกเปลี่ยนเรียนรู้หมอพื้นบ้าน
ค่าเฉลี่ยของจำนวนช่องทาง การประชาสัมพันธ์ที่ทำให้ประชาชนสามารถเข้าถึงหมอพื้นบ้าน (เฉลี่ยต่อ 1 หมู่บ้าน)	มิติเศรษฐกิจ – ช่วยให้คนในชุมชนมีการเข้าถึงหมอพื้นบ้านได้เพิ่มขึ้น มิติสิ่งแวดล้อม – สื่อประชาสัมพันธ์ที่เผยแพร่ออกไปแสดงให้เห็นถึงวิถีหมอพื้นบ้านที่อาศัยอยู่กับสภาพแวดล้อมท้องถิ่น นำไปสู่การอนุรักษ์ทรัพยากรท้องถิ่นไว้เพื่อนำไปสู่การสร้างรายได้

(1) การเช็กสถานะของตัวชี้วัดทั้ง 3 ประเภท หลังจากได้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางสังคม (ระดับ item) ทั้ง 2 โครงการได้นำเอาตัวชี้วัดแต่ละตัวมาตรวจเช็กสถานะว่าเป็นตัวชี้วัดประเภทใดบ้าง (ก/ข/ค) โดยที่ 1 ตัวชี้วัดสามารถจะมีได้ตั้งแต่สังกัด 1 ประเภท 2 ประเภท หรืออยู่ในทั้ง 3 ประเภทเลย ตามภาพ

ตารางที่ 9 ประเภทตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคมของพื้นที่ไหนดแม่มากลอง

ตัวชี้วัด	ขอบข่ายความเหลื่อมล้ำ			ประเภทตัวชี้วัด			หมายเหตุ
	ครอบคลุม	เข้าถึง	พึงได้	ทั่วไ	สังคม	กลาง	
ร้อยละของสมาชิกที่เพิ่มขึ้นของกองทุนสวัสดิการชุมชนเทียบกับปีล่าสุด (ภาพรวมทั้งหมด)		✓		✓	✓	✓	สามารถพิจารณาร่วมกับมิติเศรษฐกิจได้
ร้อยละของคนยากจนในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน		✓		✓	✓	✓	
ร้อยละของคนพิการในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน		✓			✓	✓	
ร้อยละของผู้สูงอายุในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน		✓			✓	✓	
ร้อยละของเด็กและเยาวชนในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน		✓			✓	✓	

ตัวชี้วัด	ขอบข่ายความเหลื่อมล้ำ			ประเภทตัวชี้วัด			หมายเหตุ
	ครอบคลุม	เข้าถึง	พึงได้	ทั่วไพบ	สังคม	กลาง	
ร้อยละของสมาชิกที่รับทราบภาระหน้าที่และความรับผิดชอบของกองทุนฯ	✓	✓			✓		
ความครอบคลุมในการจัดสวัสดิการที่สอดคล้องกับสมาชิกกองทุนฯ	✓			✓	✓	✓	สามารถพิจารณาร่วมกับมิติเศรษฐกิจได้
ร้อยละการประชุมของคณะกรรมการกองทุนฯ และภาคีเครือข่ายหน่วยงานภาครัฐและเอกชนที่มีวาระเกี่ยวกับความเหลื่อมล้ำมิติสังคม (การเพิ่มจำนวนสมาชิก/คนที่มีสิทธิในการเข้าถึงบริการ/เพิ่มการเข้าถึงบริการของคนที่มีสิทธิอยู่แล้ว/สร้างการรับรู้มากขึ้น)			✓	✓	✓		

ตารางที่ 10 ประเภทตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคมของพื้นที่โหนดชัยภูมิ

ตัวชี้วัด	ขอบข่ายความเหลื่อมล้ำ			ประเภทตัวชี้วัด			หมายเหตุ
	ครอบคลุม	เข้าถึง	พึงได้	ทั่วไประหว่าง	สังคม	กลาง	
ร้อยละของหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้าน	✓			✓	✓	✓	
ร้อยละของหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้านที่สามารถรักษาโรคอย่างน้อย 1 โรค (จาก 3 โรค ได้แก่ ความสวยงาม เบาทาน ไมเกรน)	✓				✓		
ร้อยละของหมอพื้นบ้านที่มีคู่มือจากการตรวจทานจากแพทย์แผนไทย (คู่มือคือตำรายาปลอดภัยคู่มือหมอพื้นบ้าน)		✓			✓		
ค่าเฉลี่ยของจำนวนช่องทางการประชาสัมพันธ์ที่ทำให้ประชาชนสามารถเข้าถึงหมอพื้นบ้าน (เฉลี่ยต่อ 1 หมู่บ้าน)		✓		✓	✓	✓	
ร้อยละของหมอพื้นบ้านที่ยื่นเอกสารการขึ้นทะเบียน			✓	✓	✓		

5

ขั้นตอนและกระบวนการทำงาน

สำหรับขั้นตอนและกระบวนการทำงานในมิติความเหลื่อมล้ำด้านสังคมนี้ ก็คงมีลักษณะร่วมหลักๆ เช่นเดียวกับภาพรวมของกระบวนการทำงานของทุกมิติดังที่ได้กล่าวมาแล้ว โดยอาจจะมีการเพิ่มเติมให้ความสำคัญกับบางขั้นตอน หรือในทางกลับกันก็อาจจะลดทอนรายละเอียดบางอย่างในบางขั้นตอน ทั้งนี้เพื่อตัดแต่งรูปของกระบวนการให้เข้ากับเนื้อหาของประเด็นที่ศึกษา

ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่า เนื่องจากการฟอร์มทีมนักวิชาการในมิติสังคมนี้ ดำเนินการที่หลังเมื่อมิติเศรษฐกิจและมิติการเมืองได้เดินทางล่วงหน้าไปก่อนแล้ว และเนื่องจากในชุดโครงการบริหารฯ นี้มีทีมประสานกลาง (ทีม ODU) ที่ทำหน้าที่ประสาน midfield ที่ประสานการทำงานระหว่าง 7 มิติ ทั้งในรูปแบบที่เป็นทางการ เช่น การจัดประชุมร่วมของทีมนักวิชาการ 7 มิติ หรือรูปแบบที่ไม่เป็นทางการแต่ผ่านตัวบุคคล เช่น ตัวแทนทีม ODU ที่เข้าร่วมประชุมในมิติต่างๆ ก็จะทำหน้าที่เป็นพาหนะนำบทเรียนจากมิติต่างๆ ไปแลกเปลี่ยนกัน ดังนั้น ทีมคณะทำงานในมิติสังคมนี้จึงได้เรียนรู้บทเรียนหลายอย่างจากรุ่นพี่ทีมอื่นๆ เช่น เรื่องการจัดจำแนกประเภทของตัวชี้วัดในชุดโครงการฯ นี้

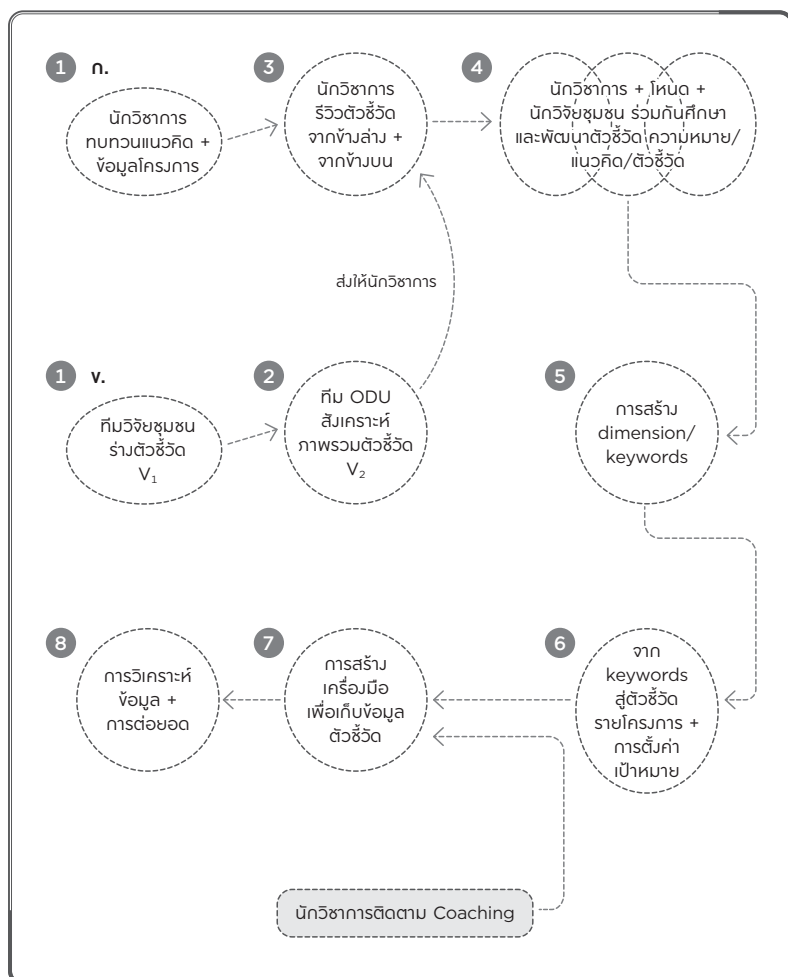
ในทางกลับกัน นอกจากจะเป็นฝ่ายรับความรู้จากทีมมิติอื่นๆ มาแล้ว เมื่อคณะทำงานมิติสังคมได้มีบทเรียนใหม่ๆ ของตนเองบ้าง เช่น ชุดความรู้เรื่องการตั้งค่าเป้าหมายที่ละเอียดและชัดเจน ก็ได้มีการถ่ายทอดบทเรียนดังกล่าวให้แก่คณะทำงานในมิติอื่นๆ เช่นกัน

โดยภาพรวมแล้ว คณะทำงานมิติความเหลื่อมล้ำทางสังคมยังคงรักษาลีลากระบวนการของการทำงานแบบ “กระบวนการไขว้สลับ” (Switching) โดยเริ่มต้นจากข้างล่าง (ข้อมูลและความรู้เรื่องตัวชี้วัดจากโครงการวิจัยในสังกัด) มาก่อน แล้วเสริมเพิ่มเติมจากข้างบนเมื่อพบ “ช่องโหว่” (gap) อยู่เป็นระยะ นี่จึงเป็นการเสริมเพิ่มเติมแบบ “เติมตรงที่เคยขาดอย่างพอเหมาะพอดี” แต่ในเวลาเดียวกัน ด้วยลักษณะเฉพาะของมิติ “สังคม” ที่ได้กล่าวแล้ว

คณะทำงานชุดนี้จึงได้สร้างสรรค์กลยุทธ์เฉพาะตัว เช่น กลยุทธ์การใช้ keywords เพื่อให้เหมาะสมกับเนื้อหาที่ศึกษา

ขั้นตอนหลักๆ ของกระบวนการทำงานเพื่อการสร้าง การพัฒนา และ การใช้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางสังคมจะมีประมาณนี้

ขั้นตอนและกระบวนการทำงานของมิติความเหลื่อมล้ำด้านสังคม

ขั้นตอนที่ 1: การเตรียมตัวจากทั้ง 2 ฝ่าย

ในขั้นตอนที่ 1 นี้ เป็นการเตรียมตัวทั้ง 2 ฝ่าย คือทีมนักวิชาการประจำมิติสังคม และทีมโหนด-นักวิจัยชุมชนใน 2 โครงการตัวอย่าง โดยการเตรียมตัวนั้น ก็จะเป็นการสำรวจทั้งต้นทุนและช่องโหว่ (gap) ของทั้ง 2 ฝ่าย

(1) ก. ทีมนักวิชาการประจำมิติ ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ต้นทุนหน้าด่านสำคัญของทีมนักวิชาการประจำมิติสังคมก็คือการมีความรู้ความเข้าใจประสบการณ์การวิจัย รวมทั้งความสนใจที่จะเข้าร่วมงานในชุดโครงการฯ ครั้งนี้ ทั้งพร้อมที่จะมาเรียนรู้ร่วมกันกับคนทำงานในพื้นที่ตามแนวทางของชุดโครงการบริหารฯ ส่วนในด้านข้อจำกัดนั้นก็คือ ครั้งนี้เป็นประสบการณ์ครั้งแรกที่ทีมนักวิชาการมิตินี้มาทำงานร่วมกับนักวิจัย CBR โดยอาจจะยังไม่เข้าใจแนวคิดและวิธีการของ CBR มากนัก ดังนั้น ทีมประสานงานกลาง (ทีม ODU) จึงได้มีการสรุปหลักการและวิธีการทำงานวิจัย CBR ให้ทีมนักวิชาการได้รับรู้เป็นเบื้องต้น รวมทั้งการให้ข้อมูลพื้นฐานของ 2 โครงการในสังกัด

(1) ข. ทีมโหนด-นักวิจัยชุมชน เนื่องจากทีมประสานงานกลางได้มีการฝึกอบรมเพื่อติดตั้งความรู้เรื่องเครื่องมือใหม่ที่จะนำมาใช้ในการสร้างตัวชี้วัด คือ Log Frame และ Outcome Mapping ให้แก่ทีมโหนด-นักวิจัยชุมชน ทั้ง 25 โครงการ หลังจากนั้นก็ได้มอบหมายใบบางให้โหนด-นักวิจัยชุมชนนำไปใช้สังเคราะห์ข้อมูลในโครงการของตนเอง พร้อมทั้งร่างตัวชี้วัดออกมา ซึ่งถือว่าเป็นตัวชี้วัด Version 1 ดังตัวอย่างร่างตัวชี้วัดร่างแรกของ 2 โครงการในมิติสังคมนี้

ตัวชี้วัดโครงการสวัสดิการแม่กลอง Version 1

ระยะเวลา	ผลระดับต่างๆ	ตัวชี้วัด	หลักฐานที่ยืนยัน	Partner (รายละเอียดจากตาราง Actors)
Outcome 3 ระยะยาว (Longer-term Outcome)	4. เพิ่มอำนาจต่อรองในการเข้าถึงทรัพยากร/งบประมาณสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐ-เอกชน 4.1 มีข้อมูลที่เป็นระบบและตรวจสอบได้ 4.2 สื่อสารข้อมูลให้หน่วยงานรับทราบได้ 4.3 เกิดการสนับสนุนงบประมาณดำเนินงานอย่างมีส่วนร่วมกับภาครัฐ/หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง 4.4 คณะกรรมการ/แกนนำกลุ่มมีบทบาทในการดำเนินงานร่วมกับหน่วยงาน	1. หน่วยงานภาครัฐ-เอกชนที่เกี่ยวข้องให้การสนับสนุนทรัพยากรในการดำเนินกิจกรรมของกองทุน 2. กองทุนฯ มีช่องทางในการดึงทรัพยากรจากภายนอกที่หลากหลาย 3. จำนวนทรัพยากรที่กลุ่มได้รับเพิ่มขึ้น 4. จำนวนสมาชิกกลุ่มที่ได้รับทรัพยากร 5. การเผยแพร่/สื่อสารผลการดำเนินงาน	1. จำนวนงบประมาณที่ได้รับ การสนับสนุน 2. จำนวนสมาชิกที่ได้รับทรัพยากร 3. มีการสื่อสารผลการดำเนินงานของกองทุนทางสื่อหลากหลายช่องทาง 4. มีการสรุปบทเรียนจากการดำเนินงานจากแหล่งทุนต่างๆ	1. พอช. 2. เทศบาลตำบลแม่กลอง 3. พมจ. 4. ภาคเอกชน/ภาคธุรกิจ ในจังหวัด

ระยะเวลา	ประเด็นต่างๆ	ตัวชี้วัด	หลักฐานที่ยืนยัน	Partner (รายละเอียดจากตาราง Actors)
3. กองทุนสวัสดิการมีการบริหารจัดการที่เป็นระบบ/ยั่งยืน	3.1 คณะกรรมการฯ มีศักยภาพในการบริหารจัดการ	1. กองทุนมีรายรับ-รายจ่ายที่สมดุล	1. ข้อมูลกองทุนที่มีการอัปเดต	1. แกนนำของกองทุนแต่ละชุมชน
3.2 สมาชิกกองทุนฯ เข้าใจระเบียบกติกาและปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด	3.2 สมาชิกกองทุนฯ เข้าใจปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด	2. จำนวนสมาชิกเพิ่มขึ้น และมี	2. ระบบเอกสาร/สรุปรายงานการประชุม	2. สมาชิกกองทุน
3.3 มีการจัดระบบข้อมูลและระบบเอกสารที่เป็นปัจจุบัน	3.3 มีการจัดระบบข้อมูลและระบบเอกสารที่เป็นปัจจุบัน	3. มีระบบการจัดการ/เอกสาร	3. คณะกรรมการรุ่น 2 และ	3. ผู้ต้อยโอกาส/ผู้สูงอายุ/คนพิการ/เด็กและเยาวชน/คนในชุมชนตำบลแม่กลอง
3.4 มีสวัสดิการที่ครอบคลุมทุกกลุ่มเป้าหมาย	3.4 มีสวัสดิการที่ครอบคลุมทุกกลุ่มเป้าหมาย	4. มีสวัสดิการที่ครอบคลุมทุกมิติ	4. มีสื่อ และสื่อสารแนวคิดและการกองทุนได้	4. พอช.
3.5 เกิดคณะกรรมการรุ่น 2 และความเข้าใจการดำเนินงาน	3.5 เกิดคณะกรรมการรุ่น 2 และความเข้าใจการดำเนินงาน	5. จำนวนคณะกรรมการที่มีทักษะการบริหารจัดการ	5. และผลการดำเนินงานของกองทุนให้กับสมาชิก/คนในชุมชน	5. เทศบาลตำบลแม่กลอง
3.6 เกิดการสื่อสารอย่างทั่วถึงและเท่าเทียม	3.6 เกิดการสื่อสารอย่างทั่วถึงและเท่าเทียม	6. จำนวนสมาชิกและคนในชุมชนที่มีต่อกองทุนในเวที	6. การปรับปรุงระเบียบของกองทุน	6. พมจ.
		7. การสอบถามความพึงพอใจของสมาชิกและคนในชุมชน	7. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องสนับสนุนงบประมาณกองทุน	7. ธกส.
			8. การรับรู้เรื่องแนวคิดและการดำเนินงานของคนในชุมชน (สัมภาษณ์/สอบถาม)	8. ออมสิน

ตัวชี้วัด โครงการสมมุติพรพื้นบ้าน ชัยภูมิ Version 1

OUTCOMES (OC)/ OUTPUT (OP)	ตัวชี้วัด	หลักฐานยืนยัน	Partners
OC1 เกิดการรวบรวมข้อมูลที่จะนำไปสู่การวิเคราะห์ปัญหาพร้อมกัน OP1 เกิดการรวบรวมข้อมูลสาเหตุที่ทำให้เกษตรกรกลับมามีชีวิตที่ดี สถานการณ์ปัญหาภายใต้ รายงานผลกระทบสุขภาพต่อเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม	ผลลัพธ์ (ของ) 1. ข้อมูลของกลุ่มเสี่ยงที่เป็นกลุ่มเป้าหมายหลัก 210 คน (มาจากหมู่บ้านละ 10 คน จาก 21 หมู่บ้าน จากกลุ่มเสี่ยงทั้งหมดในตำบล 806 คน)ข้อมูลด้านรายได้ รายงาน รายจ่ายที่เกี่ยวข้องกับสุขภาพ จำนวนวันทำงาน (เป็นข้อมูลต่อเดือน) สาเหตุที่เกษตรกรกลับมาเสียชีวิต (เช่น อาหารที่ทาน พฤติกรรมการใช้อุปกรณ์พ่นยา วิธีการใช้สมุนไพร ที่อยู่อาศัยอยู่ใกล้แปลงเคมีซึ่งได้รับกลิ่น อื่นๆ) ผู้ดูแลในครอบครัว ผลกระทบด้านสุขภาพต่อสังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม	1.1 รายชื่อกลุ่มเสี่ยงที่เป็นเป้าหมายหลัก 1.2 รายชื่อกลุ่มเสี่ยงเป้าหมายหลัก และมีความเสี่ยงซ้ำ 1.3 ผลการตรวจเลือดในปีที่ผ่านมา ย้อนหลัง 3 ปี 1.4 บันทึกการสัมภาษณ์กลุ่มเสี่ยงเป้าหมายหลักและเสี่ยงซ้ำ และตารางสรุปข้อมูล 1.5 ภาพถ่ายปัญหาสุขภาพของกลุ่มเสี่ยงเป้าหมายหลักและเสี่ยงซ้ำ	• อสม. • รพ.สต. • เกษตรกรแผนไทย • หมอพื้นบ้าน • สสจ. (ฝ่ายการแพทย์แผนไทย) • เทศบาลตำบล • เครือข่ายสมมุติพรชัยภูมิ • โรงเรียน • กลุ่มเสี่ยง
OP2 เกิดการรวบรวมตำรายาและสิ่งคายาศาสนาภูมิปัญญาสมุนไพรที่ช่วยลดสารเคมีในกระบวนผลิตแผนงานของโรงงานน้ำตาล เทศบาล และเกษตรอำเภอ ต่อการลดอ้อยปลอดภัย	2. ชุดความรู้เกี่ยวกับผลกระทบจากกรณีสารเคมีในเลือดต่อสุขภาพ สรรพคุณ วิธีการใช้ ข้อควรระวัง เกี่ยวกับสมุนไพร/ผักพื้นบ้าน ที่ใช้ลดสารเคมี อย่างน้อย 5 ชนิด ตลอดจนพฤติกรรมสุขภาพ วิธีการแบบอื่นๆ ที่ช่วยลดสารเคมีในเลือด จำนวน 1 ชุดความรู้	1.1 บันทึกกิจกรรมการเก็บข้อมูลองค์ความรู้ภูมิปัญญาหมอพื้นบ้านตำบลบ้านแก่ง 1.2 บันทึกกิจกรรมเวทีสังคายนาตำรับยาสมุนไพรที่ใช้ลดสารเคมีในกระแสเลือด 1.3 บันทึกการสัมภาษณ์แพทย์แผนไทย สสจ. เกษตรอำเภอ นายจ้าง	• อสม.-รพ.สต. • เกษตรกรแผนไทย • หมอพื้นบ้าน • สสจ. (ฝ่ายการแพทย์แผนไทย) • เครือข่ายสมมุติพรชัยภูมิ • เทศบาลตำบล • เกษตรอำเภอ • นายจ้างผู้ปลูกอ้อย • โรงเรียน-กลุ่มเสี่ยง

ขั้นตอนที่ 2: การรวมตัวชี้วัด V_1 จาก 2 โครงการให้เป็นชุดเดียวกัน

จากตัวชี้วัดมิติสังคมจากโครงการย่อย 2 โครงการใน Version 1 ที่มีประสานงานกลางได้นำมารวบรวมและจัดหมวดหมู่ให้เป็นตัวชี้วัดชุดเดียวกัน พร้อมกับได้เพิ่มเติมตัวอย่างจากงานวิจัยตัวชี้วัดด้านสังคมจากที่อื่นๆ มาเสริมความสมบูรณ์ เป็นตัวชี้วัด Version 2 และจัดส่งตัวชี้วัด Version 2 นี้ให้ทีมนักวิชาการได้รื้อวิถึต้นทุ่นเรื่องตัวชี้วัดด้านสังคมของทีมวิจัยชุมชน

(ร่าง) revised ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านสังคม จากการบ้าน
LF-OM (27 เม.ย. 2563) (จากล้งนั้บบ) 7 พ.ค. 2563 version 2

ตัวเอนคั้ข้อมูลจากบบลล้งนั้บบ จากงานวิจัย 3 ชั้ของ สกว.

1. อำไฟรตั้ณ อักขรพรรหม 2560 (สวัสดีกรผู้สูงอายู)
 2. สมศักดี อมรสิริพพศั 2560 (สวัสดีการผู้สูงอายูที่เป้นรรงงานนอกระบบ)
 3. ธีระ สันเดชาธั้ณ 2561 (สร้งตัวชี้วัดความเป็นธรรมาทางสังคม)
- แหล้งข้อมูล** จากการบ้าน LF&OM โหนด 3 โหนด (อยุธยา แม่กลอยชัฎภูมิ)

ก. การเข้าถั้

1. คนในชุมชนทุกลลุ่มเข้าถั้สวัสดีการอย่างถั่วถั้ง ถ่าเาถั้ยมแลละเป้นธรรมา (**ป้งจั้ยสั้ สุภภาพ การศั้กษา สั้กธั้ประโยชน์ต้งต้งการมั้งานถ่า นั้บทนาการ วัฒนธรรม อูปรณั้พิเศษ ฯลฯ**)
 2. ความพั้งพอใจของผู้รับบริการต่อระบบสวัสดีการ
 3. คุณภาพชั้วิตของผู้ได้รับบริการถั้ชั้
- 3.1 การเข้าถั้ระบบข้อมูลถั่วสารเรื่อกสวัสดีการต้งต้ง**
3.2 การเข้าถั้ความรู้ถั้เกี่ยวกับการดูแลสุขภาพ การจั้ดการ
ด้านเศรษฐกั้จของต่นเอง ความปลอดภัยในชั้วิต

ว. ลักษณะสวัสดิการ

4. มี**ประเภทสวัสดิการที่หลากหลาย**เพื่อตอบสนอง **ความต้องการพื้นฐาน** และความต้องการเฉพาะของ แต่ละกลุ่ม (ช่วยเงิน ตั้งโรงเรียน/ศูนย์เรียนรู้ บ้านพักกักขังสิทธิ ฯลฯ)
5. **เพิ่มประสิทธิผล** (effectiveness) ของระบบสวัสดิการ (เข้าเป้า/มีระบบบริหารจัดการที่ดี/คณะกรรมการเข้มแข็ง/ มีการใช้ข้อมูลในการจัดบริการ ฯลฯ)
6. **เพิ่มประสิทธิภาพ** (Efficiency) (ประหยัด รวดเร็ว ถูกคน สามารถระดมทรัพยากรจากภายนอก มีระบบสื่อสาร ทั้งภายในและภายนอกที่ดี ฯลฯ)
7. เป็นระบบสวัสดิการที่ชุมชน**พึ่งตนเองได้**และ**เป็นที่ยอมรับ** จากภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง
8. มีการสร้าง/**เพิ่มกลไกความร่วมมือ**ระหว่างชุมชน-ภาคี ที่เกี่ยวข้อง (เวที แผนงาน งบประมาณ สถานที่ Focal-person การทำ MOU **การจัดตั้งกองทุน** ฯลฯ)

ก. หน่วยงานรัฐ-ภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง

9. หน่วยงานรัฐ-ภาคส่วนที่เกี่ยวข้องเพิ่มสวัสดิการให้ชุมชน ได้มากขึ้น (เชิงปริมาณ)
- 10.1 หน่วยงานรัฐ-ภาคส่วนที่เกี่ยวข้องตอบสนองความต้องการ ด้านสวัสดิการของชุมชนได้ตรงความต้องการ ถูกคน ถูกเวลา (เชิงคุณภาพ)
- 10.2 **มีการจัดทำฐานข้อมูลผู้ที่ได้รับความเหลื่อมล้ำกลุ่มต่างๆ เช่น คนจน ผู้ด้อยโอกาส คนพิการ ผู้สูงอายุที่ยากจน แรงงานนอกระบบ เป็นต้น**
11. มีระบบการตรวจสอบและติดตามผลในทุกขั้นตอนของการ ให้สวัสดิการอย่างมีประสิทธิภาพ
12. มีกลไกความร่วมมือด้านสวัสดิการกับภาคประชาชน ที่ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ

13. มีระบบฐานข้อมูลและระบบบริหารจัดการที่เชื่อมโยงระหว่างหน่วยงานและมีการใช้ข้อมูลอย่างมีประสิทธิภาพ
14. มีกระบวนการและกลไกการพัฒนาระบบสวัสดิการ ระบบคุ้มครองทางสังคมตามความต้องการและความจำเป็นพิเศษของแต่ละกลุ่มเป้าหมาย
15. มีนโยบาย ยุทธศาสตร์ กลไกการดำเนินงานที่สอดคล้องกับพันธกรณีระหว่างประเทศ
16. มีการปรับเปลี่ยนกฎหมาย กฎระเบียบให้อำนวยความสะดวกให้สิทธิด้านสวัสดิการแบบถ้วนหน้า (เช่น การลดภาษีให้แก่ลูกหลานที่ทำประกันให้แก่ผู้สูงวัย การบังคับใช้กฎหมายประมวลรัษฎากรเรื่องผู้ที่ต้องเสียภาษีอย่างเข้มงวด)
17. มีการพัฒนาระบบการบริหารจัดการการให้สวัสดิการที่มีประสิทธิภาพ ไม่ซ้ำซ้อน หรือที่ไม่จำเป็นหรือบริการแก่ผู้ที่เป็นจริง (Self targeting)

อาจจะสรุปได้ว่า ในร่างตัวชี้วัด Version 2 นี้จะครอบคลุม 3 dimensions คือ

- หมวดที่ 1: เป็นเรื่องของการเข้าถึง โดยเน้นเรื่องสิทธิ เพราะเงินสวัสดิการของรัฐมาจากภาษีของประชาชน
- หมวดที่ 2: เป็นเรื่องลักษณะ/ประเภทของสวัสดิการ ที่จะเน้นความหลากหลาย การมีประสิทธิผลและประสิทธิภาพ
- หมวดที่ 3: เป็นเรื่องเกี่ยวกับหน่วยงานรัฐ-ภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง เนื่องจากในช่วงปี พ.ศ.2563 ที่ CBR เริ่มมารับโจทย์ขนาดใหญ่ คือเรื่องความเหลื่อมล้ำ ในกระบวนการทำงานจึงมีกระแสที่เน้นให้เพิ่มการทำงานกับภาคีให้มากขึ้นกว่าเดิม

ขั้นตอนที่ 3: นักวิชาการทบทวนข้อมูลทั้งจากข้างล่าง (คือตัวชี้วัด V.2)

และทบทวนจากวรรณกรรม/งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง (ข้อมูลจากข้างบน) เพื่อนำข้อมูลจากทั้ง 2 ทางมาประมวล และสร้างกรอบแนวคิดในระดับ dimension เพื่อพัฒนาตัวชี้วัดในลำดับต่อไป

โดยสรุป ข้อคิดเห็นของทีมนักวิชาการต่อร่างตัวชี้วัด Version 2 ของทีมทำงานพื้นที่จะมีประมาณนี้

(i) ร่างตัวชี้วัดที่ทีมพื้นที่จัดทำขึ้นมานั้น นับว่าเป็น “ตัวชี้วัดที่ดี” ในแง่ของ “การเป็นตัวชี้วัดแบบทั่วไป” คือวัดผลสำเร็จของการทำโครงการ หรือวัดกระบวนการมีส่วนร่วมที่ดี และอาจจะมีบางตัวชี้วัดที่เป็น “ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำแบบชัดๆ ตรงๆ” เช่น ตัวชี้วัดที่เกี่ยวกับ “การเข้าถึง” บางตัวชี้วัดที่เริ่มแต่ละๆ ประเด็นความเหลื่อมล้ำแบบอ้อมๆ เช่นเรื่องสิทธิ (ซึ่งเป็นเรื่อง “พึงมีพึงได้”) แต่สำหรับ dimension หรือ keywords เรื่อง “การครอบคลุม” นั้น ส่วนใหญ่ทีมพื้นที่ยังพูดถึง “กลุ่มเป้าหมายแบบรวมๆ” (เช่น สมาชิกกลุ่มกองทุน) ยังไม่ได้ใช้ “เกณฑ์เฉพาะด้านคุณลักษณะทางสังคมของกลุ่มเป้าหมาย” เช่น เป็นกลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มคนพิการ กลุ่มเด็กและเยาวชน มาแยกแยะ ทำให้ยากต่อการวัด dimension เรื่อง “การครอบคลุม”

(ii) ในบางโครงการ เช่น โครงการหมอบ้านจังหวัดชัยภูมิ การร่างตัวชี้วัดยังปะปนระหว่างความเหลื่อมล้ำที่เกิดขึ้นกับ “ผู้ให้บริการ” หรือ “ผู้รับบริการ”

อย่างไรก็ตาม การมีข้อมูลเรื่องตัวชี้วัดใน Version 2 นี้ก็ช่วยเป็นต้นทุนความรู้ของทีมนักวิชาการที่จะวางกรอบแนวคิด และกำหนด dimension/keywords ที่จะทำงานในขั้นตอนต่อไปได้อย่างดี

ขั้นตอนที่ 4: หลายวกรอบของการพัฒนารอบแนวคิดและ dimension/keywords ในขั้นตอนนี้จะเป็นจุดสตาร์ทของการทำงานร่วมกันอย่างใกล้ชิดระหว่างทั้ง 2 ฝ่าย โดยที่ทางทีมนักวิชาการได้มีข้อมูลเกี่ยวกับต้นทุนและช่องโหว่ในเรื่องตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางสังคมมาพอสมควรแล้วจากกระบวนการใน 3 ขั้นตอนที่ผ่านมา ดังนั้น ในขั้นตอนที่ 4 นี้ ทีมนักวิชาการประจำมิติจึงได้ออกแบบกิจกรรมการเสริมพลังความรู้ด้านต่างๆ ที่จำเป็นแต่ยังขาดหายไปในกลุ่มทีมโหนด-นักวิจัยชุมชน รวมทั้งได้ออกแบบให้มีกิจกรรมการฝึกปฏิบัติย่อยๆ เพื่อทดสอบการเรียนรู้ของทีมพื้นที่อยู่เป็นระยะ รวมทั้งมีการตั้งคำถามเจาะลึกลงไปในรายละเอียดของข้อมูลโครงการทั้ง 2 โครงการด้วย

โดยภาพรวมแล้ว เนื้อหากิจกรรมในขั้นตอนที่ 4 นี้ จะมีประมาณ 4-5 กิจกรรมดังนี้

ส่วนที่ 4.1: กิจกรรมการติดตั้งความเข้าใจเรื่องคำนิยามของ “สังคม” “ความเหลื่อมล้ำทางสังคม” “ทฤษฎีว่าด้วยความเหลื่อมล้ำทางสังคม” เพื่อปรับโฟกัส/มุมมองของคณะทำงานให้ไปในทิศทางเดียวกัน (ดูเนื้อหาในหัวข้อที่ 3: แนวคิดที่เกี่ยวข้อง)

ส่วนที่ 4.2: กิจกรรมการขยายม่านตาเรื่อง “ตัวชี้วัดทางสังคม” จากแหล่งเรียนรู้ต่างๆ ทั้งในระดับสากลและในประเทศ เช่น OECD IHDI เป็นต้น

ส่วนที่ 4.3: กิจกรรมการติดตั้งเครื่องมือการทำงานที่จำเป็นต่อการสร้างตัวชี้วัดทางสังคม เนื่องจากการสร้างตัวชี้วัดทางสังคมนั้นต้องวิ่งสลับไปมาระหว่างนามธรรมและรูปธรรม ดังนั้น ทีมนักวิชาการจึงได้นำเอาเครื่องมือ “Focus & Flare” ที่เป็นเครื่องมือช่วย “สรุปรวมส่วนประกอบย่อยให้รวมเข้ามา” (Focus) และ “กระจายสิ่งที่อยู่รวมให้แยกแยะออกไป” (Flare) เพื่อนำเครื่องมือเหล่านั้นมาใช้งาน เช่น การแยกแยะกลุ่มเป้าหมายให้ละเอียด แยกย่อยออกไป และหลังจากการติดตั้งความเข้าใจแล้ว ก็มีการลงมือทดลองปฏิบัติการใช้เครื่องมือ

ส่วนที่ 4.4: กิจกรรมการติดตั้งความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับเรื่อง key performance index (KPI) เพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับการสร้างตัวชี้วัดระดับ item ต่อไป

KPI Dictionary

ตัวชี้วัด KPIS บางครั้งเป็นคำสั้นๆ อาจทำให้เข้าใจตรงกันได้ยาก ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีหมายเหตุอธิบายรายละเอียดเพิ่มเติม หรืออาจเรียกว่า **พจนานุกรม KPIS** ประกอบด้วยเพื่อให้คนอ่านได้เข้าใจมากขึ้น ประกอบด้วย

- ชื่อ KPI
- สูตรการคำนวณ/วิธีคิด
- ข้อมูลมีอยู่แล้วหรือไม่
- ผู้รับผิดชอบกำหนด KPI

- คำจำกัดความของ KPI
- เจ้าของ KPI
- แหล่งที่มาของข้อมูล

- เป้าหมาย/วัตถุประสงค์ของ KPI
- ความถี่ในการ Update
- หน่วยวัด

ส่วนที่ 4.5: การรับฟังข้อมูลรายละเอียดจากโครงการย่อย แล้ว “สกัดและสอดใส่” (capture & insert) แก่มุมของ “ความเหลื่อมล้ำ” เข้าไปเพื่อเริ่มต้นเปิดตัว 3 keywords หลัก คือ **การเข้าถึง การครอบคลุม และการพึงมีพึงได้**

ขั้นตอนที่ 5: ขั้นตอนการสร้าง dimension/keywords

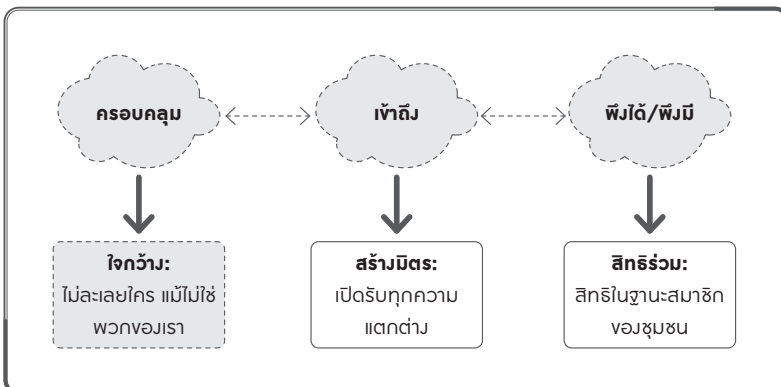
(5.1) พจนานุกรมของ 3 คำหลัก ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ลักษณะเฉพาะของมิติความเหลื่อมล้ำทางสังคมนี้ เปรียบเสมือนการวิ่งเข้าหากันระหว่างมิตินามธรรมและรูปธรรมซึ่งอยู่คนละปลายขั้ว หากทว่าระยะทางระหว่าง 2 ขั้วนี้ค่อนข้างห่างไกลกัน ดังนั้น โอกาสที่นามธรรมและรูปธรรมจะวิ่งเฉียด

ออกนอกเส้นทางจนไม่มาพบเจอกัน ก็มีอยู่สูง และดูเหมือนี่จะเป็นภารกิจหลักของคณะทำงานมิติสังคมที่จะต้องกำกับเส้นทางการวิ่งเข้าหากันระหว่างนามกับรูป

และเนื่องจากโครงการตัวอย่างทั้ง 2 โครงการ ซึ่งเป็นปลายข้าวของรูปธรรมนั้นก็มีความแตกต่างกันค่อนข้างมาก ทั้งในแง่ “กลุ่มคน” และในแง่ “ประเภทสวัสดิการ” ดังนั้น การสร้าง dimension ซึ่งเป็นฝ่ายนามธรรมนั้นจึงต้องให้มีลักษณะที่ “กว้างขวางมากพอ” ที่จะครอบคลุมอย่างน้อยรูปธรรมทั้งสองได้

ด้วยเหตุนี้ คณะทำงานจึงเลือกสร้าง dimension ด้วยการนำ keywords 3 คำ ที่สะท้อนลักษณะสำคัญของความเหลื่อมล้ำ และได้ให้คำอธิบายที่เป็นเสมือน “พจนานุกรม” ของคำหลักทั้ง 3 คำดังนี้

- **ครอบคลุม** หมายถึงทุกคนที่อยู่ในสถานะเดียวกัน จะต้องได้รับการจัดสรรทรัพยากร (ทั้งที่จับต้องได้/และจับต้องไม่ได้) อย่างเท่าเทียมกัน โดยมีความหมายสื่อตรงกันว่า “ต้องครบทุกคน”
- **เข้าถึง** หมายถึงการเข้าถึง “ทรัพยากรหลายๆ อย่าง” เช่น ในตัวอย่างของโครงการนี้หมายถึงการเข้าถึง “ทรัพยากรข้อมูล” และ “ทรัพยากรบริการสวัสดิการ”
- **ฟัง(ได้)ฟังมี** หมายถึงสิทธิที่คนฟังได้ฟังมี

หลังจากที่นักวิชาการได้นำเสนอคำหลักสำหรับตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางสังคมแล้ว ก็ได้มอบหมายให้ทีมโหนด-นักวิจัยชุมชนทั้ง 2 โครงการนำเอาคำหลักทั้ง 3 ไปปรับสร้างตัวชี้วัดในโครงการของตน แล้วนำมาแลกเปลี่ยนเรียนรู้กัน

(5.2) การแปลงร่าง: จาก 1 นามธรรม แปลงได้หลายรูปธรรม

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า คำหลัก (keyword) ที่นำมาใช้นั้นมีความเป็นนามธรรมสูง ดังนั้น เมื่อแปลงมาเป็นรูปธรรม จึงมีได้หลายรูป และคณะทำงานต้องมาตกลงกันว่า จะเลือกรูปธรรมใด (คล้ายๆ ขั้นตอน Item selection)

ตัวอย่างเช่น คำว่า “ครอบคลุม” ในโครงการหมอบ้านจังหวัดชัยภูมิ สามารถจะหมายถึงรูปธรรมได้ถึง 3 รูปธรรมคือ

- (i) หมายถึง การมีหมอบ้านครอบคลุมอยู่ในทั้ง 11 หมู่บ้าน
- (ii) หมายถึง การที่หมอบ้านจะมีความรู้ครอบคลุมถึงเรื่องสมุนไพรเพื่อการรักษา
- (iii) หมายถึง การครอบคลุมคนไข้ทุกประเภท

(5.3) การทดลองสร้างตัวชี้วัดจากโจทย์ อีกกลวิธีหนึ่งที่ทีมนักวิชาการ

นำมาสร้างความเข้าใจเรื่องคำหลักก็คือ การทดลองสร้างตัวชี้วัดจากโจทย์ เช่น โจทย์ที่ว่า “เมื่อหมอบ้านทั้ง 19 ท่าน มีการจัดอบรมเชิงปฏิบัติการให้หมอบ้านเข้ามารับรู้วิธีการแก้ไขปัญหาที่ครอบคลุมโรค 3 โรค จะเห็นคำหลักได้ในแง่ใดบ้าง” เช่น

► ภาพใหญ่

- ครอบคลุม ➤ ครอบคลุมหมอบ้านทั้งหมด (19 คน)
- เข้าถึง ➤ ใช้วิธีการเชิงรุก เช่น ส่งจดหมายเชิญ/แจ้งหมอบ้าน
ประชาชนบ้าน คนที่สนใจทุกคน ทุกคนสามารถเข้าถึง
ข้อมูล
- พังมีพังได้ ➤ ทุกคนมีสิทธิเข้ามารับรู้เท่ากัน

► ภาพย่อย

- ครอบคลุม ► แม้ว่าจะวางแผนอย่างดีแล้ว แต่พอหมอบันก็ยังมีมา ไม่ครบทุกคน ก็ต้องวิเคราะห์สาเหตุกันไป

(5.4) การปรับปรุงสมมติฐานให้ดีที่สุด เนื่องจากโหนด-นักวิจัยชุมชน มักจะมีความคุ้นชินที่จะคิดแบบ 2 ปลายขั้ว คือเป็นนามธรรมก็นามธรรม อย่างสุดๆ มิฉะนั้นก็สืงไปเป็นรูปธรรมอย่างสุดๆ อีกเช่นเดียวกัน แต่มักจะขาดตรงส่วนกลางๆ คือ นาม-รูป รูป-นาม ดังนั้นเมื่อมีการแปลงนามธรรม มาเป็นรูปธรรม จึงมักเกิดปรากฏการณ์ “แปลงยังไม่ถึงระดับรูปธรรมที่สุดที่จะวัดได้” หรือที่เรียกว่า “ยังเขียนตัวชี้วัดไม่ชัดเจนพอ” ในขั้นตอนนี้ ทีมนักวิชาการจึงต้องหาวิธีการแปลงร่างให้เป็นรูปธรรมมากที่สุดที่จะสร้างตัวชี้วัดได้

ตัวอย่างเช่น ร่างตัวชี้วัด Version 1 ของโครงการสวัสดิการชุมชน
แม่กลอง ระบุว่า

- พังมี → ตัวชี้วัดคือ มีการกำหนดเป้าหมายและแนวทางการดำเนินงานร่วมกันในฐานะหุ้นส่วนทางสังคม...

ทีมวิชาการตั้งคำถามว่า คำว่า “มีการกำหนดเป้าหมาย” นั้น จะต้องอธิบายให้เห็นก่อนว่า หากมีแล้วจะเป็นอย่างไร หรือหากไม่มีจะเป็นอย่างไร “การกำหนดเป้าหมาย” จึงจะมีราคาคุณค่าที่จะถูกยกขึ้นมาเป็น “ตัวชี้วัด” ได้

และคำว่า “ระดับของการกำหนดเป้าหมายและแนวทางร่วมกัน” นั้น ร่วมกันอยู่ในระดับไหน เช่น ระดับพูดกันปากเปล่า ระดับทำ MOU ระดับทำสัญญา ระดับออกสื่อ ฯลฯ หมายความว่า ระดับการวัดของทีมวิจัยยังอยู่แค่

“มีกับไม่มี” แต่ที่มันนักวิชาการได้เพิ่ม “ระดับ/degree มากน้อย” เพื่อจะแสดงให้เห็นความก้าวหน้า (progression) จากตัวชี้วัดได้ละเอียดมากยิ่งขึ้น

(5.5) การตรวจสอบให้ “เนื้อหา” ตรงกับ “หน้าปก” ในกรณีของโครงการวิจัยที่มีส่วนประกอบย่อยๆ หลายส่วน เช่น โครงการหมอพื้นบ้านจังหวัดชัยภูมิ ซึ่งในประเด็น “หมอพื้นบ้าน” เป็นระบบย่อยระบบหนึ่งของ “ระบบการแพทย์พื้นบ้าน” ทั้งระบบ (ดูองค์ประกอบของระบบการแพทย์พื้นบ้านจากข้างหน้า) ในกรณีเช่นนี้ ในขั้นตอนของการสร้างตัวชี้วัด จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องติดตั้งเครื่องกำกับตรวจสอบว่า ตัวชี้วัดที่สร้างขึ้นมานั้น (แม้ว่าจะเป็นตัวชี้วัดที่มีคุณสมบัติอย่างดียิ่งอย่างครบถ้วน) เป็น “ตัวชี้วัด” ที่ตรงกับ**โจทย์การวิจัย**หรือเปล่า หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า “เนื้อหาข้างใน” ตรงกับ “หน้าปก” หรือเปล่า

เช่น ตัวชี้วัดที่โครงการหมอพื้นบ้านจังหวัดชัยภูมิ ร่างขึ้นมาว่า
“สิทธิในการเข้าถึงบริการด้านการแพทย์พื้นบ้านที่ครอบคลุมทุกคนในชุมชน”

ตัวชี้วัดนี้มีคุณสมบัติของตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางสังคมครบถ้วนทั้ง 3 คำหลัก (ครอบคลุม/เข้าถึง/พึงมี) แต่ทว่าก็ใช้ไม่ได้ในงานวิจัยชิ้นนี้ เพราะเป็นตัวชี้วัดที่วัด “ความเหลื่อมล้ำของผู้รับบริการ” (คนไข้) ในขณะที่โจทย์การวิจัยเป็นเรื่อง “ความเหลื่อมล้ำของผู้ให้บริการ” ดังนั้นถ้าจะปรับเปลี่ยนเนื้อในให้ตรงกับหน้าปก จะต้องสร้างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำของผู้ให้บริการประมาณนี้

- ร้อยละของหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้าน
- จำนวนโรคโดยเฉลี่ยที่หมอพื้นบ้านสามารถรักษาได้
- จำนวนหมวดหมู่ของโรคที่หมอพื้นบ้านรักษาได้

ใบงานตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม – โหนดสมุนไพร

กรอบความคิดเพื่อพัฒนาตัวชี้วัดมิติสังคม 3 ประเด็นหลัก

“ครอบคลุม เข้าถึง พังมี”

คำชี้แจง

1. โหนดทบทวนตามบริบทพื้นที่และการเรียนรู้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำจากเวที
2. โหนดช่วยกันเติมเต็มตัวชี้วัดที่เกี่ยวข้อง และกำหนดกลุ่มเป้าหมายที่จะนำตัวชี้วัดแต่ละตัวไปดำเนินการเก็บข้อมูลต่อ

หมายเหตุ อย่างกว้างลกับคำตอบ สามารถใส่ข้อคิดเห็นได้ทุกประการ

ประเด็น	ตอบประเด็น	ตัวชี้วัด	กลุ่มเป้าหมายที่เกี่ยวข้อง	วิธีการเก็บข้อมูล
ด้านสมุนไพร	ครอบคลุม/เข้าถึง	สิทธิในการเข้าถึงการใช้สมุนไพร		
	ครอบคลุม/เข้าถึง	สิทธิในการเข้าถึงการครอบครองสมุนไพร		
	ครอบคลุม/พังมี/เข้าถึง	สิทธิในการรับรู้ข้อมูลเกี่ยวกับสมุนไพร		
	พังมี	แพทย์พื้นบ้านได้รับการคุ้มครองและเป็นที่ยอมรับ (การยอมรับแพทย์พื้นบ้านจากผู้ป่วย/ประชาชน/สังคม/แพทย์แผนปัจจุบัน)		
	พังมี	การมีสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาที่เกี่ยวกับความรู้ดั้งเดิมและวัฒนธรรมในการใช้และรักษาด้วยสมุนไพร		

ขั้นตอนที่ 6: จาก keywords สู่ตัวชี้วัดรายการโครงการ + การตั้งคำ เป้าหมาย

(6.1) จากคำหลักสู่ตัวชี้วัดรายการโครงการ ในขั้นตอนนี้ก็เป็นกระบวนการโดยทั่วไปของการสร้างตัวชี้วัดที่จาก 1 dimension/keyword จะสามารถสร้าง item ได้หลาย item และคณะทำงานจะต้องมีการคัดเลือก item (item selection)

ดังตัวอย่างที่ได้แสดงมาบ้างแล้ว เช่น จากคำหลัก “พึงมี” ในโครงการหมอพื้นบ้านจังหวัดชัยภูมินั้น สามารถจะแตกออกมาเป็นตัวชี้วัดรายการโครงการได้น้อย 3 item คือ

- สิทธิของหมอพื้นบ้านที่จะได้รับการยอมรับตามกฎหมาย (ตัวบ่งชี้คือการได้ลงทะเบียน)

- สิทธิของผู้ป่วยที่จะได้รับการรักษาจากหมอพื้นบ้าน
- สิทธิของหมอพื้นบ้านที่จะสืบทอดหมอรุ่นต่อไป

ดังนั้น ในโครงการวิจัยนี้จึงต้องทำการคัดเลือกว่าจะใช้กี่ item และเป็น item ไດบ้าง ส่วนเกณฑ์ในการคัดเลือก item (ตัวชี้วัดรายการโครงการ) ก็เป็นไปตามหลักการคัดเลือกตัวชี้วัดที่ดีที่ได้กล่าวมาแล้ว เช่น

(i) เป็นตัวชี้วัดที่ตรงกับโจทย์การวิจัยที่ตั้งเอาไว้ (validity) กล่าวคือสามารถวัดสิ่งที่ต้องการจะวัดได้

(ii) มีความสะดวกที่จะใช้ เก็บข้อมูลไม่ยากเกินไป

(iii) มีความเป็นไปได้ที่จะเก็บข้อมูล

(iv) ไม่กินเวลาหรือต้องใช้ทรัพยากรของคนทำงานมากเกินไป เป็นต้น

ตัวอย่างของตัวชี้วัดย่อยจากทั้ง 2 โครงการในสังกัดจะเป็นดังนี้

ตาราง ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคมจากทั้ง 2 โหนด

ประเด็น	โครงการลดความเหลื่อมล้ำ ทางสังคมด้วยกลไกการจัดสวัสดิการ ชุมชนฯ (โหนดแม่กลอง)	โครงการพัฒนาศักยภาพ หมอพื้นบ้านสู่การพัฒนาาระบบ การแพทย์พื้นบ้าน (โหนดชัยภูมิ)
ครอบคลุม	ความครอบคลุมในการจัดสวัสดิการ ที่สอดคล้องกับสมาชิกกองทุนฯ	ร้อยละของหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้าน
	ร้อยละของสมาชิกที่รับทราบภาระหน้าที่ และความรับผิดชอบของกองทุนฯ	ร้อยละของหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้าน ที่สามารถรักษาโรคอย่างน้อย 1 โรค (จาก 3 โรค ได้แก่ ความสวยงาม เบาหวาน ไมเกรน)
เข้าถึง	ร้อยละของสมาชิกที่เพิ่มขึ้นของกองทุน สวัสดิการชุมชนเทียบจากปีล่าสุด (ภาพรวมทั้งหมด)	ร้อยละของหมอพื้นบ้านที่มีคู่มือ จากการตรวจทานจากแพทย์แผนไทย (คู่มือคือคำอธิบายปลอดภัยใจ หมอพื้นบ้าน)
	ร้อยละของคนยากจนในตำบล ที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน	ค่าเฉลี่ยของจำนวนช่องทางการ ประชาสัมพันธ์ที่ทำให้ประชาชน สามารถเข้าถึงหมอพื้นบ้าน (เฉลี่ยต่อ 1 หมู่บ้าน)
	ร้อยละของคนพิการในตำบลที่เป็น สมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน	
	ร้อยละของผู้สูงอายุในตำบลที่เป็นสมาชิก ของกองทุนสวัสดิการชุมชน	
	ร้อยละของเด็กและเยาวชนในตำบล ที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน	
	ร้อยละของสมาชิกที่รับทราบภาระหน้าที่ และความรับผิดชอบของกองทุนฯ	
พึงมี	ร้อยละการประชุมของคณะกรรมการ กองทุนฯ และภาคีเครือข่ายหน่วยงาน ภาครัฐและเอกชนที่มีวาระเกี่ยวกับ ความเหลื่อมล้ำมิติสังคม (การเพิ่มจำนวน สมาชิก/คนที่มีสิทธิในการเข้าถึงบริการ/ เพิ่มการเข้าถึงบริการของคนที่มี สิทธิอยู่แล้ว/สร้างการรับรู้มากขึ้น)	ร้อยละของหมอพื้นบ้านที่ยื่นเอกสาร การขึ้นทะเบียน

จากภาพในตารางจะแสดงให้เห็นทั้ง “ลักษณะร่วม” และ “ข้อแตกต่าง” ระหว่าง 2 โครงการ กล่าวคือ ถึงแม้ทั้ง 2 โครงการจะอยู่ภายใต้คำหลักเดียวกันทั้ง 3 คำ (ลักษณะร่วม) แต่ทว่าเมื่อแปลงมาเป็นตัวชี้วัดรายโครงการแล้ว ก็จะได้ item ที่แตกต่างกัน

(6.2) การตั้งค่าเป้าหมาย

(i) **ต้นทุนทั้ง 2 ฝ่าย** ดังที่ได้เกริ่นมาบ้างแล้วว่า ในเรื่องการตั้งค่าเป้าหมายหรือการให้น้ำหนัก (weight) แก่ตัวชี้วัดนี้ หากวิเคราะห์ต้นทุนความรู้ความชำนาญในฝ่ายของทีมนักวิชาการ จะมีอาจารย์ที่มาจากสายวิศวกรรมซึ่งมีความเชี่ยวชาญในเรื่องการชั่งตวงวัดเป็นอย่างดี ดังนั้น ในการทำงานในขั้นตอนนี้จึงมีการเอาจริงเอาจังอย่างมาก มีการลงมือปฏิบัติตามสูตรคำนวณกันอย่างละเอียด ในทางตรงกันข้าม ในฝ่ายของโหนด-นักวิจัยชุมชนจาก 2 โครงการ ซึ่งเป็นแบบฉบับของคนทำงาน CBR ทั่วไปที่ไม่ค่อยคุ้นเคยกับการเก็บและการวิเคราะห์ข้อมูลในเชิงปริมาณ ดังนั้น ประสิทธิภาพการเรียนรู้ครั้งนี้ จึงเป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับโหนด-นักวิจัยชุมชน และยังได้มีการถ่ายทอดชุดความรู้เรื่องการตั้งค่าเป้าหมายไปยังมิติอื่นๆ อีกด้วย

(ii) **การให้ความรู้ นำทางการปฏิบัติงาน** รูปแบบที่เป็นแบบฉบับของการ coaching ของทีมนักวิชาการมิติสังคมนี้ก็คือ ก่อนที่จะมีการปฏิบัติงานในเรื่องอะไร ก็ติดตั้งความรู้ในเรื่องนั้นเสียก่อน เพื่อให้ความรู้ดังกล่าวเป็นโคมไฟส่องนำทางในการปฏิบัติ และในระหว่างปฏิบัติ ทีมนักวิชาการก็จะทำหน้าที่เป็นพี่เลี้ยงคอยช่วยกำกับ/ปรับแก้/ตั้งคำถามควบคู่ไป ในเรื่องของการตั้งค่าเป้าหมายก็เช่นเดียวกัน ทีมนักวิชาการได้ติดตั้งชุดความรู้เกี่ยวกับ KPI ซึ่งมีหัวข้อย่อย “สูตรการคำนวณ” รวมอยู่ด้วย

KPI Dictionary

- ชื่อ KPI
- คำจำกัดความของ KPI
- เป้าหมาย/วัตถุประสงค์ของ KPI
- **สูตรการคำนวณ/วิธีคิด**
- เจ้าของ KPI
- ความถี่ในการ Update
- ข้อมูลมีอยู่แล้วหรือไม่
- แหล่งที่มาของข้อมูล
- หน่วยวัด
- ผู้รับผิดชอบกำหนด KPI

(iii) การขีดเส้นใต้เน้นเรื่อง “หน่วยในการวิเคราะห์” เมื่อวิเคราะห์โครงการวิจัย 2 โครงการในสังกัดในแง่มุมเรื่อง “หน่วยในการศึกษา/หน่วยในการวิเคราะห์” (unit of study/ analysis) ซึ่งจะพบว่ามีความซับซ้อนแตกต่างกัน ในโครงการสวัสดิการชุมชนแม่กลอง มีหน่วยที่ศึกษาที่ชัดเจน (ตามโจทย์วิจัย) คือฝ่ายสมาชิกกองทุนฯ ซึ่งแยกย่อยเป็น 2 ระดับ คือ ระดับกว้าง ได้แก่สมาชิกทั่วไป (ไม่จำแนกคุณลักษณะของสมาชิก) และระดับแยกย่อยที่แบ่งกลุ่มสมาชิกตามคุณลักษณะทางสังคมของสมาชิก เช่น กลุ่มคนพิการ กลุ่มผู้สูงอายุ กลุ่มเด็กและเยาวชน

แต่สำหรับโครงการหมอพื้นบ้านจังหวัดชัยภูมิ มีระบบใหญ่ที่ประกอบด้วยระบบย่อยๆ จำนวนมาก (ดังที่ได้แสดงมาข้างหน้า) และแต่ละระบบย่อยยังแตกแยกออกไปอีก เช่น ระบบย่อยหมอพื้นบ้านก็ยังแยกย่อยเป็น “การลงทะเบียน ประเภทของหมอพื้นบ้าน การได้รับการยอมรับ วิธีการรักษา ฯลฯ” และแต่ละระบบย่อยๆ ก็ยังมีการโยงใยต่อเชื่อมกัน เช่น การลงทะเบียนจะเชื่อมโยงไปถึงการได้รับการยอมรับ การมีสื่อประชาสัมพันธ์ก็จะเชื่อมโยงถึงจำนวนผู้มาใช้บริการ ฯลฯ ในกรณีที่เป็นระบบที่ซับซ้อนนี้ การสร้างตัวชี้วัดแต่ละตัวจะต้องปิดสติกเกอร์ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า หน่วยที่กำลังศึกษาคือหน่วยอะไร และการตั้งค่าเป้าหมายก็จะคิดมาจากฐานของหน่วยศึกษานั้น เช่น ฐานจำนวนทั้งหมดหมู่บ้าน หรือฐานจำนวนทั้งหมดของหมอพื้นบ้าน เป็นต้น

โครงการพัฒนาศักยภาพหมอพื้นบ้าน สู่การพัฒนากระบวนการแพทย์พื้นบ้าน ตำบลท่ามะไฟหวาน
อำเภอแก่งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ 7 มิ.ย. 64

ที่	ตัวชี้วัด	กลยุทธ์การลด ความเหลื่อมล้ำ	กลุ่มเป้าหมาย	หน่วยในการ วิเคราะห์ (Unit of Analysis)	แนวทาง และวิธีการ เก็บข้อมูล	ความสอดคล้อง กับแผน ยุทธศาสตร์
1	ร้อยละของหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้าน	ครอบคลุม	ประชาชน	หมู่บ้าน		
2	ร้อยละของประชาชนที่รู้ว่าหมอพื้นบ้านในหมู่บ้าน ประเด็นการยอมรับ • จากแพทย์แผนปัจจุบัน • จากประชาชน/คนในชุมชน	ครอบคลุม เข้าถึง	ประชาชน	คน		
3	ร้อยละของประชาชนที่มีสิทธิรักษากับหมอพื้นบ้าน	ครอบคลุม เข้าถึง พึ่งมี	ประชาชน	คน		
4	ร้อยละของประชาชนที่สามารถเข้ารับรักษาที่หมอพื้นบ้านได้	ครอบคลุม เข้าถึง พึ่งมี	ประชาชน	คน		
5	ร้อยละของจำนวนของโรคที่หมอพื้นบ้านสามารถรักษาได้ เทียบกับจำนวนโรคที่มีผู้ต้องการรักษา	เข้าถึง	หมอพื้นบ้าน	จำนวนของโรค		
6	ร้อยละของหมอพื้นบ้านที่สามารถเรียนรู้วิชา ในสายการรักษาของตนเองได้ครบทุกโรค	ครอบคลุม เข้าถึง พึ่งมี	หมอพื้นบ้าน	คน		
7	ระดับการประเมินข้อมูลของหมอพื้นบ้าน	เข้าถึง	ประชาชน	-		
8	ร้อยละของหมอพื้นบ้านที่เฝ้าระวังสถานการณ์ทะเบียน	ครอบคลุม พึ่งมี	หมอพื้นบ้าน	คน		
9	ระดับความคุ้นเคยระหว่างหมอพื้นบ้านกับ หมอประเภทอื่นๆ	เข้าถึง	หมอพื้นบ้าน	-		

(iv) ตัวอย่างสูตรคำนวณ การสร้างตัวชี้วัดให้เป็นแบบเชิงปริมาณสามารถใช้สเกลวัดได้หลายแบบ ตั้งแต่แบบหยาบๆ คร่าวๆ ไปจนถึงแบบละเอียด ประณีตที่สามารถจะใช้ตรวจสอบ “อัตราความก้าวหน้า” ในแต่ละช่วงเวลาของการทำงานได้ เช่น สัดส่วน อัตราส่วน การจัดลำดับ (ranking) ร้อยละ เป็นต้น

ทีมนักวิชาการในมิติสังคมได้ให้โหนด-นักวิจัยชุมชนในทั้ง 2 โครงการ จัดทำสูตรการคำนวณแบบร้อยละ (เป็นตัวชี้วัดเชิงปริมาณระดับประณีต) ตามตัวอย่างในภาพ

ที่	ตัวชี้วัด	สูตรการคำนวณ
1	ร้อยละของหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้าน	$\frac{\text{จำนวนหมู่บ้านที่มีหมอพื้นบ้าน}}{\text{จำนวนหมู่บ้านทั้งหมดในพื้นที่สำรวจ}} \times 100\%$
2	ร้อยละของประชาชนที่รู้ว่า มีหมอพื้นบ้านในหมู่บ้าน	$\frac{\text{จำนวนประชาชนที่รู้ว่า มีหมอพื้นบ้านในหมู่บ้าน}}{\text{จำนวนประชาชนทั้งหมดในพื้นที่สำรวจ}} \times 100\%$
3	ร้อยละของประชาชนที่มีสิทธิรักษา กับหมอพื้นบ้าน	$\frac{\text{จำนวนประชาชนที่มีสิทธิรักษา กับหมอพื้นบ้าน}}{\text{จำนวนประชาชนทั้งหมดในพื้นที่สำรวจ}} \times 100\%$
4	ร้อยละของประชาชนที่สามารถ เข้ารักษากับหมอพื้นบ้านได้	$\frac{\text{จำนวนประชาชนที่เคยได้รับการรักษา กับหมอพื้นบ้าน}}{\text{จำนวนประชาชนที่เคยขอรักษากับหมอพื้นบ้าน}} \times 100\%$
5	ร้อยละของจำนวนของโรคที่หมอพื้นบ้านสามารถรักษาได้ เทียบจากจำนวนโรคที่มีผู้ต้องการรักษา	$\frac{\text{จำนวนโรคที่หมอพื้นบ้านเคยรักษาให้หายได้กับประชาชนในหมู่บ้าน}}{\text{จำนวนโรคทั้งหมดที่ประชาชนที่เคยขอรักษากับหมอพื้นบ้าน}} \times 100\%$
6	ร้อยละของหมอพื้นบ้านที่สามารถเรียนรู้วิชาในสายการรักษาของตนเองได้ครบทุกโรค	$\frac{\text{จำนวนหมอพื้นบ้านที่สามารถเรียนรู้วิชาในสายการรักษาของตนเองได้ครบทุกโรค}}{\text{จำนวนหมอพื้นบ้านทั้งหมดในพื้นที่สำรวจ}} \times 100\%$
7	ระดับการประชาสัมพันธ์ ข้อมูลของหมอพื้นบ้าน	-
8	ร้อยละของหมอพื้นบ้านที่ยื่นเอกสารการขึ้นทะเบียน	$\frac{\text{จำนวนหมอพื้นบ้านที่ยื่นเอกสารการขึ้นทะเบียน}}{\text{จำนวนหมอพื้นบ้านทั้งหมดในพื้นที่สำรวจ}} \times 100\%$
9	ระดับความคุ้นเคยระหว่างหมอพื้นบ้านกับหมอประเภทอื่นๆ	-

ขั้นตอนที่ 7: การสร้างเครื่องมือเพื่อเก็บข้อมูลตัวชี้วัด

ในขั้นตอนนี้ คณะทำงานได้ร่วมกันเรียนรู้ในการสร้างตารางเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการเก็บข้อมูล เพื่อช่วยกำกับการดำเนินในขั้นตอนของการเก็บข้อมูล ตัวอย่างของการเก็บข้อมูลมีดังนี้

ใบงานตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม – โหนดสวัสดิการชุมชน

กรอบความคิดเพื่อพัฒนาตัวชี้วัดมิติสังคม 3 ประเด็นหลัก

“ครอบคลุม เข้าถึง พึ่งมี”

คำชี้แจง

1. โหนดบทวนตามบริบทพื้นที่และการเรียนรู้ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำจากเวที
2. โหนดช่วยกันเติมเต็มตัวชี้วัดที่เกี่ยวข้อง และกำหนดกลุ่มเป้าหมายที่จะนำตัวชี้วัดแต่ละตัวไปดำเนินการเก็บข้อมูลต่อ

หมายเหตุ อย่างกังวลกับคำตอบ สามารถใส่ข้อคิดเห็นได้ทุกประการ

ประเด็น	Output – Outcome ตามโครงการ	ตอบ ประเด็น	แนวคิดและ ทฤษฎีที่ใช้ ประกอบ	ตัวชี้วัดในมิติของ/ กิจกรรม/รูปแบบ	กลุ่มเป้าหมายที่ เกี่ยวข้อง	เครื่องมือ	วิธีการเก็บ ข้อมูลและช่วง เวลา
ด้าน สวัสดิการ ชุมชน	1. เกิดระบบความ สัมพันธ์ของคน ในชุมชนสมาชิก กองทุนฯ คณะกรรมการฯ และภาคี ภาคส่วนต่างๆ ในฐานะหุ้นส่วน ทางสังคม	พึงมี	1) สิทธิและบทบาท หน้าที่ในการ บริหารจัดการ แบบมีส่วนร่วม 2) การมีส่วนร่วม ของหน่วยงาน/ ภาคีที่เข้ามา ดูแลหรือจัด สวัสดิการชุมชน	ตัวชี้วัดในมิติสิ่งของ/ กิจกรรม/รูปแบบ 1) มีการกำหนดเป้าหมาย และแนวทางการดำเนินงาน ร่วมกันในฐานะหุ้นส่วน ทางสังคม 2) เกิดการวิเคราะห์และ สังเคราะห์บทเรียน การดำเนินงานกองทุน สวัสดิการชุมชนร่วมกัน ของหุ้นส่วนทางสังคม	1. หน่วยงานรัฐ ที่เกี่ยวข้อง กับการจัด สวัสดิการชุมชน (ผู้สร้างความ เหลื่อมล้ำ) 2. ภาคเอกชน ที่มีทรัพยากร และพร้อม เข้าร่วมกิจกรรม (ผู้สร้างความ เหลื่อมล้ำ) 3. คณะกรรมการ กองทุน สวัสดิการชุมชน (ผู้ทำให้ เหลื่อมล้ำ)	1) ตาราง วิเคราะห์ เป้าหมายและ แผนการทำงาน 2) แบบประเมิน การวัด ความเข้าใจ ของชุมชน และหน่วยงาน ภาควิชา ต่อการ จัดสวัสดิการ ชุมชน 3) การจัดวงคุย กลุ่มย่อย 4) แบบสังเกต ความร่วมมือ	1) จัดเวทีประชุม ทีมและประเด็น ประเด็นเบื้องต้น ของหุ้นส่วน ทางสังคม 2) จัดเวที วิเคราะห์และ สังเคราะห์ บทเรียน การดำเนินงาน กองทุน สวัสดิการ ชุมชนร่วมกัน ของหุ้นส่วน ทางสังคม 3) จัดเวทีประชุม กลุ่มย่อยราย หมู่บ้านสำหรับ สมาชิกและ คนในชุมชน

ประเด็น	Output – Outcome ตามโครงการ	ตอบ ประเด็น	แนวคิดและ ฤทธิ์ที่ใช ประกอบ	ตัวชี้วัดอุปสรรค	กลุ่มเป้าหมายที่ เกี่ยวข้อง	เครื่องมือ	วิธีการเก็บ ข้อมูลและช่วง เวลา
				2) สมาชิกกองทุนฯ คนในชุมชน และหน่วยงาน ภาครัฐ มีการช่วยเหลือกัน และร่วมทำกิจกรรม ต่อเนื่อง เดือนละ 1 ครั้ง	4. สมาชิกกลุ่ม กองทุน สวัสดิการชุมชน 3 กลุ่ม (ผู้ทำให้ เหลือมูลค่า)	5) แผนผัง โครงสร้าง การทำงาน กองทุนฯ แบบบูรณาการ หน่วยงานภาครัฐ หน่วยงานภาคี 6) แบบประเมิน การมีส่วนร่วม	4) สรุปบทเรียน ผลลัพธ์ ในการดำเนินงาน และ ประเมินวัด ความเข้าใจ 5) การสังเกต และจัดบันทึก โดยทีม คณะทำงาน
				3) สมาชิกกองทุนฯ คนในชุมชน และ หน่วยงานภาครัฐ เข้าใจ บทบาทหน้าที่ตามภารกิจ และทุนเสริมการทำงาน ร่วมกัน			
				4) หน่วยงานรัฐระดับท้องถิ่น ภาคเอกชน/จังหวัดร่วม เป็นทีมทำงาน			

จากตารางดังกล่าว ประเด็นที่คณะทำงานได้เน้นย้ำก็คือ เรื่อง “แหล่งข้อมูล” ทั้งนี้เนื่องจากความคุ้นเคยของคนทำงาน CBR ที่มักจะใช้แหล่งข้อมูลที่จำกัดซึ่งส่งผลต่อการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล บทเรียนร่วมกันในเรื่องแหล่งข้อมูลก็คือ มีแหล่งข้อมูลอย่างน้อย 2 แหล่งคือ

(7.1) **เครื่องมือและแหล่งข้อมูลของหน่วยงาน องค์กร หรือภาครัฐที่เกี่ยวข้อง** ซึ่งเป็นเครื่องมือที่สามารถเอามาอ้างอิงกับชุมชนได้ ข้อมูลเหล่านี้มักจะมีที่น่าเชื่อถือ และได้รับการยอมรับในเชิงวิชาการ เช่น เครื่องมือเก็บรวบรวมข้อมูลความจำเป็นพื้นฐาน (จปฐ.) ของกระทรวงมหาดไทย (ดูระดับ/จำนวนกลุ่มคนยากจน) เครื่องมือเก็บรวบรวมข้อมูลผู้สูงอายุของกระทรวงสาธารณสุข เครื่องมือการพิจารณากลุ่มคนพิการจากบัตรคนพิการของ อบต. เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลจากแหล่งข้อมูลที่มีที่น่าเชื่อถือเพียงใดก็ตาม ข้อมูลเหล่านั้นก็ต้องมีการสอบทวนหรือตรวจสอบแบบสามเส้าเสมอ ดังที่ประสบการณ์ของคน CBR ในพื้นที่เองก็ยืนยันว่าไม่สามารถจะเชื่อถือหรือนำข้อมูลจากแหล่งพวกนี้มาใช้ได้ทันทีโดยไม่มีการตรวจสอบ

(7.2) **เครื่องมือและแหล่งข้อมูลที่สร้างขึ้นใหม่** ซึ่งมักจะเป็นแหล่งข้อมูลที่คนทำงาน CBR ใช้กันอยู่ เช่น การจัดเวทีเพื่อเก็บข้อมูล การใช้แบบสอบถาม/แบบสัมภาษณ์ ฯลฯ แม้ว่าเครื่องมือและแหล่งข้อมูลที่สร้างขึ้นใหม่นี้จะทำให้ทีมวิจัยมั่นใจเพราะ “เก็บข้อมูลเองมาด้วยมือ” แต่ก็ยังคงต้องเน้นและให้ความสำคัญกับความถูกต้องและน่าเชื่อถือทางวิชาการด้วย

ขั้นตอนที่ 8: ขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูล-การต่อยอด

(8.1) ขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูล วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลที่ทั้ง 2 โครงการนำมาใช้เป็นพื้นฐานนั้นมีอยู่ 2 วิธีการคือ การวิเคราะห์เปรียบเทียบผลการทำงานในช่วงก่อน-หลังการดำเนินกิจกรรม และการวิเคราะห์แบบ Outcome mapping คือสายโซ่ของ output-outcome-impact

(ก) ตัวอย่างการวิเคราะห์เปรียบเทียบการผลการทำงานในช่วงก่อน-หลังการทำโครงการ

ตารางที่ 15 การเปรียบเทียบการจัดทำข้อมูลด้านงบประมาณกองทุน ก่อนและหลังการดำเนินการวิจัย

ประเด็น	ก่อน	หลัง
1. การจัดทำบัญชีรายรับ-รายจ่ายประจำเดือน	มีการดำเนินการแล้ว แต่ยังไม่ได้ลงระบบฐานข้อมูล	จัดทำแล้วในระบบ excel และ Data studio และมีการปรับให้เป็นปัจจุบันทุกเดือน
2. การสรุปรายจ่ายสวัสดิการให้กับสมาชิกแยกรายประเภท	ไม่เคยมีการจัดทำ	
3. การสร้างการรับรู้เรื่องบัญชีรายรับ-รายจ่ายกองทุนฯ ผ่านระบบสารสนเทศเพื่อการเผยแพร่สู่สาธารณะ	ไม่เคยมีการจัดทำ	ดำเนินการแล้วในระบบ Data Studio และ Website ของกองทุน

จากการจัดทำระบบฐานข้อมูลที่เกิดขึ้นของกองทุนฯ เพื่อใช้ในการสื่อสารข้อมูลและการเข้าถึง ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในชุมชนดังนี้

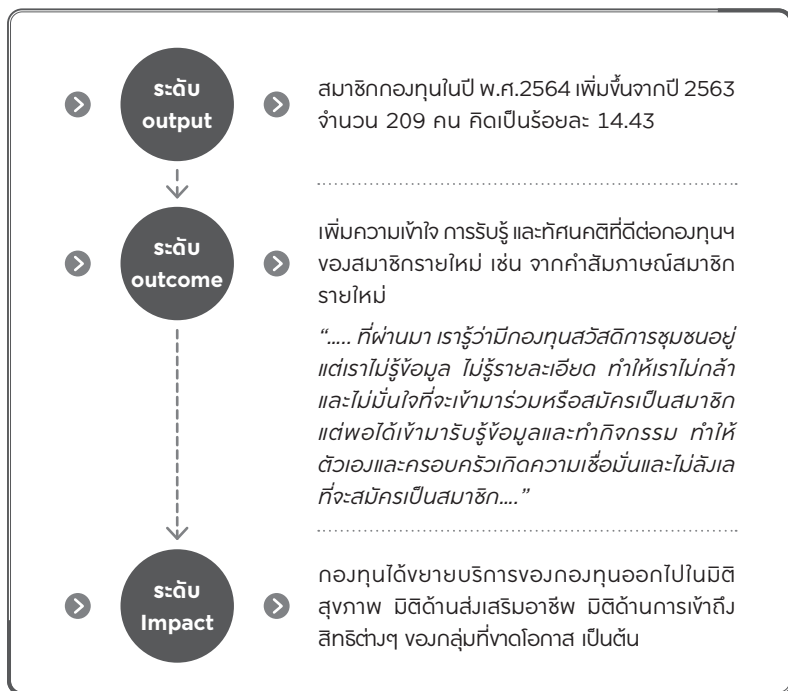
ตัวชี้วัด	ผลการดำเนินงาน
ประเด็น “เข้าถึง”	
ร้อยละของสมาชิกที่เพิ่มขึ้นของกองทุนสวัสดิการชุมชนเทียบจากปีล่าสุด (ภาพรวมทั้งหมด)	สมาชิกกองทุนฯ ปี 2564 เพิ่มขึ้นร้อยละ 14.43 เทียบจากปี 2563
ร้อยละของคนยากจนในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน	คนยากจนในตำบลร้อยละ 60.95 ที่เป็นสมาชิกกองทุนฯ

ตัวชี้วัด	ผลการดำเนินงาน
ร้อยละของคนพิการในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน	คนพิการในตำบลร้อยละ 58.24 เป็นสมาชิกกองทุนฯ
ร้อยละของผู้สูงอายุในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน	ผู้สูงอายุในตำบลร้อยละ 62.78 เป็นสมาชิกกองทุนฯ
ร้อยละของเด็กและเยาวชนในตำบลที่เป็นสมาชิกของกองทุนสวัสดิการชุมชน	เด็กและเยาวชนในตำบลร้อยละ 10.78 เป็นสมาชิกกองทุนฯ
ร้อยละของสมาชิกที่รับทราบภาระหน้าที่และความรับผิดชอบของกองทุนฯ	ร้อยละ 76.34 ของสมาชิกรับทราบภาระหน้าที่และความรับผิดชอบของกองทุนฯ
ประเด็น “ครอบครัว”	
ความครอบคลุมในการจัดสวัสดิการที่สอดคล้องกับสมาชิกกองทุนฯ	ร้อยละ 83.25 พึงพอใจในการจัดสวัสดิการกองทุนที่ครอบคลุมและสอดคล้องกับสมาชิก
ประเด็น “พึงมี”	
ร้อยละการประชุมของคณะกรรมการกองทุนฯ และภาคีเครือข่ายหน่วยงานภาครัฐและเอกชน ที่มีวาระเกี่ยวกับความเหลื่อมล้ำมิติสังคม (การเพิ่มจำนวนสมาชิก/คนที่มีสิทธิในการเข้าถึงบริการ/เพิ่มการเข้าถึงบริการของคนที่มีสิทธิอยู่แล้ว/สร้างการรับรู้มากขึ้น)	มีจำนวน 1 วาระการประชุม (ยังไม่สามารถคำนวณเป็นร้อยละได้)

ผลลัพธ์การลดความเหลื่อมล้ำมิติสังคม		การเปรียบเทียบการจัดทำฐานข้อมูลสมาชิก ก่อนและหลังการดำเนินการวิจัย (ไหนดแม็กลอง)	
ประเด็น	ก่อน	หลัง	
การจัดทำฐานข้อมูลสมาชิก	มีการจัดทำแต่ยังไม่สมบูรณ์ ไม่มีการจัดเข้าระบบฐานข้อมูล และข้อมูลไม่เป็นปัจจุบัน	จัดทำแล้วในระบบ excel และ Data studio และมีการปรับให้เป็นปัจจุบันทุกเดือน	
การจัดกลุ่มตามประเภทสมาชิก	มีการจัดทำแต่ยังไม่สมบูรณ์ ขาดการจัดและจำแนกกลุ่มอย่างเป็นระบบ ซึ่งไม่สอดคล้องกับการใช้งานจริง		
การจัดกลุ่มตามช่วงวัยของสมาชิก	ไม่เคยมีการจัดทำ		
การคัดแยกรายชื่อสมาชิกที่พ้นสภาพ	มีการจัดทำเข้าระบบ แต่อยู่ในระยะแรกเริ่ม และข้อมูลไม่เป็นปัจจุบัน		
การจัดทำข้อมูลสมาชิกที่ได้รับสวัสดิการประเภทต่างๆ	ไม่มีการจัดทำ มีเพียงการจัดบันทึกการใช้จ่ายเท่านั้น		
การเก็บรวบรวมข้อมูลสภาพความเป็นอยู่ของสมาชิกรายบุคคล	ไม่เคยมีการจัดทำ	จัดทำแล้วในระบบ excel และ Data studio และอยู่ในช่วงการพัฒนา	
• วิถีชีวิตและความเป็นอยู่			
• การประกอบอาชีพ			
• สุขภาพและโรคประจำตัว			
การสื่อสารข้อมูลสมาชิกผ่านระบบสารสนเทศเพื่อการเผยแพร่สู่สาธารณะ	ไม่เคยมีการจัดทำ	ดำเนินการแล้วในระบบ Data studio และ Website ของกองทุน	

ผลลัพธ์การลดความเหลื่อมล้ำเบื้องต้น		การเปรียบเทียบสถานการณ์หมอพั้นบ้าน ก่อนและหลังการดำเนินการวิจัย		(โหนดสมุโนพร ชัยภูมิ)
ประเด็น	ก่อน	หลัง		
ประเด็น “ครอบครัว”				
ร้อยละของหมอพั้นบ้านที่มีคู่มือจากกระทรวงสาธารณสุขแพทยแผนไทย (ชื่อคู่มือคือตำรายาปลอดภัยคู่มือหมอพั้นบ้าน)	หมอพั้นบ้านที่มีคู่มือตำรายาหมอพั้นบ้านเพียงร้อยละ 55.55	หมอพั้นบ้านทุกคนได้รับคู่มือตำรายาปลอดภัยคู่มือหมอพั้นบ้าน ซึ่งได้รับการตรวจทานจากแพทย์แผนไทยแล้ว คิดเป็นร้อยละ 100		
ค่าเฉลี่ยของจำนวนช่องทางการประชุมสัมพัทธ์ที่ทำให้ประชาชนสามารถเข้าถึงหมอพั้นบ้าน (เฉลี่ยต่อ 1 หมู่บ้าน)	การประชุมสัมพัทธ์เพื่อการเข้าถึงหมอพั้นบ้านที่ผ่านมามีเพียงป้ายประชาสัมพันธ์ซึ่งติดไว้บางจุดเท่านั้น ไม่ได้มีการประชาสัมพันธ์ผ่านช่องทางที่หลากหลาย	การเพิ่มและสนับสนุนการประชุมสัมพัทธ์ที่หลากหลายช่องทางเพื่อให้คนในแต่ละกลุ่ม/แต่ละช่วงอายุสามารถเข้าถึงหมอพั้นบ้านได้ เช่น แผ่นพับสื่อ Infographic คิดเป็นค่าเฉลี่ยประมาณ 4-5 ช่องทางต่อ 1 หมู่บ้าน		
ประเด็น “พึงมี/พึงได้”				
ร้อยละของหมอพั้นบ้านที่ยื่นเอกสารการขึ้นทะเบียน	หมอพั้นบ้านที่ยื่นเอกสารการขึ้นทะเบียนถึง 34 คน จากจำนวนทั้งหมด 36 คน หรือคิดเป็นร้อยละ 94.44	หมอพั้นบ้านจำนวน 34 คน (จาก 36 คน) คิดเป็นร้อยละ 94.44 ได้ยื่นเอกสารการขึ้นทะเบียนแล้ว เนื่องจากยังมีความสนใจ		

(ข) ตัวอย่างการวิเคราะห์ output-outcome-impact ในโครงการสวัสดิการชุมชนแม่กลอง

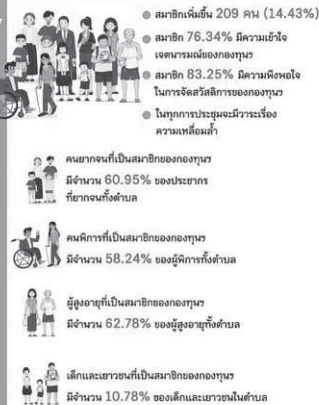
(8.2) การต่อยอดที่ไม่สิ้นสุด หลังจากที่ได้ผ่านกิจกรรมการสร้าง การพัฒนา และการใช้ตัวชี้วัดมาจนใกล้จะเข้าเส้นชัยแล้ว คณะทำงานมิติ ความเหลื่อมล้ำทางสังคมก็ได้สรุปบทเรียนที่ผ่านมาและแลไปข้างหน้าว่า จากการตกผลึกที่ผ่านมา โหนดและทีมวิจัยชุมชนจะสามารถนำบทเรียนไป ต่อยอดได้ในแง่มุมไหนได้บ้าง ทั้งในด้านการเรียนรู้การสร้างเครื่องมือ การออกแบบกิจกรรม การปรับกลยุทธ์ หรือการจัดการความเสี่ยง

(i) การประสานข้อมูลทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ ก่อนหน้าที่จะมีการทำโครงการนี้ คนทำงาน CBR มักจะมีความชำนาญในการ ให้ข้อมูลเชิงคุณภาพ เช่น การเล่าเรื่องของกรณีศึกษา (story telling of

case study) ซึ่งส่วนใหญ่ก็น่าประทับใจ (dramatized) แต่ก็มีคำถามเสมอว่า กรณีที่นำมาเล่านั้นเป็น “ช้อยกเว้น” หรือเปล่า ดังนั้น จึงควรให้ข้อมูลเชิงปริมาณที่เป็นภาพรวมประกอบไปด้วย จึงจะเพิ่มความน่าเชื่อถือ (แต่ถ้าให้เฉพาะข้อมูลเชิงปริมาณอย่างเดียว ก็อาจจะแห้งแล้งไม่โดนใจเช่นกัน)

(ii) การนำเอาตัวชี้วัดที่สร้างขึ้นมาในโครงการนี้ไปประยุกต์ใช้ในโครงการอื่นที่มีโจทย์วิจัยในลักษณะเดียวกัน เช่น ทีมวิจัยในโครงการสวัสดิการชุมชนแม่กลองระบุว่า จากคำหลัก 3 คำ “ครอบคลุม เข้าถึง พึ่งมี” ซึ่งทำให้ทางทีมวิจัยสามารถสร้างตัวชี้วัดขึ้นมาได้ 8 ตัวที่ทีมวิจัยคิดว่าครอบคลุมและใช้ประยุกต์ได้กับโครงการสวัสดิการชุมชนอื่นๆ ทีมวิจัยจึงจะนำเอาไปใช้ต่อไป

“เข้าถึง - พึ่งมี - ครอบคลุม”

(iii) การทบทวนเพื่อปรับเปลี่ยนกลยุทธ์ ในตัวอย่างโครงการสวัสดิการชุมชนแม่กลอง เมื่อมีการสร้างตัวชี้วัดและเก็บข้อมูล ทีมวิจัยก็พบว่าในอดีตที่ผ่านมา คณะกรรมการกองทุนฯ ยังใช้กลยุทธ์การทำงานในเชิงตั้งรับ กล่าวคือ มีการเก็บเงินเข้าจากสมาชิกเป็นรายรับ แล้วก็จ่ายออกไปเป็นเงินสวัสดิการด้านต่างๆ แต่สภาพการณ์ปัจจุบัน ในขณะที่จำนวนสมาชิกคงที่

(ไม่ขยายตัว) รายรับได้คงที่ แต่รายจ่ายจากสวัสดิการการเสียชีวิตมีสูงมากจนกองทุนฯ ไม่น่าจะดำเนินการต่อไปได้ (เพราะจะไม่มีรายรับมากพอที่จะจ่ายได้)

ดังนั้น คณะกรรมการกองทุนฯ จึงเรียนรู้ว่าต้องปรับกลยุทธ์ของกองทุนให้มีเชิงรุกมากขึ้น เช่น ต้องลดรายจ่ายด้านสุขภาพของผู้สูงอายุด้วยการเพิ่มความรู้และบริการส่งเสริมสุขภาพ ต้องเพิ่มรายได้ให้แก่กลุ่มเปราะบาง เป็นต้น

(iv) **การมีแนวทางป้องกันความเสี่ยงในอนาคต** เช่น ในโครงการหมอมั่นบ้าน จังหวัดชัยภูมิ เนื่องจากหมอมั่นบ้านนั้นมีหลายประเภท เช่น หมอนวดจับเส้น หมอยา หมอเป่า หมอสัก หมอดำแย ฯลฯ ในช่วงเวลาที่ทำโครงการวิจัย เกิดโรคระบาดโควิด 19 ซึ่งส่งผลกระทบต่อหมอมั่นบ้านบางประเภท เช่น หมอนวดและหมอเป่า ดังนั้นทีมนักวิชาการจึงตั้งคำถามกับทีมวิจัยชุมชนว่า เหตุการณ์โควิด 19 เป็นสัญญาณเตือนว่า หากครั้งหน้ามีภาวะความเสี่ยงเช่นนี้ ทางพื้นที่จะรับมืออย่างไร ปัจจุบันหมอแต่ละประเภทมีความถนัดและความชำนาญเพียงด้านเดียว ทำให้รับมือกับภาวะเสี่ยงได้น้อยในอนาคตอาจจะต้องเพิ่มทางเลือกแบบมี Major/Minor เช่น หมอเป่าอาจจะเพิ่มพูนความรู้ทางด้านอื่นเอาไว้เป็นทางเลือก เป็นต้น

ส่วนที่ 4 (๗) การพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ ในมิติวัฒนธรรม

สำหรับเนื้อหาในส่วนที่ 4 (๗) นี้ ผู้เขียนเรียบเรียงมาจาก “รายงานการศึกษา เรื่องการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในมิติวัฒนธรรม” โดย ผศ.ดร.อินทิรา ซาฮิร นักวิชาการจากมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ผู้มาทำหน้าที่เป็นคณะทำงาน ในการร่วมพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม

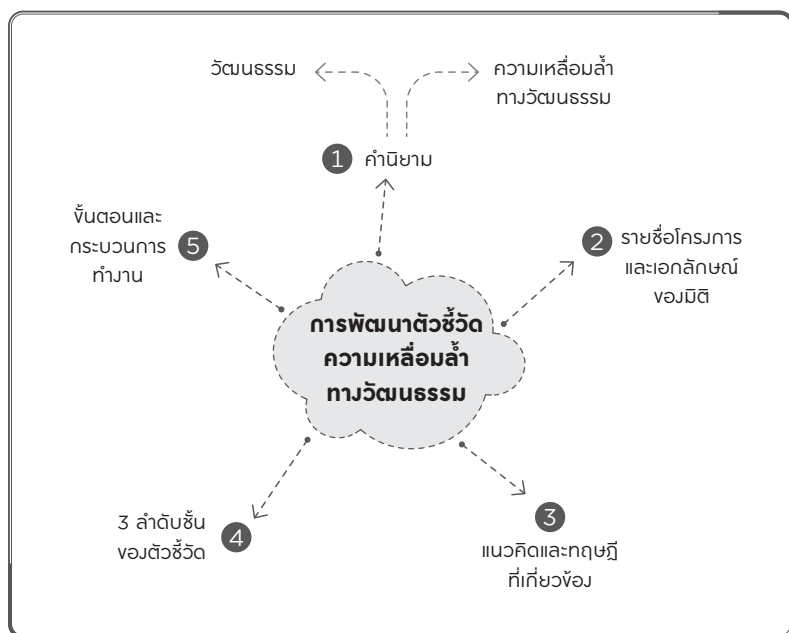
การทำงานที่มีเป้าหมายเพื่อการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในมิติ ด้านวัฒนธรรมนี้ก็สังกัดอยู่ในค่ายเดียวกับมิติด้านสังคมในส่วนที่ 4 (ก) ที่ผ่านมามี กล่าวคือ เป็นมิติด้านสายละมุนละม่อมหรือละเอียดอ่อน (soft side) ในแง่สาขาวิชาการ (เมื่อเทียบกับวิชาการสายแข็งเช่น สายวิทยาศาสตร์ สายเศรษฐศาสตร์ สายการเมือง) ดังนั้น ปัญหาที่บรรดาสาขาวิชาการสาย soft side เช่น มิติวัฒนธรรมจะต้องพบเจอ ซึ่งจะคล้ายคลึงกับมิติสังคม ก็คือ มิติวัฒนธรรมเป็นประเด็นที่ผู้คนส่วนใหญ่รู้จักแล้ว แต่ทว่าก็อาจจะรู้จัก กันไปคนละแบบ และนี่คือกำแพงด่านแรกของคณะทำงานในมิตินี้

ด้วยเหตุนี้ กิจกรรมแรกๆ ที่ ผศ.ดร.อินทิรา ซาฮิร นักวิชาการประจำ มิติวัฒนธรรมจะเน้นหนักอย่างท่วมท้นก็คือ การใช้เวทีการประชุมแลกเปลี่ยน หลายต่อหลายครั้งในการ “เปิดโลกกว้างทางด้านวัฒนธรรม” ทั้งในแวดวง วิชาการและที่พบเห็นอยู่ในชีวิตประจำวัน และหลังจากที่พาไปท่องโลกกว้าง แล้ว ก็ต้องย้อนกลับมา “ปักหมุด” ว่า ที่ทางของ “วัฒนธรรม” ในโครงการ ที่กำลังศึกษานั้น อยู่ตรงไหน กระบวนการปักหมุดนี้ต้องกระทำอยู่เป็นระยะ ตลอดเวลา ตั้งแต่หัวจรดหาง ตั้งแต่ขั้นตอนการนิยามศัพท์ไปจนถึงขั้นตอน การเขียนแบบสอบถามเพื่อเก็บข้อมูล

ถึงแม้ในชีวิตประจำวัน คำว่า “วัฒนธรรม” จะไม่ถูกนำมาใช้มากเท่ากับ คำว่า “สังคม” (แต่ปัจจุบัน คำกล่าวนี้ของผู้เขียนก็อาจจะไม่แน่เสียแล้ว เพราะทุกวันนี้เริ่มมีกระแสการนำเอาวัฒนธรรมมาใช้เป็นทรัพยากรทางด้าน เศรษฐกิจ เริ่มตั้งแต่กระแสการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ไปจนถึงกระทั่งถึง

soft power ที่ทำให้เราต้องหันมามอง “ข้าวเหนียวมะม่วง” ด้วย “สายตาแบบใหม่”) แต่ทว่าสำหรับในแวดวงวิชาการแล้ว การศึกษาวัฒนธรรมนั้นมีความนิยมแพร่หลายอย่างมาก ถึงระดับที่มีสาขาวิชาบางสาขาที่เล่นเรื่อง “วัฒนธรรม” เป็นการเฉพาะเลย เช่น สาขาวิชามานุษยวิทยาเชิงวัฒนธรรม (Cultural Anthropology) จึงไม่น่าแปลกใจเลยที่คำนิยามของคำว่า “วัฒนธรรม” ในแวดวงวิชาการจะมีไม่น้อยกว่า 400 คำนิยาม

ในท่ามกลางความสับสนอลหม่านตั้งแต่แรก คือ คำนิยามของคำว่า “มิติวัฒนธรรม” นั้น ในอีกด้านหนึ่งก็มีปัจจัยเอื้ออำนวยการทำงานพัฒนาตัวชีวิตด้านแนวคิดให้ดำเนินไปได้อย่างราบรื่น นั่นคือ นักวิชาการประจำมิติ คือ ดร.อินทรี ราชสีร์ นั้น เป็นอาจารย์ผู้สอนวิชาด้านวัฒนธรรมมาอย่างยาวนาน และยิ่งไปกว่านั้น อ.อินทรียังมีความคุ้นเคยกับการทำงาน CBR เป็นอย่างดี เนื่องจากได้เข้ามาช่วยงาน CBR ในหลายๆ สถานะ เช่น เป็นผู้ทรงคุณวุฒิ เป็นวิทยากร เป็นที่ปรึกษา ฯลฯ จึงรู้ทางหนีทีไล่อย่างรอบด้าน

1

นานาทัศนะของคำนิยาม “วัฒนธรรม” และ “ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม”

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า คำว่า “วัฒนธรรม” เป็นคำที่มีปัญหามากที่สุด เริ่มตั้งแต่ปัญหาในเชิงปริมาณ เนื่องจากมีจำนวนคำจำกัดความมากมาย และมีปัญหาในเชิงคุณภาพ เพราะมีการนิยามในหลากหลายแง่มุม ดังนั้น สิ่งแรกที่นักวิชาการประจำมิติวัฒนธรรมได้ดำเนินการก็คือ การเปิดโลกที่หลากหลายของคำนิยาม แล้วก็ปักหมุด “ตำแหน่งแห่งที่” ของคณะทำงานชุดนี้ เพราะหากการตกลงเรื่องคำนิยามของคณะทำงานยังไม่สิ้นสุด ก็คงจะสร้างปัญหาต่อเนื่องไปถึงคำอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น ความเหลื่อมล้ำด้านวัฒนธรรม และส่งแรงกระเพื่อมไปถึงการสร้างตัวชี้วัดในท้ายที่สุด

จากคำนิยาม “วัฒนธรรม” หลายร้อยนิยาม ในที่นี้จะขอฉายภาพจาก 3 มุมคือ คำนิยามทั่วไป (รุ่นเปิดตัว) คำนิยามที่มาจากแหล่งที่เป็นทางการ และคำนิยามเชิงวิเคราะห์ที่นำมาใช้ในการทำงานของคณะทำงานมิติวัฒนธรรม

(1.1) คำนิยาม “วัฒนธรรม” รุ่นเปิดตัว คำว่า “วัฒนธรรม” ที่แปลมาจากภาษาอังกฤษว่า “culture” เป็นคำที่พลตรีพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิพงศประพันธ์ทรงบัญญัติขึ้น และใช้ในพระราชบัญญัติบำรุงวัฒนธรรมแห่งชาติ พุทธศักราช 2483 (มากกว่า 80 ปีมาแล้ว) โดยให้ความหมายว่า วัฒนธรรมเป็นการเพาะปลูกหรือปลูกฝัง อบรม บ่ม เพาะ (ซึ่งตรงกับ ความหมายในภาษาอังกฤษ เพราะคำว่า “culture” มีรากศัพท์มาจากคำว่า “cultivate”)

และหลังจากนั้น คำว่า “วัฒนธรรม” ก็กลายเป็นคำที่มีผู้ให้ความหมายเอาไว้อย่างหลากหลาย เช่น ในหนังสือสืบสานวัฒนธรรมไทย **บนฐานแห่งการศึกษาที่แท้จริง** ได้รวบรวมความหมายไว้ส่วนหนึ่ง ดังนี้

- วัฒนธรรมเป็นผลรวมของการสั่งสมสิ่งสร้างสรรค์และภูมิธรรม ปัญหาที่ถ่ายทอดสืบต่อมาของสังคม
- วัฒนธรรมเป็นการสั่งสมประสบการณ์ ความรู้ ความสามารถ ภูมิธรรม ภูมิปัญญาทั้งหมดที่ได้ช่วยให้มนุษย์ในสังคมนั้นๆ อยู่รอด และเจริญสืบต่อไป และเป็นอยู่อย่างที่เป็นในบัดนี้
- วัฒนธรรมคือผลรวมของทุกสิ่งที่เป็นความเจริญงอกงามที่สังคมนั้นๆ ได้ทำไว้หรือสั่งสมมาจนถึงบัดนี้
- วัฒนธรรมเป็นทั้งสิ่งที่ทำให้เจริญงอกงามสืบมา และเป็นเนื้อตัวของความเจริญงอกงามที่มีอยู่ ซึ่งจะเป็นพื้นฐานของความเจริญต่อไป ตลอดจนจนเป็นเครื่องวัดระดับความเจริญงอกงามของสังคมนั้นๆ

จากตัวอย่าง คำนิยาม 4-5 ชุดที่เปิดตัวมาในยุคแรกๆ นี้ หากเราลองสกัด “แก่นสำคัญ” ของคำนิยามทั้งหมดนี้ ก็อาจจะพอประมวลสรุปได้ดังนี้

(i) วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น (Man-made) “มิใช่สิ่งที่มีตามธรรมชาติ” (nature-made) และต้องใช้เวลาในการสั่งสม

(ii) ผลลัพธ์จากการสร้างสรรค์นั้นจะออกมาเป็น “ผลผลิตทางวัฒนธรรม” (cultural product) ซึ่งมีอยู่หลายรูปแบบ เช่น ความรู้ ภูมิธรรม ภูมิปัญญา ฯลฯ ผลผลิตทางวัฒนธรรมเหล่านี้มี “บทบาทหน้าที่” (function) ตั้งแต่ช่วยให้มนุษย์เอาชีวิตรอดไปจนกระทั่งถึงการพัฒนาสังคมให้เจริญรุ่งเรือง

(iii) จากผลผลิตทางวัฒนธรรม (cultural product) ที่เกิดจาก “กระบวนการผลิตทางวัฒนธรรม” (cultural process) ที่คนรุ่นหนึ่งพบว่าสามารถแก้ไขปัญหาในชีวิตและสังคมได้ ก็จะมีการถ่ายทอด (cultural transmission) ไปยังคนรุ่นต่อไป ที่เรียกว่า “มรดกทางวัฒนธรรม” (cultural heritage)

(iv) มีข้อน่าสังเกตว่า คำนิยามของคำว่า “วัฒนธรรม” ในรุ่นเปิดตัวนี้จะตีตร้อยของการให้ความหมายไปในทางบวก (positive loaded-word) กล่าวคือ เน้นหนักไปในมุมมองที่ว่าวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ดีงาม เป็นภูมิธรรมภูมิปัญญา ซึ่งทำให้คำว่า “วัฒนธรรม” มีความหมายไปไกลๆ กับคำว่า “อารยธรรม” (civilization) และความหมายในเชิงบวกของวัฒนธรรมนี้ก็ได้ไหลจากแวดวงวิชาการออกไปสู่แวดวงชีวิตประจำวัน เราจึงอาจได้ยินคำว่า “กินให้มีวัฒนธรรมกันหน่อย” เป็นต้น

ในขั้นต่อมา แวดวงวิชาการได้ลดทอนระดับความหมายด้านบวกดังกล่าวของ “วัฒนธรรม” ให้เจือจางลง โดยให้ความหมายของวัฒนธรรมแบบเป็นกลางๆ ให้มากขึ้น

(1.2) คำนิยาม “วัฒนธรรม” จากแหล่งที่เป็นทางการ ในที่นี้จะยกตัวอย่างการนิยามวัฒนธรรมจาก 3 แหล่งที่เป็นทางการ ดังนี้

(ก) สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (สวช.) แสดงความหมายของวัฒนธรรมไว้ว่า “วัฒนธรรมเป็นวิธีการดำเนินชีวิตของสังคม เป็นแบบแผนการประพฤติและการแสดงออกซึ่งความรู้สึคนึกคิดในสถานการณ์ต่างๆ ที่สมาชิกในสังคมเดียวกันสามารถเข้าใจและซาบซึ้งร่วมกัน ยอมรับและปฏิบัติร่วมกัน อันจะนำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในสังคมนั้นๆ”

(ข) พระราชบัญญัติวัฒนธรรมแห่งชาติ พ.ศ.2553 กล่าวว่า “วัฒนธรรม” หมายความว่า วิถีการดำเนินชีวิต ความคิด ความเชื่อ คำนิยาม จารีตประเพณี พิธีกรรม และภูมิปัญญา ซึ่งกลุ่มชนและสังคมได้ร่วมสร้างสรรค์ สืบสาน ปลูกฝัง สืบทอด เรียนรู้ ปรับปรุง และเปลี่ยนแปลง

(ค) ยูเนสโก (UNESCO) (2001) ให้ความหมายของวัฒนธรรมว่า “Cultural as the set of distinctive spiritual, material, intellectual and emotional features of society or a social group, that encompasses, not only art and literature, but life styles, way of living together, value systems, traditions and belief” วัฒนธรรมเป็นลักษณะเฉพาะ (เด่น) ของสภาพแวดล้อมทางอารมณ์ ความรู้สึก จิตใจ ภูมิปัญญา และวัตถุสิ่งของที่ปรากฏอยู่ในสังคมหรือกลุ่มคน ไม่เฉพาะที่เป็นศิลปะและวรรณกรรม แต่รวมถึงวิถีชีวิต แนวทางการอยู่ร่วมกันในสังคม ระบบคุณค่า ประเพณีและความเชื่อ

จากคำนิยามที่มาจากแหล่งที่เป็นทางการและเป็นที่ยอมรับ จะเห็นได้ว่า แก่นหลักๆ ของคำนิยามทั้ง 3 ชุดนั้นจะมีประมาณนี้

(i) ผลผลิตเชิงวัฒนธรรม (cultural product) จะครอบคลุมตั้งแต่วิถีชีวิต (way of life) ของมนุษย์ที่มีทั้งมิติความรู้-ภูมิปัญญาและอารมณ์ความรู้สึก อย่างไรก็ตาม คำนิยามชุดหลังๆ นี้ก็ยังยอมรับแก่นแนวคิดหลักของคำนิยามยุคแรกคือ วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นมา (man-made) มีใช้สิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ

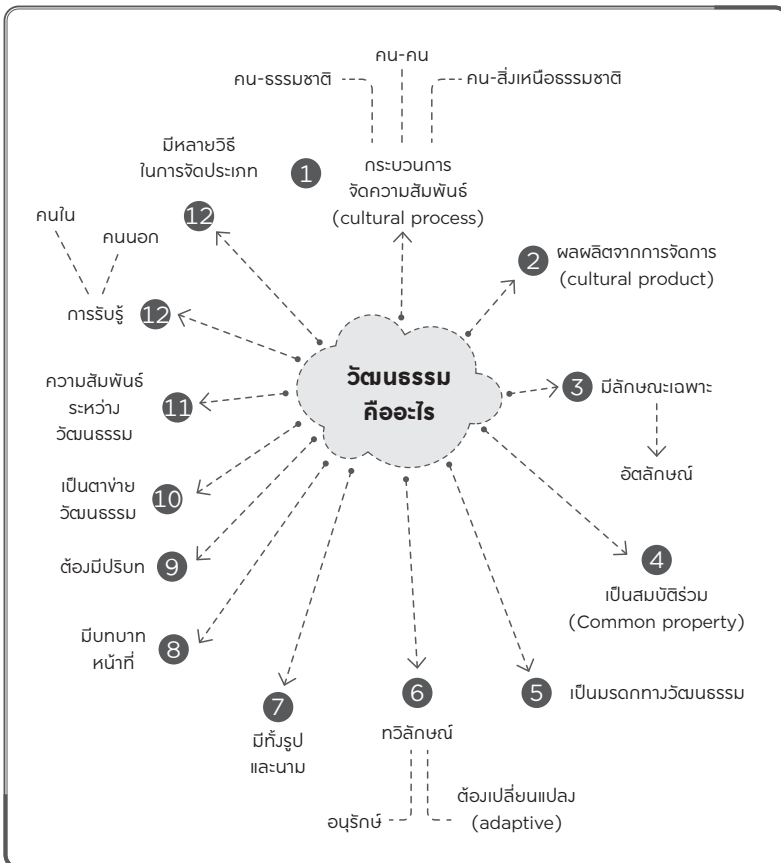
(ii) ในนิยามชุดหลังๆ เริ่มขีดได้คำว่า “วัฒนธรรมของกลุ่มใคร/ของสังคมไหน” กล่าวคือมีลักษณะเฉพาะหรือที่เรียกว่าเอกลักษณ์/อัตลักษณ์ (identity) ของวัฒนธรรมนั้นมากขึ้น กล่าวคือวัฒนธรรมนั้นจะเป็นที่ยอมรับกันในกลุ่มคนนั้นๆ (common agreement) และเป็น “สมบัติร่วม” (common property) ของคนกลุ่มนั้นๆ

(iii) ส่วนแนวคิดเรื่อง “กระบวนการทางวัฒนธรรม” (cultural process) ได้มีการขยายขยายรูปแบบของกระบวนการดังกล่าวให้ละเอียดมากขึ้น ตั้งแต่กระบวนการสร้างสรรค์ สืบทอด และโดยเฉพาะอย่างยิ่งต้องมีกระบวนการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลง (adaptive) รวมอยู่ด้วย

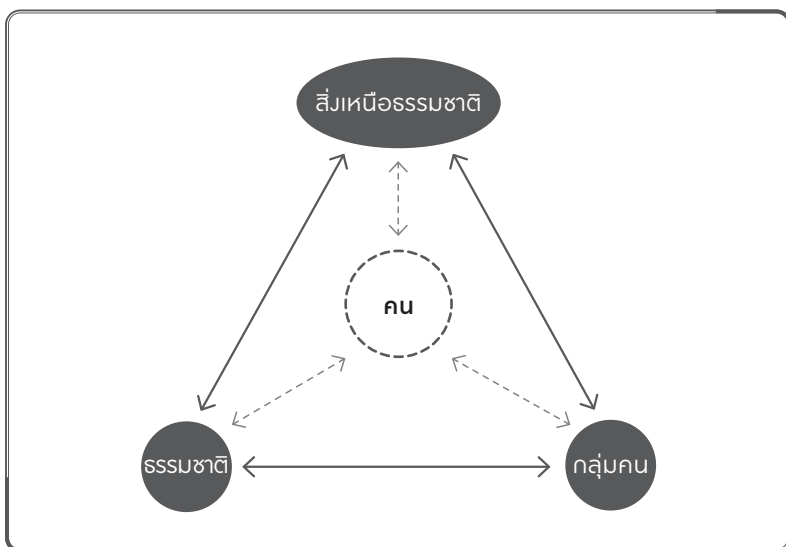
(iv) ในคำนิยามของยูเนสโกได้แสดงให้เห็นการลดทอน “ลักษณะที่สูงส่ง/ดีงาม” ของวัฒนธรรมลงไปบ้าง โดยได้แยกแยะประเภทของวัฒนธรรมออกเป็นอย่างน้อย 2 ประเภท คือ ศิลปวัฒนธรรม และชีวิตรวัฒนธรรม

(1.3) คำนิยามเชิงวิเคราะห์ของคำว่า “วัฒนธรรม”

ในที่นี้ ผู้เขียนจะลองประมวลคุณลักษณะ (attribute) ของวัฒนธรรมที่มีการนิยามไว้ในที่ต่างๆ โดยจะคัดเลือกคุณลักษณะสำคัญๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับโครงการวิจัยตัวอย่าง 3 โครงการที่อยู่ในสังกัดดังนี้

(1) วัฒนธรรมเป็นกระบวนการ (process) ที่มนุษย์ใช้จัดการกับความสัมพันธ์ 3 ด้านของมนุษย์คือ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ด้วยกัน และมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ทั้งนี้โดยอาจจะมีแรงผลักดันให้เกิดกระบวนการดังกล่าว เช่น เพื่อความอยู่รอดของตนเอง กลุ่ม เผ่าพันธุ์ สังคม หรืออาจจะมาจากแรงบันดาลใจเพื่อพัฒนาตนเองและสังคมให้ดีขึ้น

ตัวอย่างเช่น วัฒนธรรมการจัดการน้ำในรูปแบบของระบบเหมืองฝายในภาคเหนือของไทยในอดีต เนื่องจากภูมิประเทศที่ลาดชัน (มิติธรรมชาติ-คน) น้ำในลุ่มน้ำ/ห้วยจึงไหลลงจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำอย่างรวดเร็ว คนในชุมชนจึงสร้างสรรค์เหมือง/ฝายขึ้นมากักเก็บน้ำ/ชะลอการไหลของน้ำเอาไว้ และต้องแบ่งปันปันส่วนน้ำให้แก่คนที่อยู่ต้นน้ำ/กลางน้ำ/ท้ายน้ำอย่างทั่วถึงและยุติธรรม จึงมีการจัดตั้งองค์กรระบบเหมืองฝายขึ้นมาทำหน้าที่ (มิติคน-คน) และเพื่อให้ระบบดังกล่าวมีความมั่นคงยืนยาว กลุ่มเหมืองฝายจึงมีการประกอบพิธีกรรมไหว้ผีเหมืองฝายขึ้นมา (มิติคน-สิ่งเหนือธรรมชาติ)

(2) จากกระบวนการจัดการกับความสัมพันธ์ 3 ด้านดังที่กล่าวมาทำให้เกิด “ผลผลิตเชิงวัฒนธรรม” (cultural product) ในรูปแบบที่หลากหลาย เช่น อาหาร เสื้อผ้า ที่อยู่อาศัย ศาสนา/พิธีกรรม ระบบการรักษาเยียวยา-ยารักษาโรค ภาษา ความรู้ในการทำมาหากิน ศิลปะดนตรี เรื่องเล่า ตำนาน วิธีการเลี้ยงดูเด็ก ฯลฯ

WHAT IS CULTURE?

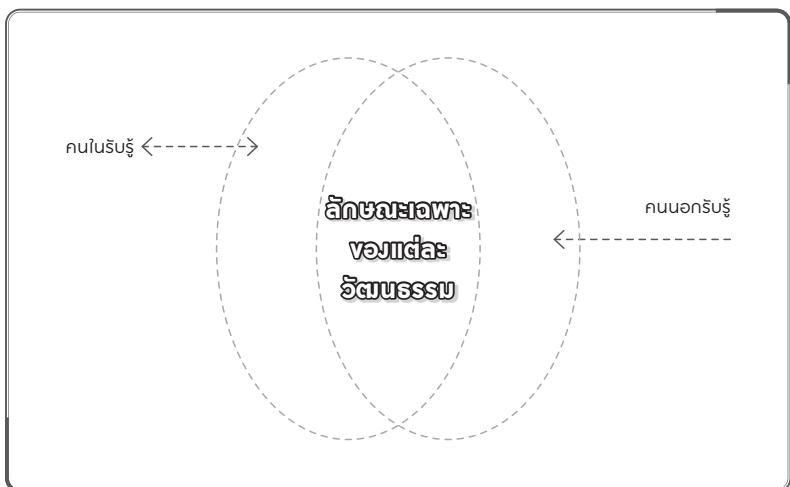

(3) วัฒนธรรมของคนแต่ละกลุ่มจะมีลักษณะเฉพาะ (distinctive) หรือปัจจุบันนี้รู้จักกันว่ามิตัลักษณ์ (identity) ซึ่งเป็นที่ยอมรับกัน/เป็นข้อตกลงร่วมกัน (common agreement) ของคนในกลุ่มนั้นๆ (แต่วัฒนธรรมต้องเป็นเรื่องของกลุ่ม มิใช่เป็นเรื่องของแต่ละปัจเจกบุคคล)

ตัวอย่างเช่น มนุษย์เราคงต้องการคาร์โบไฮเดรตที่เป็นอาหาร ยังชีพ แต่ทว่า ถ้าเป็นคนไทย เราก็จะมีลักษณะเฉพาะคือได้คาร์โบไฮเดรต จากข้าว คนยุโรปก็ได้จากขนมปัง คนอินเดียได้จากแป้งโรตีสี่ คนจีนได้จาก หม่านไถว เช่นเดียวกับการได้ความเค็มจากน้ำปลา ซีอิ๊ว น้ำปลาร้า ฯลฯ

ดังนั้น วัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มชนจึงอาจจะมี**ลักษณะร่วม** กับคนกลุ่มอื่นๆ แต่ที่สำคัญก็คือ ต้องมี **“ลักษณะเฉพาะตัว”** (แปลว่า “ของใคร ของมัน”) ตัวอย่างเช่น ในประเทศไทยทั้ง 4 ภูมิภาคจะมีประเพณีเทศน์มหาชาติ แต่ทว่าเทศน์มหาชาติในภาคกลาง ภาคเหนือ (เรียกว่า “ตั้งธรรมหลวง”) ภาคอีสาน ภาคใต้ ก็จะมีลักษณะเฉพาะของตัวเองที่ “แตกต่าง” ไปจากที่อื่นๆ

จากลักษณะเฉพาะที่ต่างกันอย่างนี้เอง ที่อาจจะเป็นบ่อเกิด นำไปสู่ “ความเหลื่อมล้ำ” เมื่อคนกลุ่มอื่นที่มีวัฒนธรรมแตกต่างออกไป ไม่ยอมรับ “ความต่างต่างนั้น” ดังเช่นในโครงการพิธีกรรมชนเผ่าอาข่า บางพิธีกรรมที่ต้องมีการฆ่าสุนัขซึ่งในวัฒนธรรมหรือกฎหมายของไทยไม่ยอมรับ เพราะถือว่าเป็นการทารุณสัตว์และห้ามกระทำ แต่ทว่าเราอาจจะต้องมีจุดยืน ที่ชัดเจนว่า สิ่งที่เราต้องการจะยกเลิกคือ “ความเหลื่อมล้ำ” แต่มิใช่ “ความแตกต่าง” หรือ “ลักษณะเฉพาะของแต่ละวัฒนธรรม”

(4) วัฒนธรรมเป็นสมบัติร่วมของคนในแต่ละกลุ่ม (Common property) ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า วัฒนธรรมไม่ใช่เรื่องของ “ปัจเจกบุคคล” หากแต่เป็นเรื่องของ “คนกลุ่มนั้นๆ” ดังนั้นบรรดาผลิตภัณฑ์ทางวัฒนธรรมทั้งหลายจึงถือเป็น “สมบัติร่วม” ของคนกลุ่มนั้น และเมื่อเป็นสมบัติก็หมายความว่า คนในกลุ่มนั้นจะมีความรู้สึกเป็นเจ้าของ (sense of belonging) ตัวอย่างในปัจจุบันก็เช่น เมื่อคนไทยรู้สึกว่ “มวยไทย” เป็นสมบัติของคนไทย และเมื่อเป็นสมบัติ (ไม่ว่าจะอยู่ในรูปแบบของวัตถุ ประเพณี ธรรมเนียม ขนบต่างๆ ความเชื่อ ฯลฯ) ก็ต้องธำรงรักษาเอาไว้

จากคุณลักษณะของวัฒนธรรมที่เป็นสมบัติร่วมนี้ จะมีนัยตามติดมาอีก 2-3 ประการคือ เมื่อกลุ่มคนที่เคยอยู่ในพื้นที่หนึ่งจำเป็นต้องอพยพโยกย้ายไปอยู่พื้นที่อื่นๆ ก็มักจะพกพาสมบัติร่วมทางวัฒนธรรมติดตัวไปด้วย ตัวอย่างที่ชัดเจนก็เช่น เมื่อคนจีนอพยพจากแผ่นดินจีนมาอยู่ในประเทศไทย ก็มักจะตั้งศาลเจ้าและอัญเชิญเทพเจ้าของจีนมาประทับอยู่ร่วมด้วย รวมทั้งใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมต่างๆ เช่นเดียวกับคนไทยอีสานที่อพยพไปอยู่อเมริกา ก็ยังต้องการปลาร้าเป็นเครื่องปรุงอาหาร หรือต้องการคุณตรีหมอลำให้ไปแสดงที่อเมริกา เป็นต้น สมบัติร่วมบางอย่างนี้มีลักษณะคงทนยากที่จะปลดทิ้งไปได้ง่ายๆ

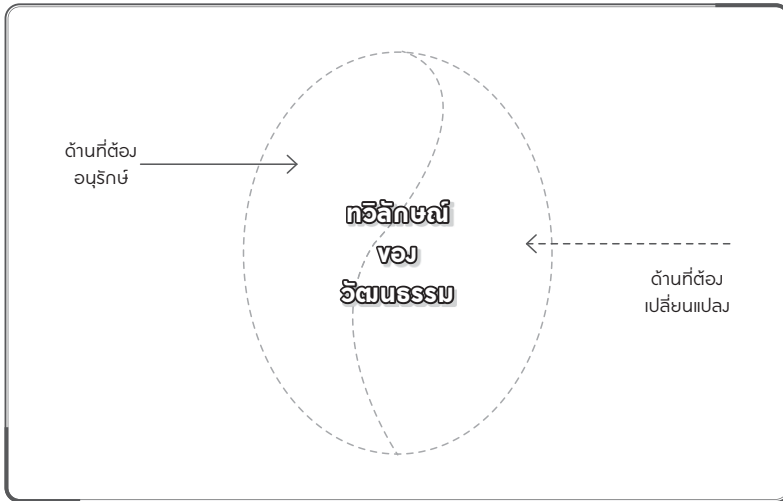
อีกนัยหนึ่งที่ตามมาของคำว่า “สมบัติร่วม” ก็คือ ในกรณีที่ต้องการจะให้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขวัฒนธรรมอันใดอันหนึ่ง ก็คงจำเป็นต้องขอความคิดเห็นเพื่อให้ได้ข้อสรุปมาจากบรรดาสมาชิกเจ้าของวัฒนธรรมนั้นๆ

(5) วัฒนธรรมนั้นเป็นประสบการณ์ที่ตกผลึกในคนรุ่นหนึ่ง และเมื่อพบว่าประสบการณ์ดังกล่าวนั้นใช้แก้ปัญหาได้ดี คนรุ่นนั้นก็มักจะถ่ายทอดสืบทอดให้แก่คนรุ่นลูกหลานได้ใช้ต่อไป ที่เรียกว่า “การสืบทอดทางวัฒนธรรม” (cultural transmission) ดังนั้น คุณสมบัติหนึ่งของวัฒนธรรมก็คือ การเป็นมรดกตกทอดทางวัฒนธรรม

การถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมนี้มีรูปแบบที่หลากหลาย และดำเนินการผ่านสถาบันต่างๆ ในชุมชน/สังคม เช่น รูปแบบการถ่ายทอดจากพ่อแม่ถึงลูกในสถาบันครอบครัว รูปแบบการถ่ายทอดในโรงเรียน วัด กลุ่มช่างวิชาชีพ ในรั้วในวัง ฯลฯ โดยอาจผ่านกระบวนการ “ปู่ย่าพาทำ” (เช่น พาไปเข้าวัดฟังเทศน์ฟังธรรม) ผ่านการเข้าร่วมกิจกรรมจริง (เช่น แม่สอนลูกสาวทอผ้า) ผ่านการเล่าเรื่องตำนาน ผ่านการเรียนรู้ในโรงเรียน ฯลฯ

ประเด็นเรื่องรูปแบบและสถาบันการถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมนี้อาจจะเป็นท่วงโഴยหนึ่งของเรื่องความเหลื่อมล้ำด้านวัฒนธรรม หากคนกลุ่มนั้นๆ ขาดโอกาส ขาดพื้นที่ ขาดตัวบุคคล ฯลฯ ที่จะสืบทอดวัฒนธรรมของตน โอกาสของการสูญเสียวัฒนธรรมก็จะเกิดขึ้นหรือสูญหายไปในคนรุ่นหลัง

(6) ทวิลักษณ์ของการสืบทอดวัฒนธรรม ในขณะที่วัฒนธรรมเป็นผลิตรกรรมที่เกิดขึ้นในคนรุ่นหนึ่งในช่วงเวลาหนึ่งในบริบทหนึ่ง เมื่อมีการสืบทอดมาสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ในอีกช่วงเวลาหนึ่ง ในบริบทอีกแบบหนึ่ง ก็จะเกิดลักษณะทวิลักษณ์ทางวัฒนธรรม กล่าวคือมีด้านหนึ่งที่สืบทอดอนุรักษ์ให้เหมือนเดิม (conservative) แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลง ปรับตัว (adaptive) ให้เข้ากับบริบทใหม่ ตัวอย่างเช่น คนไทยในยุคปัจจุบันสืบทอดภาษาไทยบางส่วนที่มีมาตั้งแต่ครั้งสุโขทัย-อยุธยา แต่ก็มีภาษาไทยบางส่วนที่จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงไปจากอดีต (คำบางคำอาจจะสูญหายไป หรือแม้จะคงอยู่ แต่ก็เปลี่ยนความหมายไป เราจะเห็นปรากฏการณ์นี้ได้อย่างชัดเจนเวลานั่งดูละครโทรทัศน์ประเภทละครพีเรียด) ความยั่งยืนของวัฒนธรรมหนึ่งๆ จึงอยู่ที่ความสามารถของคนในวัฒนธรรมนั้นๆ ที่จะรักษาสมดุลระหว่างด้านทั้งสอง: อนุรักษ์ V.S. ปรับเปลี่ยน ให้พอดีได้

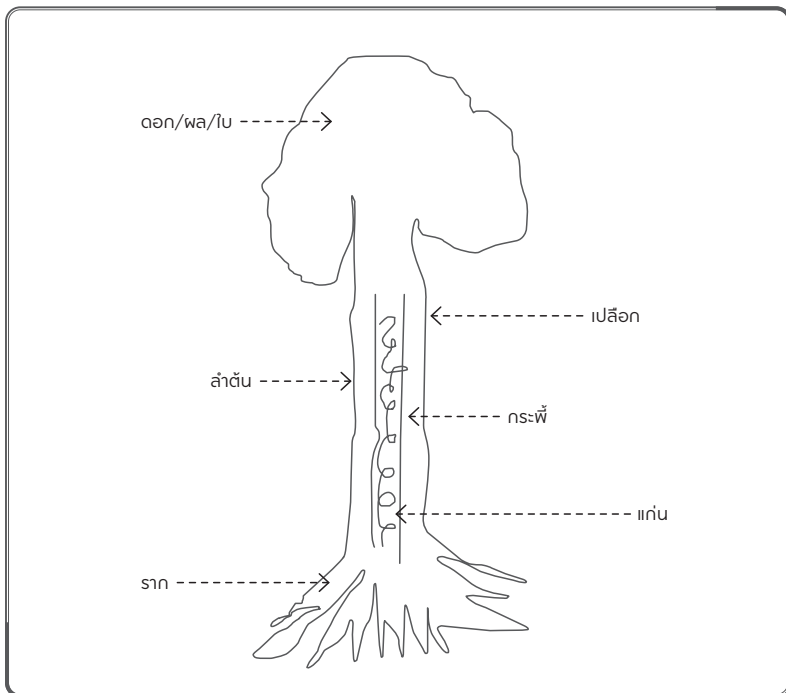

กล่าวสำหรับการปรับเปลี่ยนนั้นยังอาจมีได้ 2 รูปแบบคือ

- (i) การปรับเปลี่ยนไปเองโดยธรรมชาติหรือตามยถากรรม
เหมือนการเสียนาย แล้วแต่จะออกหัวหรือออกก้อย หรือตาดีก็ได้ ตาร้ายก็เสีย
- (ii) การปรับเปลี่ยนอย่างที่มีมนุษย์ตั้งใจที่จะออกแบบ (by design) ตัวอย่างเช่น วัฒนธรรมการถ่ายรูป ช่างถ่ายรูปที่มีความรู้เรื่องแสงเงา มุมกล้อง คุณภาพของกล้อง ระยะห่าง ฯลฯ จะสามารถออกแบบให้ภาพที่ถ่ายออกมาเป็นภาพตามที่ต้องการได้ (วัฒนธรรมการทำอาหาร การสร้างที่อยู่อาศัย การรักษาโรค ก็เช่นเดียวกัน)

(7) วัฒนธรรมมีส่วนประกอบทั้ง “รูปธรรม” และ “นามธรรม”

นักวิชาการด้านมานุษยวิทยาบางกลุ่มนำเสนอว่า วัฒนธรรมทุกประเภทจะเปรียบเสมือนต้นไม้ที่มีอย่างน้อย 3 ส่วน 2 ส่วนแรกคือ ดอก-ใบ-ผล และลำต้น เป็นส่วนที่อยู่เหนือพื้นดินจึงมองเห็นได้ (visible) เป็นรูปธรรม แต่ส่วนที่ 3 คือส่วนของรากประเภทต่างๆ จะเป็นส่วนที่อยู่ใต้พื้นดินจึงมองไม่เห็น (invisible) ส่วนนี้เป็นนามธรรม

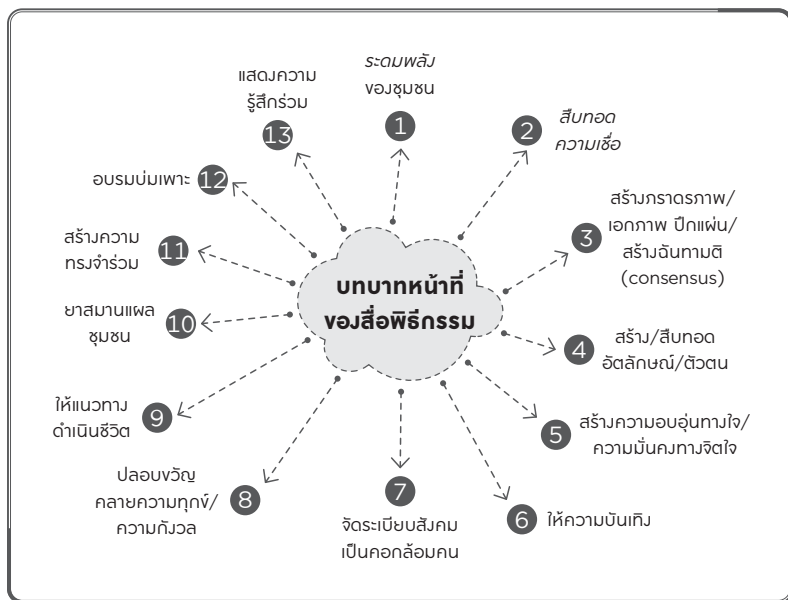
คุณลักษณะที่มีทั้งรูปธรรมและนามธรรมของวัฒนธรรมนั้น จะมีความสำคัญในกระบวนการสืบทอดทางวัฒนธรรมซึ่งจะต้องให้ “ครบเครื่อง เรื่องการสืบทอด” เพราะในบางสถานการณ์ การหลงเหลือของวัฒนธรรม อาจจะเหลือแต่รูปธรรม แต่นามธรรมหาย เช่น ประเพณีห้อยโคม/แขวนโคม ธรรมจักรแปดเหลี่ยมของชาวไทยองในล้านนา เราอาจจะยังมองเห็นส่วนที่เป็น รูปธรรม เช่น มีตัวโคม มีกิจกรรมการห้อยหรือแขวนโคม แต่ทั้งคนในหรือ คนนอกวัฒนธรรมก็อาจจะไม่รู้คุณค่าหรือความหมายว่า ทำไมต้องเป็นโคม 8 เหลี่ยม เหลี่ยมทั้ง 8 มีความหมายอะไร หากไม่มีโคม 8 เหลี่ยม จะเปลี่ยนไปใช้ โคมญี่ปุ่นได้หรือไม่ กล่าวคือ คุณค่าหรือความหมายของการห้อยโคมได้สูญหายไป เช่นเดียวกับที่เราอาจจะไม่ทราบความหมายว่าทำไมการไหว้พระพุทธรูป จิ๋งจุตรูป 3 ดอก แต่การไหว้ศพคนตายจึงใช้รูปดอกเดียว ดังคำกล่าวที่ว่า “ทำพอสักเป็นพิธี”

ในชุดโครงการย่อยในมิติความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมเช่น โครงการพิธีสวดศพควายของชนเผ่าอาข่าก็พบปัญหานี้ คืออาจจะยังมึนปฐมน คือตัวบทสวดอยู่ หรืออาจจะมีการฟื้นฟูด้วยการบันทึกบทสวดให้เป็นลายลักษณ์อักษร แต่หากว่าคนอาข่าไม่รู้ความหมายของบทสวดนั้น ก็แปลว่า มิติด้านนามธรรมหรือส่วนที่เป็นรากเหง้าได้สูญหายไปแล้ว

จากแนวคิดเรื่องรูปธรรม/นามธรรมดังกล่าว จึงเป็นที่มาของแนวคิดเรื่อง “วัฒนธรรมที่ตายแล้ว แม้ว่าอาจจะยังเห็นร่างอยู่” (dead culture) เช่น มีบทสวดอยู่ แต่ถูกเก็บเอาไว้ในพิพิธภัณฑ์ ไม่มีการนำมาใช้ในชีวิตประจำวัน ซึ่งตรงกันข้ามกับ “วัฒนธรรมที่มีชีวิตชีวา” (living culture) อันหมายถึงวัฒนธรรมที่มีทั้งร่างและความหมายจิตวิญญาณแบบครบเครื่อง

(8) วัฒนธรรมทุกอย่างถูกสร้างสรรค์ขึ้นมาให้มีบทบาทหน้าที่

จากคุณลักษณะแรกที่ได้กล่าวว่า วัฒนธรรมก่อเกิดมาเพื่อจัดการกับความสัมพันธ์ในด้านต่างๆ ดังนั้น วัฒนธรรมทุกอย่างจึงถูกมอบหมายให้มีบทบาทหน้าที่บางอย่างอยู่เสมอ เช่น วัฒนธรรมความเชื่อเรื่องมีเทวดารักษาเทวอารักษ์ ต้นไม้ใหญ่อยู่ ความเชื่อนี้ก็ทำหน้าที่รักษาความอุดมสมบูรณ์ของป่าและสิ่งแวดล้อม ดังนั้น หากวัฒนธรรมใดสูญหายไป บทบาทหน้าที่ที่เคยกระทำของวัฒนธรรมนั้นก็จะสูญหายไปด้วย ลองดูตัวอย่างบทบาทหน้าที่โดยทั่วไปของพิธีกรรมที่มีผู้รวบรวมเอาไว้ดังนี้

ในการสืบทอดวัฒนธรรมหนึ่งๆ นอกจากจะสืบทอดส่วนประกอบต่างๆ ของวัฒนธรรม เช่น การทอयोคม การจตุรูปให้ไว้พระแล้ว ทั้งกระบวนการสืบทอดและการปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมหนึ่งๆ ก็ยังทำได้ในแง่ของการสืบทอดและการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเพิ่มลดบทบาทหน้าที่ได้อีกด้วย ดังเช่นในปัจจุบันที่สังคมไทยได้เพิ่มเติมบทบาทหน้าที่ด้านเศรษฐกิจให้แก่มิติวัฒนธรรมในรูปแบบของการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมหรือ soft power เป็นต้น

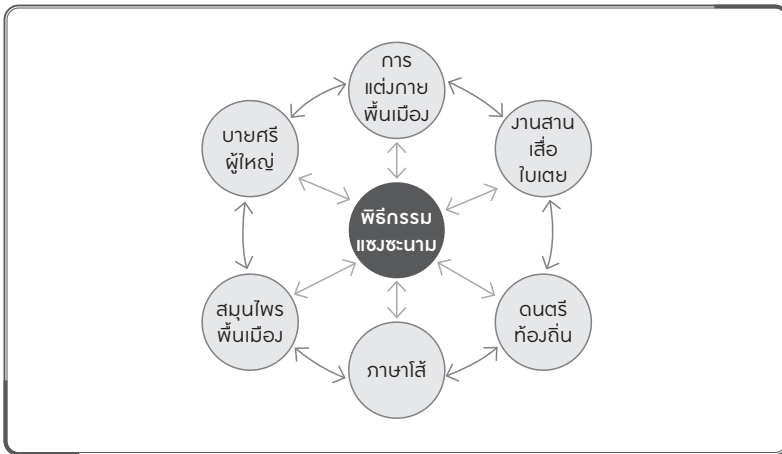
(9) การวิเคราะห์วัฒนธรรมหนึ่งๆ ต้องดูบริบทประกอบอยู่เสมอ
 หากเราเรียกวัฒนธรรมหนึ่งๆ ว่าเป็น “ตัวบท” (text) ตัวบทเหล่านี้ต้องก่อเกิดมาจาก “บริบท” ที่แวดล้อมห่อหุ้มอยู่ ในการวิเคราะห์จึงต้องวิเคราะห์ทั้ง “ตัวบท” × “บริบท” (text × context)

ตัวอย่างเช่น วัฒนธรรมการลงแขกเกี่ยวข้าว (ตัวบท) จะเกิดขึ้นได้ภายใต้บริบทของสังคมที่ผู้คนทำนาเป็นวิถีการหาเลี้ยงชีพ และการทำนานั้นต้องอาศัยแรงงานคนเป็นหลัก ไม่มีเทคโนโลยีสมัยใหม่ ความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนจึงต้องเป็นแบบพี่น้อง เครือญาติ เพื่อนบ้าน ที่เน้นคุณค่า

“การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน” เป็นต้น แต่หากส่วนประกอบย่อยใดเปลี่ยนแปลงไป เช่น เกิดมีการใช้รถไถเข้ามาในชุมชน (บริบทเปลี่ยนไป) ความจำเป็นอย่างยิ่งที่พึงแรงงานเครื่องญาติและเพื่อนบ้านก็จะหมดไป วัฒนธรรมการลงแขกเกี่ยวข้าว ภายใต้บริบทที่มีรถไถก็ต้องหลีกเลี่ยงให้แก่วัฒนธรรมรูปแบบใหม่ เช่น ชุมชนอาจจะสร้างระบบการใช้รถไถร่วมกัน เป็นการปรับเปลี่ยนรูปแบบแต่ยังคงรักษารากคุณค่า/ความหมายเดิม คือการช่วยเหลือเกื้อกูลกันเอาไว้

(10) วัฒนธรรมย่อยๆ มักจะอยู่ร่วมกันเป็น “ตาข่ายวัฒนธรรม”

มีงานศึกษาที่วิเคราะห์พิธีกรรมไหว้ผีบรรพบุรุษและผีที่ปกปักรักษาธรรมชาติของชาวไทลื้อ จังหวัดนครพนม ชื่อพิธีกรรมแซงชะนาม และพบว่าในพิธีกรรมนี้มีส่วนประกอบย่อยๆ ที่เชื่อมโยงกันเป็นตาข่าย ดังในภาพ

จากภาพตาข่ายวัฒนธรรมนั้น มีนัยตามมาว่า หากมีส่วนประกอบย่อยใดขาดหายไป ทั้งตาข่ายก็จะขาดวิน เช่น ถ้าสมุนไพรพื้นบ้านที่ใช้ในการทำพิธีกรรมสูญหายไป ก็จะประกอบพิธีกรรมไม่ได้ เช่นเดียวกับถ้าขาดผู้รู้ที่จะทำบายศรี ก็จะประกอบพิธีกรรมไม่ได้เช่นกัน คุณลักษณะในข้อนี้สามารถนำมาเป็นเครื่องมือช่วยวิเคราะห์วัฒนธรรมในโครงการตัวอย่างทั้ง 3 โครงการในมิติวัฒนธรรมได้

(11) วัฒนธรรมหนึ่งจะไม่เคยอยู่อย่างโดดเดี่ยวตามลำพัง หากแต่จะต้องอยู่ร่วมกับวัฒนธรรมอื่นๆ อยู่เสมอ และจะต้องมีการปะทะกันบ้าง สัngerสรรค์กันบ้าง แลกเปลี่ยนกันบ้าง ถูกครอบงำหรือเป็นฝ่ายครอบงำบ้าง ฯลฯ กับวัฒนธรรมอื่นๆ อยู่เสมอ ตัวอย่างเช่น วัฒนธรรมความเชื่อเรื่องการไหว้ผี ก็ต้องปะทะกับวัฒนธรรมแบบวิทยาศาสตร์ วัฒนธรรมด้านภาษาของชนกลุ่มน้อย เช่น ภาษาไทย ก็ต้องถูกครอบงำกลืนกลายจากภาษาอีสานถิ่น เป็นต้น (ดูรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมในหัวข้อที่ 3 ทฤษฎีและแนวคิดด้านวัฒนธรรม)

(12) ต่อเนื่องจากแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมมีทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทำให้การศึกษาวัฒนธรรมต้องดูทั้งข้อมูลที่เป็น “วัตถุ/ภาวะวิสัย” (objective data) อันได้แก่ด้านรูปธรรมส่วนของลำต้นดอกใบ และข้อมูลที่เป็น “อัตวิสัย” (subjective data) อันได้แก่ส่วนที่เป็นนามธรรม ความหมาย คุณค่าที่เป็นส่วนของราก ตัวอย่างเช่น ศีรษะ ในแง่ภาวะวิสัยที่เรามองเห็นว่าเป็น “อวัยวะส่วนหนึ่งของร่างกายนั้น” ในแง่เชิงอัตวิสัย/เชิงนามธรรมอาจจะแตกต่างกันไปในแต่ละวัฒนธรรม เช่น คนอเมริกันจะรับรู้ศีรษะเหมือนกับอวัยวะส่วนอื่นๆ ของร่างกาย ดังนั้น ลูกชายจึงสามารถลูบหัวคุณพ่อเล่นได้ แต่ทว่าในวัฒนธรรมไทยถือว่าศีรษะเป็นของสูง ลูกชายจะลูบหัวพ่อเล่นไม่ได้ เป็นต้น

การศึกษาวัฒนธรรมจึงต้องศึกษาการรับรู้ทั้งจากคนในและคนนอกวัฒนธรรม ในเวลาที่พูดคุยของคณะทำงานมีตัววัฒนธรรมจึงให้ความสำคัญกับการเก็บข้อมูลจาก “คนกลุ่มต่างๆ” ที่ต้องแยกแยะให้ละเอียดว่าเป็นคนในหรือคนนอกวัฒนธรรม มีความใกล้ชิดกับวัฒนธรรมที่ศึกษามากน้อยเพียงใดเป็นคนอายุรุ่นไหน เป็นต้น

(13) การจำแนกประเภทของวัฒนธรรม มีวิธีการหลายแบบ

ที่จะจำแนกประเภทของวัฒนธรรม เช่น

- การแบ่งประเภทเป็น “ศิลปวัฒนธรรม” และ “ชีวิตวัฒนธรรม” ตามคำนิยามของยูเนสโกที่ได้กล่าวมาแล้ว เมื่อชาวบ้านสานกระติ๊บใส่ข้าวเพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน ผลิตรกรรมดังกล่าวอาจถือเป็น “ชีวิตวัฒนธรรม” แต่หากมีการสานกระติ๊บแบบมีลวดลายสวยงาม สานอย่างประณีตบรรจง ผลิตรกรรมชิ้นนั้นอาจถือเป็น “ศิลปวัฒนธรรม” เป็นต้น

- ในอดีต (สัก 200 ปีที่แล้ว) นักวิชาการในยุโรปเคยแบ่งประเภทของวัฒนธรรมออกเป็น “วัฒนธรรมชั้นสูง” (high culture) ได้แก่ วัฒนธรรมในราชสำนัก กลุ่มผู้ดี-ขุนนางชั้นสูง กับวัฒนธรรมชั้นล่าง (low culture) อันได้แก่ วัฒนธรรมของชาวไร่ชาวนา คนงานในโรงงาน แต่ปัจจุบันการแบ่งประเภทวัฒนธรรมตามระดับชนชั้นในสังคมดังกล่าวเริ่มจะไม่ชัดเจนดังเช่นในอดีต เพราะวัฒนธรรมทั้ง 2 แบบได้ไหลมารวมกันในรูปแบบวัฒนธรรมใหม่ที่เรียกว่า Popular culture (ป๊อป คัลเจอร์)

- ในแวดวงวิชาการเคยมีวิธีการแบ่งประเภทวัฒนธรรมในสังคมชาวนาที่คล้ายคลึงกับการแบ่งโดยใช้กลุ่มชนชั้นทางสังคมที่กล่าวมาแล้ว โดยแบ่งวัฒนธรรมออกเป็น 2 ประเภท คือ Great Tradition (ในภาษาไทยมักแปลว่าวัฒนธรรมหลวง) อันได้แก่ วัฒนธรรมของกลุ่มผู้ปกครอง วัฒนธรรมในราชสำนัก ขุนนาง เจ้าที่ดิน และ Little Tradition (ในภาษาไทยแปลว่าวัฒนธรรมราษฎร์) อันได้แก่ วัฒนธรรมของชาวไร่ชาวนา กรรมกรคนงาน คนสามัญธรรมดาทั่วไป (ดูรายละเอียดในหัวข้อที่ 3: แนวคิดและทฤษฎีต่อไป)

สำหรับแนวคิดการแบ่งประเภทวัฒนธรรมที่อาจจะเหมาะกับชุดโครงการมิติความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมนี้ น่าจะได้แก่การแบ่งประเภทวัฒนธรรมในสังคมหนึ่งๆ ว่า จะมีวัฒนธรรมอยู่ 2 ประเภท ประเภทแรกเป็น **วัฒนธรรมหลัก** (Dominant Culture) เช่น ในสังคมไทย ภาษาไทยภาคกลาง (กรุงเทพฯ) จะเป็นวัฒนธรรมหลัก ประเภทที่สอง **วัฒนธรรมย่อย** (Subculture) เช่น ภาษาของคนในแต่ละภูมิภาค ภาษาของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ

(1.4) คำนิยามของคำว่า “ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม”

(i) เริ่มต้นจากยูเนสโก จากความหลากหลายของคำนิยามของ “วัฒนธรรม” หากเราเลือกใช้คำนิยามแบบใด ก็จะส่งผลต่อเนื่องมาถึงการให้คำนิยามของคำว่า “ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม” และก็จะส่งต่อแรงกระเพื่อมไปถึงการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำดังกล่าว

คณะทำงานในมิตินี้ได้เลือกใช้คำนิยามของยูเนสโกเป็นพื้นฐาน และได้เพิ่มเติมอีกนิยามขึ้นมาเพื่อเสริมความชัดเจนยิ่งขึ้น

- ยูเนสโก นิยาม “ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม” ว่าเป็นการกีดกันบนความแตกต่างทางเพศ ชชาติพันธุ์ ศาสนา ความพิการ และอัตลักษณ์อื่นๆ ของกลุ่ม โดยมีรากทางวัฒนธรรม และประวัติศาสตร์เป็นปัจจัยสนับสนุน

- คณะทำงานได้เพิ่มเติมอีกนิยามว่า “ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม” คือการที่วัฒนธรรม ภาษา ความเชื่อ ประเพณีของคนกลุ่มต่างๆ ในสังคมได้รับการปฏิบัติหรือมีการให้คุณค่าที่ไม่เท่าเทียมกัน

(ii) การวิเคราะห์คำนิยามของยูเนสโก ผู้เขียนได้กล่าวถึงคุณลักษณะประการหนึ่งที่สำคัญของวัฒนธรรม คือการมีลักษณะเฉพาะ (distinctive ในคำนิยามของยูเนสโก) ที่เป็นอัตลักษณ์เฉพาะของกลุ่มแต่ละกลุ่มที่ทำให้ “แตกต่าง” จากคนกลุ่มอื่นๆ ดังที่ได้ยกตัวอย่างว่า คนในแต่ละวัฒนธรรมมีวิธีการ “กินความเค็ม” จากน้ำปลา ซีอิ๊ว ปลาร้า และอื่นๆ ที่เป็นแบบฉบับเฉพาะตัว แต่ทว่าในคำนิยามของยูเนสโก “ความแตกต่างเฉพาะตัว” นั้นเองกลับกลายเป็นบ่อเกิดของความเหลื่อมล้ำ เพราะ “สิ่งที่แตกต่างออกไป” ถูกทำให้ดูด้อยค่ากว่า ต่ำกว่า เช่น การกินปลาร้าถูกทำให้ดูด้อยค่า (เช่น สกปรก เหม็นคาว มีเชื้อโรค ฯลฯ) กว่ากินซีอิ๊วญี่ปุ่น เป็นต้น

ดังนั้น “ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม” จึงเป็นสิ่งที่เกินเลยไปจาก “ความแตกต่าง” เพราะ “กระบวนการให้คุณค่า” (valuation) เช่นมนุษย์เราทุกเชื้อชาติย่อมมีสีผิวพรรณที่ต่างกัน เช่น ผิวขาว ผิวดำ ผิวเหลือง ฯลฯ หากทว่า สังคมเรากลับให้คุณค่าของการมีผิวขาวว่าสวยกว่า นุ่มพริ้งปรารถนา

มากกว่าการมีพินิจ หรือการมีความเชื่อว่าคนพิการขาด ควบคุม เป็นไป จะทำงานประกอบอาชีพได้ไม่ดีเท่าคนปกติ (หรืออาจเกินเลยไปถึงว่า คนพิการ ทำงานอาชีพไม่ได้เลย) ซึ่งเท่ากับเป็นการกีดกันโอกาสในการหาเลี้ยงชีพ เพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีกว่าของคนพิการ

ดังนั้น แนวทางการลดทอนความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม จึงมีใช้ “การยกเลิกความแตกต่าง” (ซึ่งถ้าทำ ก็เท่ากับขจัดอัตลักษณ์ของคน แต่ละกลุ่มให้หมดไป) หากแต่เป็นการยกเลิก “กระบวนการให้คุณค่า” ซึ่งกระบวนการดังกล่าวต้องทำในทั้ง 2 ด้านเข้าหากัน กล่าวคือ ในด้านของ ผู้ถูกเหลื่อมล้ำ (เช่นคนพิการ) ก็ต้องเสริมพลังทางวัฒนธรรมให้มีความสามารถ และความมั่นใจ (เช่น โครงการสร้างรถวีลแชร์ที่เหมาะสมและใช้การได้จริง ของโหนดชุดคนพิการ จังหวัดนครราชสีมา, ศราวุฒิ ใจอดทน, 2563) ในด้านหนึ่ง ก็ต้องสร้างระบบที่เอื้ออำนวยให้ผู้ถูกเหลื่อมล้ำได้เข้าถึงโอกาสทางสังคม ที่เท่าเทียมกับคนในกลุ่มวัฒนธรรมอื่นๆ เช่น เมื่อคิดจะก่อสร้างอาคารสถานที่ ก็ต้องใช้ระบบการออกแบบของอารยสถาปัตย์ เป็นต้น

(iii) ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมสามารถแสดงออกในทุกรูปแบบ ของผลิตภัณฑ์ด้านวัฒนธรรม (cultural product) ที่ได้กล่าวมาแล้ว ไม่ว่าจะเป็น อาหาร รูปร่าง/ร่างกาย เครื่องแต่งกาย พิธีกรรม ภาษา (เช่น การให้ภาษา ท้องถิ่นมีคุณค่าที่เท่าเทียมกันกับภาษาต่างประเทศ)

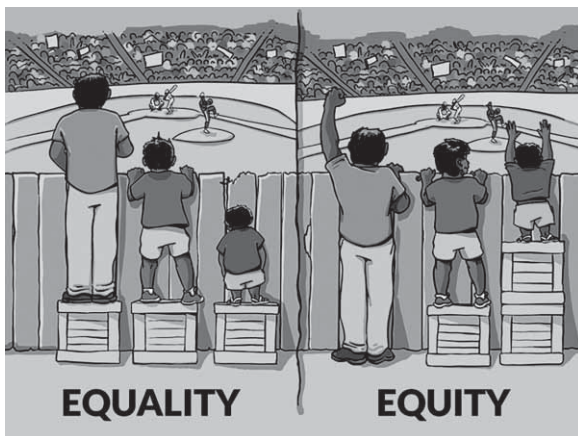
(iv) **ระวิงกับดักเรื่องตระกูลของคำ** คณะกรรมการจัดทำ พจนานุกรมศัพท์เศรษฐศาสตร์ของราชบัณฑิตยสภาได้ให้ความหมายของคำว่า “ความเหลื่อมล้ำ” (inequality) ว่า คือความต่างกัน ความไม่เสมอกัน หรือ ความไม่เท่าเทียมกัน ระหว่างปัจเจกบุคคล ระหว่างกลุ่ม หรือระหว่างประเทศ ความเหลื่อมล้ำอาจมีหลายมิติ ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ฯลฯ

ในคำนิยามนี้ มีข้อเด่นที่ควรขีดเส้นได้คือเรื่อง “ระดับของ ความเหลื่อมล้ำ” โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมที่พบ ได้ทั่วไปในชีวิตประจำวัน ความเหลื่อมล้ำประเภทนี้มีได้หลายระดับ เช่น

ความเหลื่อมล้ำระหว่างวัฒนธรรมใหญ่/วัฒนธรรมหลักกับวัฒนธรรมย่อย
ความเหลื่อมล้ำระหว่างประเทศ เป็นต้น

และส่วนที่ต้องระมัดระวังกับดักที่ปรากฏอยู่ในคำนิยามนี้ก็คือ คำต่างๆ ที่ใช้อ้างอิงถึง “ความเหลื่อมล้ำ” เช่นคำว่า “ต่างกัน ไม่เหมือนกัน ไม่เท่าเทียม” แม้ว่าโดยทั่วไป เราอาจจะอนุมานได้ว่า คำเหล่านี้มีความหมายคล้ายกันหรือเหมือนกัน เพราะสังกัดอยู่ในตระกูลคำเดียวกัน แต่หากเราจะนำความหมายของคำเหล่านี้มาสร้างตัวชี้วัด เราก็คงจำเป็นต้องมีความประณีตมากพอที่จะแยกแยะความแตกต่างระหว่างความหมายของคำทั้ง 3 คำที่อยู่ในตระกูลเดียวกัน

ผู้เขียนได้กล่าวถึงความไม่เหมือนกันระหว่าง “ความแตกต่าง” กับ “ความเหลื่อมล้ำ” ไปบ้างแล้วในหัวข้อที่ผ่านมา รอบนี้ ผู้เขียนจะขอแยกแยะความแตกต่างระหว่างคำว่า “ความเท่าเทียม” (equality) กับ “ความเสมอภาค” (equity) ซึ่งคำอธิบายที่ชัดเจนที่สุดจะอยู่ในภาพข้างล่างนี้

เท่ากัน คือ เท่าเทียม?

การแยกแยะความแตกต่างระหว่าง “ความเท่าเทียม” กับ “ความเสมอภาค/เสมอหน้า” นั้นจะมีความสำคัญมากเพราะว่าส่งผลมาถึง การเลือกแนวทางที่จะสร้างความยุติธรรมให้เกิดขึ้น การเลือกใช้มาตรการ **ที่เน้นความเท่าเทียมก็ได้แก่** การที่รัฐจัดสวัสดิการให้แก่คนทุกกลุ่มอย่าง **เท่าเทียมกัน** (ทั้งๆ ที่ในความเป็นจริง คนแต่ละกลุ่มมีความต้องการและความจำเป็นไม่เท่ากัน) แต่ทว่า การเลือกใช้มาตรการ**ที่เน้นการสร้าง ความเสมอภาค**นั้น จะถือหลักว่า “ผู้มีน้อย ควรได้รับมาก” ที่เรียกว่า “เป็นการเลือกปฏิบัติเชิงบวก” (positive discrimination) CBR จะเลือกใช้มาตรการแบบหลังนี้ด้วยการเลือกกลุ่มเป้าหมายที่จะทำงานด้วย คือกลุ่มคนเล็กคนน้อย – ผู้ที่อยู่ใต้เส้นความยากจนหรือกลุ่ม 40% ล่าง

2

รายชื่อของโครงการและเอกลักษณ์ของมิติ

(2.1) รายชื่อของโครงการวิจัย CBR ในมิติความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม

สำหรับรายชื่อของทั้ง 3 โครงการวิจัย CBR ที่เลือกมาสังกัด มิติความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมมี 3 โครงการ ดังนี้

- (i) โครงการฟื้นฟูภาษาและประเพณีโหลเรือไฟ กลุ่มชาติพันธุ์โย้ย ตำบลอากาศอานวย จังหวัดสกลนคร (สุวัฒน์ มานิตย์, 2563 จากนี้ไป “โครงการภาษาโย้ย จังหวัดสกลนคร”)
- (ii) โครงการแหะโก้โก้ บกสวดในพิธีศพเพื่อการเรียนรู้วิถีชีวิต และวัฒนธรรมของชาติพันธุ์อาว้า (อาพี สะโบ้, 2563 จากนี้ไป “โครงการแหะโก้โก้ อาว้า”)
- (iii) โครงการพัฒนาโลกเพื่อพัฒนานวัตกรรมรถโยก รถเข็น รถวิลแชร์ และการปรับสภาพแวดล้อมที่พิศอาศัยให้เหมาะสม กับคนพิการด้านการเคลื่อนไหว จังหวัดนครราชสีมา (ศราวุฒิ ใจอดทน, 2563 จากนี้ไป “โครงการรถวิลแชร์คนพิการโคราช”)

เมื่อพิจารณาเพียงจากการดู “ชื่อของโครงการ” ก็จะพบความแตกต่างประการแรกเลยก็คือ สำหรับ 2 โครงการแรก คือ โครงการภาษาไย้อย จังหวัดสกลนคร และเหนือไท้ไท้ อาฮา นั้น เราจะรู้สึกได้ในแวบแรกเลยว่า 2 โครงการนี้คงจะเป็นเรื่องทางวัฒนธรรม ทั้งนี้เพราะมี “ตัวผลิตภัณฑ์ทางวัฒนธรรม” (cultural product) ที่ชัดเจนคือ ภาษา และพิธีกรรม แต่ทว่า สำหรับโครงการรถวีลแชร์คนพิการ นั้น เราอาจจะสงสัยว่า มันเป็นโครงการด้านวัฒนธรรมได้ตรงไหน โดยที่เราอาจจะลืมนึกไปว่า “รถวีลแชร์” นั่นก็เป็น “วัตถุธรรม” ชนิดหนึ่ง และสำหรับโครงการที่ 3 นี้ ทางคณะทำงานได้ให้ความสนใจกับ “วัฒนธรรมของกลุ่มคนพิการ” ซึ่งแตกต่างไปจาก “วัฒนธรรมของกลุ่มคนที่มีร่างกายปกติ” ว่าวัฒนธรรมดังกล่าวนั้นมีความเหลื่อมล้ำอย่างไรบ้างและไม่ตั้งใจอย่างไร

ในท่ามกลางความแตกต่างระหว่าง 3 โครงการ ในแง่ความยากง่ายที่จะมองเห็น “แง่มุมทางวัฒนธรรม” แล้ว ในอีกด้านหนึ่ง ทั้ง 3 โครงการต่างก็มีจุดร่วมกันประการหนึ่งคือ ทั้ง 3 โครงการเป็นเรื่องของ “วัฒนธรรมย่อย” (subculture) ที่อยู่ท่ามกลาง “วัฒนธรรมใหญ่” ดังนั้น โอกาสที่จะเกิดความเหลื่อมล้ำก็ย่อมมีได้สูงอยู่แล้ว หากขาดการบริหารจัดการเชิงวัฒนธรรมที่ดี

(2.2) รายละเอียดความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมของแต่ละโครงการ

เนื่องจากลักษณะพิเศษประการหนึ่งของวัฒนธรรมก็คือ “ไม่มีใครวางแปลนจากวัฒนธรรมไปได้” “เราทุกคนมีวัฒนธรรมอย่างหนึ่งติดตัวเราเสมอ” แต่ในเวลาเดียวกัน เราก็มักจะไม่รู้ว่า “เรากำลังมีวัฒนธรรมอย่างหนึ่งอยู่กับตัว” เสมือนปลาที่อยู่ในน้ำตลอดเวลา แต่ก็มองไม่เห็นน้ำ หรือที่นักวิชาการกล่าวว่า “วัฒนธรรมเหมือนอากาศที่เราหายใจเข้าไปตลอดเวลา แต่ก็มองไม่เห็นและไม่รู้สึกตัว” (culture we breathe)

ดังนั้น ในหลายเวทีกิจกรรมของคณะทำงานมิติวัฒนธรรมชุดนี้ จึงพยายามทำให้ “ปลามองเห็นน้ำ” หรือทำให้เรารู้สึกถึงอากาศที่กำลังหายใจเข้าไป หลังจากที่มีการติดตั้งหรือเปิดโลกความเข้าใจเรื่องวัฒนธรรมแล้ว

นักวิชาการประจำมิติกี่จะมอบใบงานให้ทีมวิจัยนำเอาแนวคิดใหม่ที่ติดตั้งไป
ส่งคู่มือในโครงการของตนเอง เช่น การใช้เลนส์เรื่อง “ความเหลื่อมล้ำ
ทางวัฒนธรรม” ไปส่งคู่มือโครงการวิจัยที่กำลังทำอยู่นั้น มีแง่มุมของความ
เหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมอย่างไรบ้าง

ผลที่ได้มีดังนี้

(ก) โครงการฟื้นฟูภาษาและประเพณีไหลเรือไฟกลุ่มชาติพันธุ์
จังหวัดสกลนคร ที่มาของการเลือกกลุ่มที่ศึกษาและประเด็นที่ศึกษา โดยที่ทีม
นักวิชาการที่เป็นทีมวิจัยนั้นมีภูมิหลังการทำงานมาจากการวิจัยเพื่อฟื้นฟูภาษา
ที่กำลังตกอยู่ในภาวะวิกฤติ คือภาษาที่กำลังจะสูญหายไป ซึ่งโดยส่วนใหญ่
แล้วภาษาที่จะสูญหายนั้นมักเป็นภาษาของกลุ่มชาติพันธุ์ และเป็นภาษาที่มี
แต่ภาษาพูด ไม่มีตัวอักษรเขียนบันทึก ทำให้สูญหายได้ง่าย ดังนั้นกระบวนการ
ทำงานของทีมนักวิชาการจึงเป็นการสร้างตัวอักษรจากภาษาพูดโดยใช้
กระบวนการมีส่วนร่วมอย่างสูงสุดตามแบบของงานวิจัย CBR คือการให้เจ้าของ
ภาษามาร่วมฟื้นฟูเอง และหลังจากฟื้นฟูภาษาขึ้นมาแล้ว ตามหลักการเรื่อง
“ตาข่ายทางวัฒนธรรม” และ “การสืบสานทางวัฒนธรรม” ทีมวิจัยก็จะ
ขยายขยายเรื่องการใช้ภาษาไปยังส่วนประกอบย่อยอื่นๆ ของวัฒนธรรม เช่น
การบันทึกชื่อสัตว์พืชผักผลไม้ การใช้ภาษาในการบันทึกประเพณีพิธีกรรมหรือ
การละเล่นต่างๆ การสอนภาษาถิ่นในโรงเรียน การแต่งนิทาน ฯลฯ

จากลีลากระบวนการทำในการทำงานอย่างต่อเนื่องของ
ทีมนักวิชาการดังกล่าว กรณีของภาษาโย้ยก็จัดอยู่ในกลุ่มของภาษาวิกฤติ
เช่นเดียวกัน และเมื่อภาษาที่เป็นส่วนประกอบย่อยได้สูญหายไป ก็จะส่งผล
กระทบไปถึงประเพณีไหลเรือไฟที่ต้องมีการร้องเล่นที่ใช้ภาษาไปด้วย

คณะทำงานที่เป็นทีมวิจัยทั้งนักวิชาการและทีมวิจัยชุมชน
(เป็นเจ้าของวัฒนธรรมเอง) ได้ร่วมกันวิเคราะห์สถานภาพ จุดเจ็บ ผลลัพธ์
ที่คาดหวังและตัวชี้วัด รวมทั้งการออกแบบกิจกรรมในโครงการเมื่อสวมใส่
แว่นตาเรื่องความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม และพบว่า

จากคำนิยามคำว่า “วัฒนธรรม” ในโครงการนี้ มี 2 ผลิตรกรรม คือภาษาและประเพณีไหลเรือไฟ เมื่อใช้กระจกสองสะท้อนปัญหาของความเหลื่อมล้ำจะพบปัญหาใน 4 ประเด็นคือ

(i) กลุ่มชาติพันธุ์โย้ยเป็นกลุ่มขนาดเล็กที่อยู่ท่ามกลางวงล้อมของวัฒนธรรมอื่นๆ ที่ใหญ่กว่า เช่น ญ้อ ภูไท ลาวอีสาน ฯลฯ จึงมักถูกรอบจากวัฒนธรรมที่ใหญ่กว่า

(ii) โดยเฉพาะด้านภาษาที่จะถูกกลืนกลายโดยไม่รู้ตัว เช่น คำศัพท์ดั้งเดิมหายไป หรือจังหวะพูดจะเร็วขึ้น

(iii) คนโย้ยเองไม่เห็นเอกลักษณ์ที่โดดเด่นของตนเอง

(iv) คนในชุมชนไม่รู้ความหมายหรือไม่เห็นคุณค่าของประเพณี
เพียงแต่จัดตามๆ กันมา (รากของวัฒนธรรมน่าจะเสียไป)

(ข) โครงการแนะให้: บทสวดในพิธีศพควายของชาวอาข่า
โครงการนี้ วัตถุดิบ (material) ที่ศึกษาคือตัวพิธีกรรมแนะให้ให้ ซึ่งเป็นพิธีกรรมการทำศพให้แก่วัวควายที่ได้ใช้งานมาเพื่อแสดงความสำนึกถึงบุญคุณของสัตว์เลี้ยง (รากของต้นไม้วัฒนธรรม) ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นก็คือ ในขณะที่วัฒนธรรมหลัก/วัฒนธรรมใหญ่/วัฒนธรรมประชากรชาติได้รับการปฏิบัติ/ได้รับการสืบทอดอยู่อย่างต่อเนื่อง (เช่นพิธีทำศพของคนไทย) แต่พิธีกรรมแนะให้ให้ของชาติพันธุ์อาข่ากลับตกอยู่ในภาวะที่ใกล้สูญสลายโดยมีสัญญาณตัวบ่งชี้ต่างๆ เช่น

- จำนวนครั้งที่ประกอบพิธี
- จำนวนคนที่เข้าร่วม
- จำนวนผู้ทำพิธีที่ลดลง

ฯลฯ

หรืออาจกล่าวได้ว่า องค์ประกอบย่อยเกือบจะทุกส่วนของพิธีกรรมแนะให้ให้กำลังจะสูญสลายหายไป ดังที่ทีมนักวิจัยชุมชนในโครงการนี้ได้ประมวลจุดเจ็บ (pain point) ของพิธีกรรมนี้เอาไว้ 8 ประการคือ

(1) ไม่มีหนังสือบทสวดที่เป็นภาษาไทย ทำให้ถ่ายทอดแก่
คนรุ่นใหม่ได้ยาก

(2) คนส่วนใหญ่ไม่รู้ความหมายของบทสวด

(3) ขาดเครื่องมือในการถ่ายทอด ขาดพื้นที่ทางวัฒนธรรม
ในการสืบทอด

(4) ช่องทางการเรียนรู้พิธีกรรมมีจำกัด ได้เรียนรู้เฉพาะช่วงที่มี
การทำพิธีเท่านั้น

(5) มีการเปลี่ยนแปลงความเชื่อและวิถีชีวิต ส่งผลต่อการ
เข้าร่วมและทำพิธี

(6) คนในชุมชนไม่เห็นความสำคัญของพิธีกรรม

(7) บทสวดในพิธีศพเริ่มสูญหายไป ทำให้ชุดความรู้ในพิธีกรรม
สูญหายตามไปด้วย

(8) ผู้รู้ (พี่มา) เริ่มมีบทบาทลดลง

(ค) โครงการรถวิลแชร์คนพิการโคราช กลุ่มคนพิการที่ทาง
โครงการร่วมงานด้วยคือ คนพิการด้านการเคลื่อนไหว เช่นขาขาดเดินไม่ได้
แม้ว่าที่ผ่านมาจะมีหน่วยงานรัฐที่จัดหารถวิลแชร์มาให้ แต่พบว่า “วัดอุทุมม”
ที่จัดหามาให้นั้นยังไม่เหมาะสมกับคนพิการแต่ละคน ทำให้ใช้งานจริงไม่ได้
โครงการนี้มีทีมวิจัยที่ประกอบด้วยโหนด CBR นักวิชาการที่มีความรู้ความชำนาญ
ด้านการออกแบบอุปกรณ์สำหรับคนพิการ และตัวแทนคนพิการเอง จึงต้องการ
สร้าง “วัดอุทุมม” เช่น รถวิลแชร์ โดยใช้กระบวนการมีส่วนร่วมแบบ CBR

เมื่อทีมวิจัยได้สวมใส่แว่นแห่งความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม
ส่องดูข้อมูลในโครงการก็พบว่า บรรดาวัดอุทุมมต่างๆ ที่สร้างในวัฒนธรรมของ
คนไม่พิการนั้นล้วนแล้วแต่เป็นอุปสรรคที่กีดขวางและกีดกันคนพิการในการ
เข้าถึงสิ่งต่างๆ ในสังคมทั้งสิ้น เช่น

- การสร้างถนน ไม่ได้ออกแบบเพื่อรองรับคนพิการหรือให้คนพิการได้ร่วมใช้ด้วย
- การออกแบบบ้าน ก็เช่นเดียวกัน
- การออกแบบสถานที่ทำงาน ก็ไม่ได้รองรับคนพิการ
- การออกแบบสถานที่ของหน่วยงานรัฐ เช่น ที่ว่าการอำเภอ โรงพยาบาล ฯลฯ ไม่ได้รองรับคนพิการ เช่น ห้องติดต่อยุ่ชั้น 2 แต่ไม่มีลิฟต์หรือทางลาดชันให้คนพิการขึ้นไปได้
- วิลแชร์ที่จัดหามาให้ไม่เหมาะสมกับคนพิการ

สำหรับโครงการรถวิลแชร์ฯ นี้ นักวิชาการประจำมิตได้เพิ่มเติมแนวคิดว่าจะต้องใช้มุมมองแบบภาพกว้างแบบ 360 องศาเพื่อให้เห็นความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม เช่น หากคนพิการไม่สามารถใช้รถวิลแชร์ได้จะทำให้คนกลุ่มนี้ขาดโอกาสในการเข้าร่วมกิจกรรมทางสังคมต่างๆ เช่น ไปร่วมงานศพของคนในชุมชนไม่ได้เหมือนคนที่มีย่างกายปกติ เพราะหากทีมวิจัยมองภาพแคบเพียง “ตัวรถวิลแชร์” เท่านั้น เป้าหมายของโครงการก็จะกลายเป็นการพัฒนารถเข็นเท่านั้น แต่ยังไม่ถึงเรื่องการลดความเหลื่อมล้ำและการขาดโอกาสของคนใช้รถเข็น

(2.3) เอกลักษณ์ของมิตตัวชีวิตความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม

อันที่จริงในหัวข้อ 1 ที่ว่าด้วยคำนิยามเชิงวิเคราะห์ของ “วัฒนธรรม” ผู้เขียนได้ระบุคุณลักษณะย่อยๆ ของวัฒนธรรม 13 ประการมาแล้ว และคุณลักษณะดังกล่าวก็ได้มาสร้างเอกลักษณ์พิเศษของการทำงานพัฒนาตัวชีวิตในมิตนี้ ในที่นี้ ผู้เขียนจึงเพียงแต่จะขอขีดเส้นใต้อีกครั้งเมื่อคุณลักษณะต่างๆ เข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องการสร้างตัวชีวิตเท่านั้น

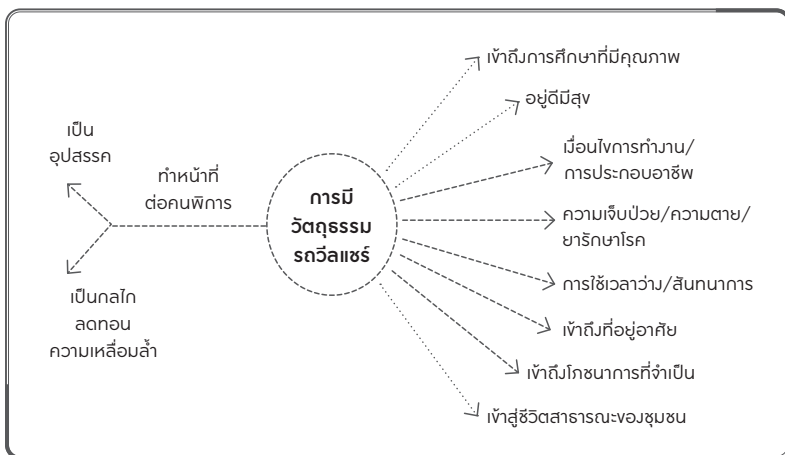
(2.3.1) รูป-นามของวัฒนธรรมกับการสร้างตัวชีวิต วัฒนธรรมแต่ละประเภทจะมีพิสัย (shade-range) ตั้งแต่เป็นสิ่งที่จับต้องได้ ไปจนกระทั่งถึงสิ่งที่จับต้องไม่ได้ แต่ทว่าในด้านของตัวชีวิตนั้น โดยหลักการแล้วจะต้องเป็นสิ่งที่จับต้องได้ (จึงจะวัดได้) ซึ่งหมายความว่า เราจะต้องแปลงวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้/เป็นนามธรรมให้มาเป็นรูปธรรมให้มากที่สุด

ดังนั้น วัฒนธรรม (บางประเภท) ที่เป็นวัฒนธรรม อาจจะสร้างตัวชี้วัดได้ง่ายกว่าวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรม (เช่น ความมั่นใจในวัฒนธรรมของตนเอง) อย่างไรก็ตาม วัฒนธรรมบางประเภท เช่น ผ้าทอมือ เครื่องจักสาน เครื่องปั้นดินเผา ฯลฯ ก็อาจจะดูเป็น “วัฒนธรรม” มากกว่า “วิถีชีวิตของคนพิการ” (ซึ่งอาจจะมีความหมายว่า “มันเป็นวัฒนธรรมตรงไหนนะ”)

การทำงานกับวัฒนธรรมที่เป็นวัฒนธรรมประเภทที่เป็นรูปธรรมอย่างมากที่สุด เช่นในกรณีรถวีลแชร์นี้ จึงอาจต้องใช้เครื่องมือสองแง่มุมที่หลากหลายของวัฒนธรรมให้เห็นแง่มุมอื่นๆ ดังเช่นในเวทีเรียนรู้ร่วมกันของมิติวัฒนธรรมนี้ ได้ใช้เครื่องมือ 4 ประเภทวัฒนธรรมของพระยาอนุนามราชธนา มาให้ทั้ง 3 โครงการได้วิเคราะห์ข้อมูลของตน ดังตัวอย่างของกรณีรถวีลแชร์คนพิการโคราช ดังในภาพ

วัฒนธรรม	คติธรรม	สทธรรม	นิติธรรม
คนพิการไม่มีรถเข็น	ลดคุณค่าในตัวเอง เพราะต้องพึ่งพิงคนอื่น	คนอื่นสงสาร ช่วยเหลือ เพราะคิดว่าคนพิการ ไม่สามารถช่วยตัวเองได้	
คนพิการได้รับรถเข็น			
รถเข็นที่อาจ ยังไม่เหมาะสม	ลดการพึ่งพิงคนอื่นลง แต่การตระหนักในคุณค่า ยังน้อยอยู่เพราะยังต้อง พึ่งพิงคนอื่นอยู่	คนอื่นยอมรับคนพิการ มากขึ้นเพราะคนพิการ สามารถช่วยตัวเอง ได้ในบางระดับ	ระเบียบเดิม เรื่องการจัดหา รถเข็นให้คนพิการ
คนพิการได้รับรถเข็นที่เหมาะสมกับสภาพร่างกาย			
รถเข็นที่เหมาะสม	ลดการพึ่งพิงคนอื่น ได้มากขึ้น เพิ่มการตระหนัก ในคุณค่าของตนเอง	คนอื่นยอมรับคนพิการ เพราะคนพิการสามารถ ช่วยตัวเองได้	เกิดการปรับ/ เปลี่ยนระเบียบ ในการจัดหา รถเข็นที่เหมาะสม ให้คนพิการ

หรือการนำเครื่องมือ “การทำหน้าที่ของวัฒนธรรม” เช่น หน้าที่ของรวิลแชร์ต่อตัวคนพิการมาใช้วิเคราะห์ ดังในภาพที่เป็นผลมาจาก เวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนในมิติวัฒนธรรม

(2.3.2) คำถามที่ไม่อาจลืม: วัฒนธรรมต้อง “ของใคร” เสมออย่างน้อยต้องมองแบบ “คนนอก-คนใน” เราย่อมทราบดีว่า ปลากับนกย่อมมีความสามารถที่จะมองเห็น “น้ำ” ได้แตกต่างกัน รวมทั้งย่อมมอง “น้ำ” (ถ้าสามารถเห็น) อย่างแตกต่างกัน ฉะนั้นได้นั้น คนที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่อง “วัฒนธรรม” (เปรียบเสมือน “น้ำ”) ไม่ว่าจะเป็นในฐานะผู้สร้าง ผู้เสพ ผู้วิจัย ผู้สร้างตัวชี้วัด ผู้เก็บข้อมูล กลุ่มตัวอย่าง ผู้ขับเคลื่อน ฯลฯ ก็ต้องถามตัวเองอยู่ตลอดเวลาว่า เราเป็น “นก” หรือเป็น “ปลา” ในเรื่องนั้น

นอกจากนั้นก็ยังมีความเป็นจริงเกี่ยวกับคุณลักษณะของวัฒนธรรมที่ได้กล่าวมาแล้วว่า วัฒนธรรมนั้นเป็นเสมือนอากาศที่เราหายใจเข้าไป แต่กลับไม่รู้สึถึงการมีอยู่ เช่น เราผู้มีร่างกายสมประกอบจะรู้ตัวเลยว่า เรากำลังใช้ชีวิตอยู่ในสังคมที่มี “วัฒนธรรมของคนไม่พิการ” เช่น ถ้าห้องติดต่องานที่ อบต. อยู่ที่ยื่น 2 เราก็จะเดินขึ้นบันไดไปได้โดยไม่ฉุกละหุก คิดเลยว่า ถ้าคนพิการมาติดต่องานที่ อบต. เขาจะทำอย่างไร

ดังนั้น ในโครงการวิจัย CBR ที่ศึกษาเกี่ยวกับเรื่อง “คนพิการ” “ภาษาโย้ย” “พิธีกรรมแหะโทโท” จึงมีคำถามสำคัญตั้งแต่เปิดอ่านของโครงการเลยว่า นักวิจัยในโครงการเป็นใคร โดยให้คำตอบให้เลือกกากบาท 2 ช่อง คือ เป็น “คนใน” หรือเป็น “คนนอกวัฒนธรรม” เพราะคำตอบที่เลือกนี้จะส่งผลถึงกระบวนการทำวิจัยทั้งกระบวนการ แม้แต่ขั้นตอนการสร้างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำก็ไม่ยกเว้น และเพื่อเป็นหลักประกันความเสี่ยงการวิจัยหรือการสร้างตัวชี้วัดด้านวัฒนธรรมนั้นควรจะต้องมีทั้งปลาและนกอยู่ในทีมทำงานเสมอ มิใช่มีแต่ “ปลา” หรือมีแต่ “นก”

และเหตุผลที่ควรจะต้องมีทั้งนกและปลาในการมองดูน้ำ ก็เพราะว่า ในเรื่องวัฒนธรรมนั้น ย่อมไม่มีใครที่จะว่างเปล่า ทุกคนล้วนมีวัฒนธรรมฝังอยู่บนหน้าผากของตนเอง (โดยอาจจะไม่รู้ตัว) และยังมีแนวโน้มที่จะถือเอาวัฒนธรรมของตนเองเป็นตัวตั้ง/เป็นศูนย์กลาง/หรือเห็นว่าดีกว่าวัฒนธรรมอื่นๆ ที่ในภาษาวิชาการเรียกกลุ่มอาการของโรคทางวัฒนธรรมแบบนี้ว่า “Ethnocentric” ดังนั้นการมีทีมทำงานวิจัย ทีมสร้างตัวชี้วัด ทีมเก็บข้อมูล กลุ่มตัวอย่าง ฯลฯ ที่ประกอบด้วยคนที่มีระยะห่างทางวัฒนธรรม (cultural distance) หลากๆ กลุ่มจึงน่าจะช่วยกระจายอคติของข้อมูลทางวัฒนธรรมได้บ้าง

(2.3.3) การใช้กลยุทธ์ Focus + Flare ในการสร้างตัวชี้วัด

ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งของการทำงานในการพัฒนาตัวชี้วัดในมิติความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมก็คือ ในขณะที่คำนิยาม มิติ/ขอบข่าย (dimension) ของ “วัฒนธรรม” นั้น มีอย่างกว้างขวางและหลากหลาย คือมี “ลักษณะทั่วไป” อย่างมาก แต่ในอีกปลายข้างหนึ่ง ตัวโครงการวิจัยทั้ง 3 โครงการในสังกัดกลับมี “ลักษณะเฉพาะอย่างยิ่ง” เป็นการหยิบ “ผลิตภัณฑ์ทางวัฒนธรรม” 1 ชนิด เช่น ภาษา พิธีกรรม 1 ประเภท หรือวัตถุธรรม 1 ประเภทเท่านั้น มาเป็นกรณีตัวอย่างสำหรับการกลั่นตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำออกมา

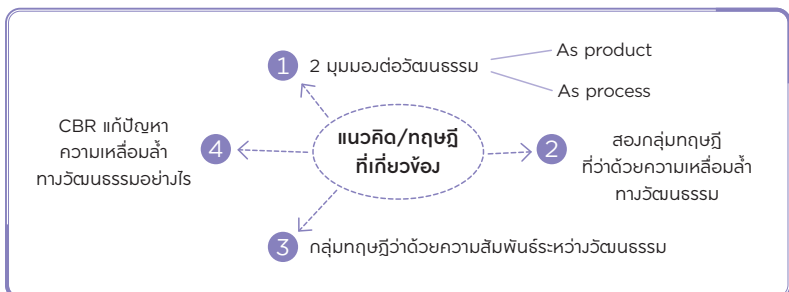
ด้วยเหตุนี้ กระบวนการที่จะโน้มนำลักษณะทั่วไปกับลักษณะเฉพาะเข้าหากันนี้ก็ต้องดำเนินการอยู่หลายรอบ (เหมือนการต้มเหล้าก็ต้องกลั่นและกรองหลายๆ ครั้ง) ปริมาณของการทำกิจกรรมร่วมกันระหว่างนักวิชาการประจำมิติกับทีมโหนดและนักวิจัยชุมชนจึงมีนับว่าสลับกิจกรรมและคุณภาพของกิจกรรมก็มีความหลากหลาย มีการกำกับดูแลอย่างใกล้ชิดและประณีตกว่าจะตกผลึก

ส่วนกลยุทธ์ที่คณะทำงานนำมาใช้ก็คือ กลยุทธ์ Focus & Flare ที่ได้กล่าวถึงมาแล้วในส่วนที่ (4) ก. มิติสังคม คือมีทั้งการแตกขยายรายละเอียด (Flare) สลับกับการเลือกรวมเข้ามา (Focus) ตัวอย่างเช่น ข้อมูลความรู้เรื่องวัฒนธรรมจากข้างล่าง (จากพื้นที่) ก็ต้องขยายภาพให้กว้างมากขึ้น (Flare) แต่ข้อมูลความรู้จากข้างบน (จากนักวิชาการ) ก็ต้องโฟกัสไปที่ประเภทวัฒนธรรมที่อยู่ในโครงการ (Focus) เป็นต้น

3

แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

อันที่จริงในหัวข้อที่ 1 ที่ว่าด้วยค่านิยมของวัฒนธรรม โดยเฉพาะเนื้อหาตรง 13 คุณลักษณะของวัฒนธรรมนั้น ก็คือส่วนที่เป็นปลายธารหรือเป็นการประยุกต์ใช้มาจากทฤษฎีทางวัฒนธรรมอันเป็นต้นธารของค่านิยมเหล่านั้น ในหัวข้อที่ 3 นี้ ผู้เขียนจึงเพียงจะขอแนะนำชื่อเสียงเรียงนามของต้นธารทฤษฎีด้านวัฒนธรรมและความเหลื่อมล้ำของวัฒนธรรมพอสังเขป

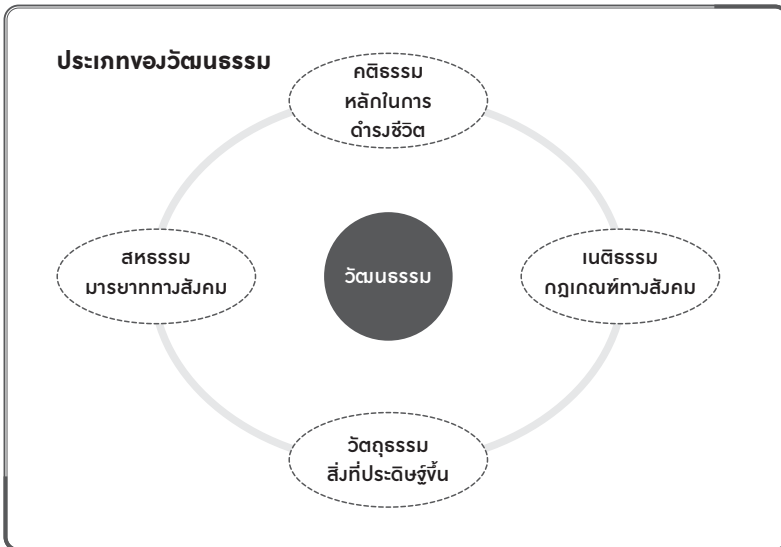
(3.1) มุมมองของทฤษฎีว่าด้วยวัฒนธรรม

ในการศึกษาวัฒนธรรมนั้น มีมุมมอง 2 มุมใหญ่ให้พิจารณา วัฒนธรรมคือ

(ก) มองวัฒนธรรมเป็นผลผลิต/ผลิตภัณฑ์: culture as product

(ข) มองวัฒนธรรมเป็นกระบวนการการผลิต: culture as process

(ก) การมองวัฒนธรรมเป็นผลผลิต/ผลิตภัณฑ์ วิธีการมองแบบนี้ก็ได้แก่การพิจารณาตอบคำถามว่า “อะไรที่เรียกว่าเป็นวัฒนธรรม” ซึ่งตัวอย่างคำตอบในหัวข้อที่ 1 ก็ได้มีภาพแสดงเอาไว้แล้ว เช่น อาหาร เสื้อผ้า ที่อยู่อาศัย สิ่งก่อสร้าง ยารักษาโรค ดนตรี การละเล่น ศาสนา-ความเชื่อ ประเพณีพิธีกรรม ฯลฯ

และจากประเภทของคำตอบว่าอะไรเป็น (ผลผลิตของ) วัฒนธรรมได้บ้างซึ่งมีอย่างหลากหลาย นักวิชาการบางท่านเช่น พระยาอนุมานราชธนจึงได้จัดจำแนกวัฒนธรรมต่างๆ ออกเป็น 4 หมวดหมู่ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว คือ วัตถุธรรม เนติธรรม คติธรรม และสทธรรม

จากนั้นก็มีการอธิบายรายละเอียดของวัฒนธรรมในแต่ละหมวดหมู่ ดังนี้

(i) **คติธรรม** เป็นวัฒนธรรมในหมวดที่ว่าด้วยหลักในการดำรงชีวิต ได้แก่ ความขยันหมั่นเพียร การคำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตัว ความซื่อสัตย์สุจริต ความสามัคคี ความเสียสละ ความประหยัด ฯลฯ วัฒนธรรมในหมวดคติธรรมนี้จะพบเห็นอยู่ในการอบรมสั่งสอน การรณรงค์ การสอดแทรกอยู่ในศิลปวัฒนธรรมและชีวิตวัฒนธรรมอยู่อย่างสม่ำเสมอในสังคม

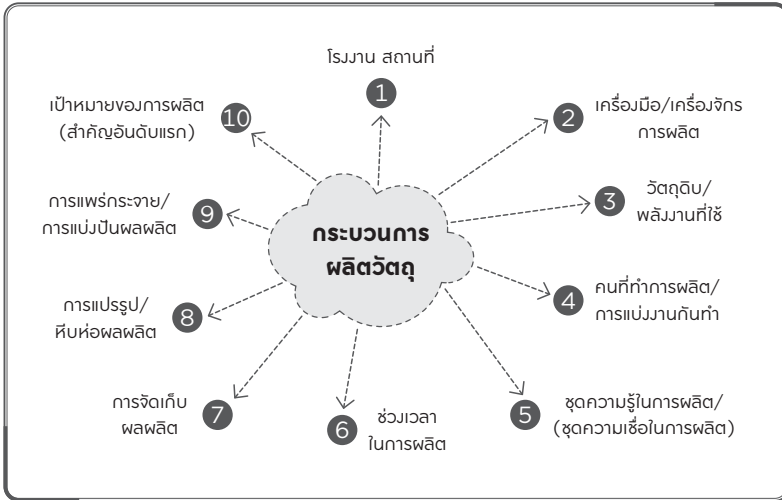
(ii) **สทธรรม** เป็นวัฒนธรรมในหมวดที่ว่าด้วยมารยาททางสังคมที่เกี่ยวข้องการอยู่ร่วมกันกับผู้อื่น เช่น การทักทาย การให้เกียรติผู้อื่น การรู้จักควบคุมอารมณ์ การช่วยเหลือผู้อื่น เป็นต้น

(iii) **เนติธรรม** เป็นวัฒนธรรมในหมวดที่เป็นข้อกำหนดกฎระเบียบ กฎหมายที่ใช้บังคับเพื่อควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกในสังคมให้อยู่ในระเบียบแบบแผน

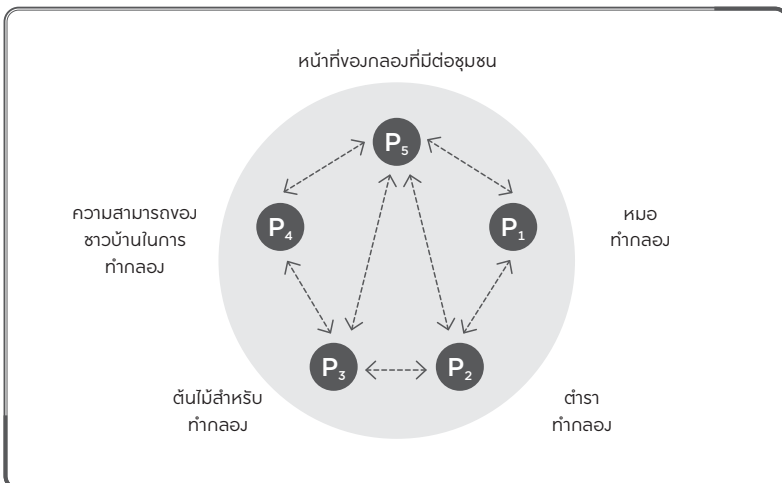
(iv) **วัตถุธรรม** เป็นวัฒนธรรมในหมวดที่เป็นสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันที่มนุษย์ได้สร้างขึ้นมา เช่น บ้านเรือน ยานพาหนะ เครื่องนุ่งห่ม เครื่องมือประกอบอาชีพ ยารักษาโรค เป็นต้น

การจัดแบ่งประเภทของวัฒนธรรมออกมาเป็นหมวดหมู่เช่นนี้ น่าจะเนื่องมาจากวิธีการบริหารจัดการวัฒนธรรมในแต่ละหมวดหมู่นั้น น่าจะแตกต่างกัน และสำหรับในโครงการสร้างตัวชีวิตนี้ ตัวชีวิตวัฒนธรรมในแต่ละหมวดหมู่ก็อาจจะแตกต่างกันด้วย

(v) **การมองวัฒนธรรมเป็นกระบวนการผลิต** สำหรับนักวิชาการในกลุ่มที่มองวัฒนธรรมเป็นกระบวนการผลิตประเภทหนึ่งนี้เป็นกลุ่มนักวิชาการที่ได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากเรื่องการผลิตทางวัตถุ (Material production) ที่ให้คำอธิบายว่า ในการสร้าง/การผลิตวัตถุชิ้นหนึ่งๆ ขึ้นมาในสังคมนั้น จะต้องมียอดประกอบย่อยๆ ของการผลิตอย่างครบครัน หากขาดองค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งก็จะทำการผลิตไม่ได้

ในกระบวนการผลิตวัฒนธรรม (cultural production) ก็มีหลักการเดียวกับการผลิตวัตถุ กล่าวคือ ต้องมีส่วนประกอบย่อยดังกล่าวเช่นกัน และหากขาดองค์ประกอบย่อยตัวใดตัวหนึ่งไป ก็จะไม่ผลิตไม่ได้ เช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น ในการผลิตกลองสะบัดไชย วัฒนธรรมของวัฒนธรรมภาคเหนือ จะพบองค์ประกอบย่อยหลักๆ ดังนี้

และเนื่องจากวัฒนธรรมมีทั้งรูปแบบที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมในส่วนที่เป็นรูปธรรม การผลิตทางวัฒนธรรมจึงอาจมีความคล้ายคลึงกับการผลิตวัตถุอยู่มากๆ เช่น การทอผ้าด้วยมือ เพียงแต่ว่าอาจจะมีมิติของความเชื่อหรือข้อกำหนดต่างๆ ทางวัฒนธรรมเพิ่มเติมมากขึ้น และผลผลิตที่สำเร็จออกมาก็อาจจะไม่ใช่เป็นเพียง “ผลิตภัณฑ์เชิงวัตถุ” (material product) เช่น ผ้าที่ทอจากเครื่องจักรในโรงงาน หากแต่เป็น “ผลิตภัณฑ์เชิงวัฒนธรรม” (cultural product) เช่น ผ้าที่ทอสำหรับห่อคัมภีร์ไบเบิล เป็นต้น

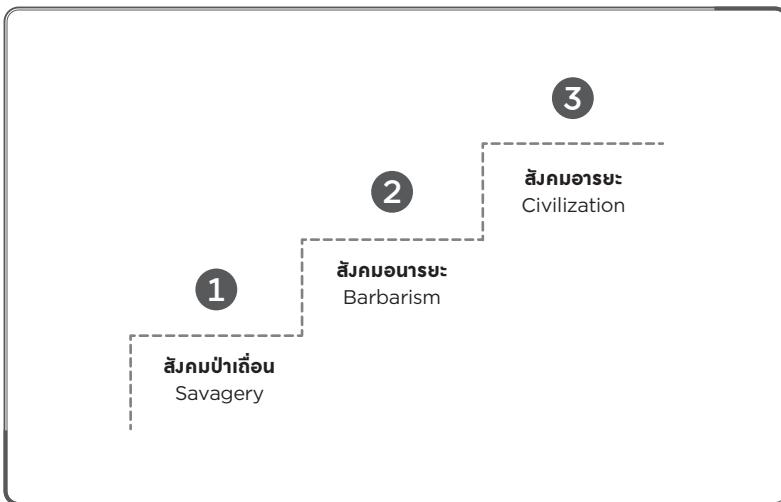
ส่วนวัฒนธรรมในหมวดหมู่ที่เป็นนามธรรม เช่น คติความเชื่อ ธรรมเนียมประเพณี กระบวนการผลิตวัฒนธรรมในหมวดหมู่นี้ก็อาจจะแตกต่างจากการผลิตวัตถุตั้งแต่ส่วนประกอบของวัตถุดิบที่นำมาใช้ ซึ่งอาจจะไม่ใช่วัตถุ หากแต่เป็นกลุ่มความรู้สั่งการ อารมณ์ความรู้สึกร่วม เรื่องเล่า ตำนาน วิถีบุรุษวีรสตรีของกลุ่มชน เป็นต้น

แต่ทว่าไม่ว่าจะเป็นการผลิตวัตถุหรือการผลิตวัฒนธรรม ก็ยังคงมีหลักการที่เกี่ยวกับ “ความยั่งยืน” ที่เป็นหลักเดียวกัน กล่าวคือต้องมีกระบวนการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด (Reproduction) เช่น โรงงานผลิตสินค้า หากผลิตเพียงครั้งเดียวแล้วหยุดผลิต สินค้าประเภทนั้นก็จะล้มหายตายจากไป วัฒนธรรมก็เช่นเดียวกัน ต้องมีกระบวนการผลิตซ้ำเป็นรอบที่ 2...3...4 (แม้ว่าอาจจะปรับเปลี่ยนรูปแบบไปบ้าง) วัฒนธรรมนั้นจึงจะดำรงอยู่ได้อย่างยาวนาน นี่ก็หมายความว่าจำเป็นต้องมีองค์ประกอบย่อยๆ ที่ระบุมารอบเครื่อง หรือที่ในภาษาของการสร้างตัวชีวิตในชุดโครงการนี้เรียกว่า “ต้องมีพื้นที่ของการผลิตวัฒนธรรม”

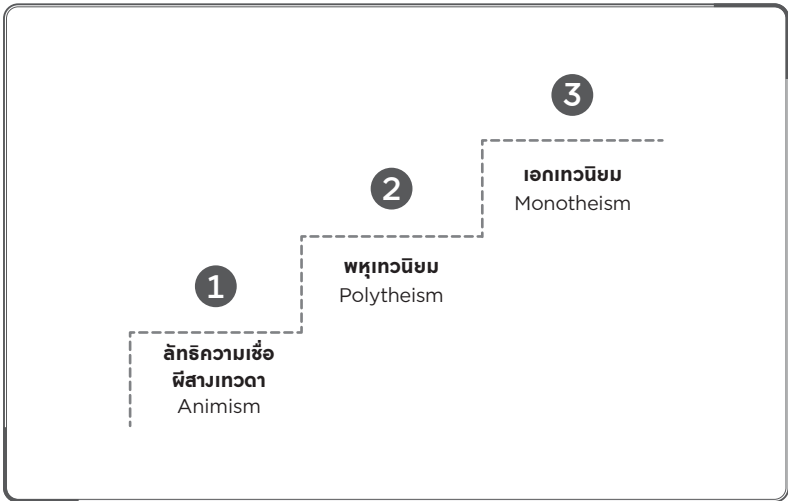
และวัฒนธรรมใดยังมีโอกาสผลิตได้บ่อยครั้ง มีโอกาสผลิตได้อย่างต่อเนื่อง มีโอกาสผลิตได้อย่างมีขอบเขตกว้างขวาง (ตั้งแต่ขอบเขตระดับชุมชน อำเภอ จังหวัด ประเทศ และระดับโลก) ก็จะเป็นหลักประกันความยั่งยืนของวัฒนธรรมนั้นๆ ในทางกลับกัน ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมจะเกิดขึ้นเมื่อวัฒนธรรมหนึ่งขาดโอกาส/ขาดพื้นที่ในการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมนั่นเอง

(3.2) ทฤษฎีว่าด้วยความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม หากเราจัดแบ่งกลุ่มทฤษฎีด้านสังคมศาสตร์ที่ว่าด้วยความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมโดยใช้เกณฑ์เรื่อง “การยอมรับหรือไม่ยอมรับความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม” เราก็อาจจะแบ่งกลุ่มทฤษฎีออกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ๆ คือ

(ก) **กลุ่มทฤษฎีที่ยอมรับว่าวัฒนธรรมต่างๆ มีความเหลื่อมล้ำกันอยู่เป็นธรรมชาติ/เป็นความจริง** ตัวอย่างของกลุ่มทฤษฎีนี้ก็เช่น ทฤษฎีวิวัฒนาการแบบสายเดี่ยว (Single Evolutionism) ที่อธิบายว่า จากประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ ในแต่ละสังคมต่างมีวิวัฒนาการ/มีขั้นตอนของการสร้างสรรค์วัฒนธรรมอย่างน้อยใน 3 ขั้นตอน เป็นลำดับขั้นสูงต่ำแบบขั้นบันได ดังนี้

หรือวัฒนธรรมด้านสถาบันทางสังคม เช่น สถาบันศาสนา ก็มีลำดับขั้นสูงต่ำเป็นขั้นบันไดเช่นกัน

จากหลักแนวคิดพื้นฐานเรื่องการพัฒนาธรรมที่สูงกว่า/ต่ำกว่า ดังกล่าวนี้อีกหมายความว่า นักวิชาการกลุ่มนี้ถือว่าความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมนั้นเป็นเรื่องที่เป็นจริงตามธรรมชาติ เป็นเรื่องที่ต้องยอมรับหรือยอมรับได้ รวมทั้งเป็นเรื่องที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ และนัยที่ตามมาก็คือ การยอมรับที่วัฒนธรรมที่สูงกว่าจะเข้าแทนที่ จะเข้าครอบงำ จะเข้าไปกลืนกลายวัฒนธรรมที่ต่ำกว่า เช่น แนวคิดที่ว่าเป็นการดีแล้ว เป็นการวิวัฒนาการที่วัฒนธรรมวิทยาศาสตร์ที่สูงกว่าจะเข้าแทนที่วัฒนธรรมความเชื่อเรื่องผี เป็นต้น

(ข) กลุ่มทฤษฎีที่ไม่เชื่อเรื่องความสูงต่ำของแต่ละวัฒนธรรม ตัวอย่างของทฤษฎีในกลุ่มนี้ก็เช่น ทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism) ทฤษฎีโครงสร้างนิยม (Structuralism)

ทฤษฎีหน้าที่นิยมกล่าวว่า การที่เราจะประเมินค่าของวัฒนธรรมใดนั้น เราต้องดู “การทำหน้าที่อย่างบรรลุเป้าหมายของสังคมนั้นๆ เอง” โดยไม่ต้องไปเปรียบเทียบแบบขั้นบันไดเช่นทฤษฎีวิวัฒนาการ ตัวอย่างเช่น ในสังคมที่มีอากาศร้อน การใส่รองเท้าแตะเปิดหัวหรือการใส่เสื้อปล่อย้ายจึงเป็นรูปแบบวัฒนธรรมการแต่งกายที่ทำหน้าที่อย่างเหมาะสมแล้ว เพราะช่วยระบายอากาศร้อนได้ดี ในขณะที่สังคมที่มีอากาศหนาว การใส่

รองทำหุ้มสันปิดหัว และการเอาเสื่อใส่ไว้ในทางเก่งและผูกเนกไท ก็เป็นรูปแบบวัฒนธรรมที่ทำหน้าที่อย่างเหมาะสมเพราะช่วยเก็บความอบอุ่น การนำเอาวัฒนธรรมการใส่รองเท้าหุ้มสันและเอาเสื่อใส่ในทางเก่งมาเปรียบเทียบกับเป็นวัฒนธรรมที่สูงส่งกว่า สุภาพเรียบร้อยมากกว่าการใส่รองเท้าแตะและการใส่เสื้อปล่อยชายจึงผิดหลักการของทฤษฎีหน้าที่นิยม

เช่นเดียวกับทฤษฎีโครงสร้างนิยมได้มีคำประกาศว่า “ไม่มีวัฒนธรรมใดที่เหนือกว่า หรือสูงกว่าอีกวัฒนธรรมหนึ่ง” แต่ละวัฒนธรรมย่อมถูกออกแบบมาให้เหมาะกับบริบทแวดล้อมของสังคมนั้นๆ

ดังนั้น แนวคิดที่นำเอาวัฒนธรรมของแต่ละสังคมมาเปรียบเทียบกับกันจึงนับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมในสายตาของนักวิชาการในกลุ่มนี้

(3.3) ทฤษฎีว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมต่างๆ ปัจจุบันนี้ดูเหมือนจะมีการยอมรับกันแล้วว่า ในสังคมหนึ่งๆ นั้น ล้วนประกอบด้วยวัฒนธรรมที่มากกว่า 1 วัฒนธรรมขึ้นไป ที่เรียกว่า สังคมพหุวัฒนธรรม (Multi-cultural society) หรือหากพูดเป็นภาษาอังกฤษก็คือใน 1 สังคมจะประกอบด้วย cultures ที่หลากหลายเป็น $c_1, c_2, c_3, c_4, \dots$ แต่คำถามแรกก็คือ ตัว C ที่หลากหลายนี้มีขนาดเท่ากันหรือเปล่า หรือว่ามี c บางตัวเป็น C ตัวใหญ่กว่า c อื่นๆ และคำถามที่สองก็คือ แล้วความสัมพันธ์ระหว่างตัว c ต่างๆ เป็นอย่างไร โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างตัว C (ใหญ่) กับ c (เล็ก)

จากคำถามที่ 2 มีคำตอบที่ทำให้เกิดกลุ่มนักคิดที่แยกออกเป็น 2 ค่ายคือ

(ก) กลุ่มความสัมพันธ์แลกเปลี่ยนระหว่างวัฒนธรรม (Intercultural relation) ตัวอย่างที่ได้ยกไปแล้วก็คือกลุ่มทฤษฎีวัฒนธรรมหลวง (Great tradition) และวัฒนธรรมราษฎร์ (Little tradition) ทฤษฎีนี้อธิบายว่า ในสังคมโบราณเช่นสังคมศักดินาจะมีวัฒนธรรม 2 ประเภทอยู่ร่วมกัน

ในสังคม คือ **วัฒนธรรมหลวง** อันได้แก่ วัฒนธรรมในรั้วในวัง วัฒนธรรมชนชั้นขุนนาง-ผู้ดี และ **วัฒนธรรมราษฎร์** อันได้แก่ วัฒนธรรมของชาวไร่ชาวนาชาวบ้านร้านค้า คนธรรมดาสามัญทั่วไป ความสัมพันธ์ระหว่าง 2 วัฒนธรรมนี้ก็คือการพลัดกันแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมของกันและกัน

(ข) **กลุ่มความสัมพันธ์แบบครอบงำระหว่างวัฒนธรรม** (Cultural Domination) กลุ่มนี้มีคำอธิบายว่า ขณะที่ในหนึ่งสังคมจะมีวัฒนธรรมอยู่หลายๆ วัฒนธรรมนั้น จะมีวัฒนธรรมหนึ่งที่สถาปนาตัวเองขึ้นมาเป็น “วัฒนธรรมหลัก/วัฒนธรรมใหญ่” (Dominant culture) ส่วนวัฒนธรรมที่เหลืออื่นๆ ก็จะเป็น “วัฒนธรรมย่อย” (Subculture) สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมหลักกับวัฒนธรรมย่อยจะเป็นรูปแบบของการครอบงำ การกลืนกลาย การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมย่อยให้กลายเป็นวัฒนธรรมหลักให้หมด ในทฤษฎีกลุ่มนี้เองที่สอดคล้องกับแนวคิดเรื่อง “ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม”

หรือเราอาจจะพูดอีกอย่างหนึ่งว่า แนวทางในการลดทอนความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมก็คือ การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์แบบ Cultural domination ให้กลายเป็น Intercultural relation นั่นเอง (โครงการวิจัยทั้ง 3 โครงการในมิตินี้ล้วนทำงานกับกลุ่มวัฒนธรรมย่อยทั้งสิ้น)

(3.4) งานวิจัย CBR มีแนวทางลดความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมอย่างไร

ในเวทีพูดคุยแลกเปลี่ยนของคณะทำงานมิตีวัฒนธรรมนี้ก็คงมีจุดร่วมกับมิตีอื่นๆ กล่าวคือ แม้ว่าสมาชิกในคณะทำงานทุกคนจะมีความชัดเจนว่าเป้าหมายของการมาทำงานร่วมกันนี้ ก็เพื่อจะพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านต่างๆ แต่ความเข้าใจร่วมที่มากไปกว่านั้นก็คือ เราได้ต้องการเพียงแค่สร้างตัวชี้วัดลดความเหลื่อมล้ำเท่านั้น แต่เราต้องการจะออกแบบกิจกรรมเพื่อลดความเหลื่อมล้ำให้ลดน้อยลงไปด้วย

นี่จึงนำมาสู่ประเด็นพูดคุยกันว่า แล้วงานวิจัย CBR มีแนวทางลดความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมอย่างไรบ้าง ผลสรุปจากการเรียนรู้แลกเปลี่ยนกันก็คือ คณะทำงานจะใช้ต้นทุนการทำงานลดความเหลื่อมล้ำที่เคยมีของ CBR อย่างเต็มที่ รวมทั้งจะเพิ่มพูนเครื่องมือใหม่ๆ เข้ามาเสริมเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพของการทำงานให้เข้าเป้าให้มากที่สุดอีกด้วย

(i) เครื่องมือแรกที่เป็นต้นทุนการลดความเหลื่อมล้ำในทุกๆ มิติของ CBR ก็คือ 4 กลยุทธ์ในการลดความเหลื่อมล้ำตามข้อเสนอของ G. Therborn ที่ได้กล่าวมาแล้วในส่วนที่ 1

กลไกของ ความเหลื่อมล้ำ	ชนิดของ ความเหลื่อมล้ำ	กลไกการสร้าง ความเป็นธรรม
การสร้างระยะห่าง (Distanciation)	ความเหลื่อมล้ำในชีวิต	การเพิ่มเติมต่อ (Approximation)
การกีดกัน (Exclusion)	ความเหลื่อมล้ำ ในสถานะความเป็นอยู่	การผนวกรวม (Inclusion)
การสร้างชั้นบังคับบัญชา (Hierarchization)	ความเหลื่อมล้ำ ด้านทรัพยากร	การลดชั้นบังคับบัญชา (De-hierarchization)
การขูดรีด (Exploitation)		การจัดสรรใหม่และการฟื้นฟู สมรรถนะ (Redistribution & Rehabilitation)

ที่มา Therborn, 2013, pp. 49-64

- กลยุทธ์ที่ 1 – การเพิ่มเติมต่อ (Approximation) ก็เช่น ในโครงการภาษาโย้ย โหนดและทีมวิจัยชุมชนได้ร่วมกันสร้างพยานุเคราะห์และสระที่เป็นตัวเขียนเพื่อจะบันทึกภาษาพูดของชาวโย้ยให้อยู่ในเอกสารรูปแบบต่างๆ

- กลยุทธ์ที่ 2 – การผนวกรวม (Inclusion) ใน 2 โครงการที่วัฒนธรรมย่อยกำลังจะสูญหาย ทั้งพิธีกรรมสวดศพให้ควายของชาวอาข่า และภาษาโย้ย หลังจากได้ฟื้นฟูขึ้นมาแล้ว ทางโครงการก็ได้ผนวกรวมวัฒนธรรมดังกล่าวเข้าไปอยู่ในสถาบันต่างๆ เพื่อการสืบทอด เช่น เข้าไปเป็นหลักสูตรในโรงเรียน การนำภาษาโย้ยเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมไหลเรือไฟ เป็นต้น

- **กลยุทธ์ที่ 3 – การลดชั้นบังคับบัญชา (De-hierarchization)**
เป็นลดลำดับชั้นทางคุณค่าของวัฒนธรรมย่อยที่เคยต่ำกว่าวัฒนธรรมหลัก เช่น เด็กชาวย้ายต้องกล้าพูดภาษาโย้ยได้อย่างมีความภาคภูมิใจ

- **กลยุทธ์ที่ 4 – การจัดสรรใหม่และการฟื้นฟูสมรรถนะ (Redistribution & Rehabilitation)** ตัวอย่างที่ชัดเจนก็คือการสร้างสวัสดิการที่เหมาะสมและใช้การได้จริงจากการมีส่วนร่วมในการผลิตของคนพิการเอง ซึ่งจะช่วยเสริมสมรรถนะในด้านการเคลื่อนไหวร่างกายของคนพิการในการเข้าร่วมกิจกรรมทางสังคมและวัฒนธรรมได้มากยิ่งขึ้น

(ii) **เครื่องมือชิ้นที่ 2** คือบันได 5 ขั้นของ CBR ในการลดความเหลื่อมล้ำตามการสังเคราะห์ของสุริชัย หวันแก้ว และคณะ (2561)

ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม

ระดับแรก: การเปิดพื้นที่ให้คนในท้องถิ่นได้แสดงอัตลักษณ์ของตนเอง
จากที่เคยถูกเก็บกด ปิดกั้น (inclusion)

ระดับที่สอง: การเสริมพลังกลุ่ม (empowerment) เพื่อผลักดันให้เกิด
การแก้ไขปัญหาคือความเหลื่อมล้ำ

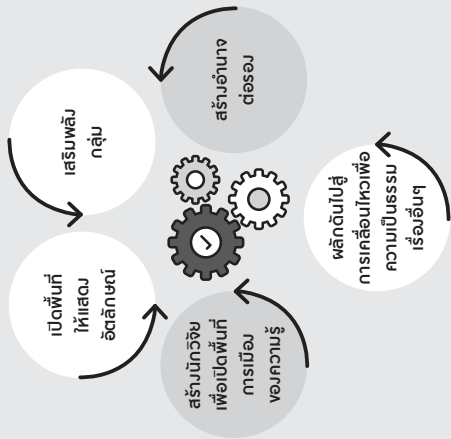
ระดับที่สาม: การสร้างอำนาจต่อรอง อันนำไปสู่การจัดสรรทรัพยากรใหม่ ๆ
ให้ชุมชน (re-distribution)

ระดับที่สี่: การผลักดันไปสู่การเคลื่อนไหวเพื่อสร้างความเป็นธรรม
ในเรื่องอื่นๆ

ระดับที่ห้า: การสร้างนักวิจัยเพื่อเปิดพื้นที่การเมืองของความรู้ ผลักดัน
ให้มีการยอมรับความรู้ของชาวบ้านในการตัดสินใจเชิงนโยบาย
ในระดับต่างๆ

ทำวิจัยเพื่อท้องถิ่นเพื่ออะไร

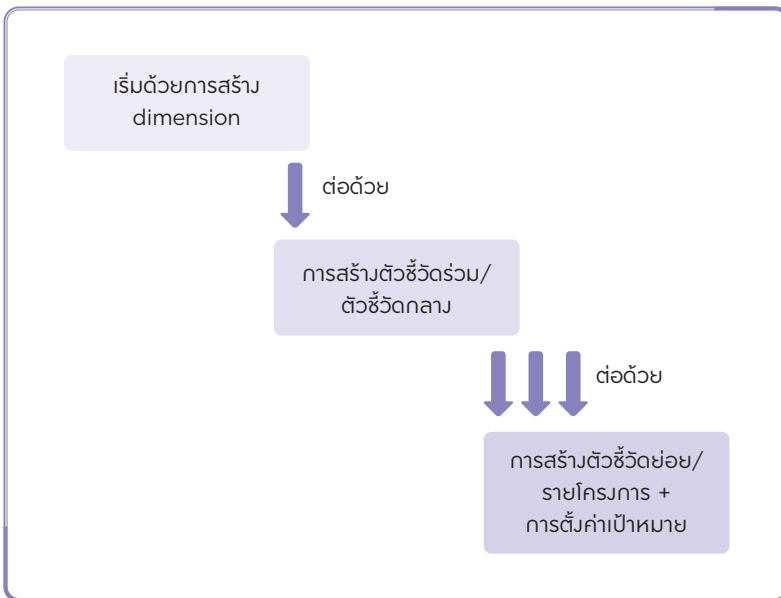
กรอบวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงในแง่
การลดความเหลื่อมล้ำและการสร้างความเป็นธรรม
ของงานวิจัยท้องถิ่น

4

3 ลำดับชั้นของตัวชี้วัด

ตามหลักวิชาการของการสร้างตัวชี้วัดโดยทั่วไป ซึ่งคณะทำงานมิติความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมได้ดำเนินการตามนั้น หลังจากใช้กระบวนการล่าง-บนไขว้สลับกันในเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้หลายต่อหลายครั้ง คณะทำงานก็ได้ร่วมด้วยช่วยกันสร้างผลผลิต 3 ลำดับชั้นของตัวชี้วัด คือ

(4.1) Dimension ของความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม

หลังจากผ่านกระบวนการนำเสนอ แล้วก็ปรับแก้เพิ่มเติม ตัดออกเปลี่ยนแปลง ฯลฯ ในที่สุด คณะทำงานก็ได้ข้อสรุปว่า สำหรับขอบข่าย/มิติ (dimension) ของความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมที่สร้างมาจากแนวคิด ค่านิยม และข้อมูลของ 3 โครงการนั้น น่าจะมี 4 ด้าน ดังในภาพ

กรอบตัวชี้วัดการลดความเหลื่อมล้ำมีวัฒนธรรม

ความรู้และภูมิปัญญา	กระบวนการสืบทอดทางวัฒนธรรม	การมีพื้นที่ทางวัฒนธรรม	การยอมรับความหลากหลายทางวัฒนธรรม
มีการบันทึกสดความรู้และภูมิปัญญาชุมชนอย่างเป็นระบบ	มีการรวบรวมราชเชื้อผู้รู้และความรู้อย่างเป็นระบบ	มีพื้นที่ในการแสดงออกทางวัฒนธรรมในชุมชน	มีความรู้ในความหลากหลายทางวัฒนธรรม
มีการสร้างสื่อความรู้ที่เหมาะสมกับคนทุกช่วงวัย	มีการจัดกิจกรรมเพื่อถ่ายทอดความรู้อย่างน้อยปีละ 3 ครั้ง	มีพื้นที่ในการแสดงออกทางวัฒนธรรมในตำบล/อำเภออย่างน้อยปีละครั้ง	เห็นคุณค่าในความหลากหลายทางวัฒนธรรม
สื่อความรู้ที่สร้างถูกนำไปใช้ในการอบรมความรู้ในชุมชน	ผู้เข้าร่วมกิจกรรมมีความหลากหลายของกลุ่ม (เพศ วัย สถานะทางสังคม ฯลฯ)	กิจกรรมชมรมชมรมได้รับการเผยแพร่ผ่านสื่อสาธารณะอย่างน้อยปีละครั้ง	ยอมรับในความหลากหลายทางวัฒนธรรม
สดความรู้และสื่อความรู้ถูกนำไปพัฒนาเป็นหลักสูตรในโรงเรียนเพื่อถ่ายทอดและสร้างความเข้าใจให้คนกลุ่มอื่นในชุมชน	ผู้เข้าร่วมกิจกรรมจากข้อ 3 มีความสนใจในการเข้าร่วมสม่ำเสมออย่างน้อยร้อยละ 40	ชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้ด้านวัฒนธรรมและมีผู้การเรียนรู้อย่างน้อยปีละ 50 คน	มีความยืดหยุ่นในการปรับตัวเพื่อรับความหลากหลายทางวัฒนธรรม
ความรู้และภูมิปัญญาถูกนำไปใช้ในการพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่อง	สามารถสร้างผู้สืบทอดความรู้ได้อย่างน้อย 5 ปีต่อ 1 คน	ชุมชนได้รับการยอมรับและประกาศเป็นพื้นที่วัฒนธรรม	สร้างความสัมพันธ์กับคนต่างวัฒนธรรมอย่างสันติภาค

มิติที่ 1: การรวบรวมความรู้/ภูมิปัญญา เนื่องจากชุดความรู้และภูมิปัญญานั้นถือเป็นผลผลิต/ผลิตภัณฑ์ทางวัฒนธรรมที่สำคัญที่สุด (cultural product) และเป็นองค์ประกอบย่อยที่จะขาดเสียไม่ได้ในกระบวนการผลิตวัฒนธรรม ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในโครงการวิจัยทั้ง 3 ก็คือชุดความรู้ดังกล่าวยังขาดการรวบรวม ยังกระจัดกระจาย ยังไม่มีการจัดเก็บบันทึกไว้อย่างเป็นที่เป็นทางหรือเป็นระบบ ดังนั้น ตัวชี้วัดในมิติแรกนี้ จึงเป็นประเด็นที่เกี่ยวกับการจัดการชุดความรู้และภูมิปัญญาของกลุ่มวัฒนธรรมที่ศึกษา

มิติที่ 2: กระบวนการสืบทอดทางวัฒนธรรม ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า เมื่อเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมหลักของสังคมซึ่งอุดมไปด้วยการศึกษา สืบทอดทางวัฒนธรรมผ่านช่องทาง/กิจกรรม/วาระโอกาส/พร้อมมีปัจจัยเอื้ออำนวยต่างๆ อย่างครบครัน แต่ทว่าวัฒนธรรมของกลุ่มวัฒนธรรมย่อยกลับขาดโอกาส ขาดเงื่อนไข ขาดปัจจัยต่างๆ ที่เอื้ออำนวยให้เกิดการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดทางวัฒนธรรม เมื่อหมดโอกาสสืบทอด ก็หมายถึงการสูญสิ้นของวัฒนธรรมนั้นๆ

มิติที่ 3: ด้านการมีพื้นที่ทางวัฒนธรรม dimension นี้มีรากฐานแนวคิดมาจากกลุ่มทฤษฎีที่มองวัฒนธรรมในแง่กระบวนการที่ได้กล่าวมาแล้ว (culture as process) คำว่า “การมีพื้นที่ทางวัฒนธรรม” นั้น มีได้หลายรูปแบบ ตั้งแต่มีพื้นที่ได้แสดงออกซึ่งกิจกรรมทางวัฒนธรรม หรือเป็นพื้นที่ที่มีผู้คนมาเข้าร่วมกิจกรรมหรือมาร่วมเรียนรู้ เป็นต้น

มิติที่ 4: ด้านการยอมรับทั้งความหลากหลายทางวัฒนธรรม เป็นตัวชี้วัดที่มาจากแนวคิดเรื่องพหุวัฒนธรรมที่ได้กล่าวมาแล้ว การยอมรับความหลากหลายทางวัฒนธรรมนั้นอาจจะเริ่มต้นด้วยการเห็นคุณค่าของทุกวัฒนธรรมทั้งของตนเองและของผู้อื่น รวมไปถึงจนกระทั่งถึงการเรียนรู้ที่จะพัฒนาวัฒนธรรมของตนเองจากวัฒนธรรมของผู้อื่น

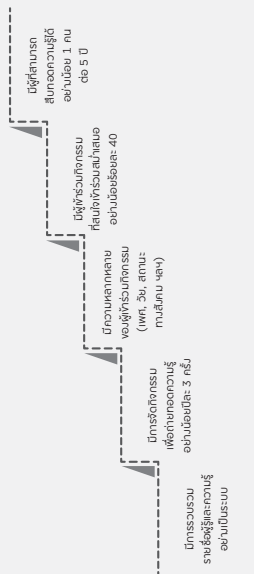
(4.2) ตัวชี้วัดร่วมของความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม

จาก dimensions ทั้ง 4 ด้านที่คณะทำงานได้คัดเลือกมาเพื่อใช้เป็นกรอบในการสร้างตัวชี้วัด ลำดับขั้นตอนต่อมาคือการแตกรายละเอียดจาก dimension ทั้ง 4 ออกมาเป็นตัวชี้วัดร่วมที่สามารถใช้ได้อย่างครอบคลุมในหลายๆ กรณี สำหรับในมิติวัฒนธรรมซึ่งมีความหลากหลายนี้ คณะทำงานได้ใช้วิธีการจัดให้มีหลายๆ ตัวเลือก (options) ของตัวชี้วัดร่วมในแต่ละ dimension (กล่าวคือ คณะทำงานไม่ได้ตัดสินใจเลือกตัวชี้วัดร่วมเพียงบางตัว ซึ่งอาจจะเป็นไปไม่ได้สำหรับงานด้านวัฒนธรรมที่มีความหลากหลาย) เพื่อให้แต่ละโครงการย่อยเลือกหยิบไปใช้เองในขั้นตอนของการสร้างตัวชี้วัดย่อย/รายโครงการ

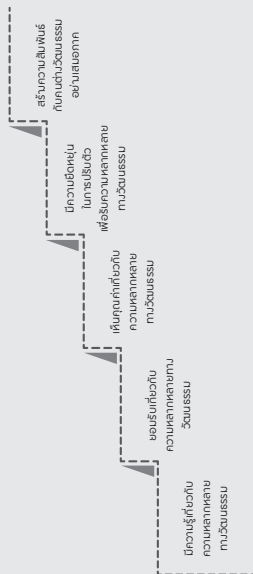
รายละเอียดของตัวชี้วัดร่วมของแต่ละ dimension มีดังนี้

(หมายเหตุ: นักวิจัยได้ทำคำอธิบายแบบพจนานุกรมในแต่ละตัวชี้วัด เพื่อความสะดวกของแต่ละโครงการวิจัยจะใช้ในการเก็บข้อมูลประกอบด้วย)

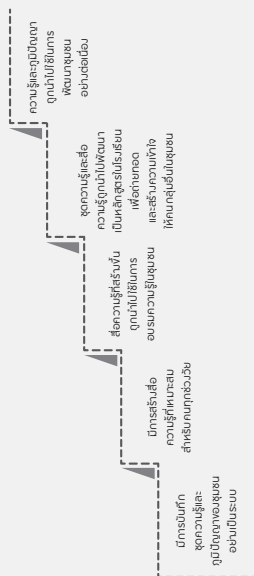
กระบวนการสืบองค์ความรู้วัฒนธรรม

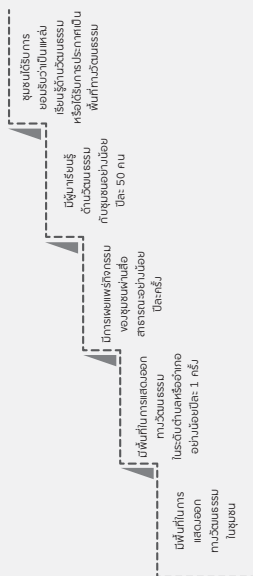
การยอมรับความหลากหลายทางวัฒนธรรม

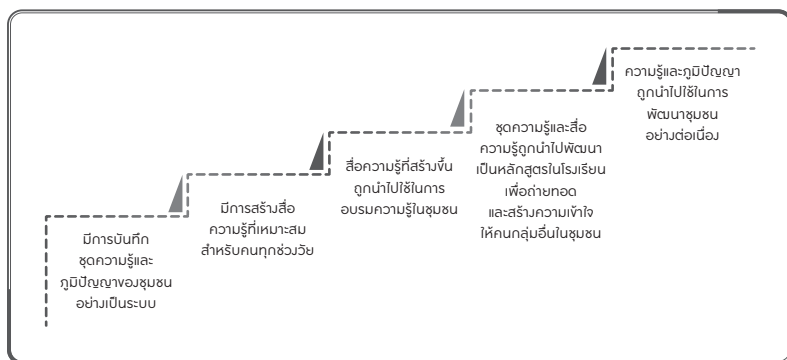
ความรู้และภูมิปัญญา

การมีพื้นที่ทางวัฒนธรรม

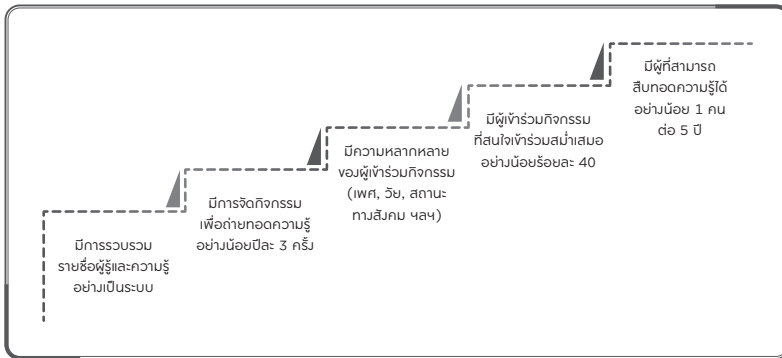
ข้อ 1 ด้านความรู้และภูมิปัญญา

1. มีการบันทึกชุดความรู้และภูมิปัญญาของชุมชนอย่างเป็นระบบ หมายถึง ชุดความรู้และภูมิปัญญาของชุมชนมีการคัดสรรโดยชุมชนว่าเป็นความรู้และภูมิปัญญาของชุมชนอย่างแท้จริง มีการบันทึกเป็นตัวเขียนหรืออัดเทป หรือถ่าย clip หรือ ภาพถ่าย ฯลฯ แล้วนำมาจัดหมวดหมู่ สามารถค้นหาเพื่อเรียนรู้ได้ และคนในชุมชนทราบว่าเก็บรักษาไว้ที่ใด สามารถเข้าถึงได้
2. มีการสร้างสื่อความรู้ที่เหมาะสมสำหรับคนทุกช่วงวัย หมายถึง สื่อความรู้ที่สร้างขึ้น เช่น หนังสือภาพหรือบัตรสำหรับเด็กปฐมวัย ภาพถ่าย clip ฯลฯ มีหลายรูปแบบ สามารถเข้าถึงคนทุกช่วงวัย
3. สื่อความรู้ที่สร้างขึ้นถูกนำไปใช้ในการอบรมความรู้ในชุมชน หมายถึง สื่อความรู้ที่มีได้ถูกนำไปใช้สร้างความรู้ให้คนในชุมชน ผ่านกระบวนการอบรมอย่างเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการก็ได้
4. ชุดความรู้และสื่อความรู้ถูกนำไปพัฒนาเป็นหลักสูตรในโรงเรียน เพื่อถ่ายทอดและสร้างความเข้าใจให้คนกลุ่มอื่นๆ ในชุมชน หมายถึง โรงเรียนที่ตั้งในพื้นที่ชุมชน มีหลักสูตรเกี่ยวกับความรู้และภูมิปัญญาของชุมชนโดยปรับจากชุดความรู้และสื่อความรู้ที่ชุมชนได้ทำไว้ และนำไปใช้สอนในโรงเรียน เพื่อสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับความรู้และภูมิปัญญาของชุมชน และทำให้คนกลุ่มต่างๆ ในชุมชนได้แลกเปลี่ยนความรู้และภูมิปัญญา

5. ความรู้และภูมิปัญญาถูกนำไปใช้ในการพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่อง หมายถึง ความรู้และภูมิปัญญาที่ได้อบรมรวมไว้อย่างเป็นระบบ ถูกนำมาใช้ในการพัฒนาชุมชน เช่น ความรู้และภูมิปัญญาด้านการดูแลเด็ก การรักษาโรค สิ่งแวดล้อม ฯลฯ ถูกนำมาใช้เป็นแนวปฏิบัติในชุมชน เพื่อนำไปสู่การพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่อง

ข้อ 2 ด้านกระบวนการสืบทอดทางวัฒนธรรม

1. มีการรวบรวมรายชื่อผู้รู้และความรู้เป็นระบบ หมายถึง รายชื่อผู้รู้และความรู้ของชุมชน มีการคัดสรรโดยชุมชนแล้วว่าเป็นผู้รู้และความรู้ของชุมชนอย่างแท้จริง แล้วนำมาจัดหมวดหมู่ เพื่อเรียนรู้ได้ และคนในชุมชนทราบว่าผู้รู้อยู่ที่ใด ความรู้เก็บรักษาไว้ที่ใด สามารถเข้าถึงได้

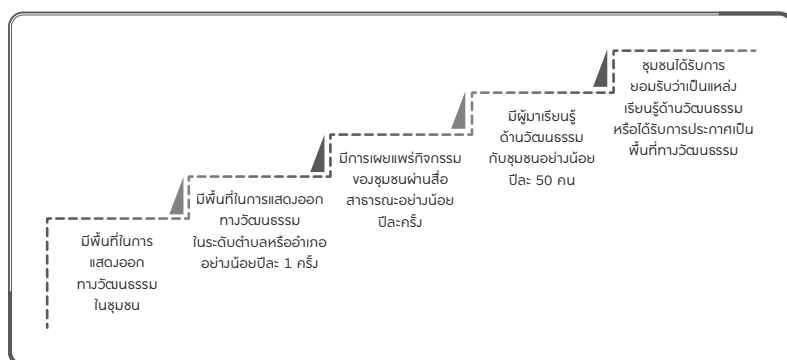
2. มีการจัดกิจกรรมเพื่อถ่ายทอดความรู้อย่างน้อยปีละ 3 ครั้ง หมายถึง มีการจัดกิจกรรมเพื่อถ่ายทอดความรู้ให้คนในชุมชนผ่านกระบวนการอบรมอย่างเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการก็ได้

3. มีความหลากหลายของผู้เข้าร่วมกิจกรรม (เพศ, วัย, สถานะทางสังคม ฯลฯ) หมายถึง ผู้เข้าร่วมการอบรม มีทุกเพศ หลายช่วงอายุ ทั้งเด็ก วัยรุ่น วัยทำงาน ผู้ใหญ่ มีอาชีพที่แตกต่างกัน

4. มีผู้เข้าร่วมกิจกรรมที่สนใจเข้าร่วมสม่ำเสมอ อย่างน้อย ร้อยละ 40 หมายถึง บุคคลที่เข้าร่วมการอบรมที่จัดขึ้น ควรเป็นผู้ที่สนใจเข้าร่วมการอบรมต่อเนื่อง โดยมีคนที่เคยเข้ารับการอบรมแล้วอย่างน้อยร้อยละ 40

5. มีผู้ที่สามารถสืบทอดความรู้ได้ อย่างน้อย 1 คน ต่อ 5 ปี หมายถึง ผู้ที่เข้ารับการอบรมทั้งอย่างเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการ อย่างน้อย ภายในระยะเวลา 5 ปี ควรสร้างผู้ที่สามารถสืบทอดความรู้ และเป็นคนที่คนในชุมชนยอมรับว่าเป็นผู้รู้อย่างน้อย 1 คน

ข้อ 3 ด้านการมีพื้นที่ทางวัฒนธรรม

1. มีพื้นที่ในการแสดงออกทางวัฒนธรรมในชุมชน หมายถึง ชุมชนสามารถประกอบกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมและประเพณีของตนได้อย่างอิสระในชุมชน ภายใต้ขอบเขตที่ไม่กระทบกับชุมชนอื่นที่อยู่ในพื้นที่เดียวกัน

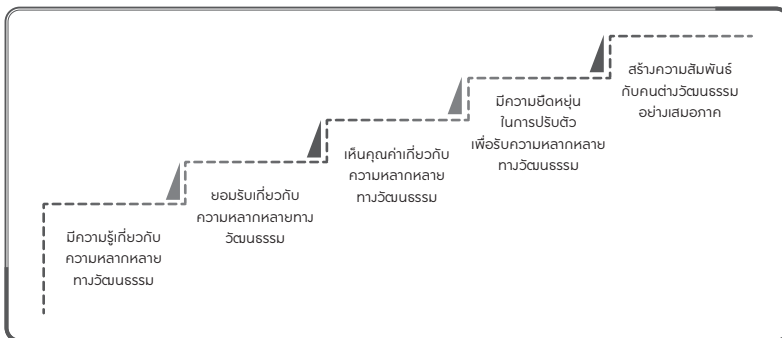
2. มีพื้นที่ในการแสดงออกทางวัฒนธรรมในระดับตำบลหรืออำเภออย่างน้อยปีละ 1 ครั้ง หมายถึง กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมและประเพณีของชุมชนได้เข้าไปมีส่วนร่วมกับเทศกาลที่มีการจัดในระดับตำบลหรืออำเภอ ภายใต้ขอบเขตที่ไม่กระทบกับชุมชนอื่นที่อยู่ในพื้นที่เดียวกัน หรือชุมชนเป็นแกนนำในการจัดเทศกาลที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมและประเพณีของตนในระดับตำบลหรืออำเภอ โดยได้รับการยอมรับว่าเป็นเทศกาลของพื้นที่

3. มีการเผยแพร่กิจกรรมของชุมชนผ่านสื่อสาธารณะอย่างน้อยปีละครั้ง หมายถึง กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมและประเพณีของชุมชน ได้รับการเผยแพร่ผ่านสื่อสาธารณะ โดยบุคคลอื่นหรือคนในชุมชนเป็นผู้ผลิตสื่อแล้วนำไปเผยแพร่ในช่องทางสาธารณะต่างๆ เช่น YouTube, Facebook ฯลฯ

4. มีผู้มาเรียนรู้ด้านวัฒนธรรมกับชุมชนอย่างน้อยปีละ 50 คน หมายถึง วัฒนธรรมและประเพณีของชุมชนมีผู้สนใจเข้ามาเรียนรู้ เช่น นักเรียน/นักศึกษาเข้ามาศึกษาเพื่อทำรายงาน มีผู้สนใจมาทำวิจัย มีผู้มาศึกษาดูงานในพื้นที่ ฯลฯ อาจมาเป็นรายบุคคล มาเป็นกลุ่มบุคคล เมื่อรวมทั้งปีมีจำนวนไม่น้อยกว่า 50 คน

5. ชุมชนได้รับการยอมรับว่าเป็นแหล่งเรียนรู้ด้านวัฒนธรรม หรือได้รับการประกาศเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม หมายถึง ชุมชนได้รับการยอมรับจากสังคมว่าเป็นแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญเกี่ยวกับวัฒนธรรมและประเพณีของชุมชน หรือได้รับการประกาศเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมตามข้อกำหนดทางกฎหมาย

ข้อ 4 ด้านการยอมรับความหลากหลายทางวัฒนธรรม

1. มีความรู้เกี่ยวกับความหลากหลายทางวัฒนธรรม หมายถึง รู้ว่าสังคม/ชุมชนประกอบด้วยคนหลายกลุ่มที่มีวัฒนธรรมที่แตกต่างกันออกไป คนแต่ละกลุ่มที่อาศัยอยู่ในสังคม/ชุมชนเดียวกัน อาจมีวัฒนธรรมบางอย่างร่วมกัน แต่คนเหล่านั้นยังมีวัฒนธรรมของตัวเองที่จะดำรงรักษาอยู่เช่นกัน และพร้อมจะเรียนรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมที่แตกต่างจากของตนเอง

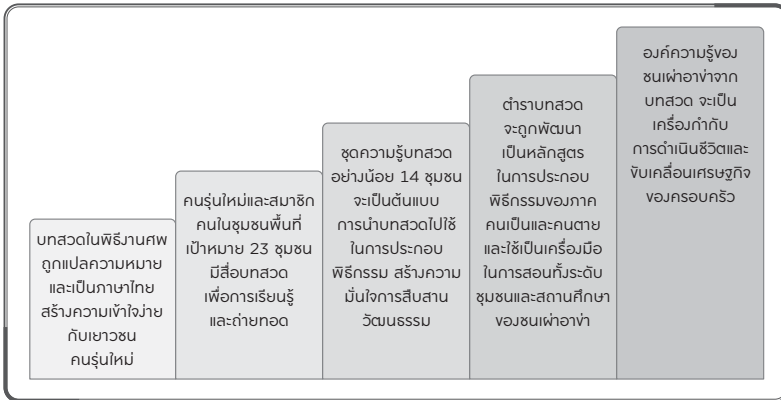
2. **ยอมรับเกี่ยวกับความหลากหลายทางวัฒนธรรม** หมายถึง ยอมรับว่าในสังคมมีกลุ่มคนที่มีความคิดความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรมที่แตกต่างจากเรา และวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มมีคุณค่าและความดีงามเท่าเทียมกัน
3. **เห็นคุณค่าเกี่ยวกับความหลากหลายทางวัฒนธรรม** หมายถึง เห็นว่าสังคมที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมนั้น ทำให้สามารถนำความรู้ ประสบการณ์ที่คนแต่ละกลุ่มมีมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้ สามารถนำมาสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ ได้
4. **มีความยืดหยุ่นในการปรับตัวเพื่อรับความหลากหลายทางวัฒนธรรม** หมายถึง เรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกับคนต่างวัฒนธรรม สามารถปรับตัวให้ใช้ชีวิตในสังคมที่มีความแตกต่างทางวัฒนธรรมได้ **(เน้นตัวเอง)**
5. **มีความสัมพันธ์กับคนต่างวัฒนธรรมอย่างเสมอภาค** หมายถึง การเรียนรู้เกี่ยวกับความหลากหลายทางวัฒนธรรม ช่วยให้เข้าใจวัฒนธรรมต่างๆ ได้ดีขึ้น เข้าใจความคิดความเชื่อและวิถีชีวิตของคนกลุ่มต่างๆ มากขึ้น ให้ทราบวิธีที่จะอยู่ร่วมกับผู้คนจากวัฒนธรรมที่แตกต่างกันอย่างมีความเคารพซึ่งกันและกัน **(การอยู่ร่วมกับคนอื่น)**

(4.3) ตัวชี้วัดย่อย/ตัวชี้วัดรายโครงการ

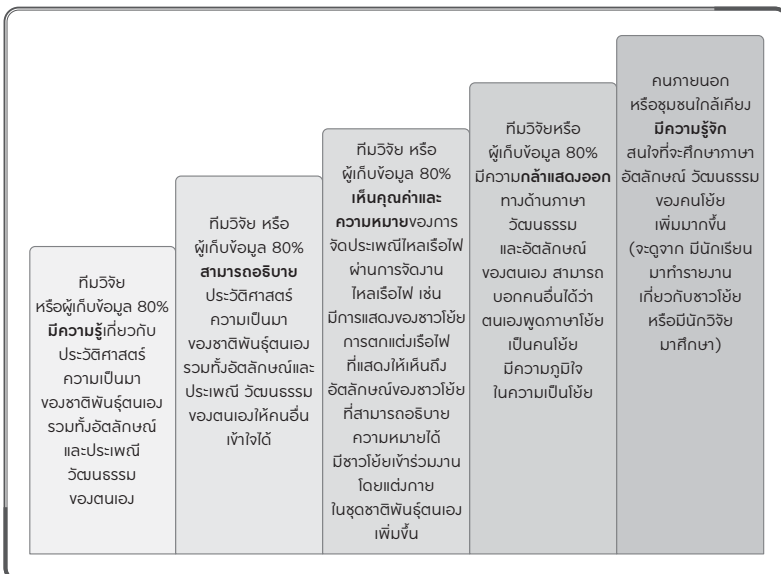
จากตัวชี้วัดกลางที่สามารถใช้ร่วมกันสำหรับทุกโครงการย่อย แต่ทว่าเมื่อแต่ละโครงการย่อยนำเอาตัวชี้วัดกลางไปแตกในรายละเอียดของข้อมูลในโครงการตนเอง ก็พบว่า แม้จะเป็นตัวชี้วัดกลางเดียวกัน แต่ทว่าในแต่ละตัวชี้วัดย่อยก็ต้องปรับเปลี่ยนให้เข้ากับข้อมูลของโครงการตนเอง

ตัวอย่างเช่น จาก Dimension เดียวกัน และตัวชี้วัดกลางตัวเดียวกัน คือ การสร้างความรู้และภูมิปัญญาของวัฒนธรรมที่ถูกเสื่อมถ้อย แต่ทว่าในโครงการย่อย 2 โครงการ คือ โครงการพิธีกรรมสวดศพให้ถวายของชาวอาข่า แหนะไท้ไท้ และโครงการภาษาไยของจังหวัดสกลนคร ก็สร้างตัวชี้วัดย่อยในมิตินี้ออกมาอย่างแตกต่างกันอันเป็นไปตามสภาพที่เป็นจริงของแต่ละโครงการย่อยดังในภาพ

ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมีตีความรู้ด้านวัฒนธรรม พิธีแห่ตะโกโก้ (บกดวดในพิธีศพให้ควาย ชาวอำเภ)

ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมีตีความรู้ด้านวัฒนธรรม โครงการภาษาโย้ย จังหวัดสกลนคร

(4.4) การตั้งค่าเป้าหมาย/การให้น้ำหนัก (weight)

เนื่องจากเนื้อหาในมิติวัฒนธรรมมักจะมีลักษณะเป็นนามธรรม และอาจจะพบความยุ่งยากในการสร้างตัวชี้วัดโดยเฉพาะตัวชี้วัดเชิงปริมาณ ในขณะทำงานจึงได้มีการทบทวนและเรียนรู้ร่วมกันในขั้นตอนสุดท้ายของการพัฒนาตัวชี้วัด คือการตั้งค่าเป้าหมายหรือการให้น้ำหนัก ประเด็นจากการเรียนรู้ร่วมกันของคณะทำงานมิติวัฒนธรรมที่น่าสนใจมีประมาณนี้

(i) **ความสำคัญของการตั้งค่าเป้าหมาย** การตั้งค่าเป้าหมาย ซึ่งเป็นขั้นตอนสุดท้ายของการสร้างตัวชี้วัดนั้นมีความสำคัญตามติดมาตั้งแต่หัวข้อบน คือ ความสำคัญของตัวชี้วัดเอง ตัวอย่างในชีวิตประจำวันก็เช่น การบอกว่า “วันนี้อากาศร้อนหรือเย็น” หากใช้ความรู้สึกของคนแต่ละคนย่อมแตกต่างกัน จึงต้องมีตัวชี้วัดคือการบอกเป็นองศาเซลเซียส องศาเซลเซียส จึงเป็นตัวชี้วัดที่ใช้ในการบอกอุณหภูมิของอากาศ เป็นมาตรฐานที่ยอมรับ และสร้างการรับรู้ร่วมกันว่า “ท้องฟ้าจึงจะถือว่าร้อน หรือเย็น” ที่เรียกว่า “การตั้งค่าเป้าหมาย”

การสร้างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมก็มีความประสงค์แบบเดียวกัน คือการสร้างการรับรู้ร่วมกันว่า การทำงานวิจัย CBR ได้ช่วยลดความเหลื่อมล้ำที่เกิดขึ้นได้ในระดับใด และการทำงานถึงจุดไหนที่สามารถบอกได้ว่า ความเหลื่อมล้ำเหลือน้อยหรือเกือบหมดไปแล้ว

(ii) **ต้องแปลงนามเป็นรูปให้ถึงที่สุด** ถึงแม้ว่าคุณลักษณะบางประการของมิติวัฒนธรรมจะมีลักษณะเป็นนามธรรมอย่างสูง แต่ทว่าเมื่อมาถึงขั้นตอนการสร้างตัวชี้วัด ก็จำเป็นต้องทำให้เป็นรูปธรรมให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ ทั้งนี้ทั้งนั้นเพื่อ “ให้มีความเป็นไปได้ในการวัด” ทั้งเพื่อนำมาเทียบเคียงเพื่อดูความก้าวหน้าในการดำเนินงานลดความเหลื่อมล้ำของโครงการ และทั้งเพื่อนำไปเปรียบเทียบกับมาตรฐานทั่วไป

อย่างไรก็ตาม คำว่า “แปลงให้เป็นรูปธรรมอย่างถึงที่สุด” ก็มีได้หมายความว่า ถ้ามีตัวชี้วัดเป็นตัวเลขแล้ว จะใช้เป็นตัวชี้วัดได้เสมอไป ลองดูตัวอย่าง 2 ตัวอย่างต่อไปนี้

- ตัวชี้วัด “การมีส่วนร่วมในกิจกรรมวัฒนธรรม” – มีการตั้งค่าเป้าหมายว่า จะมีคนเข้าร่วมจำนวนไม่น้อยกว่า 100 คน แต่คนอ่านจะไม่ทราบที่มาที่ไปของตัวเลข 100 คนนี้เลย รวมทั้งไม่สามารถตีความได้ว่าเป็นจำนวนมากหรือน้อย เพราะไม่มีตัวเลขฐานของคนในชุมชน (นี่เป็นปัญหาตัวชี้วัดในเชิงปริมาณ)

- ตัวชี้วัด “การมีส่วนร่วมในการแสดงออกทางวัฒนธรรม” (เช่น ในการจัดพิธีสวดศพให้ควาย แห่นะโถ้โทะ ของชนชาติอาข่า) การมีส่วนร่วมนั้นมีระดับตั้งแต่เข้าร่วมตอนทำพิธี เข้าร่วมในการเตรียมการ เข้าร่วมในฐานะเจ้าภาพ ซึ่งมีความหมายแตกต่างกัน (นี่เป็นปัญหาตัวชี้วัดในเชิงคุณภาพ)

(iii) เครื่องมือช่วยในการตั้งค่าเป้าหมาย มีเครื่องมือด้านคณิตศาสตร์หลายชนิดที่จะนำมาช่วยในการตั้งค่าเป้าหมาย เช่น สัดส่วน อัตราส่วน การจัดลำดับ (ranking) ร้อยละ ฯลฯ ซึ่งทั้ง 3 โครงการก็ได้ใช้เครื่องมือตั้งค่าเป้าหมายเหล่านี้

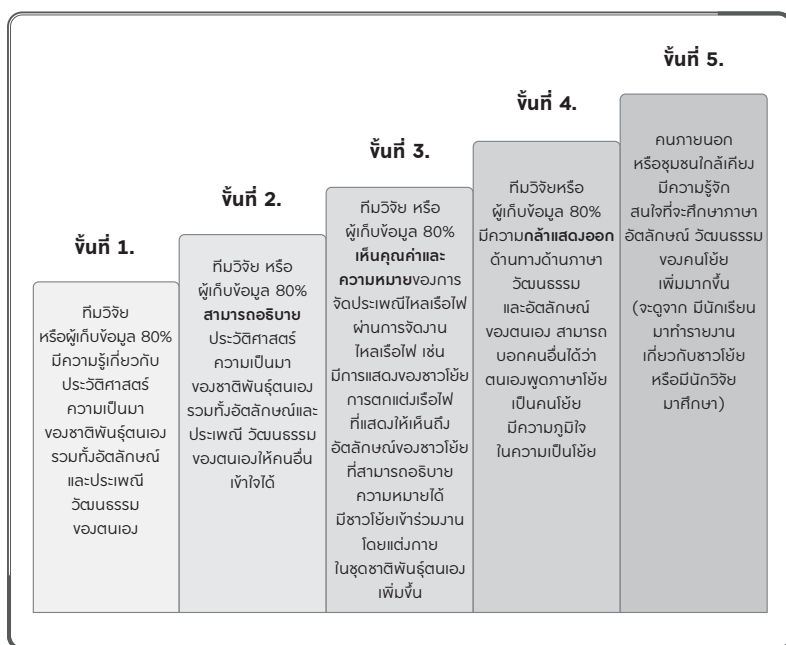
และสำหรับเครื่องมือที่ อ.อินทิรา นักวิชาการประจำมิติ ได้นำเสนอเป็นพิเศษคือ เครื่องมือ Scoring rubric ที่เป็นเครื่องมือลูกผสมระหว่างการวัดเชิงปริมาณและการวัดเชิงคุณภาพ (ดูรายละเอียดในส่วนที่ 3) ตัวอย่าง Scoring rubric ที่นักวิชาการได้นำเสนอก็คือ โครงการ TRI-SICKA ดังในภาพ

ประเด็นพิจารณา (จาก TRI-SICKA)

ตัวชี้วัด	คำอธิบาย	ระดับ
กำหนดประเด็นร่วม	กำหนดประเด็นในการทำงานร่วมกัน โดยประเด็นดังกล่าวมีลักษณะเป็นกลยุทธ์ที่เป็นจุดคานงัดของการสร้างกระบวนการทำงานร่วมกัน	1. ผลผลิตที่เกิดขึ้น ภาคีไม่ยอมรับร่วมกัน 2. ภาคียอมรับ แต่ไม่ใช่ผลผลิตที่สำคัญ 3. ภาคียอมรับ แต่ไม่มีแผนการทำงานร่วมกัน 4. ภาคียอมรับ มีแผนบูรณาการร่วมกัน และร่วมทุน 5. ภาคียอมรับ มีแผนบูรณาการร่วมกัน และร่วมทุน สอดคล้องกับยุทธศาสตร์ของภาคี นโยบายรัฐ

จากในภาพจะเห็นตัวชี้วัดเชิงปริมาณที่แบ่งคะแนนเป็น 5 ขั้น ตั้งแต่ขั้น 1 ถึงขั้น 5 ซึ่งตัวเลขลำดับขั้นสูงมากขึ้นก็ยิ่งพึงประสงค์ และในแต่ละขั้นจะมีคำอธิบายเชิงคุณภาพว่า จะต้องมีความสมบัติ/คุณลักษณะอย่างไรจึงจะสังกัดอยู่ในขั้นต่างๆ ได้

เมื่อนำการตั้งค่าเป้าหมายแบบ Scoring rubric มาทดลองใช้ในโครงการย่อย เช่น โครงการภาษาไทย จะได้ตัวชี้วัดดังในภาพ

การตั้งค่าเป้าหมายแบบ Scoring rubric นี้ จะช่วยให้ผู้ชี้ ตัวชี้วัดสามารถ check-in ได้ว่า ปัจจุบันการทำงานของตนได้ก้าวหน้าอยู่ ณ บันใดขั้นไหนแล้ว และยังช่วยให้บอกทิศทางต่อไปในอนาคตว่า เราควรจะทำอะไร กับใคร เพื่อให้บรรลุเป้าหมายแค่ไหน

5

ขั้นตอนและกระบวนการทำงาน

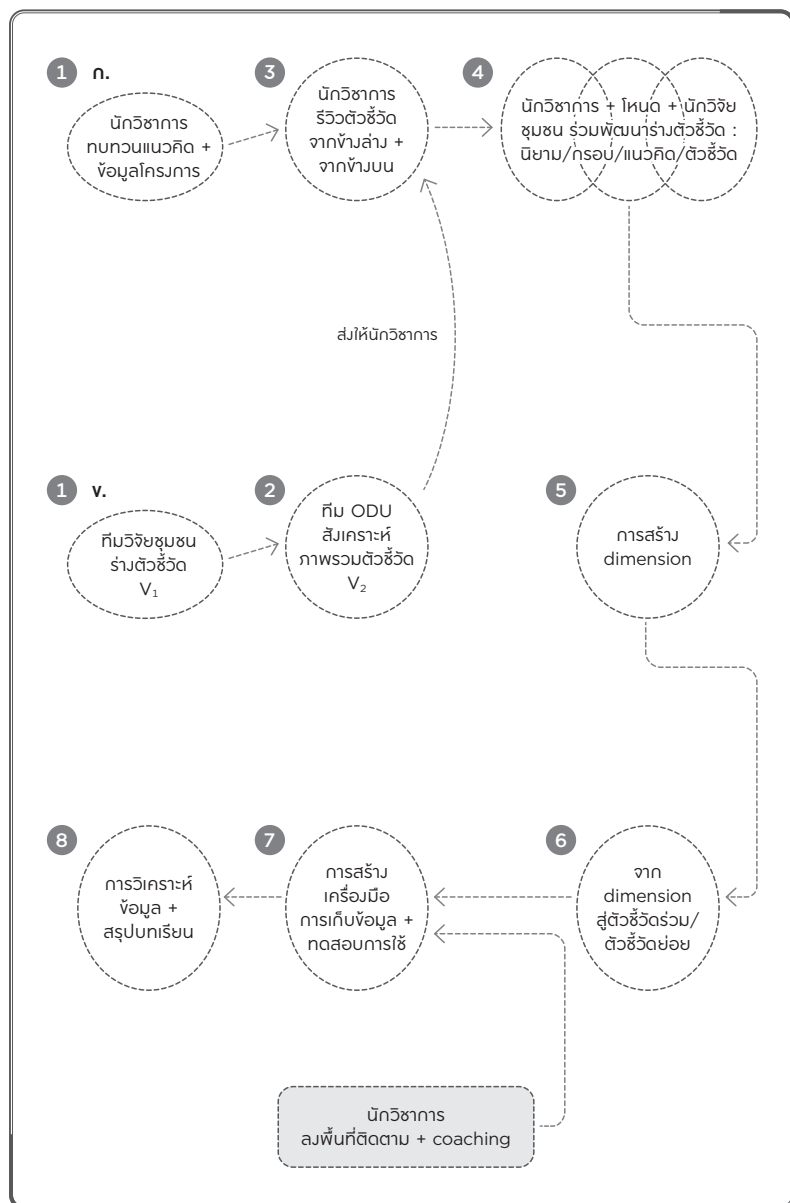
ลักษณะพิเศษประการหนึ่งของมิติความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมก็คือ ช่องว่างระหว่างแนวคิดอันกว้างขวางของวัฒนธรรมกับประเด็นวัฒนธรรมที่แต่ละโครงการวิทยุมาศึกษามีลักษณะรูปธรรมมากๆ เช่น ประเด็นภาษาโย้ยที่กำลังจะสูญหาย ประเพณีพิธีกรรมสวดศพให้ควายของชาติพันธุ์อาข่า หรือ ประเด็นรถวิลแชร์ของคนพิการ ลักษณะพิเศษดังกล่าวนี้ได้เข้ามากำหนดรูปแบบการดำเนินกิจกรรมร่วมกันระหว่างนักวิชาการประจำมิติกับโหนด-นักวิจัยชุมชน โดยที่ฝ่ายนักวิชาการต้องพยายาม “ผูกเชือกจากทั้ง 2 ปลาย” เข้าด้วยกัน

ในการนี้ ฝ่ายนักวิชาการได้ร่วมกับทีมวิจัยชุมชนออกแบบการทำกิจกรรมโดยใช้ 2 กลยุทธ์สำคัญ กลยุทธ์แรกคือ การขยายความเข้าใจและแง่มุมของประเด็นเรื่องวัฒนธรรมของโหนด-นักวิจัยชุมชนให้กว้างขวางขึ้น (หลายต่อหลายครั้ง) และทุกครั้งก็จะปิดท้ายด้วยการลงมือทดลองทำ (workshop) เพื่อให้เกิดการประสานรูปกับนามเข้าด้วยกัน

อีกกลยุทธ์หนึ่งที่เห็นได้อย่างชัดเจนคือ นักวิชาการจะติดตามการทำงานอย่างเข้มข้น (intensive coaching) ทั้ง 3 พื้นที่ด้วยหลายรูปแบบ ทั้งการลงพื้นที่จริง ทำการติดตามผ่านออนไลน์ ทั้งการรีวิบบนเวทีของวิทยุ ทั้งการตรวจเช็คบรรดาเครื่องมือการเก็บข้อมูล ฯลฯ และในวาระโอกาสที่ได้มีการลงสนามพื้นที่จริง นักวิชาการก็ได้มีโอกาสติดตั้งซ้ำ (reload) ให้กับทีมวิจัยชุมชนทุกคนอย่างทั่วหน้า

สำหรับขั้นตอนการดำเนินงานนั้น โดยส่วนใหญ่แล้วก็จะมีลักษณะคล้ายคลึงกับมิติอื่นๆ โดยอาจจะมีการให้เวลากับบางขั้นตอนมากเป็นพิเศษบ้าง เช่น ขั้นตอนทบทวนแนวคิดหรือคำนิยาม

ขั้นตอนและกระบวนการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำของวัฒนธรรม

ขั้นตอนที่ 1: การเตรียมตัวจากทั้ง 2 ฝ่าย

ในขั้นตอนนี้ ทั้ง 2 ฝ่ายต่างมีการเตรียมตัวเพื่อการทำงานร่วมกันในโครงการนี้

(1) ก. นักวิชาการประจำมิติ การเตรียมตัวของฝ่ายนี้ก็คือ การทบทวนแนวคิดเรื่องวัฒนธรรม ความเหลื่อมล้ำมิติวัฒนธรรม การศึกษาโครงการ 3 โครงการในสังกัด รวมทั้งการเข้าร่วมประชุมในมิติอื่นๆ ที่ล่วงหน้ามาก่อน เช่น มิติเศรษฐกิจ ในส่วนวิธีการทำวิจัยของ CBR นั้น ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ดร.อินทิรามีความคุ้นเคยกับ CBR มาเป็นอย่างดีแล้ว ในบางโครงการย่อย เช่น โครงการคนพิการ จังหวัดนครราชสีมา นั้น อ.อินทิราก็ได้เคยเป็นผู้ทรงคุณวุฒิพิจารณาโครงการมาอย่างต่อเนื่อง

(1) ข. ทีมโหนด-นักวิจัยชุมชน การเตรียมตัวของฝ่ายพื้นที่ก็คือ การร่างตัวชี้วัด Version 1 หลังจากที่ได้ผ่านการอบรมเครื่องมือ Log Frame และ Outcome Mapping ดังตัวอย่างข้างล่างนี้

โครงการที่ 3 โครงการพัฒนากลไกเพื่อพัฒนานวัตกรรมรอยัล รถเย็น รถวิลแชร์และการปรับสภาพแวดล้อมที่พิทักษ์
ให้เหมาะสมกับคนพิการด้านการเคลื่อนไหว จังหวัดนครราชสีมา

Outcomes	ตัวชี้วัด	หลักฐานยืนยัน	Partners
การพัฒนากลไกเพื่อพัฒนา นวัตกรรมรอยัล รถเย็น รถวิลแชร์ และการปรับสภาพ แวดล้อมที่พิทักษ์ให้เหมาะสม กับคนพิการด้านการเคลื่อนไหว ในจังหวัดนครราชสีมา	1. เกิดกลไกการออกแบบ นวัตกรรมรอยัล รถเย็น รถวิลแชร์ ที่เหมาะสมกับสภาพ ความพิการกลุ่มคนพิการ ด้านการเคลื่อนไหวที่มุ่งรอยัล รถเย็น รถวิลแชร์ และการจัด ปรับสภาพแวดล้อมที่พิทักษ์	1. ศูนย์ปฏิบัติการในการ ดำเนินการต่อเนื่องชัดเจน ติดต่อกันได้	1. เจ้าหน้าที่ที่ทำงานชัดเจนในการรับเรื่อง ประชาชนสัมพันธ์ ผลิตภัณฑ์ 2. คณะทำงาน กรรมการควบคุมอำนวยความสะดวก สปสข./พมจ./คณะวิศวกรรมศาสตร์ ม.เทคโนโลยี ราชมงคลอีสานนครราชสีมา/คนพิการ/แพทย์/ นักกายภาพ รพ.มหาวิทยาลัยนครราชสีมา/ คณะสถาปัตยกรรม ม.ราชภัฏนครราชสีมา
กลไกเพื่อพัฒนานวัตกรรม หมายถึง สิ่งที่ทำให้กระบวนการ หรือเกิดองค์การที่เกิดการทำงาน ในการขับเคลื่อนพัฒนา นวัตกรรมรอยัล รถเย็น รถวิลแชร์ และการปรับ สภาพแวดล้อมที่พิทักษ์ ให้เหมาะสมกับคนพิการ ด้านการเคลื่อนไหว ในจังหวัดนครราชสีมา	1. เกิดนวัตกรรมรอยัล รถเย็น รถวิลแชร์ ที่เหมาะสมกับ สภาพความพิการกลุ่มคน พิการด้านการเคลื่อนไหว ที่มุ่งรอยัล รถเย็น รถวิลแชร์	1. รอยัล 1 คัน 2. รถเย็น 1 คัน 3. รถวิลแชร์ 1 คัน	1. คนพิการนั่งรถโยก 2. คนพิการนั่งรถลิ้น 3. คนพิการนั่งรถวิลแชร์ 4. เจ้าหน้าที่ทำงานชัดเจนในการรับเรื่อง ประชาชนสัมพันธ์ ผลิตภัณฑ์ 5. คณะทำงาน กรรมการควบคุม/เจ้าหน้าที่อำนวยความสะดวก/สปสข./พมจ./คณะวิศวกรรมศาสตร์ ม.เทคโนโลยีราชมงคลอีสานนครราชสีมา/ คนพิการ/แพทย์/นักกายภาพ รพ.มหาวิทยาลัย นครราชสีมา/สถาปัตยกรรม ม.ราชภัฏนครราชสีมา

ขั้นตอนที่ 2: การรวมตัวชี้วัด V_1 จาก 3 โครงการให้เป็นชุดเดียวกัน
จากตัวชี้วัด Version 1 ของทั้ง 3 โครงการ ทีมประสานงานกลางได้นำมา
สรุปรวมให้เป็นชุดเดียวกัน เป็น Version 2 แล้วจัดส่งให้นักวิชาการประจำมิติ

**(ร่วม) ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านวัฒนธรรม จากการบ้าน LF&OM
(ตัวชี้วัด version 2) (27 เม.ย. 2563)**

แหล่งข้อมูล จาก 3 โหนด คนพิการโคราช อาจำเชียรราย โหนดภาษา
ใช้หน่วยการวิเคราะห์เป็น “คนใน” (insider) เช่น คนชาติพันธุ์
คนพิการ กับคนนอก (outsider)
ลองใช้เลนส์/เกณฑ์ Log Frame กับ OM มาใช้

ด้าน OM

ก. กลุ่มเจ้าของปัญหา

- ก.1. ตัวคนพิการ/ชาติพันธุ์มีความมั่นใจในอัตลักษณ์ของ
ตนเองมากขึ้น
- ก.2. เพิ่มขีดความสามารถในการพึ่งพาตนเองได้มากขึ้น
- ก.3. เพิ่มทักษะในการดำเนินชีวิตได้มากขึ้น
- ก.4. เพิ่มความสามารถในการเข้าถึง/ต่อรับการให้บริการต่างๆ
- ก. 5. ได้รับการยอมรับด้านศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์เท่าเทียมกับ
ผู้อื่นจากคนกลุ่มต่างๆ มากขึ้น

ข. กลุ่มคนใกล้ชิด

- ข.1. เยาวชน/พ่อแม่เห็นคุณค่าคนพิการ/ภาษามากขึ้น
- ข.2. กลุ่มคนใกล้ชิด (พ่อแม่ ครู หมอพื้นบ้าน ฯลฯ) มีทักษะ
ความสามารถในการให้ความช่วยเหลือได้ดีขึ้น

ค. หน่วยงานสนับสนุน

- ค.1. มีรูปแบบการสนับสนุนแบบเคารพศักดิ์ศรีและมีส่วนร่วม
(เชิงคุณภาพ)

ค.2. เพิ่มรูปแบบ/ประเภทการสนับสนุน (เชิงคุณภาพ)

ค 3. เพิ่มจำนวนกลุ่ม/หน่วยงานที่สนับสนุนมากขึ้น

ด้าน LogF

1. เพิ่มรายได้/เพิ่มโอกาสการจ้างงาน
2. สร้างเศรษฐกิจจากฐานอัตลักษณ์หรือวัฒนธรรม
3. มีระบบสนับสนุนแบบทางเลือก/พิเศษซึ่งช่วยให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้และสอดคล้องกับความต้องการของเจ้าของปัญหา เช่น ได้ระบบการเรียนการสอนแบบพิเศษ อุปกรณ์ช่วยเหลือคนพิการ ทำออกกำลังกายสำหรับคนพิการ เป็นต้น
4. มีนโยบาย แผนงาน เพื่อการพัฒนาคนพิเศษที่สร้างมาจากข้อมูลที่เป็นจริง (bottom-up policy)
5. เกิดหน่วยงาน กลุ่ม ศูนย์เฉพาะ (เช่น ศูนย์เรียนรู้) พิเศษสำหรับกลุ่มเป้าหมาย

อาจสรุปได้ว่า การสร้างตัวชี้วัดด้านวัฒนธรรมนั้น โหนด-ทีมวิจัยชุมชนได้ใช้ “กลุ่มคน” ที่มีระยะยืนใกล้ไกลจากวัฒนธรรมที่ศึกษา (cultural distance) เป็นเกณฑ์แบ่ง ดังนั้นจึงมีตัวชี้วัดแบ่งได้เป็น 3 กลุ่มคือ

ก. กลุ่มเจ้าของปัญหา ในกลุ่มนี้จะมีตัวชี้วัดที่เกี่ยวกับการส่งเสริมความเข้มแข็งด้านวัฒนธรรม เช่น ความมั่นใจในอัตลักษณ์ศักดิ์ศรี ความภูมิใจในวัฒนธรรมของตน การรู้จักวัฒนธรรมของตนเองอย่างลึกซึ้ง ฯลฯ

ข. กลุ่มคนใกล้ชิด เป็นกลุ่มที่อาจจะห่างจากวัฒนธรรมออกมา แต่ก็ยังไม่ใช่ “คนนอกวัฒนธรรม” เสียทีเดียว เช่น กลุ่มพ่อแม่ของคนพิการ

ค. หน่วยงานสนับสนุน น่าจะหมายถึง “กลุ่มคนนอกวัฒนธรรม” ที่มีบทบาทสนับสนุน

ขั้นตอนที่ 3: นักวิชาการทบทวนข้อมูลทั้งจากข้างล่าง (คือตัวชี้วัด V_2) และทบทวนจากรวบรวมรายการงานการวิจัย/กรณีศึกษาที่เกี่ยวข้อง (ข้อมูลจากข้างบน) เพื่อนำข้อมูลจากทั้ง 2 ข้างมาประมวลกัน และสร้างกรอบแนวคิดในระดับ dimension ต่อไป

โดยสรุป ข้อคิดเห็นของนักวิชาการต่อร่างตัวชี้วัดของ Version 2 ของทีมทำงานพื้นที่จะมีดังนี้

(1) สำหรับตัวชี้วัดที่ร่างมานั้น จะมีทั้งตัวชี้วัดทั่วไป (วัดผลสำเร็จของการทำงาน) และตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมปะปนกันไป แต่ทว่า จะเห็นได้ว่า ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับ “วัฒนธรรม” ของโหนด-นักวิจัยชุมชน ยังอยู่ในระดับพื้นฐานทั่วไปเท่านั้น ซึ่งอาจจะยังไม่เพียงพอสำหรับการสร้างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม

(2) สำหรับตัวชี้วัดที่เป็นผลลัพธ์นั้น จะมีห่วงโซ่ที่ค่อนข้างสั้นหรือมีชั้นเดียว แต่ทว่าการแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำที่สายโซ่แห่งปัญหานั้นมีหลายห่วง จึงต้องวางแผนให้เกิดห่วงโซ่ผลลัพธ์แบบหลายๆ ชั้นเช่นกัน

(3) การศึกษาเรื่อง “วัฒนธรรม” นั้น จะมองดูแค่ “ตัวเอง” ไม่ได้ หากทว่าต้องมองดูด้วยว่า “คนอื่นรับรู้วัฒนธรรมของเราอย่างไร” เพราะความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมอาจจะเกิดขึ้นใน 2 ระดับคือ ระดับเจ้าของวัฒนธรรม มีการยอมรับและเห็นคุณค่าตัวเอง กับระดับที่คนนอกวัฒนธรรมมีการยอมรับ

ขั้นตอนที่ 4: หลายกรอบของการพัฒนากรอบแนวคิดและ Dimension

จากการที่นักวิชาการได้เห็นร่างตัวชี้วัดมิติวัฒนธรรมใน Version 2 น่าจะทำให้ให้นักวิชาการคาดเดาว่า หากชุดความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรม/ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมยังไม่กว้างขวางมากพอ ยังไม่ละเอียดมากพอ (เหมือนกล้องถ่ายรูปดิจิทัลที่มี Pixel ไม่มากพอ) ก็คงเป็นการยากที่จะสร้าง Dimension ของตัวชี้วัดได้ เพราะการสร้างตัวชี้วัดจะต้องส่อง “ประเด็นที่จะค้นหา” ให้เห็น

แบบหลายแง่มุม แบบ 360 องศา ถ้าเห็นเพียงแง่มุมเดียว หรือ 1 องศาเท่านั้น ก็จะสร้างตัวชี้วัดได้เพียง 1 ตัว 1 dimension เท่านั้น

ดังนั้น กิจกรรมที่ดำเนินการในขั้นตอนที่ 4 จึงเป็นขั้นตอนที่เริ่มมีการทำงานร่วมกันแบบใกล้ชิดระหว่างนักวิชาการกับทีมวิจัยชุมชน-โหนด จึงเป็นกิจกรรมประเภทที่ผู้เขียนเรียกว่า “เปิดโลกกว้างทางเรื่องวัฒนธรรมและตัวชี้วัด” ตัวอย่างกิจกรรมในขั้นตอนที่ 4 จึงมี 3-4 กิจกรรม ดังนี้

ส่วนที่ 4.1: การติดตั้งความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับ “วัฒนธรรม” (ตามเนื้อหาในหัวข้อ 1: ค่านิยม และหัวข้อที่ 2: แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง) เช่น นานาค่านิยมของวัฒนธรรม ความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม โครงการของเราเข้าไปเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมและความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมอย่างไร เป็นต้น

และหลังจากติดตั้งความเข้าใจ พร้อมทั้งมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันแล้ว กระบวนการนี้จะปิดท้ายด้วยการมีใบงานให้โหนด-นักวิจัยชุมชนได้ทดลองข้อมมือ และนำมาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันอีกครั้งหนึ่ง ตามตัวอย่างใบงานข้างล่างนี้

โจทย์การร่วมสร้างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมีวัฒนธรรม

- 1) นิยามของคำว่า “วัฒนธรรม”
- 2) ความเหลื่อมล้ำเชิงวัฒนธรรม ดูได้จากอะไรบ้าง (กระจากต้นทาง/ปัญหา) เพื่อกำหนดวัตถุประสงค์ เช่น หน้าที่ของวัฒนธรรมลดลง พื้นที่เชิงวัฒนธรรมลดลง การให้ความสำคัญต่อวัฒนธรรมลดลง
- 3) ในโครงการวางแผนกิจกรรมอะไรบ้างเพื่อตอบวัตถุประสงค์
- 4) เกิดผลลัพธ์อะไรบ้าง และตัวชี้วัดความสำเร็จและไม่สำเร็จคืออะไร

ส่วนที่ 4.2: กิจกรรมการทดลองใช้เครื่องมือการวิเคราะห์ใหม่ๆ เช่น เครื่องมือการจำแนกประเภทวัฒนธรรมของพระยาอนุนามราชชน จากข้อมูลของ 3 โครงการ

โหนด/ โครงการ	ความคิด ความเชื่อ (คติธรรม)	ข้อตกลง ธรรมเนียมปฏิบัติ (เนติธรรม- สธรรม)	นวัตกรรม เครื่องมือ สถานที่ (วัตถุธรรม)
โครงการ นวัตกรรมการ พัฒนาคนพิการ จังหวัด นครราชสีมา	คนในชุมชน/หน่วยงาน เห็นคุณค่าของคนพิการ และการสนับสนุน คนพิการให้ช่วยเหลือ ตัวเอง	มีแผนการสนับสนุน คนพิการให้ช่วยเหลือ ตัวเอง	- ได้วัฒนธรรมอุปกรณ์ ช่วยเหลือคนพิการ - เกิดการปรับปรุง สถานที่ที่เอื้อต่อ คนพิการ
เครือข่าย วัฒนธรรม มหาวิทยาลัย ชนเผ่าอาข่า	- คนอาข่าเห็นคุณค่า ของบทสวดงานศพ - เกิดพีมา (ผู้รู้) เพิ่มขึ้น ในชุมชน	มีการใช้บทสวด งานศพของคนอาข่า	- สื่อบทสวดงานศพ ที่เข้าถึงคนรุ่นใหม่ - หนังสือคำสวดที่เป็น ภาษาไทย
ศูนย์ประสานงาน วิจัยเพื่อท้องถิ่น ประเด็นภาษา และวัฒนธรรม ในภาวะวิกฤติ	คนในชุมชนเห็น อัตลักษณ์ของชุมชน ตัวเอง	คนในชุมชนสามารถ อ่านภาษาไทยได้ด้วย ตนเอง	- ได้ระบบเขียนภาษาไทย - เรื่องสั้น/นิทาน/ หนังสือภาษาไทย

ส่วนที่ 4.3: กิจกรรมการทดลองใช้เครื่องมือการวิเคราะห์หน้าที่ของ
ตัวชี้วัดในฐานะกระจุก เข็มทิศ และไม่บรรทัดจากข้อมูลในโครงการ

ตัวชี้วัดทางวัฒนธรรม โหนดภาษา

โครงการ: พัฒนาภาษาและประเพณีโหลเรือไฟ กลุ่มชาติพันธุ์ไทย
ตำบลอากาศ อำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร

วัตถุประสงค์:

- 1) เพื่อพัฒนาเครื่องมือในการบันทึกภาษาและภูมิปัญญาท้องถิ่นของ
กลุ่มชาติพันธุ์ไทย

2) เพื่อศึกษาและบันทึกภาษาและภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวย้ายผ่านประเพณีไหลเรือไฟ

1. นิยามของคำว่า วัฒนธรรม: ภาษา และเทศกาล/ประเพณีไหลเรือไฟ

2. กระงะสะท้อนปัญหาความเหลื่อมล้ำ (สภาพปัญหา)

2.1 กลุ่มชาติพันธุ์ไทย เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ขนาดเล็กที่อยู่ในวงล้อมของกลุ่มชาติพันธุ์ขนาดใหญ่ เช่น กลุ่มญ้อ กูไท และลาวอีสาน

2.2 ภาษาไทยถูกกลืนกลายโดยไม่รู้ตัว เนื่องจากการได้รับอิทธิพลของภาษาลาวอีสาน กล่าวคือ ภาษาไทยเป็นภาษาตระกูลไท มีความใกล้เคียงกับภาษาลาวอีสาน ทำให้คนไทยมักใช้ภาษาลาวอีสาน คำศัพท์ดั้งเดิมของภาษาไทยหายไป รวมทั้งมีจังหวะในการพูดเร็วขึ้น

2.3 ชาวย้าย ไม่เห็นอัตลักษณ์ที่โดดเด่นของตนเอง

2.4 ประเพณีไหลเรือไฟ มักจัดในเขตภาคอีสาน เป็นงานที่จัดขึ้นเป็นประจำทุกปี ส่วนใหญ่เป็นงานที่จัดในลักษณะเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว และปฏิบัติตามๆ กันมา จนเจ้าของวัฒนธรรมหลงลืมคุณค่าหรือความหมายของประเพณี

ส่วนที่ 4.4: กิจกรรมการติดตั้งการตั้งค่าเป้าหมายแบบ Tri SICKA (Scoring rubric)

ประเด็นพิจารณา (จาก TRI-SICKA)

ตัวชี้วัด	คำอธิบาย	ระดับ
กำหนดประเด็นร่วม	กำหนดประเด็นในการทำงานร่วมกัน โดยประเด็นดังกล่าวมีลักษณะเป็นกลยุทธ์ ที่เป็นจุดคานงัด ของการสร้างกระบวนการทำงานร่วมกัน	1. ผลผลิตที่เกิดขึ้น ภาคีไม่ยอมรับร่วมกัน 2. ภาคียอมรับ แต่ไม่ใช้ผลผลิตที่สำคัญ 3. ภาคียอมรับ แต่ไม่มีแผนการทำงานร่วมกัน 4. ภาคียอมรับ มีแผนบูรณาการร่วมกัน และร่วมทุน 5. ภาคียอมรับ มีแผนบูรณาการร่วมกัน และร่วมทุน สอดคล้องกับ ยุทธศาสตร์ของภาคี นโยบายรัฐ
ผู้มีส่วนได้เสีย	การวิเคราะห์ผู้มีส่วนได้เสีย ซึ่งเป็นปัจจัยหลัก และปัจจัยเสริมของความสำเร็จ ตลอดจนความสัมพันธ์ของผู้มีส่วนได้เสีย ที่แตกต่างกัน	1. มีภาคีร่วมในการทำงาน แต่กระจุกตัว เฉพาะกลุ่ม 2. มีภาคีร่วมในการทำงานที่หลากหลาย แต่ไม่มีการแบ่งบทบาทหน้าที่ 3. มีภาคีร่วมในการทำงานที่หลากหลาย และมีมีการแบ่งบทบาทหน้าที่ 4. มีการกำหนดภาคีเชิงยุทธศาสตร์ และภาคีในพื้นที่ 5. มีการทำแผนยุทธศาสตร์เพื่อเสริมพลังการทำงานร่วมกัน
การสื่อสารเพื่อการรับรู้ เข้าใจ ยอมรับ ร่วมมือ สนับสนุน	การสื่อสารอย่างสม่ำเสมอ ทั้งภายใน และภายนอก เพื่อสร้างความร่วมมือ และความเข้าใจในการปฏิบัติงานทั้งภายใน และภายนอก ตลอดจนการสื่อสารสาธารณะ	1. มีการสื่อสารทางเดียว 2. มีการสร้างการรับรู้เฉพาะกลุ่ม 3. มีการสร้างการรับรู้และความเข้าใจ ขยายผลเพิ่มไปในกลุ่มอื่นๆ 4. กลุ่มที่เกี่ยวข้องรับรู้ เข้าใจ ให้การสนับสนุน และช่วยในการสื่อสาร 5. มีกลยุทธ์การสื่อสารอย่างหลากหลาย เพื่อสร้างการรับรู้ ความเข้าใจ และการสนับสนุนจากสาธารณะอย่างต่อเนื่อง

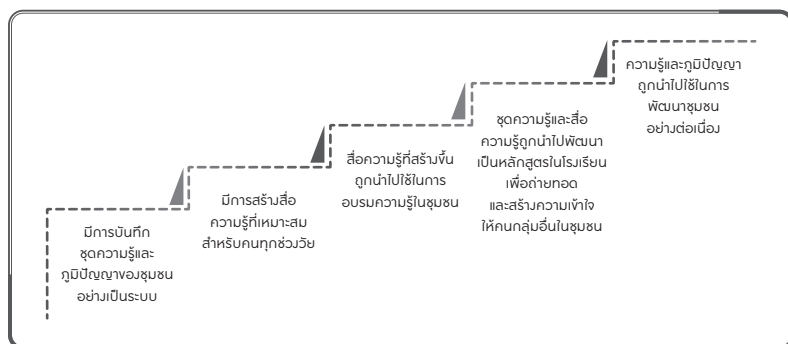
ขั้นตอนที่ 5: การสร้าง Dimension และ**ขั้นตอนที่ 6:** จาก Dimension สู่ตัวชี้วัดกลาง/ตัวชี้วัดรายโครงการและการตั้งค่าเป้าหมายนั้นรายละเอียดอยู่ในหัวข้อที่ 4 ที่ผ่านมา

ขั้นตอนที่ 7: การสร้างเครื่องมือเพื่อเก็บข้อมูลตัวชี้วัด ดังที่ได้กล่าวมาตั้งแต่ต้นแล้วว่า ในเรื่องวัฒนธรรมนั้น ทุกคนที่เข้าไปเกี่ยวข้องไม่ว่าจะในสถานภาพอะไร ก็จะมี “จุดยืนและระยะห่าง” กับวัฒนธรรมที่กำลังศึกษาอยู่เสมอ ความระแวงระวังเกี่ยวกับจุดยืนและระยะห่างนี้จะปรากฏให้เห็นแม้แต่ในขั้นตอนการสร้างเครื่องมือเพื่อเก็บข้อมูล ดังที่มีบทเรียนที่น่าสนใจจากคณะทำงานมิติวัฒนธรรมนี้ ดังนี้

(i) การสร้างความเข้าใจให้ตรงกันระหว่างนักวิจัยกับกลุ่มตัวอย่าง ในเครื่องมือแบบสอบถามด้วยเครื่องมือพจนานุกรม ดังเช่น การเก็บข้อมูลตัวชี้วัดด้าน**ความรู้และภูมิปัญญา** ด้วยแบบสอบถาม ก็ต้องมีการทำพจนานุกรมอธิบายความหมายของตัวชี้วัดแต่ละตัวให้กระจ่าง ดังที่ได้อธิบายมาแล้วในข้างหน้า

ส่วนที่ 2 แบบสอบถามเกี่ยวกับความเหลื่อมล้ำด้านวัฒนธรรม โปรดยกแสดงเครื่องหมาย / ไว้หน้าหัวข้อที่ท่านเลือก และให้เหตุผลประกอบ (สามารถเลือกได้มากกว่า 1 ข้อในแต่ละคำถาม)

ข้อ 1 ด้านความรู้และภูมิปัญญา

- 1. มีการบันทึกชุดความรู้และภูมิปัญญาของชุมชนอย่างเป็นระบบ หมายถึง ชุดความรู้และภูมิปัญญาของชุมชนมีการคัดสรรโดยชุมชนว่าเป็นความรู้และภูมิปัญญาของชุมชนอย่างแท้จริง มีการบันทึกเป็นตัวเขียน หรืออัดเทป หรือถ่าย clip หรือภาพถ่าย ฯลฯ แล้วนำมาจัดหมวดหมู่ สามารถค้นหาเพื่อเรียนรู้ได้และคนในชุมชนทราบว่าเก็บรักษาไว้ที่ใด เข้าถึงได้
- 2. มีการสร้างสื่อความรู้ที่เหมาะสมกับคนทุกช่วงวัย หมายถึง สื่อความรู้ที่สร้างขึ้น เช่น หนังสือภาพหรือบอร์ดสำหรับเด็กปฐมวัย ภาพถ่าย clip ฯลฯ มีหลายรูปแบบ สามารถเข้าถึงคนทุกช่วงวัย
- 3. สื่อความรู้ที่สร้างถูกนำไปใช้ในการอบรมความรู้ในชุมชน หมายถึง สื่อความรู้ที่มี ถูกนำไปใช้สร้างความรู้ให้คนในชุมชนผ่านกระบวนการอบรมอย่างเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการก็ได้
- 4. ชุดความรู้และสื่อความรู้ถูกนำไปพัฒนาเป็นหลักสูตรในโรงเรียน เพื่อถ่ายทอดและสร้างความเข้าใจให้คนกลุ่มอื่นในชุมชน หมายถึง โรงเรียนที่ตั้งในพื้นที่ชุมชน มีหลักสูตรเกี่ยวกับความรู้และภูมิปัญญาของชุมชนโดยปรับจากชุดความรู้และสื่อความรู้ที่ชุมชนได้ทำไว้ และนำไปใช้สอนในโรงเรียน เพื่อสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับความรู้และภูมิปัญญาของชุมชน และทำให้คนกลุ่มต่างๆ ในชุมชนได้แลกเปลี่ยนความรู้และภูมิปัญญากัน
- 5. ความรู้และภูมิปัญญาถูกนำไปใช้ในการพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่อง หมายถึง ความรู้และภูมิปัญญาที่ได้รับรวบรวมไว้อย่างเป็นระบบ ถูกนำมาใช้ในการพัฒนาชุมชน เช่น ความรู้และภูมิปัญญาด้านการดูแลเด็ก การรักษาโรค สิ่งแวดล้อม ฯลฯ ถูกนำมาใช้เป็นแนวปฏิบัติในชุมชน เพื่อนำไปสู่การพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่อง

(ii) การเอาจริงเอาจังกับ “นิยามศัพท์ปฏิบัติการ” อันที่จริงในแบบฟอร์มของงานการวิจัยทั่วไปมักจะมีหัวข้อ “นิยามศัพท์ปฏิบัติการ” (Operational definition) ซึ่งหมายถึง การทำข้อตกลงระหว่างนักวิจัยกับผู้อ่านรายงานว่า คำศัพท์คำนี้ในรายงานการวิจัยนี้จะหมายความว่าอะไร (และในขั้นตอนเก็บข้อมูลก็ต้องยึดตามคำนิยามนั้น) แต่ทว่าส่วนใหญ่ ทั้งนักวิจัยและคนอ่าน ก็มักจะผ่านเลยหัวข้อ “คำนิยาม” นี้

แต่ทว่าในขณะทำงานชุดนี้ โดยเฉพาะบทบาทของนักวิชาการ จะเอาจริงเอาจังอย่างมากกับการนิยามศัพท์ปฏิบัติการ จะมีการตรวจสอบว่า เวลาที่มิวิจัยใช้คำว่า “ชุมชน” นั้น มิวิจัยหมายถึงใคร หรือหมายถึงอะไร เป็นต้น หรือคำกว้างๆ เช่น “ความรู้และภูมิปัญญาของผู้พิการ” นั้น ให้นิยามแบบโฟกัสลงไปเลยว่าจะสร้างความรู้ใน 4 เรื่องหลักๆ คือ 1. การดำเนินชีวิตประจำวัน 2. การประกอบอาชีพ 3. การดูแลสุขภาพ และ 4. การจัดการเรื่องอาหาร เป็นต้น

(iii) เหตุผลเบื้องหลังการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่าง ต่อเนื่องจากเรื่อง “จุดยืนและระยะห่างทางวัฒนธรรม” ที่ได้กล่าวมาแล้ว ในขั้นตอนการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างเพื่อเก็บข้อมูลจึงต้องมี “ที่มาที่ไป/มีเหตุผลด้านแนวคิดทางวัฒนธรรม” กำกับอยู่เสมอ เช่น เราทราบว่าตัวแปรเรื่อง “อายุ” จะเข้ามาเกี่ยวข้องกับความเข้มข้นหรือความเจิดจางของวัฒนธรรมย่อยอยู่เสมอ ดังนั้นจึงต้องเก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างในทุกช่วงอายุ หรือเมื่อมิวิจัยชุมชนชาวอาข่า ต้องการตรวจสอบว่า หมู่บ้านที่คงรูปวัฒนธรรมดั้งเดิมกับหมู่บ้านที่มีการตั้งถิ่นฐานร่วมกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ จะมีการรับรู้เกี่ยวกับประเด็นพิชกรรมที่จะศึกษาแตกต่างกันหรือไม่ ในการคัดเลือกหมู่บ้านตัวอย่าง ก็ต้องให้เป็นตัวแทนของ 2 กลุ่มดังกล่าว อันที่จริง สิ่งที่กำลังมานี้ก็เป็นหลักการวิจัยทั่วไปในเรื่องการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างเพื่อให้ครอบคลุมตัวแปรที่ต้องการศึกษาเพียงแต่นักวิจัยต้องมี “ความอ่อนไหว” (sensitive) ต่อตัวแปรเชิงวัฒนธรรมของกลุ่มตัวอย่างหรือแหล่งข้อมูลให้มากกว่างานวิจัยทั่วไป

ตัวอย่างในการเก็บข้อมูล

1. คณะวิจัย จำนวน คน
2. ผู้กำหนดนโยบายในระดับพื้นที่ อาจเป็น นายก อบต. พอ.โรงเรียน หรือระดับอำเภอ จังหวัด จำนวน คน
3. ผู้นำชุมชนทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เช่น พระสงฆ์ ราษฎร กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน จำนวน คน
4. ตัวแทนชุมชน ประกอบด้วย กลุ่มคนในชุมชนที่มีความหลากหลาย ของสถานะในสังคม และวัยต่างๆ จำนวน คน

(iv) **การใช้เครื่องมือการสัมภาษณ์** การสัมภาษณ์เป็นเครื่องมือหนึ่งที่นักวิจัย CBR นิยมใช้ เนื่องจากสอดคล้องกับวัฒนธรรมการพูดคุยของชาวบ้านมากกว่าการเขียนตอบในแบบสอบถาม แต่ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ในเรื่องวัฒนธรรมนั้น ไม่มีใครว่างเปล่า ไม่ว่าจะเป็นผู้สัมภาษณ์หรือผู้ให้สัมภาษณ์ ที่อาจจะเป็นคนนอกหรือคนในวัฒนธรรม ดังนั้นในขณะทำงานจึงได้มีการตีความเรื่องการใช้เครื่องมือการสัมภาษณ์เพื่อเป็นการเพิ่มเติมทักษะการใช้เครื่องมือให้แก่ทีมวิจัยชุมชน

ขั้นตอนที่ 8: ขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูลและการสรุปบทเรียน ในขั้นตอนสุดท้ายนี้ คณะทำงานได้ปิดฉากกระบวนการทำงานด้วยหลายประเพณีกิจกรรม ดังนี้

(8.1) การติดตามปัญหาและอุปสรรคของการเก็บข้อมูลตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม ซึ่งโดยส่วนใหญ่พบว่า จากตัวชี้วัดใน 4 dimension นั้น 3 dimension แรก คือการมีพื้นที่ทางวัฒนธรรม กระบวนการสืบทอดทางวัฒนธรรม และการสร้างความรู้/ภูมิปัญญานั้น เป็น dimension ที่พอจะเก็บข้อมูลได้ แต่ทว่าใน dimension ที่ 4 คือการยอมรับความหลากหลายทางวัฒนธรรมนั้น ยังอาจจะมีปัญหาทั้งด้านความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งในมิตินี้ของทีมวิจัยชุมชนเอง หรือความยุ่งยากในการเก็บข้อมูล ดังนั้น คณะทำงานจึงตกลงกันว่า จะใช้ 3 dimension แรกเก็บตัวชี้วัดหลัก ส่วนตัวชี้วัดเรื่องการยอมรับความหลากหลายทางวัฒนธรรมนั้นจะให้เป็น option โดยขึ้นอยู่กับลักษณะของพื้นที่ศึกษาว่ามีประเด็นดังกล่าวชัดเจนหรือไม่

(8.2) การทดลองร่วมกันวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้รวบรวมมาได้ เช่น การที่มีข้อมูลของกลุ่มคนรุ่นใหม่ที่ได้คะแนนสูงในเรื่องการมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางวัฒนธรรม ข้อมูลดังกล่าวสะท้อนอะไรได้บ้างและเงื่อนไข/ปัจจัยที่สนับสนุนปรากฏการณ์ดังกล่าวนั้นคืออะไร

(8.3) การประเมินความคิดเห็นของทีมวิจัยที่มีต่อเรื่องประโยชน์ในทั้ง 3 ด้านของตัวชี้วัดทั้งในแง่เป็นกระจุก เป็นเข็มทิศ และเป็นไม้บรรทัด ซึ่งส่วนใหญ่ทีมวิจัยทั้ง 3 โครงการเห็นว่า การมีตัวชี้วัดสามารถใช้ประโยชน์ได้ในทั้ง 3 พังค์ชัน

(8.4) การสรุปบทเรียนเพื่อสร้างข้อเสนอแนะโดยเฉพาะเรื่องการลดความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรม ซึ่งสรุปได้หลักๆ 4 ประการคือ

1. สิทธิที่จะได้รับโอกาสที่เท่าเทียมในการประกอบกิจกรรมทางวัฒนธรรม
2. สิทธิของทุกคนที่จะทำงานอย่างมีประสิทธิภาพในสังคม โดยไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม
3. ส่งเสริมความหลากหลายเพื่อมุ่งสร้างปฏิสัมพันธ์อย่างต่อเนื่องระหว่างวัฒนธรรมที่แตกต่างกันมากกว่าแยกจากกัน
4. รัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมีการทำงานร่วมกับชุมชนเพื่อรักษาวัฒนธรรมที่แตกต่างกันให้สามารถดำรงอยู่ได้ โดยไม่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสังคมและกลุ่มชนในวัฒนธรรมอื่น

ส่วนที่ 4 (ค): การพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ ด้านการศึกษา

สำหรับเนื้อหาในส่วนที่ 4 (ค) นี้ ผู้เขียนเรียบเรียงมาจาก “รายงานฉบับสมบูรณ์การพัฒนาตัวชี้วัดและการวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูลการวิจัยเพื่อท้องถิ่นในการลดความเหลื่อมล้ำมิติความรู้” โดย ผศ.เยี่ยมลักษณ์ อุดการ จากมหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่ ผู้ทำหน้าที่เป็นนักวิชาการประจำมิติความเหลื่อมล้ำด้านความรู้/ด้านการศึกษา

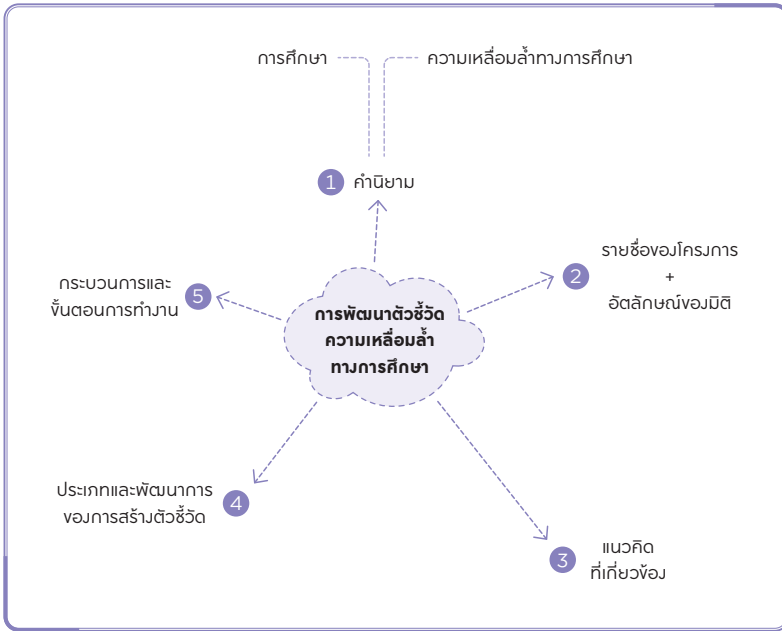
ในเรื่องการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านศึกษานี้ หากถอยหลังกลับไปตั้งหลักที่การจัดแบ่งประเภทของยูเนสโก ก็จะพบว่า ยูเนสโกตั้งชื่อมิตินี้ว่า “ความเหลื่อมล้ำด้านความรู้และข่าวสารข้อมูล” ซึ่งทั้ง 2 คำศัพท์คือความรู้และข่าวสารข้อมูลนั้น จัดเป็น “ตัวผลผลิตของความรู้” (product of knowledge) แต่เนื่องจากตัวอย่างของโครงการวิจัย CBR ทั้ง 3 โครงการที่เลือกเข้ามาสังกัดในมิตินี้ นั้น ทำงานอยู่ภายใต้แนวคิดของสถาบันการบริหารจัดการความรู้ของสังคม คือสถาบันการศึกษา (ในปี พ.ศ.2563 ไม่มีโครงการวิจัย CBR ที่ทำเรื่องความเหลื่อมล้ำด้านความรู้และข้อมูลโดยตรง) ซึ่งคล้ายคลึงกับมิติอื่นๆ เช่น เศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม ที่ใช้เกณฑ์แบ่งมิติตามโครงสร้างย่อยๆ ของสังคม โดยที่สถาบันการศึกษาที่เป็นสถาบันย่อยสถาบันหนึ่ง ดังนั้น ในมิตินี้จึงตกลงกันว่าจะเป็นการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านการศึกษาที่ครอบคลุมทั้ง 3 ระบบ คือ การศึกษาในระบบ (โรงเรียน) การศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย

ถึงแม้จะจำกัวางให้แคบเข้ามาที่เรื่อง “การศึกษา” แล้ว แต่แม้กระนั้น เรื่องของการศึกษาก็เป็นระบบที่มีส่วนประกอบย่อยๆ ที่หลากหลายและเชื่อมโยงถึงกัน (ดูรายละเอียดในหัวข้อ “ค่านิยมการศึกษา”) แต่ทว่าในชุดโครงการมิตินี้ก็มีต้นทูลหน้าตักที่ดีอย่างยิ่ง คือนักวิชาการประจำมิติ ผศ.เยี่ยมลักษณ์ อุดการ ผู้เป็นนักวิชาการสาขาการศึกษาที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญและ

มีประสบการณ์ด้านการบริหารงานและประเมินผลการศึกษา มีความสนใจ การศึกษาทั้ง 3 ระบบ และที่สำคัญคือมีความคุ้นเคยกับแนวทางการทำงาน วิจัยแบบ CBR ทั้งในฐานะที่เคยทำวิจัยการศึกษาชุมชนมาด้วยตนเอง เป็นผู้ทรง คุณวุฒิและที่ปรึกษาให้แก่นักวิจัย CBR ในพื้นที่ ดังนั้น แม้ว่ามิติการศึกษานี้ จะเริ่มต้นอย่างล่าช้ากว่ามิติอื่นๆ อย่างมาก (เนื่องจากปัญหาการปรับเปลี่ยน ทีมนักวิชาการ) แต่ทว่า อ.เยี่ยมลักษณะก็สามารถที่จะประสานความรู้ทางวิชาการ มาตรฐานตัวชี้วัด เข้ากับประสบการณ์ของโครงการวิจัยในสังกัดทั้ง 3 โครงการ ได้อย่างรวดเร็ว

ต้นทุนอีกข้างหนึ่งของโครงการในมิตินี้ก็คือ ต้นทุนด้านโหนดและทีมวิจัย ชุมชนทั้ง 3 ทีม ซึ่งเป็นทีมวิจัยในพื้นที่ที่เกาะติดกับประเด็นด้านการศึกษา มาเป็นเวลายาวนานนับสิบปี ดังนั้นจึงสามารถทั้งเรียนรู้เรื่องการสร้างตัวชี้วัด ความเหลื่อมล้ำจากนักวิชาการได้ และทั้งยังมีต้นทุนประสบการณ์การทำงาน จริงที่นำมาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ได้ แม้ว่าระบบการศึกษาที่ทั้ง 3 โครงการเกาะติด อยู่กันจะเป็น “ระบบการศึกษาอีกแบบหนึ่ง” ที่แตกต่างไปจากการศึกษา ระบบใหญ่ ที่เรียกว่า “การศึกษาบนฐานชุมชน” (community-based education: CBE) อันเป็นระบบการศึกษาทางเลือกที่แตกต่างไปจาก “การศึกษาบนฐานโรงเรียน” (School-based education: SBE) ซึ่งก็นับว่า เป็นเรื่องท้าทายฝีมือของคณะทำงานชุดนี้พอสมควร

ความโดดเด่นเฉพาะตัวของมิติการศึกษาที่แตกต่างจากมิติอื่นๆ ก็คือ กลยุทธ์ที่นำมาใช้สร้างตัวชี้วัด เนื่องจากในแวดวงการศึกษา มีการสร้างตัวชี้วัด กันอย่างแพร่หลายจากหน่วยงานหลายๆ แห่ง จึงไม่น่าจะมีความจำเป็นที่ คณะทำงานชุดนี้จะต้องเริ่มต้นใหม่จากศูนย์ อ.เยี่ยมลักษณะจึงได้ใช้กลยุทธ์ **การหยิบยืมตัวชี้วัด**จากหน่วยงานที่มีความน่าเชื่อถือมาเป็นสารตั้งต้นของ การทำงาน แล้วนำมาดัดแปลงประยุกต์ให้เข้ากับ 3 โครงการที่ศึกษา การทำงาน ในมิติการศึกษานี้จึงเป็นอีกวิธีการหนึ่งในการพัฒนาตัวชี้วัดที่น่าสนใจตรง กระบวนการปรับเปลี่ยนดังกล่าว

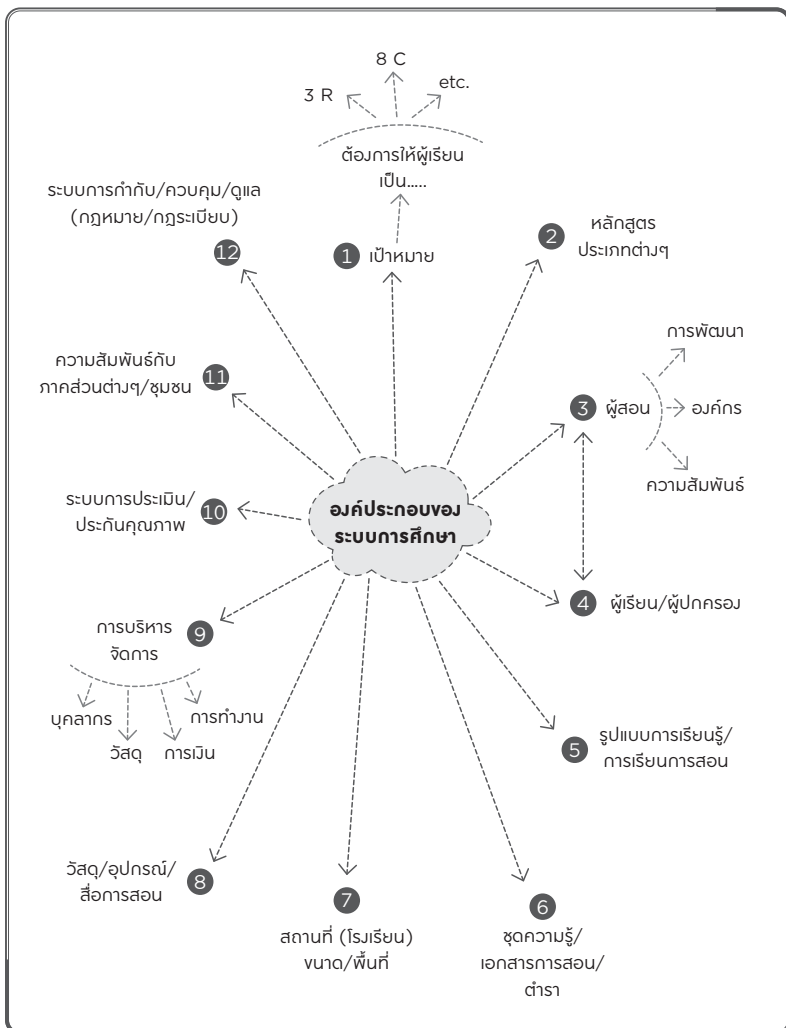

1

คำนิยาม “การศึกษา” และ “ความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา”

(1.1) คำนิยาม “การศึกษา” อันที่จริงแทบไม่มีความจำเป็นอันใดที่จะต้องให้นิยามของคำว่า “การศึกษา” เพราะคำคำนี้เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายและใครๆ ก็สามารถจะนิยามศัพท์คำนี้ตามวัตถุประสงค์ที่ต้องการใช้ อย่างไรก็ตาม ที่ได้เกริ่นมาแล้วว่า การศึกษาเป็นระบบที่ประกอบด้วยส่วนประกอบย่อยๆ จำนวนมาก เปรียบเสมือนป่าไม้ที่มีต้นไม้ขนาดพันธุ์ และเนื่องจากประเด็นที่ศึกษาใน 3 โครงการวิจัยที่สังกัดมิตินี้ต่างก็เหมือน “ต้นไม้บางต้น” ในป่าใหญ่นี้ ดังนั้น ผู้เขียนจึงจะขอทำ “คำนิยามเชิงวิเคราะห์” (Analytical definition) เพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพรวมทั้งหมดก่อนว่า ในป่าใหญ่นี้มีต้นไม้แบบไหนบ้าง เพื่อเราจะได้ตั้งพิกัดว่า ต้นไม้ในโครงการทั้ง 3 นั้นตั้งอยู่ตรงส่วนไหนของป่าใหญ่นั้น

สำหรับคำนิยามเชิงการวิเคราะห์นี้ ผู้เขียนสกัดมาจากการนำเสนอข้อมูลในโครงการวิจัยทั้ง 3 โครงการ โดยเฉพาะข้อมูลเรื่องตัวชี้วัดในร่างแรกๆ ที่โหนด-นักวิจัยชุมชนจัดทำขึ้นซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า เวลาพูดถึง “การศึกษา” นั้น โหนด-นักวิจัยชุมชนคิดถึงอะไรบ้าง

จากคุณลักษณะย่อยๆ ของการศึกษาที่ระบุมาข้างต้นนี้ เมื่อนำมา ทาบกับระบบการศึกษา 3 ระบบ คือ การศึกษาในระบบ นอกระบบ และ ตามอัธยาศัย เราอาจสรุปแบบคร่าวๆ ได้ว่า **สำหรับการศึกษาในระบบนั้น** ก็คงมีคุณลักษณะย่อยๆ นี้แบบครบเครื่องทั้ง 12 คุณลักษณะ แบบ “สูตรเต็ม” เมื่อมา**เป็นการศึกษานอกระบบ** ก็อาจจะลดทอนบางคุณลักษณะออกไปได้บ้าง ส่วน**การศึกษาตามอัธยาศัย**ก็คงจะลดทอนหรือยืดหยุ่นไปได้อย่างมาก เช่น อาจจะมีแต่ผู้เรียน แต่ไม่ต้องมีผู้สอน เพราะเป็นการเรียนรู้ด้วยตนเอง สถานที่ ก็ไม่จำเป็นต้องเป็นห้องเรียน อาจไม่ต้องมีตำรับตำรา รูปแบบการเรียนรู้ก็อาจ จะเป็นแบบ “ครูพักลักจำ” เป็นต้น

และหากลองนำเอา “ระบบการศึกษานานาชาติชุมชน” มาวาง ทาบไปบนคุณลักษณะทั้งหมดเหล่านี้ เราก็จะพบว่า มีบางคุณลักษณะจะเปิดไฟ กะพริบให้เห็นได้อย่างโดดเด่นขึ้นมา คือ**การมีความสัมพันธ์กับชุมชน** ทั้งนี้ เพราะการศึกษานานาชาติชุมชนนั้นเป็นการศึกษาที่มี “ที่มาจากชุมชน” และ ก็ จะมี “ที่ไปเพื่อชุมชน” เช่น เนื้อหาชุดความรู้ก็จะมาจากบริบทของชุมชน งบประมาณสนับสนุนก็จะมาจากชุมชน เป้าหมายของการศึกษาก็เพื่อให้เด็ก เกิดสำนึกรักชุมชน และรู้จักเข้าใจชุมชนอย่างเห็นแจ้งแทงตลอด เป็นต้น

และหากนำส่วนประกอบย่อย 12 คุณลักษณะของระบบการศึกษา มาวางทาบกับเรื่อง “ความเหลื่อมล้ำ” เราก็จะพบว่า ทุกคุณลักษณะสามารถเป็น จุดปะทุให้เกิดความเหลื่อมล้ำได้ทั้งสิ้น เริ่มตั้งแต่คุณลักษณะแรกคือ **เป้าหมาย ของการศึกษา** ว่าเราตั้งใจจะ “ปั้นเทวดาขึ้นมาที่ละองค์” (สร้างเด็กบางคน ให้เก่งเป็นเลิศ) หรือเราตั้งใจจะ “ยกมนุษยชนขึ้นทั้งกระบี่” (ให้เด็กทุกคนได้รับการ ศึกษาอย่างเสมอภาค เท่าเทียมทั่วถึง) หรือการจัดสรรงบประมาณให้แก่ โรงเรียนในพื้นที่ต่างๆ อย่างเท่าเทียมกัน หรือการกระจายอัตราค่าจ้างของครู ฯลฯ

ในส่วนคำที่เกี่ยวข้องกับ “การศึกษา” คือคำว่า “ความรู้” ที่เป็น ทั้งผลลัพธ์ (output) และเป็นทั้งทรัพยากรขาเข้า (input) ของกระบวนการ จัดการเรียนการสอนหรือกระบวนการเรียนรู้ นั้น ในงานวิจัย CBR ได้ใช้แนวคิด เรื่อง “ความรู้” ในลีลากระบวนการทำแบบ “การจัดการความรู้” (Knowledge

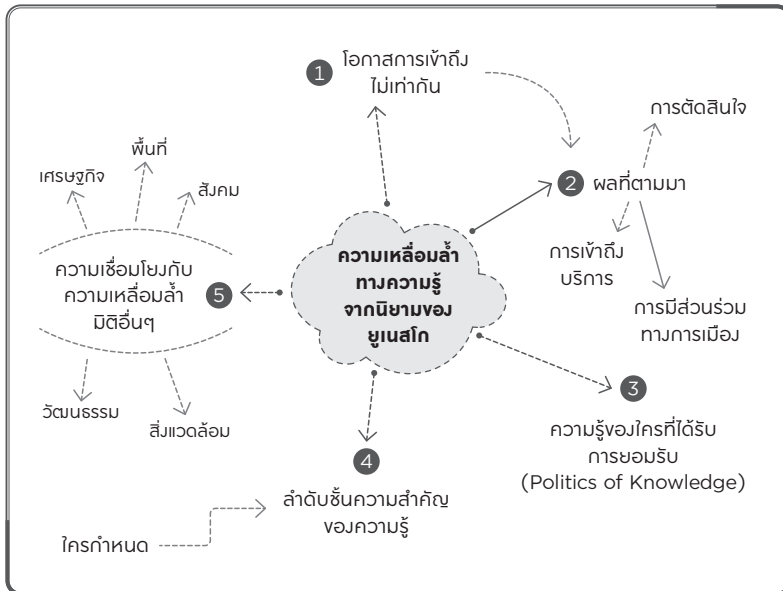
Management – KM) เพิ่มเติมเสริมจาก “ความรู้ตามแบบฉบับ” ของการจัดการศึกษาบนฐานโรงเรียน (SBE) กล่าวคือ ให้ความสำคัญกับความรู้ทั้งที่ฝังอยู่ในตัวคน (tacit knowledge) และความรู้ในหนังสือตำรา (explicit knowledge) และสนใจความเชื่อมโยงถ่ายเทกันไปมาระหว่างความรู้ทั้ง 2 ประเภทนี้ นอกจากนั้นก็ยังสนใจกระบวนการจัดการความรู้แบบครบวงจร ตั้งแต่ขั้นระบุความต้องการ-ขั้นสร้าง-ขั้นจัดเก็บ-ขั้นสังเคราะห์ให้แตกผลึก-ขั้นเรียกความรู้มาใช้งาน-ขั้นนำไปแลกเปลี่ยนเพื่อเพิ่มพูน ทั้งนี้ ความรู้แบบ KM นั้นก็เป็นความรู้ที่มีทั้ง “ที่มา” และ “ที่ไป” จากการปฏิบัติ (รู้มาจากการปฏิบัติและรู้ไปก็เพื่อนำไปปฏิบัติต่อไป)

(1.2) คำนิยาม “ความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา”

(1.2.1) ออกสตาร์ทจากคำนิยามของยูเนสโก เนื่องจากชุดโครงการบริหารฯ นี้ใช้แนวทางการศึกษาเรื่องตัวชี้วัดมาจากยูเนสโกตั้งแต่เริ่มต้น ดังนั้น ทุกมิติก็จะเริ่มต้นจากการนิยามความเหลื่อมล้ำมิติต่างๆ จากยูเนสโกเป็นจุดออกสตาร์ท

- ยูเนสโกนิยาม **ความเหลื่อมล้ำทางความรู้ว่า** ประกอบด้วยปัจจัยอันแตกต่างหลากหลายที่ส่งผลกระทบต่อ**การเข้าถึงความรู้**ประเภทต่างๆ และ**ผลที่ตามมา**จากการเข้าถึงนั้น นอกจากนี้ความเหลื่อมล้ำทางความรู้ครอบคลุมคำถามที่ว่า “**ความรู้ของใครที่ได้รับการยอมรับ**” และ “**ความรู้ประเภทไหนที่มีความสำคัญมากที่สุด**” ความเหลื่อมล้ำทางความรู้**ส่งผล**ต่อศักยภาพในการตัดสินใจ การเข้าถึงบริการและการมีส่วนร่วมทางการเมือง ทั้งนี้มักพบความเชื่อมโยงระหว่างความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่กับความเหลื่อมล้ำทางความรู้ โดยพื้นที่ชายขอบซึ่งขาดศักยภาพในการเข้าถึงความรู้จะไม่ค่อยเป็นที่รู้จักมากนัก

หากเราแปลงข้อความจากคำนิยามดังกล่าวให้เห็นเป็นภาพ
เพื่อให้ดูง่ายขึ้น ก็อาจจะได้ดังนี้

จากคำนิยามนี้ ในเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของคณะทำงาน
มิติการศึกษามีข้อสังเกตดังนี้

(i) “ความรู้” ที่ใช้ในโครงการวิจัย CBR นั้น ครอบคลุม
ความรู้จากทั้ง 3 ระบบการศึกษา คือ การศึกษาในระบบ นอกกระบบ และ
ตามอัธยาศัย แต่ทว่าโดยทั่วไปแล้ว ในการสร้างตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ
ทางการศึกษา มักจะเน้นหนักความรู้ในระบบการศึกษาในระบบ เช่น

- จำนวนนักเรียนที่เข้าถึง (เข้าเรียน) ในโรงเรียน
- จำนวนชั้นปีที่เรียนอยู่ในโรงเรียน

แต่ทว่ายังให้ความสนใจน้อยกับความรู้ที่เกิดจากอีก

2 ระบบการศึกษา คือ การศึกษานอกกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย
(การสนับสนุนทรัพยากรให้แก่การศึกษาทั้ง 3 ระบบนี้ก็มี ความเหลื่อมล้ำ

กันอยู่แล้ว) ในแง่นี้ งานวิจัยด้านการศึกษาของ CBR ซึ่งครอบคลุมการศึกษาทั้ง 3 ระบบ (เช่น การสร้างแหล่งเรียนรู้ในชุมชน การจัดกระบวนการศึกษาดูงานให้แก่ชาวบ้าน ฯลฯ) จึงต้องขยายแนวคิดเรื่องการสร้างตัวชี้วัด (แม้ว่าจะยังคง concept ด้านการวัดความเหลื่อมล้ำ เช่น “การเข้าถึง” เอาไว้) ออกไปให้ครอบคลุมการศึกษาทั้ง 3 ระบบอย่างเท่าเทียมกัน

(ii) จากคำนิยามดังกล่าว ยังเน้นหนักการพิจารณา “ประชาชน/ผู้เรียน/เด็กนักเรียน” ในฐานะ “ผู้ใช้ความรู้” (knowledge users) ไม่ว่าจะใช้ความรู้ไปทำอะไรก็ตาม แต่ทว่า CBR นั้นใช้แนวคิดการจัดการความรู้แบบครบเครื่องครบวงจร ดังนั้น จึงมองชาวบ้าน/ประชาชน แบบในหลายๆฐานะ ทั้งเป็น “ผู้ใช้ความรู้” และเป็นทั้ง “ผู้รับความรู้” “ผู้ดัดแปลงความรู้” “ผู้ถ่ายทอดความรู้” ฯลฯ แนวคิดนี้อาจจะเนื่องมาจากกลุ่มเป้าหมายที่ CBR ทำงานด้วยเป็น “วัยผู้ใหญ่” ที่มีประสบการณ์ชีวิตและสั่งสมความรู้มาพอจะเล่นได้หลายๆ บทบาท รวมทั้งเครื่องมือที่ CBR ใช้ก็คือ “การวิจัย” ซึ่งเป็นเครื่องมือที่มีขีดความสามารถในการ “งอกความรู้ใหม่ๆ” (new knowledge) ให้เกิดขึ้นอยู่แล้ว

(iii) แต่ทว่าต่อเนื่องจากเรื่อง “การผลิตความรู้” คุณลักษณะของความเหลื่อมล้ำด้านความรู้ที่กระทบหรือโดนมากที่สุดกับงานวิจัย CBR ก็คือ เรื่อง**ความรู้ของใครที่ได้รับการยอมรับว่ามีคุณค่า**ที่จะ “เป็นความรู้” เช่น ความรู้ในการรู้จักดูน้ำ ดูฟ้า ดูปลา ดูดาว ของชาวประมงพื้นบ้านนั้น ไม่ได้ถูกยอมรับว่า “เป็นความรู้” เท่ากับการสอบผ่านข้อสอบ O-NET ที่เรียกว่า “การเมืองเรื่องความรู้” ดังนั้นนักวิชาการเช่น มิเชล พูโกต์ จึงสรุปว่า “ความรู้ก็คือสิ่งที่ผู้มีอำนาจบอกว่า นั่นแหละเป็นความรู้”

ประเด็นการเมืองเรื่องความรู้นี้จะเห็นได้ชัดเจนเวลาที่มีการปะทะเฉี่ยวชนกันระหว่างความรู้หลายๆ แบบ เช่น เวลามีการศึกษาเพื่อประเมินผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม (EIA) ข้อมูลที่ชาวบ้านสำรวจได้จะเป็นที่ยอมรับของหน่วยงานรัฐเทียบเท่ากับข้อมูลจากสถาบันการศึกษาหรือองค์กรธุรกิจหรือไม่ เป็นต้น

ในแง่นี้ ดูเหมือนว่าวิธีการลดความเหลื่อมล้ำด้านความรู้ที่ฝังอยู่ในส่วนผสมของงานวิจัย CBR ก็คือ การเพิ่มขีดความสามารถ (เพิ่มเติมต่อ) ของชาวบ้านในการสร้างเครื่องมือและรู้วิธีการในการเก็บข้อมูล แล้วเพิ่มมูลค่าของข้อมูลให้ยกระดับขึ้นมาเป็น “ความรู้” เพื่อนำมาใช้เป็นฐานในการตัดสินใจ หรือใช้เป็นทรัพยากรในการไปต่อรองกับชุดความรู้จากแหล่งอื่นๆ

(iv) ความเหลื่อมล้ำในการสนับสนุนทรัพยากรแก่ทั้ง 3 ระบบการศึกษายังมีผลเกี่ยวเนื่องมาถึง “ประเภทของผู้เรียน” อีกด้วย การจัดการศึกษาแบบในระบบโรงเรียนนั้น กลุ่มผู้เรียนจะเป็นเด็ก-เยาวชนที่อยู่ในขั้นตอนของ “การเตรียมการอบรมบ่มเพาะ” แต่ทว่าคนกลุ่มเด็กนี้อาจจะยังไม่มีคามจำเป็นที่จะต้องนำความรู้ในโรงเรียนไปใช้ในการดำเนินชีวิต (นี่ยังไม่ต้องพูดถึงว่า เนื้อหาวิชาที่เรียนไม่ได้เกี่ยวข้องกับชีวิตจริงๆ ของเด็กเลย ความรู้ที่เด็กๆ ต้องซีรึมมอเตอร์ไซด์มาโรงเรียน และต้องสวมหมวกกันน็อกเพื่อเอาชีวิตให้รอดทุกวันนี้ ยังไม่อยู่ในหลักสูตรของการเรียน) ดังนั้น เมื่อมองจากด้าน “อุปสงค์” (Demand side) จึงไม่เป็นเรื่องน่าแปลกใจนักที่เด็กๆ ไม่ค่อยมีความอยากรู้อยากเห็นในเนื้อหาที่สอนในห้องเรียน

ในทางตรงกันข้าม สำหรับการศึกษานอกกระบบหรือการศึกษาตามอัธยาศัยที่มีกลุ่มผู้เรียนเป็นกลุ่มผู้ใหญ่ นั้น คนกลุ่มนี้มีชีวิตจริงที่ต้องเผชิญกับปัญหาอยู่รอบด้าน และมีความต้องการชุดความรู้ต่างๆ มาช่วยแก้ปัญหาชีวิตของตนเองและครอบครัว แต่ทว่ากลุ่มคนที่อยู่ในช่วงวัยที่ต้องการความรู้อย่างยิ่งยวดนี้กลับมีโอกาสน้อยที่จะเข้าถึงการศึกษาเพื่อการพัฒนาตนเองอย่างมีช่องทางจำกัดหรือเข้าไม่ถึงเลย (ในการวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาต่างๆ มีสาเหตุหนึ่งที่ปรากฏขึ้นอย่างไม่เคยเลือนหายไปเลย คือประชาชนขาดความรู้....)

ดังนั้น วิธีการลดความเหลื่อมล้ำด้านความรู้/ด้านการศึกษาของภาคประชาชนจึงได้แก่การเพิ่มพูนบรรดาองค์ประกอบย่อยทั้ง 12 ข้อของระบบการศึกษานั้นเอง ไม่ว่าจะเป็นการเพิ่มแหล่งความรู้/ศูนย์เรียนรู้ การเพิ่มปริมาณและเพิ่มคุณภาพของครูประเภทต่างๆ (เช่น ครูชุมชน

ครูภูมิปัญญา ครูอาสาสมัคร ฯลฯ) การเพิ่มกิจกรรมการเรียนรู้ (เช่น การศึกษา
 ฐาน การทดลองปฏิบัติการ การสาธิต การจัดเวทีแลกเปลี่ยนความคิดเห็น
 การลงมือทำวิจัยแบบชาวบ้าน ฯลฯ) ทั้งหมดนี้เพื่อให้บรรลุเป้าหมายของ
 การศึกษาที่ว่าให้**คนทุกคน** (ไม่จำเป็นต้องเป็นเด็กนักเรียนเท่านั้น) สามารถ
 จะมีความสามารถ 3 R ของการศึกษาแบบโบราณ (Reading – อ่านงานวิจัย
 เป็น Writing – เขียนรายงานการวิจัยได้ นำเสนองานวิจัยได้ Arithmetic –
 รู้จักการใช้เลขในการทำบัญชีชุมชน-บัญชีครัวเรือน หรือคิดคำนวณต้นทุนการ
 ทำอาหารเลี้ยงสัตว์) และทักษะความสามารถอีก 8 C ของการศึกษาศตวรรษ
 ในที่ 21 ดังนั้น ในงานวิจัย CBR ซึ่งเป็นการศึกษารูปแบบหนึ่ง นักวิจัยชุมชน
 จึงจะได้ฝึกทักษะการฟัง ทักษะการจดบันทึก ทักษะการวิเคราะห์ข้อมูล ทักษะ
 การสรุปประเด็น เป็นต้น

(v) ในส่วนด้าน “อุปทาน” ของระบบการศึกษา (supply
 side) สำหรับการศึกษาในระบบโรงเรียนนั้น เป็นการเรียนตามหลักสูตร
 ที่มีเนื้อหาวิชาแบบกว้างๆ ทั่วไป และส่วนใหญ่จะมีลักษณะ “ขาดลอย” ตัดขาด
 จาก “บริบทแวดล้อมที่เป็นจริงที่ผู้เรียนใช้ชีวิตอยู่” เช่น เด็กที่อำเภอเวียงสระ
 อาจจะได้เรียนวิชาประวัติศาสตร์การเสียกรุงศรีอยุธยาทั้ง 2 ครั้ง แต่ไม่ได้รู้เลยว่า
 “ประวัติศาสตร์ที่เวียงสระเป็นอย่างไร” เด็กที่ใช้ชีวิตอยู่รอบๆ ป่าต้นจาก
 แต่เด็กไม่มีความรู้อะไรเลยเกี่ยวกับ “ต้นจาก” ที่เขาเห็นอยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน
 นี่ก็ถือเป็นความเหลื่อมล้ำด้านความรู้อีกแบบหนึ่ง คือ อุปทานกับอุปสงค์ไม่ได้
 ตรงกัน ที่จำเป็นต้องรู้กลับไม่ได้เรียน สิ่งที่ต้องเรียน ไม่รู้ว่าจำเป็นอย่างไร/
 จะเอาไปใช้ทำอะไร ยากอนพิชปัญหาเรื่องนี้จะได้แก่แนวคิดเรื่อง “การศึกษา
 ที่มีชุมชนเป็นฐาน” (Community-based education-CBE) ที่จะได้นำเสนอ
 รายละเอียดต่อไป

(1.2.2) คำนิยาม “ความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา” จากแหล่งอื่นๆ

ในเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของมิติความเหลื่อมล้ำด้าน การศึกษานี้ นักวิชาการประจำมิติได้ยกตัวอย่างคำนิยามที่เป็นคำหลักๆ ที่ควร จะทำความเข้าใจพื้นฐานร่วมกันก่อนจะก้าวต่อไปถึงเรื่องการสร้างตัวชี้วัด โดยเพิ่มเติมมาจากคำนิยามของยูเนสโก คำสำคัญ 3 คำที่ อ.เยี่ยมลักษณะ ได้นำเสนอต่อคณะทำงานก็คือ คำว่า ความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา การลดความ เหลื่อมล้ำ และความเป็นธรรมทางการศึกษาขั้นพื้นฐาน ดังรายละเอียดดังนี้

(i) **ความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา** หมายถึง ความแตกต่าง ในผลลัพธ์ทางการศึกษา อันเป็นผลเกี่ยวเนื่องมาจากปัจจัยต่างๆ ที่มากกว่า แค่คุณภาพของการเรียนการสอน แต่ครอบคลุมไปถึงปัจจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับ **ทั้งหมด** ตั้งแต่ปัจจัยเฉพาะตัวนักเรียนแต่ละคน ปัจจัยทางด้านครอบครัว ไปจนถึงปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับสถาบันการศึกษา (นณริฏ พิศลยบุตร, สถาบัน เพื่อการศึกษาของประเทศไทย, ค.ศ.2016)

(ii) **การลดความเหลื่อมล้ำ** หมายถึง การเพิ่มโอกาส ในการเข้าถึงความถูกต้องยุติธรรมหรือความเป็นธรรมในทางการศึกษา ก็คือ การให้โอกาสทุกคนเข้าถึงการศึกษาที่มีคุณภาพ และได้รับการส่งเสริมการให้ เรียนรู้และเติบโตตามศักยภาพ

(iii) **ความเป็นธรรมทางการศึกษา** (ขั้นพื้นฐาน) หมายถึง โอกาสความเท่าเทียมในการได้รับการศึกษาหรือการเข้าโรงเรียน และความ เท่าเทียมในมาตรฐานและคุณภาพที่นักเรียนพึงได้รับ ไม่ว่านักเรียนนั้นจะเกิด หรืออาศัยอยู่ในส่วนไหนของแผ่นดินไทย

ข้อสังเกตเพิ่มเติมจากคำนิยามทั้ง 3 คำมีดังนี้

(ก) คำนิยามทั้ง 3 มีความเชื่อมโยงกัน กล่าวคือ เมื่อกล่าวถึง “ความเหลื่อมล้ำ” ในนิยามแรกแล้ว ก็ได้มีการกล่าวถึง “การลด ความเหลื่อมล้ำ” ในนิยามที่ 2 เพื่อแก้ไขสภาพปัญหาในนิยามแรก ส่วนคำนิยาม ที่ 3 นั้นเป็นการพูดถึงอีกด้านหนึ่งของความเหลื่อมล้ำในด้านบวกที่เป็น หลักการแห่งความยุติธรรมในสังคม คือเรื่อง “ความเป็นธรรมด้านการศึกษา”

(ข) ในนิยามที่ 1 นั้น มีเนื้อหาที่เพิ่มเติมจากคำนิยามของยูเนสโก คือเริ่มวิเคราะห์ปัจจัยที่เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

(ค) ส่วนในคำนิยามเรื่อง “การลดความเหลื่อมล้ำ” นั้น ก็ยังคงใช้แนวคิดเรื่อง “เพิ่มโอกาสในการเข้าถึง” แต่ทว่าอาจจะได้เพิ่มเติมจาก “การเข้าถึงในยุคแรก” ที่เน้นแต่**มิติเชิงปริมาณ** โดยเพิ่ม “**มิติเชิงคุณภาพ**” ของระบบการศึกษาเข้ามาด้วย ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะความก้าวหน้าในการลดปัญหาความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาในด้านแรกที่ได้ถูกส่วนใหญ่ได้ “เข้าถึงโรงเรียนแล้ว” แต่ก็เป็น “โรงเรียนที่มีคุณภาพแตกต่างกันอย่างมาก”

(ง) ในขณะที่ 2 คำนิยามแรกมักจะเน้นมิติของ “การเข้าถึงอย่างทั่วถึง” เพื่อลดความเหลื่อมล้ำ ในคำนิยามที่ 3 ดูเหมือนจะสนใจเรื่อง “ความเท่าเทียม/ความเสมอภาค” ของการได้รับการศึกษาที่มีคุณภาพในมาตรฐานเดียวกัน

คำนิยามทั้ง 3 นี้มีที่มาจากแนวคิดเรื่อง “ความเสมอภาคทางการศึกษา” ที่จะกล่าวต่อไป และเป็นคำนิยามที่ปูพื้นฐานความเข้าใจเบื้องต้นของคณะทำงานสำหรับการหยิบยืมตัวชี้วัดด้านการศึกษาจากระดับชาติมาใช้ในลำดับต่อไป

2

รายชื่อของโครงการและอัตลักษณ์ของมิติ

(2.1) รายชื่อของโครงการวิจัย CBR ในมิติความเหลื่อมล้ำด้าน
การศึกษา มี 3 โครงการ ดังนี้

- (i) ความรู้การพัฒนาภาคการอ่านระดับตำบลเพื่อส่งเสริมพัฒนาการเด็ก จังหวัดยโสธร (นรรธฐิยา พลาว, 2564 - จากนั้นจะเรียกว่า โครงการการอ่าน ยโสธร)
- (ii) โครงการรูปแบบตลาดภูมิปัญญาเพื่อพัฒนาชุมชนด้วยบทบาทของเด็ก เยาวชน คนรุ่นใหม่ กรณีชุมชนไทดำวัดดอนมะลิ ตำบลท่าข้าม อำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี (อิสริย์ พรายงาม, 2563 - จากนั้นไปจะเรียกว่า โครงการตลาดภูมิปัญญา)
- (iii) โครงการศึกษาประวัติศาสตร์ความเชื่อที่เกี่ยวข้องในการรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภูมินิเวศนํ้าคลองพรหมจากอดีตถึงปัจจุบัน เพื่อหาแนวทางการใช้ประโยชน์ร่วมกันอย่างยั่งยืน กรณีกลุ่มเยาวชน ครูภูมิปัญญารุ่นใหม่ อำเภอบ้านนาสาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี (บุญฤทธิ์ ดำเนินพล, 2563 - จากนั้นไปจะเรียกว่า โครงการครูภูมิปัญญา คลองพรหม)

(2.2) รายละเอียดของโครงการตัวอย่าง

เนื่องจากโครงการทั้ง 3 เป็นโครงการที่ทำอย่างต่อเนื่องยาวนานนับสิบกว่าปี ในที่นี้จึงจะให้รายละเอียดของแต่ละโครงการดังนี้

(i) โครงการการอ่าน ยโสธร เฉพาะจากประเด็นเรื่อง “การอ่าน” ที่โดนตื๋อที่เสียงจังหวัดยโสธรเกาะติดมาเป็นเวลานานนับสิบปี การอ่านเป็น 1 ใน 3 R ที่การศึกษาตั้งแต่ครั้งโบราณปักหมุดไว้ว่าเป็น 3 เป้าหมายสำคัญ ทั้งนี้เพราะ “ความสามารถในการอ่าน” เป็นเครื่องมือขั้นต้นและเป็นพาหนะสำคัญที่จะนำพาไปสู่ความรู้ประเภทต่างๆ ในโลก ดังนั้นในสมัยโบราณ (หรือ

อาจจะล่องเลยมายังสมัยนี้) เมื่อบอกว่าไปเรียนหนังสือ ก็หมายความว่า “ไปเรียนอ่านหนังสือให้ออก (ขาเข้า) และเขียนหนังสือให้เป็น (ขาออก)”

แต่แม้ว่า “การอ่าน” จะมีสถานะดูสูงส่งมีค่าดังได้กล่าวมาแล้ว แต่ก็เชื่อว่าคนทุกกลุ่มคนจากทุกชนชั้นของสังคมจะมองการอ่านด้วยสายตาเช่นนั้น (ไม่ว่าในเมืองไทยก็คงไม่มีปัญหาเรื่องคนอ่านหนังสือน้อยหรือ) ตัวอย่าง เช่น สำหรับคนจนระดับเส้นใต้ความยากจนหรือ 40% ล่าง พวกเขาคงเห็นข่าวสารและน้ำปลาที่มีค่ามากกว่าหนังสือสักเล่ม ในสายตาของคนจน “การอ่านหนังสืออาจจะเป็นเรื่องฟุ่มเฟือยสำหรับพวกเขา” การใช้ทรัพยากรเช่นเงินที่มีอยู่อย่างจำกัดเพื่อซื้อหนังสือมาอ่านสำหรับคนจนคงเป็นเรื่องที่อยู่เหนือการคาดคิด และคนกลุ่มนี้แหละคือเหยื่อของความเหลื่อมล้ำในแง่ของการอ่าน

ดังนั้น งานวิจัย CBR เรื่องการส่งเสริมให้มีการอ่านให้มากขึ้น ที่โหนดจังหวัดยโสธรดำเนินการมาอย่างต่อเนื่อง จึงเป็นการทำงานกับกลุ่มคนที่ขาดโอกาสในการอ่าน (ไม่ว่าจะมาจากสาเหตุอะไรก็ตาม) ทีมโหนดการอ่าน จังหวัดยโสธรได้วางเป้าหมายการทำงานที่ปรับเปลี่ยนไปในแต่ละยุคจากบทเรียนที่ได้ค้นพบมาประมาณนี้

ในยุคแรก ทีมโหนดฯ วางเป้าหมายไว้ที่การเปลี่ยนแปลงการรับรู้เรื่อง “การอ่าน” จากเดิมที่กลุ่มคนยากจนมักจะมองไม่เห็นความสำคัญ ดังที่กล่าวมาแล้ว โจทย์การวิจัยในยุคแรกๆ จึงมุ่งที่จะวิจัยเพื่อให้ข้อพิสูจน์ว่าการอ่านจะส่งผลต่อพัฒนาการของเด็กในทุกๆ ด้าน (เอาลูกหลานชาวบ้านมาเป็นเป้าและตัวประกัน) และหลังจากได้ข้อพิสูจน์ที่หนักแน่นจนสามารถปิดจ๊อบโจทย์วิจัยข้อนี้ได้แล้ว ด้านที่ต้องฝ่าข้ามต่อไปก็คือ จะทำอย่างไรให้มีการอ่านเกิดขึ้นอย่างจริงจัง อย่างทั่วถึง และอย่างต่อเนื่อง ซึ่งคำตอบก็คือ ต้องทำให้เรื่องการส่งเสริมการอ่านเป็นเรื่องของทุกคน ทุกภาคส่วน เพื่อให้เกิด “การอ่านในทุกบ้าน อ่านทุกวัน อ่านทุกที่ อ่านทุกระดับ” ซึ่งกลายมาเป็นโจทย์การวิจัยในยุคที่ 2

และผลจากงานวิจัยหลายๆ ชิ้นในยุคที่ 2 นี้เองที่ทำให้ทีม โหนดยโสธรได้ค้นพบชุดความรู้ว่า เรื่องการอ่านนั้นเป็นเรื่องของ “ระบบ” ที่มีองค์ประกอบย่อยต่างๆ มากมาย เริ่มตั้งแต่การเห็นความสำคัญของการอ่าน (แต่เห็นแล้วก็ไม่มีหนังสือจะให้อ่าน หรือมีหนังสือแต่ก็ไม่ใช่ว่าเรื่องที่ตรงกับความสนใจ หรือเอาไปใช้ประโยชน์ได้) การจัดหาหนังสือให้ผู้อ่านอย่างต่อเนื่องและทั่วถึง เช่น การมีระบบกระจายหนังสือเล่มใหม่ๆ การมีระบบยืมหนังสือไปอ่าน การจัดส่งหนังสือเชิงรุก การมีงบประมาณสนับสนุนการจัดหาหนังสือ การพัฒนาคนอ่านหนังสือให้เด็กฟังที่กระจายตัว ไม่ว่าจะเป็นพ่อแม่ ครู อาสาสมัครที่โรงพยาบาล ฯลฯ การจัดทำหนังสือที่มีเนื้อหาที่น่าสนใจ มีระดับที่พอเหมาะกับความสามารถในการอ่าน (ไม่ยากเกินไป มีภาพประกอบ) มีเนื้อหาที่สอดคล้องกับบริบทของชุมชน มีเนื้อหาที่สอดคล้องกับประเด็นปัจจุบัน (current issue) (เช่น ช่วงโควิด-19 ชาวบ้านก็อยากจะอ่านหนังสือที่เกี่ยวกับโรคนี้) การมีสถานที่ที่เหมาะสมสำหรับการอ่าน “การทำทุกที่ ทุกเวลา ทุกช่วงชีวิตให้มีการอ่าน” การมีกิจกรรมเสริมเพิ่มจากการอ่าน การนำการอ่านไปใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน การวัดและประเมินผลเรื่องการอ่าน เป็นต้น

และหากจะทำทั้งหมดหรือทั้งระบบที่ว่ามาข้างบนนี้จะต้องทำอะไร นี่คือโจทย์ของการวิจัยในปี พ.ศ.2563 นี้ที่จะต้องพัฒนาระบบกลไกการอ่านให้ครบเครื่องทั้งระบบ โดยจะทดลองทำในระดับพื้นที่เล็กๆ คือระดับตำบลให้เป็นต้นแบบเสียก่อน (แน่นอนว่าพื้นที่ที่เลือกมาศึกษานั้น ได้มีการเตรียมองค์ประกอบย่อยๆ ของระบบการอ่านมาบ้างแล้วในระดับหนึ่ง)

(ii) **โครงการตลาดภูมิปัญญา** ตามหลักการแล้ว โรงเรียนจะได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่สำคัญประการหนึ่ง คือ การสืบทอดวัฒนธรรมของสังคมผ่านการจัดหลักสูตรการเรียนการสอน เช่น วิชาภาษา ขบร้อง ประวัติศาสตร์ ฯลฯ แต่ทว่า จากวิธีการจัดระบบการศึกษาในโรงเรียนแบบรวมศูนย์และเน้นส่วนกลาง ทำให้วัฒนธรรมที่สืบทอดผ่านระบบโรงเรียนมีแต่วัฒนธรรมหลัก (Dominant culture) ส่วนวัฒนธรรมย่อย (Subculture) ของคนกลุ่มอื่นๆ ชาติพันธุ์อื่นๆ ไม่ได้รับการสืบทอดผ่านระบบโรงเรียนและค่อยๆ สูญหายไป

ชุมชนชาติพันธุ์ไทดำในอำเภอพุนพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี ก็เผชิญกับชะตากรรมดังกล่าว ดังนั้นเมื่อพ่อแม่ชาวไทดำส่งลูกหลานไปเข้าโรงเรียน บรรดาอาการต่างๆ ที่บ่งชี้ความล้มเหลวของวัฒนธรรมไทดำก็เริ่มปรากฏขึ้น เริ่มตั้งแต่เด็กไม่รู้จักภาษาไทย ไม่รู้จักเครื่องแต่งกายไทดำ ไม่รู้ธรรมเนียมประเพณีความเชื่อ และที่ดูเหมือนจะรุนแรงที่สุดก็คือ เด็กไม่อยากจะบอกคนอื่นว่า “เป็นคนไทดำ” หรือไม่กล้าพูดภาษาไทยเพราะอายเนื่องจากถูกล้อเลียนหรือถูกดูถูก นี่ก็คือตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางวัฒนธรรมที่เจ้าของวัฒนธรรมเองไม่ยอมรับวัฒนธรรมของตนเอง

แต่ในอีกด้านหนึ่ง ในจังหวัดสุราษฎร์ธานีก็มีการทำงานวิจัย CBR ของทีมโหนดจังหวัดสุราษฎร์ธานี ที่ได้เกาะติดมาอย่างยาวนาน ผลลัพธ์ (outcome) ที่สำคัญของงานวิจัย CBR ในเขตงานนี้ก็คือ “ได้คน” คือ ได้ “กลุ่มเยาวชนสร้างสรรค์” ที่จับงานด้านการลดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา ในทั้ง 3 ระบบการศึกษาด้วยรูปแบบกิจกรรมแบบต่างๆ ผ่านโครงการวิจัย CBR อย่างต่อเนื่องมาไม่ขาดสาย

ในกลุ่มเยาวชนสร้างสรรค์นี้มีกลุ่มเยาวชนไทดำในหลายหมู่บ้าน ในอำเภอพุนพิน ได้รวมตัวกันในนาม “เยาวชนสืบสานภูมิปัญญาไทดำ” กลุ่มนี้ได้ดำเนินงานทั้งการศึกษาในระบบ (ในโรงเรียน ห้องเรียน) ทั้งการศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย เพื่อเติมเต็มช่องโหว่ที่โรงเรียนในระบบขาดหายไป คือการฟื้นฟู สืบสาน สืบทอด เผยแพร่ ภูมิปัญญาทุกด้านของชาวไทดำ ไม่ว่าจะเป็นการทำผลิตภัณฑ์ด้านปัจจัยสี่ เช่น อาหาร งานหัตถกรรม ด้านภาษา ด้านประเพณีพิธีกรรม และความเชื่อ และหลังจากที่ได้ผลผลิตที่เป็น “วัฒนธรรมด้านวัฒนธรรม” เช่น อาหาร เสื้อผ้าเครื่องแต่งกาย ของใช้ ฯลฯ แล้ว ก็ได้นำผลผลิตเหล่านี้ไปจำหน่ายที่ตลาด แต่ทว่า “ตลาด” ที่ว่านี้จะเป็นนวัตกรรมรูปแบบใหม่ของตลาดที่เรียกว่า “ตลาดภูมิปัญญา”

หากพูดในภาษาของการศึกษา ตลาดภูมิปัญญาเป็นรูปแบบใหม่ ของกิจกรรมการเรียนการสอนแบบนอกห้องเรียน (outdoor learning) โดยมีการเรียนรู้แบบให้ผู้เรียนเป็นผู้ดำเนินการเอง (Active learning) เพราะ

กลุ่มเด็กและเยาวชนจะเป็นทั้งผู้สร้างตัวผลิตภัณฑ์ที่จำหน่ายเอง เป็นทั้งผู้ออกแบบและดำเนินการบริหารจัดการเรื่องการตลาดด้วยตัวเอง หรืออาจจะพูดได้ว่า ตลาดภูมิปัญญาเป็นการบูรณาการเนื้อหาของ 2 วิชาเข้าด้วยกัน คือวิชาการบริหารจัดการตลาด และวิชาการสืบทอดวัฒนธรรม

รูปแบบของ “ตลาดภูมิปัญญา” นั้น เป็นเครื่องมือหนึ่งของการจัดการความรู้ (KM) ที่เป็นลูกผสมใหม่ระหว่าง 2 รูปแบบเดิม คือ **ตลาด** (ที่มีเป้าหมายของการขายของ) และ **นิทรรศการ** (ที่มีเป้าหมายเพื่อสร้างการเรียนรู้) ในตลาดแบบนี้จึงจะมีทั้งส่วนเสียที่เป็นการขายของ/ขายสินค้า แต่ทว่าก็มีใช้สินค้าแบบต่างๆ ไป หากแต่เป็น “สินค้าทางวัฒนธรรม” (cultural commodity) ซึ่งเป็นผลงานของน้องๆ นักเรียนชาวไทดำ

นอกจากขายสินค้าซึ่งเป็น “วัฒนธรรมที่จับต้อง” ได้แล้ว ตลาดแบบนี้ยังต้องเป็น “การขาย” (ในความหมายด้านบวก) “ส่วนที่จับต้องไม่ได้” อีก เช่น ขายความรู้เรื่องวัฒนธรรมไทดำ ขายอัตลักษณ์ ศักดิ์ศรี และความภาคภูมิใจในวัฒนธรรมตนเอง ขายความสัมพันธ์ระหว่างคนไทดำกับคนอื่นๆ (การแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมเพื่อการยอมรับซึ่งกันและกัน) เป็นต้น

และในส่วนเสียที่เป็นนิทรรศการ ในตลาดแบบนี้ นอกจากจะมีแผง/บูธขายของแล้ว จึงมีบอร์ดนิทรรศการแสดงแผนผังเครือญาติ มีแผ่นพับ มีมุมโชว์ข้าวของเครื่องใช้ มีเวทีการแสดงการละเล่นพื้นบ้าน มีเวทีอภิปรายแลกเปลี่ยนพูดคุย เป็นต้น

กลุ่มเยาวชนสืบสานภูมิปัญญาไทดำได้จัดกิจกรรมตลาดภูมิปัญญามาตั้งแต่ช่วงปลายปี 2562 มาแล้ว 12 ครั้ง โดยจัดเดือนละ 2 ครั้ง จนถึงปี 2563 แต่ละครั้งมีร้านค้าเข้าร่วมจำนวน 20 ร้านขึ้นไป โดยมีเด็กและเยาวชนเป็นผู้ดำเนินการ และกลุ่มครูภูมิปัญญาเป็นที่ปรึกษา และตามหลัก KM เมื่อผ่านประสบการณ์การลงมือทำแล้ว ก็ควรมีการทบทวนบทเรียนเพื่อให้ตกผลึกออกมาเป็นต้นแบบอันเป็นที่มาของงานวิจัยครั้งนี้

(iii) **โครงการครูภูมิปัญญา คลองพรง** ปัญหาด้านความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาของชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำคลองพรง อำเภอบ้านนาสาร จังหวัดสุราษฎร์ธานี ก็เหมือนกับปัญหาที่เกิดขึ้นในที่อื่นๆ คือ หลักสูตรและเนื้อหาของวิชาต่างๆ ที่สอนในโรงเรียนล้วนเป็นเรื่องราวของส่วนกลางที่ไกลตัวจากท้องถิ่น แต่เรื่องราวความรู้ของท้องถิ่นกลับขาดหายไปจากหลักสูตรในโรงเรียน (เป็นปัญหาความเหลื่อมล้ำในเรื่องลำดับชั้นความสำคัญของความรู้ กล่าวคือความรู้ของท้องถิ่นไม่ถูกถือว่าเป็นความรู้) เด็กในพื้นที่ลุ่มน้ำคลองพรงจึงอาจจะได้เรียนวิชาภูมิศาสตร์ประเทศไทย-ภูมิศาสตร์สากล แต่ทว่าเด็กๆ จะไม่รู้เลยว่าในช่วง 40-50 ที่ผ่านมานี้ ภูมิศาสตร์ของกลุ่มน้ำคลองพรงได้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สร้างหายนะให้แก่คนคลองพรงอย่างไรบ้าง เช่น พื้นที่ป่าหมดไป ลำน้ำเริ่มแห้งขอดในฤดูแล้ง ส่งผลกระทบต่อชีวิตสัตว์ป่า พืชท้องถิ่น และการเกษตร

หรือในแง่วัฒนธรรม เด็กๆ คลองพรงอาจจะได้เรียนวิชาอารยธรรมของโลก โดยไม่ทราบเลยว่าในพื้นที่บ้านตนนั้นเป็นแหล่งโบราณสถานและโบราณวัตถุที่ทรงคุณค่า และเคยมีบทบาทหน้าที่เป็นจุดหลอมรวมพลังของคนในชุมชน แต่ปัจจุบัน เมื่อทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ลดน้อยลง การแก่งแย่งขัดแย้งกันระหว่างคนในชุมชนก็มีมากขึ้น แต่ทว่าขาดกลไกการจัดการความขัดแย้งที่เคยมีมา เรียกได้ว่า “รอยร้าวทวีมากขึ้น แต่กาบใจกลับหดหายไป”

เช่นเดียวกับโครงการตลาดภูมิปัญญาที่ได้กล่าวมาแล้ว ท่ามกลางวิกฤตการณ์ของพื้นที่ที่สังคมเพิ่มพูนมากขึ้น ก็มีต้นทุนบุคคล ต้นทุนทางสังคม ต้นทุนความรู้ที่ยังหลงเหลืออยู่ และสามารถนำมาเพิ่มพูนได้ งานวิจัย CBR ที่ทีมโหนดจังหวัดสุราษฎร์ธานีเป็นผู้ดำเนินการ ได้สร้าง “กลุ่มครูภูมิปัญญา/กลุ่มครูอาสา/กลุ่มครูชุมชน” เพิ่มเติมจาก “กลุ่มครูประจำการในโรงเรียน” (อาจมีครูในโรงเรียนบางท่านมาสมทบวงครูประเภทใหม่นี้ด้วย) เพื่อมาจัด “การศึกษابนฐานชุมชน” (CBE) ให้ครอบคลุมประกอบย่อยทั้ง 12 องค์ประกอบของระบบการศึกษา โดยต้องเริ่มต้นด้วยการสร้างชุดความรู้

ฉบับท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องภูมิศาสตร์-นิเวศวิทยาท้องถิ่น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น โบราณคดีท้องถิ่น ฯลฯ เพื่อนำชุดความรู้นี้ไปใช้งานจริงในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาท้องถิ่นที่เป็นวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัยนี้

(2.3) เอกลักษณ์ของมิติความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา

เอกลักษณ์ของมิติความเหลื่อมล้ำทางการศึกษามีอยู่หลายแง่มุม ทั้งในแง่ตัวประเด็นที่ศึกษา โครงการวิจัยที่เลือกมาสังกัดมิตินี้ รวมไปถึงกลยุทธ์ที่ใช้ในการพัฒนาตัวชี้วัด ดังนี้

(i) ทั้ง 3 โครงการวิจัยที่เลือกมาต่างมี**ลักษณะพิเศษ**ในระบบการศึกษา กล่าวคือ

- **ในแง่ขนาดของโรงเรียน** งานที่กลุ่มโหนดสุราษฎร์ธานี เริ่มต้นดำเนินการในเวลา 4-5 ปีที่ผ่านมา เป็นการทำงานกับ**โรงเรียนขนาดเล็ก**ที่กำลังอยู่ในภาวะวิกฤติ กล่าวคือ มีนโยบายรัฐที่ต้องการจะยุบโรงเรียนขนาดเล็กอันเนื่องมาจากปัญหาเรื่องความคุ้มค่าในการบริหารจัดการ และปัญหาเรื่องคุณภาพของโรงเรียนที่ไม่ได้มาตรฐาน

- **ในแง่ประเภทของระบบการศึกษา** ถึงแม้ 3 โครงการจะไม่ได้ปฏิเสธการทำงานกับการศึกษาในระบบ (เช่น มีครูประจำการที่มาร่วมงานด้วย) แต่เนื่องจากความเหลื่อมล้ำระหว่างการศึกษาทั้ง 3 ระบบ และเนื่องจากกลุ่มเป้าหมายของโหนดสุราษฎร์ฯ มิได้จำกัดอยู่ที่ผู้เรียนที่เป็นกลุ่มเด็ก-เยาวชนเท่านั้น หากแต่รวมถึงกลุ่มผู้ใหญ่ในวัยทำงานด้วย ดังนั้นโฟกัสของการทำงาน CBR จึงมุ่งเน้นที่การศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัยเป็นส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตาม ในขณะที่รูปแบบการบริหารจัดการการศึกษาทั้ง 3 ระบบที่มีอยู่นั้น มักจะ**แยกขาดจากกัน** แต่วิธีการทำงานของโหนดสุราษฎร์ธานี นั้นจะ**บูรณาการเชื่อมโยงการศึกษาทั้ง 3 ระบบ**ให้ต่อเชื่อมกัน

- สำหรับโครงการการอ่านนั้น ดังที่ได้แสดงอัตลักษณ์ของโครงการนี้มาแล้วในหัวข้อรายละเอียดของโครงการ จึงอาจกล่าวได้ว่า การทำงานเรื่อง “การอ่าน” นั้น แม้ว่าทีมโหนดยโสธร “จะเริ่มต้นด้วยการอ่าน”

(เช่น กิจกรรมรณรงค์ให้มีการอ่านหนังสือมากขึ้น) แต่ที่ “ลงท้ายด้วยการไปไกลกว่าการอ่าน” โดยทำงานกับ “ระบบการอ่านทั้งระบบ”

(ii) จุดปะทุของความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา ในเนื้อหาที่ว่าด้วยองค์ประกอบย่อยอย่างน้อย 12 องค์ประกอบของระบบการศึกษา เราสามารถฟันธงได้ว่า ในทุกองค์ประกอบย่อยนั้นสามารถเป็นจุดปะทุของความเหลื่อมล้ำได้ทั้งสิ้น เช่นโรงเรียนในพื้นที่ห่างไกล ปริมาณและคุณภาพของครู ภูมิหลังด้านเศรษฐกิจ-สังคมของครอบครัวของผู้เรียน ฯลฯ ซึ่งเปรียบเสมือนเป็น “ข้าวทั้งจาน” อย่างไรก็ตาม เมื่อมีการทำโครงการวิจัยที่มีทรัพยากรจำกัดทุกอย่าง ตั้งแต่งบประมาณ เวลา กำลังคน ฯลฯ ดังนั้นในโครงการวิจัยด้านการศึกษาแต่ละโครงการ เช่น 3 ตัวอย่างโครงการวิจัยในมิตินี้ จะต้องเลือก “กินข้าวทีละคำ” เท่านั้น และ “คำที่จะเลือกกินนั้น” ก็ต้องสอดคล้องกับทรัพยากร/ต้นทุนหน้าตักที่ทีมวิจัยมีอยู่ด้วย

(iii) ระบบการศึกษาบนฐานชุมชน (Community-based education – CBE) ในขณะที่งานวิจัยด้านการศึกษารวมทั้งเรื่องความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาส่วนใหญ่มักจะเลือกศึกษาในระบบ “การศึกษาในระบบโรงเรียน” (School-based education – SBE) แต่ทว่างานวิจัย CBR จะเน้นหนักการศึกษาแบบทางเลือกที่เรียกว่า “ระบบการศึกษาบนฐานชุมชน” (CBE) (ดูรายละเอียดต่อไปในหัวข้อ “แนวคิด”) โดยการสร้างสรรค์ระบบการศึกษาแบบนี้ขึ้นมาจะใช่งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเป็นเครื่องมือหลัก

และเมื่อสร้างระบบการศึกษาแบบทางเลือกคือการศึกษาบนฐานชุมชนขึ้นมาแล้ว ในลำดับต่อไปก็คือ จะมีการจัดรูปแบบความสัมพันธ์อย่างไรกับ “ระบบการศึกษาในระบบโรงเรียนที่มีอยู่” ซึ่งคำตอบก็คงมีอย่างหลากหลายและขึ้นอยู่กับสภาพความเป็นจริงในแต่ละพื้นที่ เช่น

- รูปแบบต่างคนต่างอยู่ ทางใครทางมัน ไม่เกี่ยวข้องกัน
- รูปแบบต่างพึ่งพาอาศัยกัน (Inter-dependence/symbiosis)
- รูปแบบที่ขัดแย้งกัน (conflictual)
- รูปแบบที่เอาเปรียบฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง (parasite)

- รูปแบบที่เสริมกันและกัน (complementary)
 ฯลฯ

ประเภทของรูปแบบความสัมพันธ์นี้อาจจะเป็นตัวชี้วัดตัวหนึ่ง
ของการทำงานด้านการศึกษาได้

(iv) **บทบาทของผู้เรียน-ผู้สอน** ในการศึกษาแบบระบบโรงเรียน
ทั่วไป การแบ่งบทบาทระหว่าง “ครู-ผู้สอน” และ “นักเรียน-ผู้เรียน” มักจะ
มีการแยกบทบาทขาดจากกัน และเป็นบทบาทที่ตายตัว (role-fixed) คือ
ใครเล่นบทเป็นครู ก็แสดงบทบาทเป็นผู้สอนอย่างเดียว

แต่ทว่าในการศึกษาบนฐานชุมชนนั้น แม้ว่าอาจจะมีการ
แบ่งบทบาทว่าใครเป็นครู ใครเป็นผู้เรียน แต่ทว่าบทบาทนั้นไม่ได้
แยกขาดแบบตายตัว หากทว่ามีการสลับสับเปลี่ยนบทบาทกันได้ (role-shifted)
กล่าวคือ บางครั้งคนเป็นครูก็เป็นผู้สอน แต่ทว่าบางครั้งก็เล่นบทเป็นผู้เรียน
ด้วย (นี่เป็นแนวคิดของการศึกษาแบบใหม่ที่นำเสนอโดยนักการศึกษาผู้ที่มี
ชื่อเสียง คือ เปาโล แฟร์ร) ตัวอย่างเช่น กลุ่มครูในโรงเรียนขนาดเล็กที่สร้าง
บทเรียนเรื่อง “การย้อมสีผ้าด้วยลูกจาก” ตัวคุณครูเองก็เรียนรู้เรื่องกระบวนการ
ย้อมสีนี้ไปพร้อมๆ กับเด็กนักเรียน หรือพูดแบบอุดมคติก็คือ ในระบบการศึกษา
แบบนี้ “ทุกคนต่างเป็นทั้งครูและนักเรียนของกันและกัน”

(v) **การลดความเหลื่อมล้ำด้วยความหลากหลาย** กลไกหนึ่ง
ที่ก่อร่างสร้างและธำรงรักษาความเหลื่อมล้ำเอาไว้ก็คือ “การมีเพียงสูตรเดียว
ใช้กันทั่วประเทศ” การมีรูปแบบเดียว หลักสูตรเดียว มาตรฐานเดียว ฯลฯ
ซึ่งทำให้เกิด “การปิดกั้นการเข้าถึง” ของคนบางกลุ่ม คนบางคน คนบางเชื้อชาติ
คนบางฐานะ คนบางพื้นที่ ฯลฯ (เช่น การกำหนดขนาดของห้องเรียน จำนวน
ครูต่อนักเรียน แม้ว่าการมีสูตรจะมีความจำเป็นก็ตาม)

ดังนั้น กลยุทธ์หนึ่งในการแก้ไขปัญหาคือความเหลื่อมล้ำทาง
การศึกษาก็คือ “การเปิดโอกาสให้มีความหลากหลาย” เช่น เปิดให้มีรูปแบบ
การเรียนรู้ที่หลากหลายมากขึ้น (ไม่ต้องเรียนในห้องเรียนเท่านั้น) เปิดช่องทาง
ที่จะเข้าถึงการเรียนรู้ให้มากขึ้น (เช่น ทั้งการเรียนแบบ on site หรือ online

เรียนที่โรงเรียน เรียนที่บ้านแบบ home school) การมีช่องทางที่หลากหลายจะทำให้คนทุกกลุ่ม ทุกวัย (ไม่ต้องจำกัดอยู่แต่เด็ก-เยาวชนเท่านั้น) ทุกเพศ ทุกชนชั้นฐานะ ฯลฯ ที่มีจุดร่วมเพียง 2 จุดเท่านั้น คือ **มีความต้องการที่จะเรียน** (ตามคำขวัญ “อยากเรียน ต้องได้เรียน”) และ**มีความจำเป็นต้องใช้ความรู้เรื่องนั้นๆ** ได้ “เข้าถึงแหล่งเรียนรู้”

จากงานวิจัยเรื่องการศึกษาบนฐานชุมชนของ CBR ที่ผ่านๆ มาได้ให้ข้อพิสูจน์ว่า เมื่อใช้หลักความหลากหลายมาทำงานในเรื่องระบบการศึกษา ก็จะช่วยให้เกิดผลลัพธ์ประการแรกเลย คือจำนวนที่เพิ่มขึ้นของผู้เรียน

(vi) **การแสวงหานวัตกรรมเรื่องรูปแบบของการเรียนรู้** อันที่จริงในปัจจุบันนี้ แม้แต่ในการศึกษาระบบโรงเรียนก็เริ่มตระหนักถึงข้อจำกัดของรูปแบบการเรียนรู้ที่อยู่แต่เฉพาะในห้องเรียนแล้ว ดังนั้นในแวดวงการศึกษาจึงมีหัวข้อวิจัยจำนวนมากมายที่ศึกษาเรื่องรูปแบบใหม่ๆ ของการเรียนรู้ ไม่ว่าจะเป็นในโรงเรียนหรือนอกห้องเรียนก็ตาม เช่น รูปแบบการจัดค่ายแบบอเนกประสงค์ รูปแบบทัศนศึกษา รูปแบบการจัดกิจกรรมนอกสถานที่ ฯลฯ

กระแสการวิจัยด้านการศึกษาของ CBR ส่วนหนึ่งก็ดำเนินไปในลักษณะเดียวกัน คือ การแสวงหารูปแบบการเรียนรู้แบบใหม่ๆ สดุดีแปลกๆ โดยอาจใช้กลยุทธ์ “การนำเอาของเดิมมาผสมกันให้เกิดเป็นของใหม่” เช่น เอารูปแบบการท่องเที่ยวมาผสมรวมกับรูปแบบการเรียนรู้ เกิดเป็นรูปแบบใหม่ คือ การท่องเที่ยวเพื่อการเรียนรู้ หรือเอารูปแบบตลาดขายของของภาคธุรกิจมาผสมกับรูปแบบนิทรรศการเพื่อการเรียนรู้ได้ผลออกมาเป็น “ตลาดภูมิปัญญา” ที่ได้กล่าวไปแล้ว (ซึ่งดูเหมือนว่า โรงเรียนกวดวิชาจะล่วงหน้ามาก่อนนานแล้ว) และเนื่องจากงานวิจัย CBR มักจะทำอยู่นอกกระบบโรงเรียน ทำให้มีอิสระทั้งเรื่องระเบียบกฎเกณฑ์ ภาระงานสอน/งานบริหาร งบประมาณ ฯลฯ จึงน่าจะมีโอกาสที่เปิดกว้างต่อการสร้างสรรค์การเรียนรู้รูปแบบใหม่ๆ ได้มากกว่าในระบบโรงเรียน

(vii) การสร้างบุคลากรสายพันธุ์ใหม่ หนึ่งในองค์ประกอบย่อยที่สร้างความเหลื่อมล้ำด้านการศึกษาคือบุคลากรที่ทำหน้าที่เป็นผู้สอน/เป็นครูที่มีปัญหาทั้งเรื่องปริมาณ (จำนวนครู) และเชิงคุณภาพ (ความสามารถของครู) ดังนั้น โครงการวิจัยตัวอย่างทั้ง 3 โครงการจึงมีลักษณะเด่นร่วมกันประการหนึ่ง คือการเพิ่มทั้งปริมาณของ “ผู้เป็นครู” และพัฒนาทั้ง “ความสามารถของผู้ที่เล่นบทเป็นครู”

ในโครงการวิจัยตลาดภูมิปัญญา และครูภูมิปัญญารุ่นใหม่ คลองพรัง มีเป้าหมายในการสร้างครูประเภทใหม่ๆ ขึ้นอีกหลายประเภท เช่น ครูภูมิปัญญา ครูชุมชน ครูอาสา เช่นเดียวกับโครงการการอ่าน จังหวัดยโสธร ก็ได้พัฒนาบุคลากรที่สามารถจะเป็น “คนอ่านหนังสือให้เด็กฟัง” ไม่ว่าจะเป็นพ่อแม่ ปู่ย่าตายาย อสม. เจ้าหน้าที่อนามัย อาสาสมัครอ่านหนังสือ ฯลฯ

บุคลากรหน้าใหม่ที่เข้ามาเล่นบท “ครู” เหล่านี้มิได้มี “อาชีพเป็นครู” (คือเป็นครูแบบ 24 ชั่วโมง) เช่นครูประจำการในโรงเรียน หากแต่ “เป็นครูโดยฟังก์ชัน” คือทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ความเชี่ยวชาญและประสบการณ์ของตนให้แก่ผู้เรียน และงานวิจัย CBR ก็ได้ช่วยพัฒนาขีดความสามารถของบุคลากรพันธุ์ใหม่นี้ทั้งในแง่ความรู้ในประเด็นเนื้อหาที่จะสอน และวิธีการถ่ายทอดความรู้

(viii) กลยุทธ์การหยิบยืมตัวชีวิต ในส่วนที่ 3 ของเอกสารชิ้นนี้ ผู้เขียนได้กล่าวถึงเส้นทางการสร้างตัวชีวิตว่ามีหลายเส้นทาง ตั้งแต่เส้นทางแรกคือการหยิบยืมตัวชีวิตจากแหล่งที่น่าเชื่อถือมาใช้ทั้งกระบิ หรือหยิบยืมจากหลายๆ แหล่ง แหล่งละตัว 2 ตัว แล้วมาผสมผสานเอง (แบบการกินบุฟเฟต์) และเส้นทางสุดท้ายคือการปั้นสร้างตัวชีวิตใหม่ขึ้นมาเอง

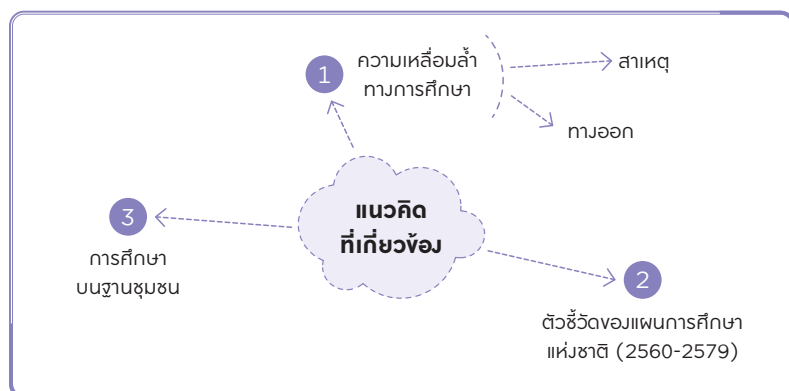
ในขณะที่มีดีอื่นๆ ในชุดโครงการบริหารฯ นี้ จะใช้กลยุทธ์การปั้นสร้างตัวชีวิตใหม่ขึ้นมาเอง โดยใช้สารตั้งต้นจาก “ข้างล่าง” คือร่างตัวชีวิตจากคนทำงานวิจัยในพื้นที่เป็นตัวตั้ง แล้วนำแนวคิดหรือตัวอย่างตัวชีวิตตามแหล่งอื่นๆ มาเสริมเพิ่มเติม

แต่สำหรับมิติความเหลื่อมล้ำทางการศึกษานี้ อาจจะเนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า หน่วยงานด้านการศึกษาของไทยมีการสร้างตัวชี้วัดขึ้นมามากมาย และหน่วยงานเหล่านี้เป็นแหล่งความรู้ที่น่าเชื่อถือ ดังนั้น หากหยิบยืมตัวชี้วัดจากหน่วยงานเหล่านี้มาใช้ ก็จะได้ผลลัพธ์ตามมาทั้งในด้านความน่าเชื่อถือของตัวชี้วัด และยังทำให้สามารถพูดจาภาษาเดียวกันกับภาคีด้านการศึกษาอื่นๆ ได้ง่ายขึ้น

ดังนั้น คณะทำงานในมิติการศึกษาจึงได้หยิบยืมตัวชี้วัดจากแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2560-2579 ที่มีกรอบ dimension มา 5 ด้าน 53 ตัวชี้วัด มาเป็นตัวตั้ง แต่เนื่องจากตัวชี้วัดจากแผนการศึกษาแห่งชาตินั้นสร้างขึ้นเพื่อวัดการศึกษาในระบบโรงเรียนเป็นหลัก ดังนั้นจึงต้องมีการคัดเลือก (Selection) มีการปรับแต่ง (modify) ตัวชี้วัดดังกล่าวให้สอดคล้องกับลักษณะของการศึกษาในงานวิจัย CBR และนี่จึงเป็นรูปแบบและกลยุทธ์หลักของการสร้างตัวชี้วัดในมิติการศึกษานี้

3 แนวคิดที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดที่คณะทำงานมิติการศึกษาได้พูดคุย แลกเปลี่ยน และศึกษาร่วมกันมี 3 แนวคิดหลักๆ ดังนี้

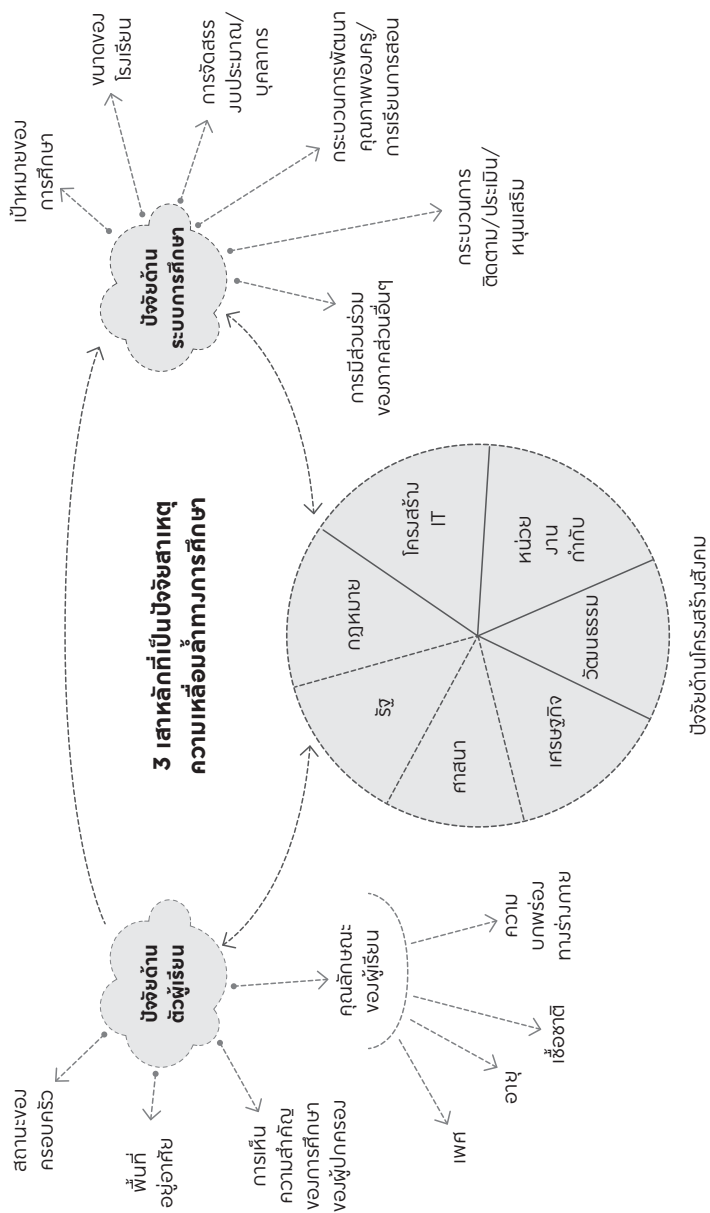
(3.1) แนวคิดเรื่องความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาและทางออก

(ก) สาเหตุของความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา จากคำนิยามว่าด้วย “ความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา” ที่ผ่านมาในหัวข้อที่ 1 จะพบว่าเราสามารถจะพิจารณาปัญหาความเหลื่อมล้ำได้จาก 2 มุมมอง คือมุมมองด้านอุปสงค์ (Demand side) และมุมมองด้านอุปทาน (Supply side)

สำหรับมุมมองด้านอุปสงค์ที่มองจากด้านผู้รับบริการการศึกษา ความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาจะเกิดขึ้นเมื่อบุคคลหรือคนกลุ่มต่างๆ ไม่สามารถเข้าถึงบริการทางการศึกษาทั้งในเชิงปริมาณ (ไม่ได้เข้าเรียน หรือจำนวนปีที่อยู่ในโรงเรียน) และไม่สามารถเข้าถึงในเชิงคุณภาพ (ได้เรียนในโรงเรียนที่ไม่มีคุณภาพ)

ส่วนมุมมองด้านอุปทาน ก็คือ เกิดความเหลื่อมล้ำแตกต่างกันภายในตัวระบบการศึกษาเอง เช่น การอุดหนุนงบประมาณที่ไม่เท่าเทียมกันระหว่างการศึกษาทั้ง 3 ระบบ (ในระบบ-นอกระบบ-อัยยาศัย) หรือการกระจายวัสดุอุปกรณ์ทางการศึกษาที่ไม่ถึงพื้นที่ห่างไกล ฯลฯ กล่าวคือ การบริหารจัดการบริการทางการศึกษาเป็นไปอย่างไม่ทั่วถึงไม่เท่าเทียมและไม่เป็นธรรม

และนอกเหนือจากมุมมองในระดับปรากฏการณ์ของความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาแล้ว ในบางคำนิยามยังได้อ้างอิงไปถึง “สาเหตุ ปัจจัยที่มาของการเกิดปรากฏการณ์ความเหลื่อมล้ำ” ดังกล่าว ซึ่งพอสรุปได้ว่ามี 3 สาเหตุที่เป็นปัจจัยสาเหตุให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาดังนี้

(i) ปัจจัยด้านตัวผู้เรียน ปัจจัยด้านแรกที่เป็นสาเหตุให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา เป็นปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับตัวด้านผู้เรียนเอง เช่น

- สถานะทางเศรษฐกิจและสังคมของครอบครัว หากครอบครัวมีฐานะยากจน ย่อมไม่สามารถส่งเสียลูกหลานให้เรียนต่อในระดับสูงๆ ได้ภายใต้เงื่อนไขที่ระบบการศึกษาไม่ใช่ระบบบริการฟรีทุกระดับ
- พื้นที่อยู่อาศัย หากครอบครัวของผู้เรียนอยู่ในพื้นที่ห่างไกล/พื้นที่ทุรกันดารที่ไม่มีโรงเรียน หรือห่างไกลจากโรงเรียนที่มีมาตรฐาน (หากโครงสร้างระบบโรงเรียนมีลักษณะไม่เท่าเทียม กล่าวคือ โรงเรียนที่มีคุณภาพจะอยู่เฉพาะในเขตตัวเมือง)
- ทักษะและการไม่เห็นความสำคัญของการศึกษาของครอบครัว ก็จะปิดกั้นโอกาสของลูกหลานที่จะได้เรียนในระดับสูง
- คุณลักษณะด้านประชากรของผู้เรียน เช่น เพศ อายุ เชื้อชาติ ความบกพร่องพิการทางร่างกาย เด็กที่ไม่มีผู้อุปการะ (เด็กกำพร้า) เป็นต้น

(ii) ปัจจัยทางด้านระบบการศึกษา ซึ่งน่าจะเป็นปัจจัยหลักในการอธิบายเรื่องความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา ปัจจัยในด้านนี้ ได้แก่

- เป้าหมายสูงสุดของการศึกษา เช่น จะสร้างเฉพาะเด็กที่เก่งเป็นเลิศ หรือจะสร้างการศึกษาให้ทั่วถึงเป็นธรรมแก่เด็กทุกคนแน่นอนว่าเป้าหมายสูงสุดนี้จะถูกแปรมาเป็นนโยบาย แผนงาน และการจัดสรรทรัพยากรของระบบการศึกษา
- ขนาดของสถาบันโรงเรียน เช่น จะมีนโยบายสนับสนุนโรงเรียนทุกขนาด หรือจะกำหนดให้โรงเรียนมีขนาดเดียวกันทั่วประเทศ
- การจัดสรรงบประมาณสนับสนุน
- รูปแบบการกระจายตัวของบุคลากรทางการศึกษา
- กระบวนการพัฒนาคุณภาพของครู
- กระบวนการพัฒนาคุณภาพของการเรียนการสอน

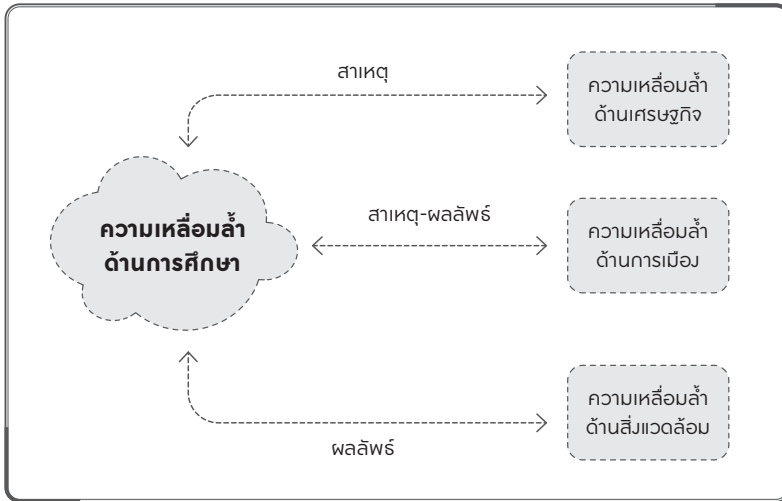
- กระบวนการติดตาม/หนุนเสริม
 - การสร้างการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย
- เป็นต้น

(iii) **ปัจจัยด้านระบบโครงสร้างสังคมส่วนอื่นๆ** เนื่องจากทั้งตัวผู้เรียนและสถาบันการศึกษาที่ล้วนแต่เป็นหน่วยย่อยที่อยู่ภายใต้ระบบใหญ่คือระบบสังคม ดังนั้น ทั้ง 2 ปัจจัยแรกที่กล่าวมาก็ต้องมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับระบบโครงสร้างสังคมส่วนอื่นๆ เช่น ระบบกฎหมาย หน่วยงานกำกับดูแล โครงสร้างพื้นฐานด้านเทคโนโลยีการสื่อสาร รัฐบาล สถาบันด้านวัฒนธรรม-ศาสนา ฯลฯ เช่น หากได้รัฐบาลหรือรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาที่มีความเข้าใจปัญหาเรื่องความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา ก็จะส่งผลกระทบต่ออีก 2 ปัจจัยแรกทันที เช่น การออกนโยบายเรียนฟรีจนจบชั้นมัธยมศึกษา เป็นต้น

การศึกษาเรื่องสาเหตุ/ปัจจัยและที่มาของความเหลื่อมล้ำด้านการศึกษาในกลุ่มคณะทำงานนี้ จะสามารถนำเอาสาเหตุต่างๆ เหล่านี้มาสร้างตัวชี้วัดที่เป็นกระจกสะท้อนสภาพปัญหาความเหลื่อมล้ำในโครงการที่ศึกษาได้

(iv) **ความสัมพันธ์ระหว่างความเหลื่อมล้ำด้านการศึกษากับความเหลื่อมล้ำด้านอื่นๆ**

นอกเหนือจากการศึกษาร่วมกันในเรื่องปัจจัยที่เป็นสาเหตุของความเหลื่อมล้ำแล้ว คณะทำงานยังได้บทสรุปเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมิติของความเหลื่อมล้ำทางการศึกษากับความเหลื่อมล้ำในด้านอื่นๆ โดยที่ความเหลื่อมล้ำด้านการศึกษาสามารถเป็นทั้ง “สาเหตุ” และเป็นทั้ง “ผลลัพธ์” ของความเหลื่อมล้ำด้านอื่นๆ

ตัวอย่างของกรณีที่มีความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาเป็น “ผลลัพธ์” มาจากความเหลื่อมล้ำด้านอื่นๆ ก็เช่น

- ความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจ ➤ ความยากจนของครอบครัว ทำให้ไม่สามารถส่งลูกเรียนต่อได้ หรือมีความต้องการใช้แรงงานลูกหลานมากกว่าให้ไปเรียนหนังสือ
- ความเหลื่อมล้ำด้านการเมือง ➤ เช่น นโยบายยุบโรงเรียนขนาดเล็ก ทำให้ผู้ปกครองที่ไม่มีทุนทรัพย์มากพอจะส่งลูกไปเรียนในโรงเรียนขนาดใหญ่ได้ต้องยุติการเรียนของลูกหลาน

ในส่วนตัวอย่างของกรณีที่มีความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาเป็น “สาเหตุ” ที่นำไปสู่ความเหลื่อมล้ำด้านอื่นๆ ก็มีตัวอย่างอยู่แล้วในคำนิยามที่ได้กล่าวมา เช่น คนที่มีการศึกษาน้อยก็จะเข้าไม่ถึงความรู้ด้านกฎหมายและต้องเสียเปรียบ คนที่คิดคำนวณตัวเลขไม่เป็นก็ยากที่จะวางแผนธุรกิจได้ คนที่มีการศึกษาน้อยก็ขาดโอกาสที่จะได้ประกอบอาชีพที่มีรายได้ดี เป็นต้น

(ข) ทางออกจากปัญหาความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา

นอกเหนือจากการศึกษาเรื่องความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาในด้านของ “ปัญหา” แล้ว คณะทำงานมีมติการศึกษายังได้ร่วมกันทบทวน “ทางออก” จากปัญหานี้เท่าที่ผ่านมาของสังคมไทยเพื่อให้ได้ต้นทุนความรู้เรื่องแนวทาง วิธีการ และมาตรการในการลดทอนเรื่องความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา และพบว่า โดยส่วนใหญ่แล้วภาคส่วนที่เป็นผู้รับผิดชอบ (หรือเป็นหัวหอก) ในการแก้ไขปัญหาคือจะเป็นภาครัฐ (โดยอาจจะมีการระดมความร่วมมือจากภาคส่วนอื่นๆ ในสังคมในบางช่วงบางตอน) และมาตรการที่รัฐใช้ในการแก้ไขปัญหาคือความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา ส่วนใหญ่ก็จะวางอยู่บนหลักการที่ว่า “ต้องทำให้บริการทางการศึกษาเป็นบริการสาธารณะอย่างทั่วถึง เท่าเทียม และเป็นธรรม” ผ่านการปฏิรูปการศึกษาที่ต้องแก้ขององค์ประกอบย่อยๆ ทั้งหมดของระบบการศึกษาที่ได้กล่าวมา

ในที่นี่ จะยกตัวอย่างแนวทางและใช้การแก้ไขปัญหาคือความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาที่คณะทำงานได้ประมวลไว้ดังนี้

(1) ปรับค่านิยมทางการศึกษา โดยแทนที่จะเน้นเฉพาะการจัดการศึกษาเพื่อสร้างคนเก่ง (เป็นรายบุคคล เฉพาะตัว เน้นแข่งขัน เน้นประโยชน์ส่วนตน) สร้างคนที่ประสบความสำเร็จในการประกอบอาชีพหรือนเน้นเฉพาะปริญญาบัตร ต้องให้ความสำคัญกับจิตใจมากขึ้น โดยเฉพาะจิตใจที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม มิฉะนั้นก็จะมีคนเก่งผู้มีการศึกษาสูงที่มีแต่ความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนและพวกพ้อง (ได้ผลลัพธ์ตามเป้าหมายของระบบการศึกษา) จนเกิดความขัดแย้งในสังคมทุกระดับ

(2) จัดการศึกษาให้เป็นสวัสดิการทางสังคมให้มากที่สุด เพื่อขจัดอุปสรรคด้านสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมของครอบครัวของผู้เรียน มีระบบที่ส่งเสริมให้เด็ก-เยาวชนไทยทุกคนได้รับการศึกษาฟรีมากเท่าที่ความสามารถของเขาจะเรียนได้

(3) ต้องปรับเปลี่ยนกระบวนการเรียนรู้จากที่เคยเน้นการท่องจำเนื้อหาสาระและทฤษฎี ไปเป็นการเน้นการเรียนรู้เพื่อการปฏิบัติและการนำไปใช้แก้ปัญหามากกว่า ทั้งนี้เพราะมีตัวอย่างใหญ่ๆ ที่เห็นกันอย่างชัดเจนในสาธารณธนะว่า การที่มีผู้รู้แต่ทฤษฎีนั้น ไม่สามารถจะแก้ไขปัญหาจริงของสังคมได้ เช่น การแก้ปัญหาทกภัยใหญ่ในปี พ.ศ.2555 ที่มีผู้รู้จากหลายๆ สาขามารวมตัวกัน แต่แก้ปัญหาไม่ได้เพราะต่างคนต่างยึดติดกับตำราตามทฤษฎีและผลประโยชน์ของแต่ละกลุ่มจะได้หรือเสียไป ดังนั้น การจัดการเรียนการสอนจึงต้องมุ่งเรียนโดยเน้นกรณีศึกษา เน้นการคิดวิเคราะห์เรื่องราวที่เป็นปัญหาจริงในชีวิต และใช้วิธีแก้ไขตามสถานการณ์จริง

(4) เน้นการจัดระบบการศึกษาที่สร้างการมีส่วนร่วมกับภาคส่วนต่างๆ ในชุมชน ปัจจุบันนี้ การศึกษาระบบโรงเรียนได้แยกตัวออกมาจากบริบทความเป็นจริงของพื้นที่อย่างมาก การเรียนการสอนในโรงเรียนไม่ได้รู้ร้อนรู้หนาวกับปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน หากแต่มุ่งหน้าทำงานตามหลักสูตรและนโยบายของกระทรวงที่กำกับอยู่ ทำให้โรงเรียนขาดลอยออกจากชุมชน ไม่ตอบโจทย์ของชุมชน และไม่ไยดีชุมชน (อาจจะเหลือแต่เส้นสายสัมพันธ์บางๆ คือชมรมผู้ปกครองที่มักจะมิดแต่ชื่อเท่านั้น)

สภาพการณ์ดังกล่าวนี้จำเป็นต้องยกเครื่องเสียใหม่ โรงเรียนต้องถักทอสายสัมพันธ์กับชุมชนและสถาบันอื่นๆ ในชุมชน (เช่น วัด กลุ่มอาชีพ กลุ่มผู้สูงอายุ ฯลฯ) ทั้งนี้การสร้างการมีส่วนร่วมอย่างแน่นแฟ้นกับชุมชนจะให้ผลลัพธ์แบบ win-win ทั้งคู่ กล่าวคือ ในด้านของโรงเรียน โรงเรียนก็จะได้รับการช่วยเหลือด้านทรัพยากรที่ขาดแคลนจากชุมชน ในอีกด้านหนึ่งการทำงานของโรงเรียนก็จะกลับไปช่วยตอบโจทย์ให้กับชุมชน สิ่งทีกล่าวมานี้ได้พิสูจน์มาแล้วในกรณีโรงเรียนขนาดเล็กที่ทีมโหนด CBR จังหวัดสุราษฎร์ธานีสามารถดำเนินงานโรงเรียนขนาดเล็กอย่างต่อเนื่องมาได้แม้จะขาดการสนับสนุนจากหน่วยงานรัฐ และเมื่อชุมชนเข้ามาโอบอุ้มโรงเรียน และโรงเรียนก็ได้เข้าไปเกาะเกี่ยวเป็นสถาบันหนึ่งของชุมชน ทุกอย่างก็สามารถไปต่อได้ด้วยดี

ทางออกในข้อ 4 นี้ ถือเป็นหัวใจหลักในการทำงานด้านการศึกษาของงานวิจัย CBR ภายใต้แบรนด์นำทางคือ **“การศึกษابนฐานชุมชน” (CBE)**

(5) การมีรูปแบบของโรงเรียนที่หลากหลายมากขึ้น อันเป็นไปตามหลักการที่ได้กล่าวมาแล้วคือ “ใช้ความหลากหลาย แก้ไขความเหลื่อมล้ำ เพื่อเพิ่มช่องทางการเข้าถึง” ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดคือ การมี “โรงเรียนบ้าน” (Home school) ที่อนุญาตให้กลุ่มผู้ปกครองจัดการศึกษาให้ลูกหลานเอง (ประสบการณ์ในสหรัฐอเมริกาได้พิสูจน์แล้วว่า ประสิทธิภาพของโรงเรียนบ้านสามารถสร้างเด็กให้มีความสามารถไม่น้อยหน้ากว่าโรงเรียนของรัฐหรือเอกชน เมื่อมีการสอบแข่งขันทั่วประเทศ และเด็กจากโรงเรียนบ้านสามารถสอบได้อันดับหนึ่ง)

ในโครงการวิจัย CBR ด้านการศึกษาของทีมหนองจังหวัดสุราษฎร์ธานี ก็มีโครงการโรงเรียนบ้านรวมอยู่ด้วย 1 โครงการ

(6) การเคลื่อนไหวรุ่นล่าสุดที่ดูจะเป็นความหวังของการแก้ไขปัญหาคอขวดทางการศึกษาของไทย คือการเกิดขึ้นของ “แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2560-2579” (แผนระยะยาว 20 ปี) ทั้งนี้ การเกิดขึ้นของแผนดังกล่าวนี้ นอกจากความคาดหวังที่จะแก้ไขปัญหาล้าสมัยของระบบการศึกษาไทยแล้ว ก็ยังมีแรงผลักดันจากการปรับเปลี่ยนภูมิทัศน์ด้านการสื่อสารที่มีการพัฒนาอย่างก้าวกระโดดของเทคโนโลยีสารสนเทศ และการสื่อสารในรูปแบบที่เรียกกันว่า “การปฏิวัติดิจิทัล” (Digital Revolution) แน่แน่นอนว่า การปฏิวัติดิจิทัลนี้ย่อมเป็นเสมือนอุกกาบาตที่พุ่งเข้าชนระบบการศึกษาอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เพราะเด็กๆ ที่อยู่ในโรงเรียนก็คือ “ชนเผ่าหรือพลเมืองดิจิทัล” (Digital native/Digital citizen) ไปแล้ว (ส่วนครูหรือผู้บริหารโรงเรียนอาจจะอยู่ในรุ่น analog) และในเวลาเดียวกัน ปัญหาความเหลื่อมล้ำที่มีอยู่ก็อาจจะถ่างวงกว้างออกไปจากเดิมมากยิ่งขึ้น ที่เรียกว่าเกิด **“ช่องว่างทางดิจิทัล” (Digital divide)** ดังที่เราได้เห็นข่าวคราวการแจกแท็บเล็ต

ให้นักเรียนยากจน หรือปัญหาการสอนออนไลน์ในช่วงวิกฤติระบาดโควิด-19 ที่ต้องสะดุดเพราะเด็กนักเรียนไม่มีมือถือ ไม่มีคอมพิวเตอร์ หรือสัญญาณต่อเน็ตไปไม่ถึง

ด้วยเหตุนี้ในแผนการศึกษาแห่งชาติ ฉบับนี้ จึงตั้งความคาดหวังเอาไว้ 3 ประการหลักๆ คือ

(i) จะเป็นแรงผลักดันให้ประชากรสามารถเข้าถึงข้อมูลข่าวสารและแหล่งเรียนรู้ที่ไร้ขีดจำกัด

(ii) สามารถพัฒนาองค์ความรู้และสร้างปัญญาที่เพิ่มขึ้นเป็นทวีคูณ

(iii) มีการนำเทคโนโลยีการสื่อสารและระบบการเรียนรู้แบบเคลื่อนที่มาใช้มากขึ้น

(7) ตัวอย่างรูปธรรมสุดท้ายที่น่าติดตามอย่างรั้าใจอย่างยิ่งก็คือ การทำตามข้อเสนอของนักเศรษฐศาสตร์รางวัลโนเบลอย่างศาสตราจารย์ Abhijit Banerjee และ Esther Duffo ที่เสนอว่า การวางเดิมพันที่ดีที่สุด (The best bet) ในการพัฒนาประเทศอาจไม่ใช่การมุ่งอัดฉีดเงินเพื่อกระตุ้นเศรษฐกิจ หากแต่คือการยกระดับมาตรฐานความเป็นอยู่ของประชาชน โดยเฉพาะกลุ่มผู้มีรายได้น้อยผ่านการลงทุนในด้านการศึกษาและระบบสาธารณสุข ซึ่งจะนำไปสู่การขจัดความยากจนหิวโหย เพิ่มขีดการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและบรรลุเป้าหมายการพัฒนาอย่างยั่งยืนได้อย่างแท้จริง เพราะการศึกษาคือโอกาสที่เปลี่ยนชีวิตคนเราได้ หากเราสามารถลดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา โดยการหยิบยื่นหรือสร้างโอกาสให้เด็กๆ เหล่านี้ได้เข้าถึงสิทธิขั้นพื้นฐานทางการศึกษาของเขาอย่างทั่วถึงและเสมอภาค ก็ย่อมหมายความว่า เรากำลังจะได้กำลังคนที่เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาประเทศในอนาคต (ผู้เขียนขอแถมท้ายนิดเดียวว่า ต้องดูด้วยว่า “เป็นการศึกษาแบบไหนด้วย”)

รูปธรรมการขานรับข้อเสนอดังกล่าวก็คือ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 ได้กำหนดให้ตั้งคณะกรรมการอิสระเพื่อการปฏิรูปการศึกษา และได้กำหนดในมาตรา 54 ให้จัดตั้งกองทุนเพื่อใช้ในการช่วยเหลือผู้ขาดแคลนทุนทรัพย์เพื่อลดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา และเสริมสร้างและพัฒนาคุณภาพและประสิทธิภาพครู

คณะกรรมการฯ ชุดนี้ได้ยกร่างพระราชบัญญัติกองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษา และได้กำหนดกรอบแนวการดำเนินงานของกองทุนให้ครอบคลุมกลุ่มเป้าหมาย 7 กลุ่ม รวมทั้งสิ้น 4.3 ล้านคน กล่าวคือ

- 1) เด็กปฐมวัยในครอบครัวยากจน
- 2) เด็กและเยาวชนวัยเรียนที่อยู่นอกระบบการศึกษา
- 3) นักเรียนยากจนและด้อยโอกาสในระบบการศึกษา
- 4) เยาวชนที่ไม่ได้ศึกษาต่อหลังจบ ม.3
- 5) ประชาชนยากจนที่ต้องการเรียนรู้ทักษะฝีมือแรงงาน
- 6) โรงเรียนที่ดูแลเด็กและเยาวชนกลุ่มเป้าหมาย
- 7) ครูในพื้นที่ห่างไกลรวมทั้งครูผู้ดูแลเด็กและเยาวชน

กลุ่มเป้าหมาย

กองทุนนี้มีการดำเนินงานโดยคณะกรรมการบริหารกองทุนที่มาจากหลายภาคส่วน มีการบริหารจัดการที่เป็นอิสระ เน้นความโปร่งใส และมีระบบธรรมาภิบาล มีการทำงานโดยใช้ฐานข้อมูลจากหลายกระทรวงที่เกี่ยวข้อง โดยได้รับงบประมาณจากการจัดสรรของรัฐบาล และดำเนินการโดยยึดหลักการความร่วมมือกับหน่วยงานทุกภาคส่วน ทั้งภาครัฐ เอกชน ประชาคม และองค์กรระหว่างประเทศที่มีภารกิจลดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา

ทั้งนี้จะเป็นที่คาดหวังว่า ผลจากการทำงานของกองทุนเพื่อความเสมอภาคทางการศึกษานี้ จะมีส่วนสำคัญในการลดปัญหาความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาไปได้ในระดับหนึ่ง

(3.2) ตัวชี้วัดจากแผนการศึกษาแห่งชาติ ปี พ.ศ.2560-2579

ดังได้เกริ่นมาบ้างแล้วว่า คณะทำงานมิติด้านการศึกษานี้ได้ใช้แนวทางพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำด้านการศึกษาโดยหยิบยืมจากแผนการศึกษาแห่งชาติ ปี พ.ศ.2560-2579 ซึ่งจัดทำโดยสำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ ดังนั้น ในคณะทำงานมิตินี้จึงได้ร่วมกันศึกษาเนื้อหาของตัวแผน รวมทั้งตัวชี้วัดในแผนนี้ เพื่อนำมาใช้เป็นสารตั้งต้นสำหรับการพัฒนาตัวชี้วัดของโครงการวิจัยทั้ง 3 โครงการในลำดับต่อไป

เพื่อให้การบริหารจัดการทิศทางการศึกษาของสังคมไทยให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน หน่วยงานที่รับผิดชอบคือสำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ จึงได้จัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติออกมาเป็นช่วงๆ เพื่อให้เห็นเป็นพิมพ์เขียวสำหรับทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง

ในปี พ.ศ.2559 เป็นช่วงเวลาที่แผนการศึกษาแห่งชาติ ฉบับปรับปรุง ปี พ.ศ.2552-2559 ได้สิ้นสุดลง ทางสำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษาจึงได้จัดทำแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2560-2579 (แผน 20 ปี) ที่มีทั้งเป้าหมาย 5 ด้าน และแต่ละด้านได้กำหนดตัวชี้วัดประกอบเอาไว้เพื่อใช้วัดความสำเร็จของการทำงานรวมทั้งหมด 53 ตัวชี้วัด

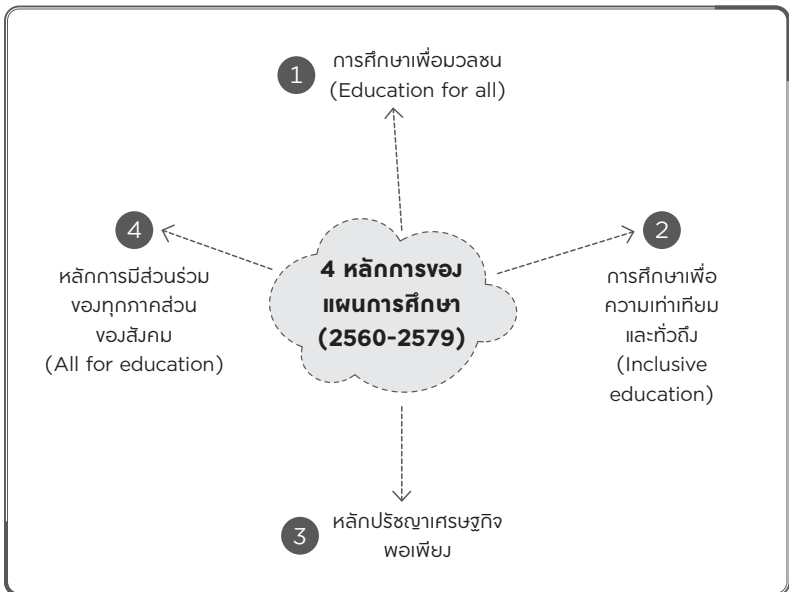
เป้าหมายของการจัดการศึกษา ตามแผนการศึกษาแห่งชาติ พุทธศักราช 2560-2579

แผนการศึกษาแห่งชาติได้กำหนดเป้าหมายของการพัฒนาการศึกษา
ระยะ 20 ปีไว้ 5 ด้าน คือ

1. ประชากรทุกคนเข้าถึงการศึกษาที่มีคุณภาพและมาตรฐานอย่างทั่วถึง (Access)
2. ผู้เรียนทุกกลุ่มเป้าหมายได้รับการบริการทางการศึกษาอย่างเสมอภาคและเท่าเทียม (Equity)
3. ระบบการศึกษาที่มีคุณภาพสามารถพัฒนาผู้เรียนให้บรรลุขีดความสามารถและเต็มศักยภาพ (Quality)

4. ระบบการบริหารจัดการศึกษาที่มีประสิทธิภาพ เพื่อการพัฒนาผู้เรียนอย่างทั่วถึงและมีคุณภาพ และการลงทุนการศึกษาที่คุ้มค่าและบรรลุเป้าหมาย (Efficiency)
5. ระบบการศึกษาที่สนองตอบและก้าวทันการเปลี่ยนแปลงของโลกที่เป็นพลวัตและบริบทที่เน้นการเปลี่ยนแปลง (Relevancy)

ส่วนที่น่าสนใจอย่างยิ่งของแผนการศึกษา ฉบับนี้ก็คือ หลักการที่ใช้จัดการศึกษาอันมี 4 หลักดังนี้

1. หลักการจัดการศึกษาเพื่อปวงชน (Education for all)

เป็นการจัดการศึกษาเพื่อประชาชนทุกช่วงวัยและเป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิต เพื่อให้แต่ละคนได้พัฒนาความพร้อมและความสามารถในการบรรลุขีดสูงสุดทั้งด้านความรู้ ทักษะความสามารถ และดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข

2. หลักการจัดการศึกษาเพื่อความเท่าเทียมและทั่วถึง (Inclusive Education)

เป็นการจัดการศึกษาที่จัดให้กับกลุ่มคนทุกกลุ่ม ทั้งคนปกติ คนด้อยโอกาส คนที่มีความยากลำบากและขาดโอกาสเนื่องด้วยสภาวะเศรษฐกิจ และภูมิสังคม และกลุ่มที่มีความต้องการพิเศษ โดยจัดการศึกษาในรูปแบบปกติ และแบบพิเศษ ตามความเหมาะสมของความต้องการพิเศษ

3. หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

เป็นการจัดการศึกษาที่มุ่งให้ผู้เรียนนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงไปประยุกต์ใช้ในการดำรงชีวิตและการประพฤติตนของคนในทุกระดับของสังคม เพื่อให้เป็นคนที่มีความรอบรู้ มีทักษะพร้อมยอมรับการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็ว รู้เท่าทันและมีความสุข

(4) หลักการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนของสังคม (All for Education)

เป็นการจัดการศึกษาที่มุ่งเน้นให้เกิดประสิทธิภาพและมีคุณภาพให้กับประชาชนทุกคน ดังนั้นจึงจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือและการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนมาช่วยกันดำเนินการและส่งเสริมการจัดการศึกษา

ในที่นี้จะยกตัวชี้วัดในแต่ละเป้าหมายพอสังเขปดังนี้ (รวมทั้งหมด มี 53 ตัวชี้วัด)

เป้าหมายที่ 1: การเข้าถึงโอกาสทางการศึกษาของประชากรทุกคน (Access) มี 9 ตัวชี้วัด

ตัวอย่างตัวชี้วัด

- 1) สัดส่วนนักเรียนปฐมวัย (3-5 ปี) ต่อประชากรกลุ่มอายุ 3-5 ปี เพิ่มขึ้น
- 2) ประชากรในวัยแรงงาน (15-59 ปี) มีจำนวนปีการศึกษาเฉลี่ยเพิ่มขึ้น
- 3) ร้อยละของผู้เรียนพิการได้รับการพัฒนาสมรรถภาพหรือบริการทางการศึกษาที่เหมาะสม

- 4) ร้อยละของแหล่งเรียนรู้ (พิพิธภัณฑ์ สวนสัตว์ ห้างสมุด ศูนย์เรียนรู้ ฯลฯ) ที่ได้รับการพัฒนาให้สามารถจัดบริการทางการศึกษาและมีการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ตลอดชีวิตที่มีคุณภาพเพิ่มขึ้น

เป้าหมายที่ 2: ความเท่าเทียมทางการศึกษา (Equity) มี 3 ตัวชี้วัด

- 1) ดัชนีความเสมอภาคของอัตราการเข้าเรียนระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานตามฐานะทางเศรษฐกิจและพื้นที่ลดลง
- 2) ร้อยละของเด็กในวัยเรียนที่มีความต้องการเป็นพิเศษได้รับการศึกษาเต็มตามศักยภาพเพิ่มขึ้น
- 3) ผู้เรียนระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานทุกคนได้รับการสนับสนุนค่าใช้จ่ายในการศึกษา 15 ปี

เป้าหมายที่ 3: คุณภาพการศึกษา (Equality) มี 13 ตัวชี้วัด

- 1) ร้อยละของนักเรียนที่มีคะแนนผลการทดสอบทางการศึกษาระดับชาติดัชนีพื้นฐาน (O-NET) แต่ละวิชาผ่านเกณฑ์คะแนนร้อยละ 50 ขึ้นไปเพิ่มขึ้น
- 2) ร้อยละการอ่านของคนไทย (อายุตั้งแต่ 6 ปีขึ้นไป) เพิ่มขึ้น
- 3) ร้อยละของผู้สำเร็จการศึกษาระดับอาชีวศึกษาและอุดมศึกษามีสมรรถนะเป็นที่พอใจของสถานประกอบการเพิ่มขึ้น
- 4) ร้อยละของสถานศึกษาที่มีคุณภาพตามเกณฑ์ประกันคุณภาพการศึกษาเพิ่มขึ้น
- 5) จำนวนโครงการ/งานวิจัยเพื่อสร้างองค์ความรู้/นวัตกรรมที่นำไปใช้ประโยชน์ในการพัฒนาประเทศเพิ่มขึ้น
- 6) ร้อยละของสถานศึกษาที่มีการจัดการเรียน/กิจกรรมเพื่อเสริมสร้างความเป็นพลเมือง (Civic Education) เพิ่มขึ้น

เป้าหมายที่ 4: ประสิทธิภาพของระบบการบริหารจัดการศึกษา (Efficiency) มี 16 ตัวชี้วัด

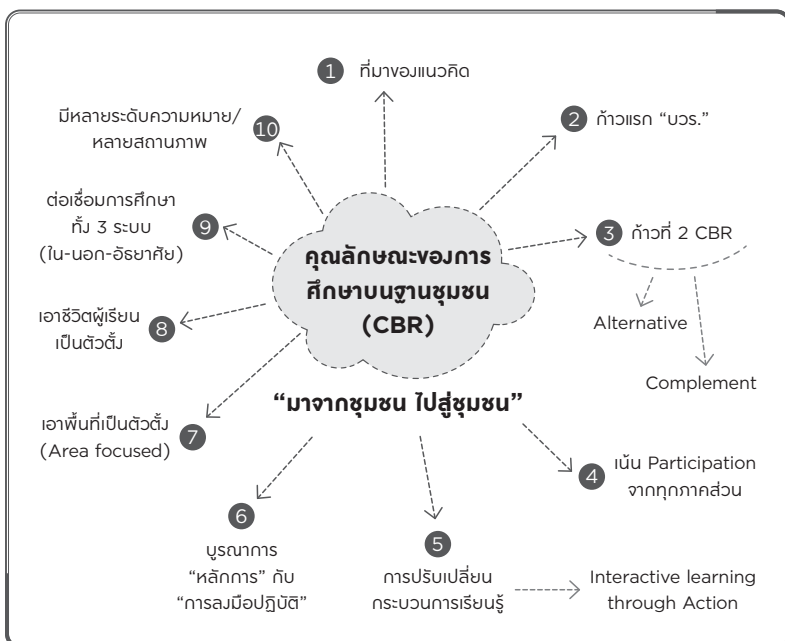
- 1) มีระบบการบริหารงานบุคคลของครู อาจารย์ และบุคลากรทางการศึกษาที่มีประสิทธิภาพและเป็นไปตามเกณฑ์มาตรฐาน
- 2) จำนวนฐานข้อมูลรายบุคคลกับการศึกษาของประเทศที่เป็นปัจจุบัน สามารถเชื่อมโยงและใช้ข้อมูลระหว่างหน่วยงานได้อย่างมีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้น
- 3) มีกลไกส่งเสริมให้ทุกภาคส่วนสนับสนุนทรัพยากรเพื่อการจัดการศึกษา
- 4) ร้อยละของสถานศึกษาขนาดเล็กที่ไม่ผ่านเกณฑ์การประเมินคุณภาพภายนอก ลดลง
- 5) อัตราการออกกลางคันของผู้เรียนระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานลดลง
- 6) ร้อยละของสถานศึกษาที่ปลอดภัยเสถียรเพิ่มขึ้น
- 7) จำนวนหน่วยงาน องค์กรภาครัฐ เอกชน ที่มีส่วนร่วมจัดการศึกษาแบบประชารัฐเพิ่มขึ้น

เป้าหมายที่ 5: การตอบโจทย์บริบทที่เปลี่ยนแปลง (Relevancy) มี 12 ตัวชี้วัด

- 1) อันดับความสามารถในการแข่งขันของประเทศด้านการศึกษาดีขึ้น
- 2) สัดส่วนของผู้เรียนอาชีวศึกษาสูงขึ้น เมื่อเทียบกับผู้เรียนสามัญศึกษา
- 3) มีฐานข้อมูลความต้องการกำลังคน (Demand) จำแนกตามกลุ่มอุตสาหกรรมอย่างครบถ้วน

(3.3) แนวคิด “การศึกษาบนฐานชุมชน”

สำหรับโหนด-นักวิจัยชุมชน CBR ที่จับประเด็นเรื่องการศึกษาขั้นไม่ว่าจะเป็นคนในพื้นที่ใด หรือมีโจทย์การวิจัยอะไร แต่ทว่าจุดยืนด้านแนวคิดของทุกโครงการก็จะเหมือนกัน คือยืนอยู่บนหลักการของแนวคิดเรื่อง “การศึกษาบนฐานชุมชน” (Community-based education – CBE) ซึ่งเป็นแนวคิดที่มีเคมีเข้ากันได้ดีกับงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ดังนั้น เพื่อสร้างความชัดเจนคณะทำงานมิตการศึกษานี้จึงได้ร่วมกันระบุคุณลักษณะสำคัญของการศึกษาบนฐานชุมชนออกมาดังนี้

(1) ที่มาของแนวคิดเรื่องการศึกษาบนฐานชุมชน (จากนี้ไป CBE)

การจัดรูปแบบการอบรมบ่มเพาะสมาชิกของสังคมในรูปแบบของ “โรงเรียน” (School-based education – SBE) แบบที่เราพบเห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ เพิ่งก่อร่างมาเป็นเวลาไม่กี่ร้อยปี โดยที่ก่อนหน้านี้ แต่ละสังคมล้วนมีรูปแบบอื่นๆ

ในการบ่มเพาะสมาชิกใหม่ของสังคม และเมื่อรูปแบบของโรงเรียนได้กระจายไปทั่วและกลายเป็นรูปแบบหลัก (และเกือบจะเป็นรูปแบบเดียว) ก็เริ่มมีคำวิพากษ์วิจารณ์ “ด้านมืด” ของโรงเรียนว่า รูปแบบของสถานศึกษาแบบนี้ได้ “แยกคนออกจากชุมชน สังคม วัฒนธรรม จิตวิญญาณของความเป็นท้องถิ่น จนลืมนึกถึงวิถีชีวิต และความเป็นตัวตนเกื้อกูลกัน” อาการแรกๆ ที่แสดงออกก็คือ เมื่อเรียนหนังสือจบจากโรงเรียนก็ไม่อยากจะใช้ชีวิตอยู่ต่อไปในชุมชน บ้านเกิด หรือแม้ว่าจะอยู่ก็ไม่มีเงินค่าใช้จ่ายได้ เป็นต้น

ในสังคมไทยเองก็ได้ตระหนักถึงด้านมืดดังกล่าว และวิธีการหนึ่งในการที่จะเพิ่มแสงสว่างให้มากขึ้นก็คือ การใช้**แนวคิดการจัดการศึกษาโดยให้องค์กรในชุมชนมีส่วนร่วม** ซึ่งก็เป็นการถอยหลังเข้าคลองไปหารูปแบบเดิม โดยเน้นความร่วมมือระหว่าง “บ้าน-วัด-โรงเรียน” (บวร.) เป็นลำดับแรก แล้วก็เพิ่มตัวอักษรอื่นๆ เข้าไปตามชื่อของสถาบันในชุมชนที่เข้ามามีส่วนร่วม แต่แม้จะปรับเปลี่ยนเรื่องการมีส่วนร่วมแล้ว หากว่าแนวคิด หลักการ เป้าหมาย และกระบวนการเรียนรู้ยังคงเหมือนเดิมตามที่ นพ.ประเวศ วะสี สรุปเอาไว้สั้นๆ แต่ชัดเจนว่า “ยังคงเอาเนื้อหาวิชาเป็นตัวตั้ง ไม่ได้ความเป็นจริงของชีวิต และการอยู่ร่วมกันหรือเอาสังคมเป็นตัวตั้ง” จึงยังไปไม่ได้ไกลเท่าที่หวังเอาไว้

(2) **เขยิบมาอีกก้าวที่ “การศึกษابนฐานชุมชน”** ดังนั้นจากแนวทาง “บวร.” การปฏิรูปการศึกษาจึงเขยิบมาอีกก้าวหนึ่ง คือการทำให้ระบบการศึกษาเข้ามาอยู่ในสังคม/ชุมชน มาร่วมทุกข์ร่วมสุขกับสังคม-ชุมชน ซึ่งก็คือแนวคิดเรื่อง “การศึกษابนฐานของชุมชน” ที่มีหลักการใหญ่ๆ 2 ประการคือ “มีที่มาจากชุมชน และมีที่ไป (ผลผลิตจากการศึกษา) เพื่อชุมชน”

(3) **สถานะของ CBE** ในงานเขียนที่เกี่ยวกับ CBE นั้น จะมีการนำเสนอ CBE ใน 2 สถานะ สถานะหนึ่งคือ เป็นรูปแบบการศึกษาทางเลือก (Alternative) ซึ่งหมายความว่า ผู้ใช้บริการได้ตัดสินใจที่จะไม่เลือกระบบการศึกษาหลักแล้ว กับอีกสถานะหนึ่ง คือเป็นรูปแบบการศึกษาที่เสริมระบบการศึกษาหลัก (complement) ซึ่งหมายความว่า ประชาชนมีการใช้บริการการศึกษาทั้ง 2 ระบบควบคู่กันไป

(4) การเน้นการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนในสังคม (Participatory Learning) สำหรับประเด็นนี้ เราอาจจะต้องทำความเข้าใจในเรื่องรูปแบบของการอบรมบ่มเพาะสมาชิกใหม่ของสังคมที่ได้กล่าวถึงไปบ้างแล้วว่า เราอาจจะแบ่งยุคสมัยของรูปแบบดังกล่าวออกไปเป็น 3 ยุค

• **ยุคที่ 1: ยุคก่อนมีโรงเรียน (Preschool period)** ในยุคนี้ทุกสถาบันในชุมชนจะมีบทบาทในการอบรมบ่มเพาะเด็กอยู่แล้ว เพียงแต่อาจจะแบ่งบทบาทหน้าที่และรับผิดชอบตามรู้นัยของเด็ก สถาบันพื้นฐานและเบื้องต้นก็คือ ครอบครัวที่อบรมสั่งสอนเรื่องการใช้ชีวิต การประกอบอาชีพและอื่นๆ ต่อมาก็คือวัดที่รับผิดชอบด้านศีลธรรม/จริยธรรมรวมทั้งการอ่านเขียนหนังสือ พวกกลุ่มอาชีพต่างๆ (ซึ่งอาจจะอยู่ในวัด) ก็จะฝึกฝนความชำนาญเฉพาะด้าน เป็นต้น

• **ยุคที่ 2: ยุคที่เกิดมีโรงเรียนที่เป็นระบบ (Schooling period)** พอมาถึงยุคนี้ โรงเรียนก็จะถูกมอบหมายให้รับเหมางานการอบรมบ่มเพาะเด็กไปแต่เพียงสถาบันเดียว ส่วนสถาบันอื่นๆ ที่เคยมีบทบาทมาก่อนต่างก็พากันวางมือหรือหมดบทบาทไป ดังนั้นเมื่อเวลาเกิดปัญหาเรื่องคุณภาพของเด็กและเยาวชน ทุกคนก็จะชี้มือกันโทษไปที่โรงเรียน (จากเดิมที่คนไทยเคยด่าว่าเด็กว่า “พ่อแม่ไม่สั่งสอน” ก็จะกลายเป็น “โรงเรียนไม่สั่งสอน” แทน)

• **ยุคที่ 3: ยุคการสร้างเครือข่ายการอบรมบ่มเพาะ (Networking education)** โดยอาจจะมีโรงเรียนเป็นศูนย์กลางหรือแม่ข่ายแต่จะต้องเน้นการมีส่วนร่วมของทุกกลุ่ม ทุกสถาบันที่อยู่ในชุมชนให้เข้ามาผึกร่วมกัน คล้ายกับรูปแบบในยุคแรก แต่ทว่าดำเนินการให้เป็นระบบและมีความเหนียวแน่นมากกว่าในยุคที่ 1 กล่าวคือคำว่า “การมีส่วนร่วมของกลุ่ม/องค์กรในชุมชน” นั้น จะหมายถึงการที่ผู้นำหรือผู้แทนกลุ่ม/องค์กรมีบทบาทในการร่วมคิด ร่วมค้นปัญหา ร่วมกำหนดเป้าหมายและทิศทางการจัดการเรียนรู้ให้แก่เด็กและเยาวชน โดยต้องไม่ปล่อยให้โรงเรียนรับภาระเรื่องจัดการและรับผิดชอบเรื่องการเรียนรู้ของเด็กอยู่แต่เพียงฝ่ายเดียว

(5) การปรับกระบวนการเรียนรู้ ระบบการศึกษาแบบโรงเรียน

ในปัจจุบันจะเน้นการเรียนรู้ของ “ปัจเจกบุคคลแต่ละคน” เพราะจะเน้นการแข่งขันเป็นรายบุคคล เน้นความสำเร็จเฉพาะตัว ซึ่งรูปแบบการศึกษาแบบนี้จะปั้นแต่งให้คนที่ได้รับการศึกษาจากระบบเรียนรู้แบบนี้มองเห็นแต่ประโยชน์ส่วนตนเป็นหลัก ขาดทักษะในศตวรรษที่ 21 คือการรู้จักทำงานร่วมกับคนอื่น ขาดความรู้สึกเข้าอกเข้าใจคนอื่น (empathy) ในการศึกษาบนฐานชุมชนจะต้องเปลี่ยนแปลงรูปแบบกระบวนการเรียนรู้ให้มีลักษณะตรงกันข้ามกับระบบโรงเรียน กล่าวคือ ต้องเน้นการเรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่ม เน้นการบรรลุเป้าหมายร่วมกันของกลุ่ม เน้นความสำเร็จของกลุ่ม ที่เรียกว่า Interactive Learning Through Action

(6) ต้องบูรณาการ “การเรียนรู้หลักการ/ทฤษฎี” กับ “การลงมือปฏิบัติ” เข้าด้วยกัน ในระบบโรงเรียนปัจจุบันยังมีการแยกแยะระหว่างการเรียน (แบบท่องจำ) หลักการ/ทฤษฎี กับ “การลงมือปฏิบัติ” กล่าวคือ เวลาเรียนหลักการ ก็ไม่ได้ลงมือปฏิบัติจริง หรือเวลาเรียนการปฏิบัติ ก็ไม่มีหลักการสนับสนุนอยู่ข้างหลัง ดังนั้นในการศึกษาบนฐานชุมชนจะประสานหลักการ-แนวคิด-ทฤษฎีเข้ากับการลงมือปฏิบัติเสมอ

(7) หลักการเอาพื้นที่เป็นที่ตั้ง (Area Focused) เป็นหลักการที่ยึดเอาสภาพความเป็นจริงของชุมชนเป็นเนื้อหาที่จะเรียน เอาทุนต่างๆ ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นทุนบุคคล ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ทุนวัฒนธรรม ทุนการเงิน ฯลฯ มาเป็นทรัพยากรสำหรับการเรียน และเป้าหมายของการเรียนรู้ ก็เป็นไปเพื่อจะทำความรู้จักกับชุมชนที่ตนอาศัยอยู่ มีข้อมูลของชุมชน รู้จักประวัติความเป็นมาของชุมชน รู้จุดอ่อน-จุดแข็งของชุมชน เป็นต้น รูปธรรมหนึ่งของหลักการข้อนี้ก็คือ “หลักสูตรท้องถิ่น” นั่นเอง

(8) หลักการยึดเอาชีวิตหรือผู้เรียนเป็นตัวตั้ง (Life of Learners Centered) แนวคิดนี้สอดคล้องกับแนวคิดใหม่ด้านการเรียนการสอนของระบบโรงเรียนที่เปลี่ยนจากสอนแบบ “เอาครูเป็นศูนย์กลาง” มาเป็นการสอนแบบ “เอาเด็กเป็นศูนย์กลาง” แต่ทว่าในระบบโรงเรียน การเปลี่ยนแปลงนี้อาจจะมี

สถานะเป็นเพียงระดับ “เทคนิคการสอน” แต่ทว่าใน CBE การถือเอาชีวิตผู้เรียนเป็นตัวตั้งนั้นมีสถานะเป็น “หลักการ” กล่าวคือ ต้องเริ่มตั้งแต่ให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ตามความสนใจและความต้องการ ได้เรียนรู้อย่างมีความสุข รวมทั้งได้เรียนรู้รากเหง้าและท้องถิ่นของตัวเอง

(9) หลักการจัดการศึกษาที่บูรณาการกันระหว่างระบบการศึกษา

3 ระบบ: ในระบบ-นอกระบบและตามอัธยาศัย (Integrated Education Systems Approach) โดยที่การบูรณาการเชื่อมโยงนั้นจะออกมาในรูปแบบใด ก็ขึ้นอยู่กับประเภทของหลักสูตรและกระบวนการเรียนรู้ (เช่น พ่อแม่และเด็กอาจจะมานั่งเรียนรู้การใช้คอมพิวเตอร์ร่วมกันในห้องเรียน) โดยที่ผู้เรียนและผู้สอนมีความหลากหลายทั้งรุ่นวัยและคุณวุฒิ

(10) ในการพูดถึง “การศึกษابนฐานชุมชน” นั้น อาจจะมีความหมายได้หลายระดับ ในระดับแรก อาจจะมีความหมายที่เป็นรูปธรรม คือ CBE เป็นรูปแบบหนึ่งของการศึกษาทางเลือกที่สามารถรองรับผู้จบการศึกษาขั้นพื้นฐานที่ไม่ประสงค์จะเข้ารับการศึกษาคือในระบบ แต่สามารถศึกษาต่อด้วยการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย และหากต้องการจะกลับเข้าสู่การศึกษาในระบบ ก็สามารถเทียบความรู้และประสบการณ์ได้โดยมีองค์กรที่รับผิดชอบเรื่องการเทียบโอนให้

หรือ CBE อาจจะมีหมายถึงรูปแบบหนึ่งของการศึกษาทางเลือกที่ออกแบบมาสำหรับเด็ก-เยาวชนที่หลุดออกจากระบบการศึกษา จะได้มีโอกาสศึกษาต่อเพื่อเพิ่มเติมความรู้และทักษะในการดำเนินชีวิตโดยอาจจะไม่เกี่ยวข้องกับวุฒิปัตริหรือปริญญา

ส่วนในระดับที่เป็นนามธรรมนั้น CBE หมายถึง แนวทางการศึกษาแบบหนึ่ง (Approach) ที่มีการออกแบบกระบวนการเรียนรู้ที่มีคุณลักษณะ 8-9 คุณลักษณะที่ได้กล่าวมาแล้ว โดยที่จะเป็นรูปแบบการศึกษารูปแบบใดก็ได้ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาในระบบ นอกระบบ หรืออรรถยาศัย

4

ประเภทและพัฒนากองการปรับตัวชี้วัด

(4.1) กลยุทธ์การหีบหีบ ดังที่ได้เกริ่นมาตั้งแต่ต้นแล้ว สำหรับตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษานั้น มีหน่วยงานต่างๆ ได้สร้างตัวชี้วัดมาแล้วอย่างมีกระบวนการสร้างที่น่าเชื่อถือได้ ดังนั้น คณะทำงานในมิติการศึกษาจึงเลือกกลยุทธ์ที่จะไปหีบหีบตัวชี้วัดมาจากหน่วยงานต่างๆ เหล่านั้น และหมายเลขที่ออกก็คือ กรอบตัวชี้วัดจากแผนการศึกษาแห่งชาติ ปี พ.ศ.2560-2579 ซึ่งมีความทันสมัยที่สุด และมีเนื้อหา/เป้าหมายที่ตรงเป้ากับเรื่องความเหลื่อมล้ำมากที่สุด

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากตัวชี้วัดในแผนการศึกษาแห่งชาตินั้นมีความโน้มเอียงที่จะวัดประสิทธิภาพและประสิทธิผลของการศึกษาในระบบเป็นส่วนใหญ่ และมีขอบเขตที่เป็นมหภาค (Macro) ในขณะที่โครงการวิจัย CBR นั้นครอบคลุมไปถึง 3 ระบบการศึกษา และโน้มเอียงไปทางด้านการศึกษابนฐานชุมชน มีขอบเขตแคบๆ เพียงระดับพื้นที่/ท้องถิ่น ดังนั้น หลังจากหีบหีบมาแล้ว เหมือนไปซื้อเสื้อสำเร็จรูปมา ก็ต้องมาเพิ่มเติมกระบวนการต่างๆ เข้าไป เช่น การคัดเลือกตั้งแต่ระดับ Dimension จนถึง item กระบวนการตัดออก กระบวนการเพิ่มใหม่เข้าไป กระบวนการดัดแปลง ฯลฯ ทั้งนี้เพื่อ “ตัดและเย็บ” (tailor) ตัวชี้วัดจากแผนการศึกษาให้ลงตัว เหมาะเจาะ พอติดกับโครงการวิจัยที่นำมาเป็นกรณีศึกษา

(4.2) กรอบแนวคิดของมิติความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา

เพื่อให้มีพิมพ์เขียวหรือมีแผนที่นำทางร่วมกันในการทำงาน คณะทำงานมิตินี้ได้ร่างกรอบแนวคิดที่ครอบคลุมตัวแปรที่เกี่ยวข้อง แนวคิดที่ใช้เป็นธงนำการสร้างตัวชี้วัด (SDGs) ขอบเขตของระบบการศึกษาที่ใช้ และ Dimension 5 ด้านตามข้อเสนอของแผนการศึกษาฯ ดังในภาพ

สรุปกรอบคิดการสัมเคราะห์ตัวชี้วัดการลดความเหลื่อมล้ำโดยกระบวนการ CBR

กรอบแนวคิด

การพัฒนาตัวชี้วัดเพื่อลดความเหลื่อมล้ำ
มีด้านความรู้โดยงาน CBR

การศึกษาในระบบ

ฐานคิดความเหลื่อมล้ำ
ด้านความรู้ 5 มิติ

การศึกษา
ตามอัธยาศัย

การศึกษา
กลุ่มเป้าหมาย

การศึกษานอกระบบ

เสนอภาค

เวทีอภิปราย

การพัฒนาที่ยั่งยืน (SDGs)

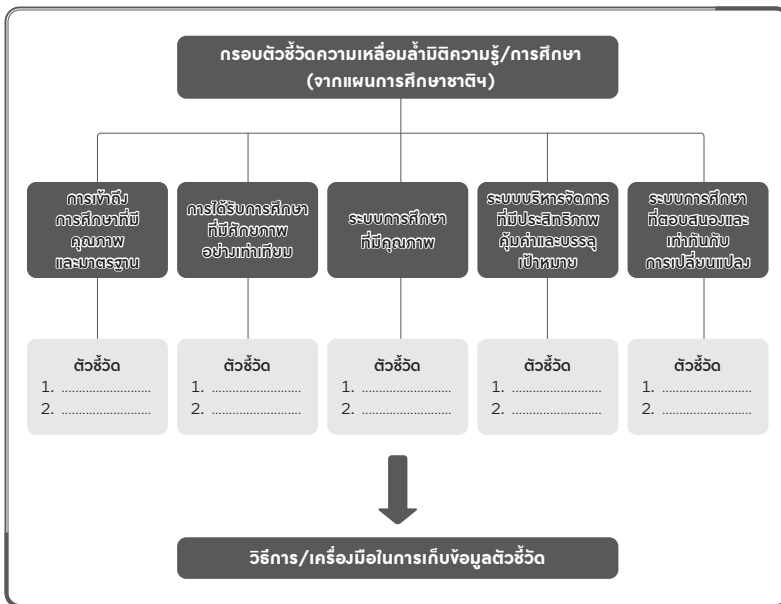
กฎหมาย/แผนแม่บท/นโยบาย
ทางการศึกษา

- ยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี
- แผนแม่บทภายใต้ยุทธศาสตร์ชาติ (12) ประเด็นการพัฒนาการเรียนรู้
- ข้อเสนอ คณะกรรมการอิสระเพื่อการปฏิรูปการศึกษา (กอปศ.)
- แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม จ.13
- สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงสำคัญ
- การพัฒนาประเทศยุคหลังวิกฤติ COVID-19
- VUCA World

- ทัศนะศตวรรษที่ 21 • ความฉลาดรู้ของคนไทยกับการดำรงชีวิต • ลดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา
- ต่อยอดการพัฒนาประเทศ • ลดความเหลื่อมล้ำทางสังคมและเศรษฐกิจ

(4.3) รายละเอียดของ 5 Dimension

สำหรับ 5 Dimension ที่ทางคณะทำงานได้นำมาใช้ในฐานะ “ตัวชี้วัดร่วม” ของทั้ง 3 โครงการ ในเวทีศึกษาร่วมกัน คณะทำงานได้ศึกษา รายละเอียดว่าในแต่ละ dimension/ตัวชี้วัดร่วมกัน มีคำอธิบาย (ภาษาตัวชี้วัด เรียกว่า “มีพจนานุกรม”) ว่าอย่างไร เพื่อกำกับทิศทางเวลาจะนำไปประกบ กับข้อมูลรูปธรรม คำอธิบายพจนานุกรมนี้ก็จะเป็นการแปลง “นามธรรม” ให้มี “ความเป็นรูปธรรม” ให้เพิ่มมากขึ้น

นิยามความหมายของตัวชี้วัดร่วมมิติความรู้/การศึกษา

ตัวชี้วัด	ความหมาย
1. การเข้าถึง	ต้องมีโอกาสในการเข้าถึงความรู้
2. ความเท่าเทียม	ได้รับโอกาสเท่าเทียมกัน การสร้างองค์ความรู้ให้กับคนทุกช่วงวัย
3. คุณภาพ	ทำความรู้ให้มีคุณภาพ ถูกต้องและมีความน่าเชื่อถือ

ตัวชี้วัด	ความหมาย
4. ประสิทธิภาพ	มีการตรวจสอบ มีการประเมิน มีการมีส่วนร่วมของภาคีเครือข่าย ลงทุนน้อย แต่ได้มาก เป็นการจัดการงบประมาณและทรัพยากร บุคคลในการจัดการศึกษาได้อย่างมีประสิทธิภาพ
5. สอดคล้องกับบริบท ที่เปลี่ยนแปลงไป	ตอบโจทย์บริบทที่เปลี่ยนแปลง

หลังจากทำความเข้าใจกรอบ dimension และการแตกรายละเอียดมาเป็นตัวชี้วัด 53 ตัวของแผนการศึกษาชาติฯ แล้ว ทางคณะทำงานก็ต้องทำการเลือก dimension และสร้างพจนานุกรมแห่งความหมายของแต่ละ dimension ที่จะใช้ในโครงการวิจัยทั้ง 3 โครงการขึ้นมา (สร้างความหมายจากข้างล่าง) ความหมายที่ปรากฏในรูปข้างบนนั้น เป็นความหมายที่อยู่ในพจนานุกรมของ 3 โครงการนี้

หากนำความหมายของพจนานุกรมที่สร้างขึ้นมาจากข้างล่างมาเทียบเคียงกับพจนานุกรมของแผนการศึกษาชาติฯ (โดยดูสะท้อนผ่านตัวชี้วัดทั้ง 53 ตัว) ก็จะพบทั้งข้อเหมือนและข้อแตกต่างที่น่าสังเกตดังนี้

(i) dimension/ตัวชี้วัดร่วมตัวแรกคือ “การเข้าถึง” นั้นค่อนข้างมีความชัดเจนเพราะหมายถึง “โอกาสที่เพิ่มขึ้นของกลุ่มคนที่ถูกเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงระบบการศึกษา” ตัวชี้วัดร่วมตัวนี้จึงนำมาใช้ได้เลย

(ii) dimension/ตัวชี้วัดร่วมตัวที่ 2 คือ “ความเท่าเทียม” ในมิติการศึกษานี้ก็ได้ขีดเส้นใต้ “การมีความรู้สำหรับคนทุกช่วงวัย” ซึ่งหมายถึงการให้ความสนใจมากขึ้นกับการสร้างความรู้ในการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย ในขณะที่แผนการศึกษาชาติฯ จะเน้นความเท่าเทียมของการศึกษาในระบบเท่านั้น กล่าวอีกแง่หนึ่งก็คือ สร้างความเท่าเทียมระหว่าง **การให้ความสำคัญกับความรู้ในทั้ง 3 ระบบให้เพิ่มมากขึ้น และความเท่าเทียมเรื่องการเรียนรู้ของคนทุกช่วงวัย** (ไม่ใช่วัยเด็กเท่านั้น)

(iii) dimension/ตัวชี้วัดรวมที่ 3 คือ “คุณภาพ” ตัวชี้วัดตัวนี้เกิดขึ้นเนื่องจากข้อเท็จจริงด้านความเหลื่อมล้ำด้านการศึกษาที่อาจจะแก้ไขไปได้บ้างแล้วในเชิงปริมาณ (เช่น เด็กทุกคนได้เข้าเรียนในโรงเรียน) แต่ทว่ายังเหลือด้านอุปสรรค คือคุณภาพและมาตรฐานของโรงเรียนที่ไม่เหมือนกัน (ในแผนการศึกษาชาติ) ให้ความสำคัญกับ dimension นี้ค่อนข้างมาก มีตัวชี้วัดถึง 13 ตัว)

ทว่า ความแตกต่างระหว่างการวัด “คุณภาพ” ของแผนการศึกษาชาติ กับตัวชี้วัดในมิติการศึกษาของ CBR ก็คือ ในแผนการศึกษาชาตินั้น มักจะเน้น “ผลสัมฤทธิ์ที่ออกมาเป็นคะแนนที่ได้จากความรู้ในวิชาต่างๆ” (ตามกระบวนการทำพื้นฐานของการวัดและประเมินผลในระบบโรงเรียน) แต่ทว่า “คุณภาพ” ในมิติการศึกษา CBR จะดูที่ “คุณภาพของความรู้” ที่ออกมา เช่น ได้อะไรไปใช้หรือเปล่า เอาไปใช้แล้วได้ผลไหม เป็นต้น

(iv) dimension/ตัวชี้วัดรวมที่ 4 คือ “ประสิทธิภาพ” คณะทำงานในมิติการศึกษานี้ได้เลือกเอาตัวชี้วัดจากแผนการศึกษาชาติมาใช้หลายตัว เช่น

- การวัดประสิทธิภาพเชิงกระบวนการ คือมีกระบวนการตรวจสอบ มีการประเมินผล
- การวัดประสิทธิภาพในแง่การมีส่วนร่วม โดยเฉพาะการบริหารจัดการศึกษาโดยการมีส่วนร่วมของหลายภาคส่วนตามแนวคิดเรื่องการศึกษาบนฐานชุมชน

ตัวชี้วัดที่คณะทำงานมิติการศึกษา CBR เพิ่มเติมเข้าไปในเรื่อง “ประสิทธิภาพ” คือเรื่องความคุ้มค่าในการลงทุนด้านการศึกษา (ซึ่งที่ผ่านมามีจำนวนมาก แต่ไม่ค่อยคุ้มค่าเท่าที่ควร)

(v) dimension/ตัวชี้วัดรวมที่ 5 คือ ความสอดคล้อง หรือ การเท่าทันบริบทที่เปลี่ยนแปลงไป ในขณะที่ตัวชี้วัดของแผนการศึกษาชาติจะตอบโจทย์ความต้องการในระดับมหภาค ตัวชี้วัดในโครงการ CBR จะลดสเกลลงมาตอบโจทย์ในระดับพื้นที่

(4.4) พัฒนาการของการเลือก dimension และตัวชี้วัดร่วม

มีข้อที่น่าสังเกตว่า เมื่อมีการหยิบยืมตัวชี้วัดมาจากข้างบนแล้วนำมาประยุกต์ใช้กับข้างล่างนั้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ในขณะทำงานชุดนี้ได้เพิ่มเติมกระบวนการอื่นๆ เข้าไปในกลยุทธ์การหยิบยืมด้วย กล่าวคือไม่ใช่ยืมแล้วเอามาใช้ทันที หากทว่าต้องมี “การคัดสรร” และ “การดัดแปลง” และกระบวนการทั้งหมดนี้จะค่อยๆ มีพัฒนาการเป็นลำดับขั้น ในที่นี้จะยกตัวอย่างให้เห็นอย่างน้อย 3 ช่วงระยะของการพัฒนาตัวชี้วัดด้วยกลยุทธ์การหยิบยืมดังนี้

ช่วงระยะที่ 1 ช่วงเริ่มต้น: เป็นช่วงระยะแรกที่คณะทำงานได้ร่วมกันศึกษากรอบแนวคิด dimension และตัวชี้วัดจากแผนการศึกษาชาติ หลังจากนั้นนักวิชาการได้ให้ทีมโหนด-นักวิจัยชุมชนจาก 3 โครงการทดลองเอา dimension/ตัวชี้วัดร่วมทั้ง 5 ตัวนี้ไปวิเคราะห์ส่องดูโครงการของตนเองแล้วสร้างตัวชี้วัดออกมา ผลลัพธ์จากการทดลองลงมือปฏิบัติของทั้ง 3 โครงการได้ผลดังนี้

โนด	1. การเกิด	2. ความท้าทาย	3. คุณภาพ	4. ประสิทธิภาพ	5. ผลกระทบที่เปลี่ยนแปลง
▶ ตลาดภูมิปัญญาไทดำ • ขาดความรู้ • มีความมั่นใจ • ในวัฒนธรรมตัวเอง • คนอื่นมองว่า “เท่ากัน”	• มีตลาด/ช่วงภูมิปัญญา	• จำนวนเด็กที่ต้องการได้ศึกษา • ร่วมกิจกรรมช่วงไทดำ	• ครูรุ่นใหม่เพิ่มขึ้น • มีประสบการณ์ • คู่มือรูปแบบตลาด/ช่วงภูมิปัญญา (รูปแบบการเรียนรู้ฐานการปฏิบัติจริง)	• จำนวนเด็กที่เข้าใจและแสดงออกวิธีชีวิตคนไทดำ	• อัตราเด็กในตลาด • จำนวน/ประเภทคนมาตลาด
▶ อ่านหนังสือให้เด็กฟัง • อ่านหนังสือ/อ่านชีวิต/อ่านโลก	• มีหนังสือ • มีคนอ่าน • หนังสือให้	• ร้อยละของเด็กที่มีคนอ่านหนังสือให้ฟัง	• พัฒนาการของเด็กที่ดี (การคิดเชื่อมโยง) • ความเสียหายจากเศรษฐกิจ-สังคมจากการไม่ทำ (ติดมือถือ)	• มีผลงานนโยบาย • เพิ่มพื้นที่การอ่าน • เด็กอ่านได้มากขึ้น • ผลสอบดีขึ้นใหม่ • อาสาพาอ่านเปลี่ยนแปลง • ความผูกพันน้องพี่ • หนังสือสาระท้องถิ่น	• มีผลงานนโยบาย • เพิ่มพื้นที่การอ่าน • เด็กอ่านได้มากขึ้น • ผลสอบดีขึ้นใหม่ • อาสาพาอ่านเปลี่ยนแปลง • ความผูกพันน้องพี่ • หนังสือสาระท้องถิ่น
▶ ครูภูมิปัญญา คลองพรัง • ยกระดับอาชีพครูภูมิปัญญา (เศรษฐกิจ/การยอมรับ)		• เด็กเยาวชนที่ต้องการได้รับการถ่ายทอดความรู้	• จำนวนครูภูมิปัญญาเพิ่มขึ้น • จำนวนประเภทครูภูมิปัญญา • คู่มือในการถ่ายทอดความรู้ท้องถิ่น • จำนวนหน่วยงานเครือข่ายที่เข้าร่วม • จำนวนแหล่งเรียนรู้ • ความเป็นเจ้าของ/การได้ประโยชน์ (การมีส่วนร่วม/ความเป็นเจ้าของ)	• พัฒนาการของเด็กที่ดี (การคิดเชื่อมโยง) • ความเสียหายจากเศรษฐกิจ-สังคมจากการไม่ทำ (ติดมือถือ)	• รูปแบบการเรียนรู้ (ภูมิปัญญา-เด็กรุ่นใหม่) • นำความรู้ท้องถิ่นสู่ระบบการศึกษา

หากวิเคราะห์ผลลัพธ์ที่เป็นตัวชี้วัดที่โครงการย่อยทั้ง 3 โครงการนำเสนอมาในระยะแรกนี้ มีข้อน่าสังเกตดังนี้คือ

(i) บางโครงการยังไม่สามารถแตกรายละเอียด item จากบาง dimension ได้ เช่น โครงการครูภูมิปัญญา คลองพรัง จะยังคิด item ตัวชี้วัดย่อย จาก dimension “การเข้าถึง” และ “ประสิทธิภาพ” ไม่ออก

(ii) ส่วนใหญ่ในแต่ละ dimension จะแตกรายละเอียดออกมาเป็น item ได้ไม่มากนัก

(iii) จะพบการดัดแปลง item ภายใต้อะไรก็ตาม dimension ให้เข้ากับ “วัตถุประสงค์/เป้าหมายของโครงการ” เช่น ในโครงการการอ่านยโสธรที่มีเป้าหมายการสร้างกลไกระดับนโยบาย ดังนั้นใน dimension “การตอบโจทย์บริบทที่เปลี่ยนแปลง” (relevancy) จึงมีตัวชี้วัดเรื่อง “ผลการดำเนินงานทางนโยบาย” เป็นต้น

ผู้เขียนวิเคราะห์ว่า ปรากฏการณ์ที่ทีมโครงการนักวิจัยชุมชนยังไม่สามารถแตกรายละเอียดระดับ item (กระบวนการแปลงนามธรรมให้เป็นรูปธรรมยังเดินเครื่องไม่ค่อยเต็มสูบ) อาจจะเป็นเนื่องจาก 2 เหตุผลคือ

- ประการแรก **ความเข้าใจของโหนด-นักวิจัยชุมชน** ต่อคำอธิบายในพจนานุกรมของแต่ละ dimension ตัวชี้วัดนั้น ยังไม่กระจ่างสว่างมากพอ เวลาจะนำไปประกบกับรูปธรรมในโครงการ เลยยังเข้าเหลี่ยมมุมไม่ได้

- ประการที่สอง ซึ่งก็ต่อเนื่องจากประการแรกคือ แม้ว่าอาจจะพอเข้าใจคำอธิบายได้บ้าง แต่**ขีดความสามารถในการนำมาประยุกต์ใช้** ส่องแง่มุมของตัวชี้วัดให้เห็นปรากฏในโครงการยังมีไม่มากพอ

อย่างไรก็ตาม ในกลุ่มคณะทำงานก็มีกระบวนการยกระดับทั้งด้านความเข้าใจและทักษะในการประยุกต์ใช้ของโหนด-นักวิจัยชุมชนอยู่หลายๆ กระบวนการ เช่น กระบวนการ P-D-C-A (Plan-Do-Check-Act) การทำแล้วปรับแก้ไปหลายๆ ครั้ง กระบวนการรีวิวและให้ข้อเสนอแนะจากนักวิชาการ กระบวนการนำผลงานมาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ทำให้ได้เห็นตัวอย่างของเพื่อนๆ กระบวนการเหล่านี้จึงทำให้โหนด-นักวิจัยชุมชน

ในทั้ง 3 โครงการค่อยๆ ยกระดับการแปลงนามธรรมมาเป็นรูปธรรมได้ดีมาก
ขึ้นเรื่อยๆ ตามลำดับ ดังตัวอย่างการสร้างตัวชี้วัดในช่วงระยะกลางระยะที่ 2

ช่วงระยะกลางระยะที่ 2 จะพบว่าทั้ง 3 โครงการเริ่มเพิ่มและ
ปรับปรุงตัวชี้วัดย่อยในโครงการของตนเองได้มากขึ้นดังในภาพ

ตัวชี้วัด โครงการย่อย (1)

โหนดการอ่านยโสธรร ได้เพิ่ม item ในแต่ละ dimension ดังนี้

1. **การเข้าถึงความรู้:** พ่อแม่ ผู้ปกครอง เข้าถึงความรู้ผ่านหลักสูตร
กลไก หน่วยงาน
2. **ความเท่าเทียม:** การค้นหาเด็กที่ด้อยโอกาส
3. **คุณภาพ:** ใช้หลัก EF เพื่อพัฒนาศักยภาพเด็ก จะถอดความรู้
และพัฒนาเป็นหลักสูตรต่อ
4. **ประสิทธิภาพ:** เกิดเยาวชนจิตอาสาและโค้ชเด็ก เด็กได้อ่าน
หนังสือเพิ่มขึ้น
5. **ตอบโจทย์บริบทที่เปลี่ยนแปลง:** เกิดนโยบายท้องถิ่น เห็นความ
สำคัญ เห็นบทบาท เกิดโฮมอัครอ่านในแต่ละชุมชน

ตัวชี้วัดโครงการย่อย (2)

โหนดครูภูมิปัญญา คลองพรหม ได้เพิ่มตัวชี้วัดหลักอีก 2 ตัวจนครบ
5 dimension คือ

1. **การเข้าถึงข้อมูลความรู้** มีการบันทึกภูมิปัญญาท้องถิ่น จากเดิม
ชุมชนยังไม่มีการเก็บข้อมูลชุมชนไว้ และพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้
ของชุมชน (วัดเขาธรรม) และเส้นทางการเรียนรู้คลองพรหม
2. **ประสิทธิภาพ**
 - การพัฒนาครูภูมิปัญญารุ่นใหม่ให้มีศักยภาพและมีความรู้
พร้อมดูแลทรัพยากร
 - มีแนวทางการทำงานร่วมกันระหว่างครูภูมิปัญญารุ่นเก่าและใหม่
 - ทดลองความร่วมมือกับโรงเรียน คุณครูและเด็ก

ตัวชี้วัดโครงการย่อย (3)

โครงการตลาดภูมิปัญญาไทดำ

1. การเข้าถึง มีแหล่งเรียนรู้และกลุ่มเรียนรู้ที่ชัดเจน
2. ความเท่าเทียม จำนวนเด็กที่เข้าเกี่ยวข้อง บวกบาทโรงเรียน
ครูภูมิปัญญา
3. คุณภาพ ครูและเด็กได้รับการพัฒนา
4. ประสิทธิภาพ เห็นการพัฒนา แต่ยังไม่มาก
5. ตอบโจทย์บริบทที่เปลี่ยนแปลงไป ตอบได้มาก คือ ตลาดตอบโจทย์
สุขภาพ การเรียนรู้ชุมชน

ช่วงระยะสุดท้าย: และในช่วงสุดท้ายของการทำงาน ทีมวิจัยทั้ง 3 โครงการก็สามารถที่จะสร้างตัวชี้วัดตามกรอบ dimension ทั้ง 5 ด้าน ที่มีตัวชี้วัดย่อยที่เข้ากับลักษณะเฉพาะของโครงการของตนเองได้ ตัวอย่างเช่น โครงการการอ่านยโสธร

ตัวชี้วัด โครงการพัฒนาภาคการอ่านระดับตำบล เพื่อส่งเสริมพัฒนาการเด็กจังหวัดยโสธร (9 ต.ค. 2563)

1. การวัด	2. ความเท่าเทียม	3. คุณภาพ	4. ประสิทธิภาพ	5. การตอบโต้กับบริบทที่เปลี่ยนแปลง
1. พื้นที่เป้าหมายมีหนังสือหรือหนังสืออ่านภาพสำหรับเด็กให้อ่านให้เด็กฟังอย่างน้อย 100 เรื่องทุกพื้นที่ 2. เด็กแรกเกิดถึง 5 ปีในพื้นที่เป้าหมายมีเอกสารในพื้นที่ย่านเป้าหมาย 3. ครอบครัวกลุ่มเป้าหมายเข้าถึงหนังสือให้เด็กฟัง 4. อ่านหนังสือให้เด็กฟังอย่างน้อยสัปดาห์ละ 5 วัน ร้อยละ 80 5. เด็กกลุ่มเป้าหมายมีเอกสารอ่านหนังสือให้เด็กฟังอย่างน้อย 100 ร้อยละ 100 6. พื้นที่เป้าหมายมีกลไกที่รับผิดชอบการอ่านหนังสือ	1. พื้นที่เป้าหมายมีหนังสือหรือหนังสืออ่านภาพสำหรับเด็กให้อ่านให้เด็กฟังอย่างน้อย 100 เรื่อง ทุกพื้นที่ 2. เด็กแรกเกิดถึง 5 ปีในพื้นที่ย่านเป้าหมายมีเอกสารเข้าถึงหนังสือ 3. ครอบครัวกลุ่มเป้าหมายมีคนอ่านหนังสือให้ฟัง ร้อยละ 100 4. พื้นที่เป้าหมายมีกลไกที่มีคุณภาพอ่านหนังสือให้เด็กฟังอย่างต่อเนื่องทุกแห่ง เช่น 4.1 ครอบครัว 4.2 จิตอาสา (อสม. หรือโค้ชเด็ก) 4.3 เยาวชน 4.4 ผู้สูงอายุ 4.5 ครู	1. ผู้ปกครองและบุคลากรที่เกี่ยวข้องกับการอ่านหนังสือให้เด็กฟังมีความเข้าใจและมีความคิดที่ดีต่อการอ่านหนังสือให้เด็กฟัง ร้อยละ 100 2. ครอบครัวกลุ่มเป้าหมายอ่านหนังสือให้เด็กฟัง ร้อยละ 90	1. เด็กกลุ่มเป้าหมายมีพัฒนาการสมวัย 3 ด้าน 1) ด้านความเข้าใจภาษา 2) ด้านการให้ภาษา 3) ด้านการเข้าถึงและช่วยเหลือตนเอง อย่างน้อย ร้อยละ 80 2. ร้อยละเด็กติดโทรศัพท์ลดลง ร้อยละ 50 3. ลดความเสี่ยงภัยที่เกิดจากเด็กติดโทรศัพท์ ร้อยละ 50 4. มีกลไกส่งเสริมให้ทุกภาคส่วนในพื้นที่สนับสนุนการอ่านหนังสือให้เด็กฟังต่อเนื่องทุกแห่ง	1. พื้นที่เป้าหมายมีกลไกที่มีคุณภาพอ่านหนังสือให้เด็กฟังอย่างต่อเนื่องทุกแห่ง เช่น 1.1 ครอบครัว 1.2 จิตอาสา (อสม. หรือโค้ชเด็ก) 1.3 เยาวชน 1.4 ผู้สูงอายุ 1.5 ครู 1.6 เจ้าหน้าที่สาธารณสุข 1.7 พระ 1.8 แกนนำชุมชน 1.9 อปท. 1.10 กศน. 2. พื้นที่ที่มีหนังสือนิทานสำหรับเด็กและศูนย์แลกเปลี่ยนที่เข้าถึงง่ายทุกแห่ง

1. การวินิจฉัย	2. ความเท่าเทียม	3. คุณภาพ	4. ประสิทธิภาพ	5. การตอบโต้กับบริบทที่เปลี่ยนแปลง
5.1 ครองครัว 5.2 จิตอาสา (อสม. หรือ โค้ชเด็ก) 5.3 เยาวชน 5.4 ผู้สูงอายุ 5.5 ครู 5.6 เจ้าหน้าที่สาธารณสุข 5.7 พระ 5.8 แกนนำชุมชน 5.9 อปท. 5.10 กศน. 6. มีกลไกส่งเสริมให้ทุกภาคส่วนในพื้นที่สนับสนุนการอ่านหนังสือให้เด็กฟังต่อเนื่องทุกแห่ง	4.6 เจ้าหน้าที่สาธารณสุข 4.7 พระ 4.8 แกนนำชุมชน 4.9 อปท. 4.10 กศน. 5.พื้นที่ที่มีหนังสือมีงานสำหรับเด็กและดูยแลกเปลี่ยนที่เข้าถึงง่ายทุกแห่ง 6. มีกลไกส่งเสริมให้ทุกภาคส่วนในพื้นที่สนับสนุนการอ่านหนังสือให้เด็กฟังต่อเนื่องทุกแห่ง		5. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องในพื้นที่การปรับปรุงโครงสร้างหรือแผนงานโครงการที่เกี่ยวข้องกับการส่งมอบหนังสือให้เด็กฟัง	3. มีกลไกส่งเสริมให้ทุกภาคส่วนในพื้นที่สนับสนุนการอ่านหนังสือให้เด็กฟังต่อเนื่องทุกแห่ง 4. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องในพื้นที่การปรับปรุงโครงสร้างหรือมีแผนงานโครงการที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมการอ่านหนังสือให้เด็กฟัง 5. ผลสอบของเด็กและเยาวชนอาสาอ่านดิฉัน ร้อยละ 50

ในแต่ละช่วงเวลาของการพัฒนาการของการสร้างตัวชี้วัดของโหนด-ทีมวิจัยชุมชน นักวิชาการประจำมิติจจะมีกระบวนการติดตามแบบเกาะติด (intensive coaching) ในหลากหลายรูปแบบและช่องทาง ไม่ว่าจะเป็นการจัดเวทีประชุมติดตามแบบ on site หรือ online การลงพื้นที่ติดตามเป็นรายโครงการ การให้ข้อเสนอแนะต่อการบ้านที่ทำตามไปงาน ดังตัวอย่างข้อเสนอแนะของ อ.เยี่ยมลักษณะในช่วงระยะกลางของจัดทำตัวชี้วัดของโหนด-ทีมวิจัยชุมชนทั้ง 3 โครงการ

อ.เยี่ยมลักษณะ ให้ความเห็นข้อเสนอแนะ

ก. โครงการครูภูมิปัญญา คลองพร

1. เห็นบริบทชุมชนชัดเจนมากขึ้น เพราะในโครงการต้องแสดงให้เห็นว่าก่อนมีโครงการนี้ชุมชนเป็นอย่างไร ใช้ timeline อธิบายการเปลี่ยนแปลงในหลายมิติ รื้อฟื้นให้เป็นแหล่งเรียนรู้ ผลักเข้าสู่ระบบ
2. การเรียนการสอน สามารถตอบโจทย์การศึกษาได้ทั้ง 3 ระบบ ตัวชี้วัด
 1. การเข้าถึง มีความชัดเจนแล้ว แต่ส่วนอื่นยังไม่ชัด
 2. ความเท่าเทียม ???
 3. คุณภาพ แหล่งเรียนรู้ที่มีคุณภาพสามารถสร้างการเรียนรู้ให้กับเด็กๆ ได้ คุณลักษณะเป็นอย่างไร ครูมีคุณภาพจริง สอนได้ดี หลักสูตร/กิจกรรมที่มีคุณภาพ เด็กมีการเปลี่ยนแปลงเกิดความตระหนักบ้านเกิดตัวเอง อนุรักษ์ ทรัพยากร การทำสื่อที่หลากหลายรูปแบบ (ดิจิทัล บทเรียนออนไลน์)

ข. โครงการตลาดภูมิปัญญา

1. ตอบโจทย์ตัวชี้วัดมิตีความรู้ได้ทั้ง 5 ด้าน แต่ต้องทำให้การเคลื่อนงานเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน เพราะไทดำมีหลักสูตร และครูภูมิปัญญาอยู่แล้ว เหลือแต่การหารูปแบบตลาด ภูมิปัญญาที่ชัดเจน

2. นำกิจกรรมทั้ง 6 ด้านไปสู่การถ่ายทอดความรู้โดยครูภูมิปัญญาที่สร้างขึ้น สร้างกลไกและระบบการจัดการตลาดที่บริหารโดยคนรุ่นใหม่ ก่อให้เกิดความชัดเจนเรื่องแหล่งเรียนรู้ กลุ่มเป้าหมาย การจัดการ จะทำให้นำรูปธรรมมาตอบตัวชี้วัดได้ชัดเจน
3. ขอครูผู้ช่วยประสานเชื่อมภาคีระดับจังหวัด (อบต. ท้องถิ่น จังหวัด วัฒนธรรมจังหวัด) เป็นการยกระดับแหล่งเรียนรู้สู่แหล่งท่องเที่ยวใหม่ ไทดำมีตัวตนมีศักดิ์ศรีเท่าเทียมกัน

ก. โหนดการอ่านยโสธร

1. อยากให้ทดลองซ้ำอีก 1 รอบ เพื่อให้ผู้เข้ามามีส่วนร่วมในโลก ใครทำหน้าที่อะไร ให้มีความชัดเจนและมีประสิทธิภาพที่ดีมากยิ่งขึ้น ซึ่งแต่ละพื้นที่มีความแตกต่างมีเอกลักษณ์ของตัวเอง แสดงให้เห็นว่ามีเป้าหมายเดียวกัน แต่วิธีการแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับความพร้อมของแต่ละพื้นที่
2. ข้อค้นพบที่น่าสนใจมาก คือ การเปลี่ยน mind set คนทำงาน
3. การเขียนรายงานต้องเล่าให้ชัดในแต่ละกลุ่ม หากศึกษาได้อย่างไร มีวิธีการทำงานอย่างไร ศูนย์การอ่านเป็นอย่างไร จำนวนเพิ่มขึ้นหรือไม่
4. ควรมีการประเมินแบบบูรณาการของเด็กในมิติ EF

(4.5) ตัวชี้วัดรายโครงการและการตั้งค่าเป้าหมาย จากกรอบ dimension เดียวกัน 5 ด้าน เมื่อนำมาแปลงเป็น item ของแต่ละโครงการ เนื่องจากโครงการวิจัย CBR ทั้ง 3 โครงการเลือกหยิบส่วนประกอบย่อยของระบบการศึกษาที่แตกต่างกันมาศึกษา เช่น โครงการครูภูมิปัญญา คลองพร่งหยิบประเด็นเรื่องการสร้างบุคลากรทางการศึกษาสายพันธุ์ใหม่ โครงการตลาดภูมิปัญญา เลือกรูปแบบเรื่องการสอนรูปแบบการเรียนการสอนแบบใหม่ ส่วนโครงการการอ่าน ยโสธร สนใจการขับเคลื่อนให้ครบทั้งระบบการอ่านภายในขอบเขตของพื้นที่ศึกษา จึงเป็นเรื่องปกติที่ตัวชี้วัดรายโครงการทั้งที่อยู่ใน dimension เดียวกัน จะต้องแตกต่างกันไปตามประเด็นที่ศึกษา

ในที่นี้จะขอนำเสนอภาพรวมของตัวชี้วัดย่อยของทั้ง 3 โครงการตามกรอบ dimension ทั้ง 5 ด้านในรอบแรก ซึ่งมีทั้งหมด 32 ตัวชี้วัดดังต่อไปนี้

(1) มิติด้านการเข้าถึง (โอกาส)

ตัวชี้วัด

- 1.1 ร้อยละ/จำนวนของเด็กและเยาวชนคนรุ่นใหม่ที่มีโอกาสเข้าถึงความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชุมชน ภูมิปัญญา ทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิทัศน์
- 1.2 ระดับความรู้ความสามารถของเด็กและเยาวชนคนรุ่นใหม่ที่มีโอกาสเข้าถึงความรู้
- 1.3 รูปแบบการจัดกระบวนการเรียนรู้ที่หลากหลายและเหมาะสม
- 1.4 จำนวนผู้ปกครองและครอบครัวที่เข้าร่วมโครงการมีความเข้าใจและตระหนักถึงประโยชน์ของการอ่าน
- 1.5 จำนวนเด็กแรกเกิด-5 ปี เข้าถึงหนังสือได้ร้อยละ 80 (ได้รับการอ่านหนังสือให้ฟัง)
- 1.6 จำนวนผู้ปกครองและครอบครัวและผู้เกี่ยวข้องร้อยละ 80 ได้อ่านหนังสือให้เด็กฟัง
- 1.7 จำนวนอาสาสมัครอ่านหนังสือให้เด็กฟัง ในครอบครัว ที่ด้อยโอกาสร้อยละ 80

(2) มิติด้านคุณภาพ

ตัวชี้วัด

- 2.1 ร้อยละ/จำนวนของเด็กและเยาวชนที่ได้รับการพัฒนาทักษะและมีกระบวนการสืบทอดภูมิปัญญา
- 2.2 ร้อยละ/จำนวนของเด็กและเยาวชนที่ได้รับการพัฒนาความรู้และกระบวนการถ่ายทอดได้อย่างถูกต้องและเหมาะสม
- 2.3 รูปแบบของการจัดฐานการเรียนรู้ (แหล่งการเรียนรู้) ที่เหมาะสม

- 2.4 รูปแบบการจัดกระบวนการเรียนรู้ที่มีความหลากหลาย และเหมาะสมสำหรับเด็กและเยาวชน และการมีส่วนร่วม ไม่น้อยกว่า 50%
- 2.5 ฐานข้อมูลองค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชุมชน ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญา ทรัพยากรธรรมชาติ ภูมินิเวศน์ ที่ได้รับการตรวจสอบและได้รับการยอมรับจาก ชุมชน
- 2.6 ร้อยละ/จำนวนของครูภูมิปัญญารุ่นใหม่ที่ได้รับการพัฒนา ศักยภาพ
- 2.7 ระดับความรู้/ศักยภาพ/ความสามารถของครูภูมิปัญญา รุ่นใหม่ที่ได้รับการพัฒนา
- 2.8 มีกระบวนการถ่ายทอดความรู้อย่างถูกต้องและเหมาะสม
- 2.9 ผู้เกี่ยวข้องในระบบกลไกการอ่านหนังสือมีความรู้ ทักษะ และทัศนคติที่ดีต่อการส่งเสริมการอ่านหนังสือให้เด็กฟัง
- 2.10 จำนวนรายชื่อหนังสือที่ใช้ในการส่งเสริมการอ่าน

(3) มิติด้านประสิทธิภาพ

ตัวชี้วัด

- 3.1 รูปแบบตลาดภูมิปัญญาเพื่อพัฒนาชุมชนด้วยบทบาท เด็กและเยาวชน
- 3.2 จำนวนหน่วยงาน/ภาคีเครือข่ายที่เข้าร่วมสนับสนุนการ ดำเนินงานในพื้นที่
- 3.3 จำนวนครูภูมิปัญญา/หน่วยงานที่ร่วมตรวจสอบข้อมูล องค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชุมชน ภูมิปัญญา ทรัพยากรธรรมชาติ ภูมินิเวศน์
- 3.4 มีแหล่งการเรียนรู้และนวัตกรรมการเรียนรู้
- 3.5 มีกระบวนการพัฒนากลไกและการบริหารจัดการหนังสือ ให้เด็กฟัง
- 3.6 จำนวนภาคีเครือข่ายทั้งใน-นอกพื้นที่ที่เข้าร่วมกระบวนการ ส่งเสริมการอ่าน

- 3.7 จำนวนหนังสือที่ชุมชน/พื้นที่/กลุ่มเป้าหมายได้รับในการดำเนินการส่งเสริมการอ่าน
- 3.8 รูปแบบการบริหารจัดการหนังสือส่งเสริมการอ่านให้กับกลุ่มเป้าหมาย
- 3.9 พัฒนาด้านการอ่านของเด็กปฐมวัยที่ได้รับการส่งเสริมการอ่านเหมาะสมตามวัยร้อยละ 80

(4) ด้านความเท่าเทียม (เสมอภาค) ด้านความรู้ ตัวชี้วัด

- 4.1 จำนวนชุดองค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชุมชน วิถีชีวิต ภูมิปัญญาชุมชน ทรัพยากรธรรมชาติ ภูมินิเวศน์ ที่ได้รับการยอมรับและตรวจสอบ
- 4.2 จำนวนครูภูมิปัญญารุ่นเก่าที่ได้รับการยอมรับจากชุมชน/พื้นที่
- 4.3 จำนวนองค์ความรู้ของชุมชนที่ได้รับการยอมรับและนำไปถ่ายทอดให้แก่กลุ่มเด็ก เยาวชน ครูภูมิปัญญารุ่นใหม่ ในรูปแบบต่างๆ
- 4.4 จำนวนครูภูมิปัญญารุ่นใหม่ที่ได้รับการยอมรับจากชุมชน และหน่วยงานต่างๆ
- 4.5 จำนวน/ชุดความรู้ด้านประวัติศาสตร์-ภูมิปัญญาที่นำไปใช้การสร้างหนังสือสำหรับส่งเสริมการอ่าน

(5) มิติด้านความสอดคล้องบริบทที่เปลี่ยนแปลงไป ตัวชี้วัด

- 5.1 จำนวนรูปแบบการเรียนรู้-การเข้าถึงความรู้ให้มีความเหมาะสมกับบริบทปัจจุบัน

และหลังจากนั้นก็ได้มีการนำตัวชี้วัดรายโครงการไปทดสอบในพื้นที่ แล้วนำมาพิจารณาทบทวน คัดเลือกและปรับปรุงอีกหลายครั้ง จนได้ผลลัพธ์สุดท้ายคือ ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำมิติด้านความรู้/การศึกษาตามกรอบตัวชี้วัด 5 ด้าน จำนวน 22 ตัว ดังนี้

- 1) ด้านการเข้าถึง (โอกาส) ความรู้/การศึกษาซึ่งมีตัวชี้วัด จำนวน 5 ตัวชี้วัด
- 2) ด้านความเท่าเทียม (เสมอภาค) ความรู้/การศึกษาซึ่งมีตัวชี้วัด จำนวน 4 ตัวชี้วัด
- 3) ด้านคุณภาพของความรู้/การศึกษา ซึ่งมีตัวชี้วัด จำนวน 8 ตัวชี้วัด
- 4) ด้านประสิทธิภาพของความรู้/การศึกษา ซึ่งมีตัวชี้วัด จำนวน 4 ตัวชี้วัด
- 5) ด้านความสอดคล้องของบริบทที่เปลี่ยนแปลงไปของความรู้/การศึกษา ซึ่งมีตัวชี้วัด จำนวน 1 ตัวชี้วัด

(4.6) สูตรการคำนวณ มีตัวอย่างดังนี้

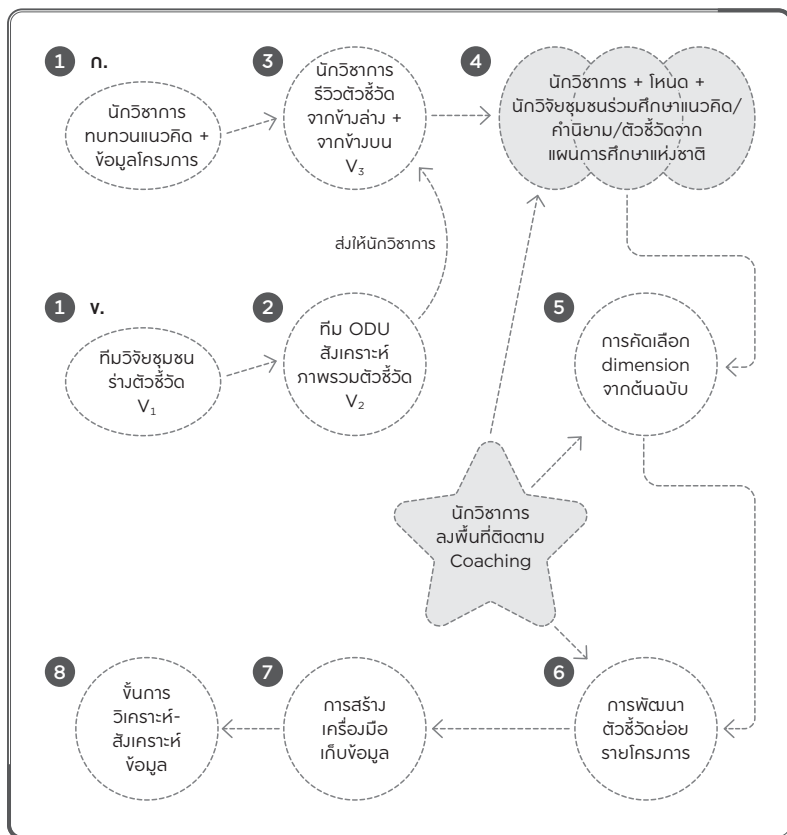
ที่	ตัวชี้วัด	สูตรการคำนวณ	ตัวเลือก
1	ฐานข้อมูลองค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ความเชื่อที่เกี่ยวข้องในการรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ภูมิโนเวศน์ลุ่มน้ำคลองพร่งที่ได้รับ การตรวจสอบและเกิดการยอมรับ	จำนวนองค์ความรู้ที่รวบรวมและผ่านการตรวจสอบก็เรื่อง	

ที่	ตัวชี้วัด	สูตรการคำนวณ	ตัวเลือก
2	ร้อยละของครูภูมิปัญญา รุ่นใหม่ได้รับการพัฒนา ศักยภาพ/ความรู้ เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ความเชื่อที่เกี่ยวข้อง ในการรักษาทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ภูมิโนเวศน์ลุ่มน้ำ คลองพรังและ กระบวนการถ่ายทอด ได้อย่างถูกต้องและ เหมาะสม	$\frac{\text{จำนวนครูภูมิปัญญารุ่นใหม่}}{\text{จำนวนครูภูมิปัญญาทั้งหมด}} \times 100\%$	1) ไม่เกินร้อยละ 20 2) ร้อยละ 21-40 3) ร้อยละ 41-60 4) ร้อยละ 61-80 5) ร้อยละ 81 ขึ้นไป
3	ร้อยละของรูปแบบ การจัดกระบวนการ เรียนรู้ที่หลากหลาย และเหมาะสม (online & on site)	$\frac{\text{จำนวนการจัดกระบวนการเรียนรู้ที่หลากหลาย}}{\text{จำนวนกระบวนการเรียนรู้ทั้งหมด}} \times 100\%$	1) ไม่เกินร้อยละ 20 2) ร้อยละ 21-40 3) ร้อยละ 41-60 4) ร้อยละ 61-80

5 ขั้นตอนและกระบวนการทำงาน

โดยภาพรวม ขั้นตอนและกระบวนการทำงานในมิติความเหลื่อมล้ำ
 ทางศึกษานี้ก็จะคล้ายคลึงกับมิติอื่นๆ เพียงแต่อาจจะมีการสลับลำดับก่อน
 หลังของบางกิจกรรมอันเนื่องจากกลยุทธ์ “การหยิบยืมตัวชี้วัดจากที่อื่นมาใช้”
 ทำให้นักวิชาการประจำมิติต้องเลื่อนขั้นตอนการลงพื้นที่เอามาไว้ตั้งแต่ตอนต้นๆ
 เพื่อไปศึกษาสภาพการณ์จริงด้วยตนเอง จะได้ประเมินว่าตัวชี้วัดที่หยิบยืม
 นั้นมาจะใช้งานได้กับพื้นที่หรือไม่ หรือการเพิ่มขั้นตอนการทดสอบตัวชี้วัด
 หลายๆ ครั้ง เพื่อการปรับปรุงแก้ไขตัวชี้วัดที่นำเข้ามา เป็นต้น

กระบวนการ ขั้นตอน และการพัฒนาตัวชี้วัด ความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา

ขั้นตอนที่ 1: การเตรียมตัวจากทั้ง 2 ฝ่าย

ในขั้นแรกเริ่มนี้ ทั้ง 2 ฝ่ายต่างมีการเตรียมตัวเพื่อการทำงานร่วมกัน ดังนี้

(1) ก. นักวิชาการประจำมิติ การเตรียมตัวของฝ่ายนี้ก็คือ การทบทวนแนวคิดและตัวอย่างเรื่องตัวชี้วัดจากแหล่งต่างๆ การอ่านเอกสารข้อมูลโครงการวิจัย 3 โครงการในสังกัด และเนื่องจากงานในมิติการศึกษานี้เริ่มต้นหลังจากมิติอื่นๆ (มีการเปลี่ยนแปลงทีมนักวิชาการประจำมิติการศึกษาเนื่องจาก

ทีมแรกติดภารกิจอื่น) ดังนี้ อ.เยี่ยมลักษณะจึงได้มีเวลาเข้าไปร่วมเรียนรู้กระบวนการพัฒนาตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำในมิติอื่นๆ ด้วย

(2) ข. ทีมโหนด-นักวิจัยชุมชน การเตรียมตัวของฝ่ายทีมวิจัยชุมชนก็คือ การร่างตัวชี้วัด Version 1 โดยที่ทีมวิจัยทั้ง 3 ทีมมีประสบการณ์การวิจัยในประเด็นที่ศึกษามาแล้วอย่างต่อเนื่อง การร่างตัวชี้วัดด้านการศึกษาจึงไม่เกินความสามารถของทีมวิจัย ดังตัวอย่างตัวชี้วัดของโครงการการอ่านโยธธ

ตัวชี้วัด โครงการวิจัย กระบวนการศึกษามานวิจัยเพื่อท้องถิ่นสู่การพัฒนาเด็กด้วยหนังสือ จังหวัดยโสธร (Version 1)

ผลผลิต	ตัวชี้วัด			
	เชิงปริมาณ	เชิงคุณภาพ	เวลา	ต้นทุน
1. เกิดเด็กและครอบครัวที่รักการอ่านหนังสือมากขึ้น (คน/ครอบครัว)	300/250			
2. เด็กและครอบครัวเข้าถึงหนังสือและความรู้ (คน/ครอบครัว)	300/250			
3. ผลิตหนังสือที่มาจากเรื่องราวชุมชนท้องถิ่น (เรื่อง)	2			
4. วัดการเปลี่ยนแปลงด้านสมองของเด็กที่ผ่านการอ่านหนังสือ ตัวชี้วัดทางสติปัญญา (คน/ครั้ง)	300/1			
5. เกิดการหนุนเสริมของหน่วยงานองค์กรที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ 1) สำนักงานสาธารณสุขจังหวัด 2) สาธารณสุขอำเภอ (อำเภอ) 3) รพ.สต. (แห่ง) 4) กศน. (อำเภอ) 5) อปท. (แห่ง) 6) ศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก (แห่ง) 7) โรงเรียน (โรง)				

ขั้นที่ 2: การรวมตัวชีวิต V_1 จาก 3 โครงการให้เป็นชุดเดียวกัน

จากตัวชีวิต Version 1 ของทั้ง 3 โครงการ ที่มีประสานงานกลาง (ODU) ได้นำมาสรุปรวมให้เป็นชุดเดียวกันเป็น Version 2 แล้วจัดส่งให้นักวิชาการ ประจํามติ

(ร่าง) ตัวชีวิตความเหลื่อมล้ำมีสติความรู้/การศึกษา (27 เม.ย. 2563)

Version 2

แหล่งข้อมูล จากโหนด 4 โหนด (ก) ม.เกริก (ง) คุรุภูมิปัญญา สุราษฎร์ (ค) การพัฒนาเด็กและเยาวชน จังหวัดสุราษฎร์ธานี (จ) การพัฒนาเด็กด้วยหนังสือ จังหวัดยโสธร

ก. ชุดความรู้/เนื้อหาความรู้

1. มีระบบการสร้างความรู้และชุดความรู้ของท้องถิ่น/การรู้จัก เรื่องท้องถิ่นหรือชุมชน (ระดับความรู้ เรื่องที่รู้ ฯลฯ)
2. มีระบบการนำความรู้ไปใช้ในการพัฒนาชีวิตและชุมชน

ว. แหล่งความรู้

3. การเข้าถึงแหล่งความรู้ (วัดจากจำนวนของผู้เข้าถึง)
4. จำนวนและความหลากหลายของแหล่งความรู้ในพื้นที่ (เช่น คุรุภูมิปัญญา แหล่งเรียนรู้ ศูนย์เรียนรู้ พิพิธภัณฑ์ แหล่งโบราณสถาน ร้านหนังสือ ห้องสมุด ฯลฯ)

ค. ผู้เรียน

5. พัฒนาการของเด็ก (ทั้งด้านปัญญา อารมณ์ สังคม) (OM)
6. ความสามารถด้านการอ่าน
7. ทักษะชีวิต (life skill) เช่น ความสามารถในการดำเนินชีวิต ที่สอดคล้องกับบริบท ชุมชน
8. มีแผนงาน/นโยบายให้เยาวชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชน

จ. ผู้สอน

9. มีกลุ่มครูผู้สอนที่หลากหลายและมีกระบวนการพัฒนาผู้สอนอย่างต่อเนื่อง

ฉ. หลักสูตรและอุปกรณ์ประกอบการเรียนรู้

10. มีจำนวนหนังสือ สื่อการเรียนการสอนที่เหมาะสมและเพียงพอ
11. มีคู่มือการสอนสำหรับผู้สอนในระบบการศึกษาทางเลือก

ค. การจัดการศึกษาของชุมชน

12. การเพิ่มความสามารถในการจัดการศึกษาของชุมชน (OM) (เช่น ความสามารถในการสร้างสื่อเรียนรู้ของชุมชน การมีครูภูมิปัญญาและจำนวนสื่อที่ผลิต)
13. การมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาของชุมชน (ระดับการมีส่วนร่วม จำนวนการมีส่วนร่วม ผู้เข้าร่วม partners ไหน เข้าร่วมบ้าง ฯลฯ)
14. ความเข้มแข็งของเครือข่ายในการจัดการเรียนรู้ชุมชน (จำนวนสมาชิกในเครือข่าย กิจกรรมที่ทำในเครือข่าย บทบาทเครือข่าย ฯลฯ) เช่น เครือข่ายครูภูมิปัญญา เครือข่ายเยาวชน
15. การมีระบบและกลไกในการจัดการศึกษาบนฐานชุมชน (เช่น มีคณะกรรมการ มีโครงสร้าง มีนโยบาย มีแผน มีภารกิจ มีงบประมาณ ทุกภาคส่วนมีส่วนร่วมในโครงสร้าง มีบทบาทหน้าที่ ฯลฯ)
16. การสืบทอดความรู้ชุมชน (เช่น วัดจากจำนวนคนรุ่นใหม่ ที่มาสืบทอด)
17. มีระบบการจัดการเรียนรู้บนฐานชุมชน (มีหลักสูตร มีผู้สอน มีคู่มือ ฯลฯ)

ช. กลุ่ม/หน่วยงานสนับสนุนภายนอก

18. มีหน่วยงานสนับสนุนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง
19. การเปลี่ยนแปลงทัศนคติของ Partners เช่น ครู โรงเรียน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ผู้ปกครอง (OM) ต่อเรื่อง การเรียนการสอน ต่อเรื่องความรู้

จากภาพรวมของตัวชี้วัด Version 2 จะเห็นได้ว่า ทีมโหนด-นักวิจัยชุมชนของทั้ง 3 โครงการได้เปิด dimension ของตัวชี้วัดการศึกษาตามองค์ประกอบย่อยๆ ของระบบการศึกษาได้เป็นส่วนใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นชุดเนื้อหาความรู้ ผู้เรียน ผู้สอน หลักสูตรและอุปกรณ์ประกอบการเรียนรู้ และยังมี dimension ที่เป็นลักษณะเฉพาะของ “การศึกษานานาชาติ” ที่มีการมีส่วนร่วมของภาคีเป็นปัจจัยสำคัญ

ขั้นตอนที่ 3: นักวิชาการประจำมิติอ่านรีวิवर่างตัวชี้วัด Version 2 ที่มาจากทีมวิจัย (ข้อมูลจากข้างล่าง) พร้อมกับทบทวนข้อมูลจากข้างบน (ตัวชี้วัดจากแผนการศึกษาชาติฯ) เพื่อดูความเชื่อมโยงระหว่างข้อมูลทั้ง 2 ชุด และแสวงหาช่องทางที่จะบูรณาการระหว่างข้อมูล 2 ชุดนี้

ข้อคิดเห็นหลักๆ ของนักวิชาการประจำมิติต่อร่างตัวชี้วัด Version 2 ที่มาจากการร่างของโหนด-นักวิจัยชุมชนทั้ง 3 โครงการมีดังนี้

(i) ทีมวิจัยชุมชนมีความเข้าใจในการสร้างตัวชี้วัดด้านการศึกษาย่างดีพอสมควร สามารถที่จะเลือกวัดส่วนประกอบย่อยๆ ของระบบการศึกษาที่เป็นหลักๆ ได้ แต่ทว่าสถานภาพของตัวชี้วัดที่ร่างขึ้นมานั้น ยังเป็น “ตัวชี้วัดทั่วไป” คือเป็นตัวชี้วัดผลสำเร็จของการทำงาน (output/product indicator) หรือวัดความมีประสิทธิภาพของกระบวนการทำงาน (process indicator) หากทว่ายังไม่ใช่ “ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา”

(ii) จากข้อ (i) อาจจะแสดงว่า ทีมวิจัยชุมชนยังมองไม่เห็นความแตกต่างระหว่าง “ตัวชี้วัดการศึกษาทั่วไป” กับ “ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา”

(iii) และการที่จะมองเห็น “ตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา” ได้ ทีมวิจัยชุมชนก็ต้องเริ่มต้นจาก “ความสามารถที่จะมองเห็นแง่มุมของความเหลื่อมล้ำในระบบการศึกษา” เสียก่อน ถ้ายัง “มองไม่เห็น” ก็ไม่ต้องไปพูดเรื่อง “การจะไปวัด” ดังนั้น กิจกรรมแรกที่คุณะทำงานได้ออกแบบก็คือ การติดตั้งเลนส์/แว่นส่องความเหลื่อมล้ำให้แก่ทีมวิจัยชุมชนเสียก่อน

(iv) นักวิชาการประจำมิตีมีความคิดเห็นว่า งานวิจัยประเด็นการศึกษาของ CBR มักจะจำกัดขอบเขตของตนเองในระดับพื้นที่ (ซึ่งก็ไม่ผิดอะไร) แต่เมื่อได้เริ่มต้นจาก “พื้นที่” แล้ว เราก็จำเป็นต้องเชื่อมโยงไปสู่ส่วนอื่นๆ ด้วย เนื่องจากการวิเคราะห์ความเหลื่อมล้ำนั้นต้องเริ่มมาจากการเทียบเคียงกับที่อื่นๆ

ขั้นตอนที่ 4: หลายวาระของการพัฒนากรอบแนวคิดและ Dimension

ผลจากการวิเคราะห์สภาพปัจจุบันของชุดความรู้เรื่องตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาในขั้นตอนที่ 3 ที่ได้กล่าวมา และได้ค้นพบ “ช่องโหว่” (gap) ในระบบความรู้ของทีมวิจัยชุมชน และในอีกด้านหนึ่ง ในส่วนของชุดความรู้เรื่องตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำจากข้างบน (จากแหล่งความรู้อื่นๆ) ซึ่งนักวิชาการประจำมิตีพบว่ามียูแล้ว การออกแบบกิจกรรมในขั้นตอนที่ 4 ซึ่งเป็นขั้นตอนที่เริ่มมีการจัดเวทีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันอย่างจริงจัง มีกระบวนการเสริมพลังความรู้ที่จำเป็นสำหรับโหนด-นักวิจัยชุมชนจะได้ก้าวเดินต่อไปในขั้นตอนการพัฒนาตัวชี้วัด กิจกรรมในขั้นตอนที่ 4 จึงประกอบด้วยเนื้อหากิจกรรมสำคัญๆ 3 ส่วนดังนี้

ส่วนที่ 4.1: การแลกเปลี่ยนข้อมูลรายละเอียดของทั้ง 3 โครงการ

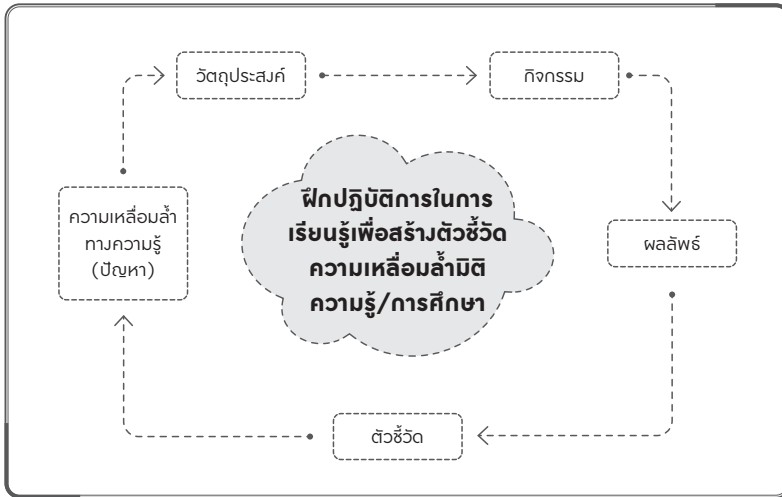
เนื่องจากโจทย์วิจัยด้านการศึกษานั้น มักจะหยิบจับเพียงส่วนเดียวใดส่วนเดียวหนึ่งของระบบการศึกษามาทำงานเหมือนกับเลือก “ต้นไม้มา 1 ต้น” เท่านั้น ดังนั้น ถ้าไม่เห็น “ป่าทั้งหมด” หรือไม่เห็น “ต้นไม้ต้นอื่นๆ” จะมองไม่เห็น “จุดรวมของความเป็นมา” และจะเดินร่วมทางกันต่อไปได้ยาก (เพราะดูเหมือนจะมีจุดต่างมากกว่าจุดรวม ทำให้แยกทางกันได้ง่าย) และเนื่องจากในมิติการศึกษานี้มีจำนวนโครงการไม่มากนัก เพียง 3 โครงการ ทางคณะทำงานจึงจัดให้มีช่วงเวลาของการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ข้อมูลพื้นฐานของแต่ละโครงการจากกันและกันอย่างละเอียด

ส่วนที่ 4.2: การติดตั้งความเข้าใจพื้นฐานเรื่องความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา นักวิชาการประจำมิตได้เริ่มตั้งแต่คำศัพท์หลายๆ คำที่เกี่ยวข้องกัน ข้อมูลภาพกว้างระดับประเทศว่าด้วยความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา (ซึ่งเท่ากับการติดตั้งเลนส์ในการมองดูความเหลื่อมล้ำด้านการศึกษาให้เห็นไปด้วย) แนวทางแก้ไขที่ผ่านมาของสังคมไทย

และหลังจากติดตั้งความเข้าใจพื้นฐานแล้ว ก็ถึงขั้นตอนของการนำความรู้ใหม่ที่ได้อะไรไปใช้วิเคราะห์ในกรณีของตนเองเพื่อทดสอบว่า “เลนส์เรื่องความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา” ที่ติดตั้งไปนั้นใช้การได้หรือเปล่า ในขั้นตอนนี้ อ.เยี่ยมลักษณะก็จะให้ทีมงานที่มีโจทย์ 4 ข้อให้แต่ละโครงการนำไปวิเคราะห์โครงการของตนเอง แล้วนำผลการวิเคราะห์มานำเสนอแลกเปลี่ยนกัน

โจทย์ทั้ง 4 ข้อมีดังนี้

- 1) การนิยามของคำว่า “ความรู้/การศึกษา” (โดยดูจากโครงการที่ศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นคัดเลือกขึ้นมา)
- 2) การพิจารณาความเหลื่อมล้ำทางความรู้/การศึกษาดูได้จากอะไรบ้าง (กระจัดต้นทาง/ปัญหา) เช่น การลดโอกาสในการเข้าถึงความรู้/การศึกษา การไม่มีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา การบริหารจัดการระบบการศึกษาที่ไม่เหมาะสม เป็นต้น เพื่อนำไปสู่กำหนดวัตถุประสงค์ในการแก้ปัญหา
- 3) พิจารณาจากโครงการว่าวางแผนกิจกรรมอะไรบ้างเพื่อตอบวัตถุประสงค์
- 4) เกิดผลลัพธ์อะไรบ้าง และตัวชี้วัดความสำเร็จและไม่สำเร็จคืออะไร

ตัวอย่างของข้อมูลที่ทีมวิจัยโครงการการอ่าน จังหวัดยโสธร ได้ทำการบ้านและนำมาแลกเปลี่ยนในเวทีเรียนรู้ แสดงให้เห็นถึงการทำงานของเลนส์แห่งความเหลื่อมล้ำทางการศึกษาที่ได้ติดตั้งไป

ผลการวิจัยของโครงการกับการลดความเหลื่อมล้ำในมิติความรู้/การศึกษา
จากการศึกษาพบว่า การอ่านหนังสือให้เด็กฟังมีมิติความเหลื่อมล้ำด้านความรู้/การศึกษา 5 ด้าน ดังนี้

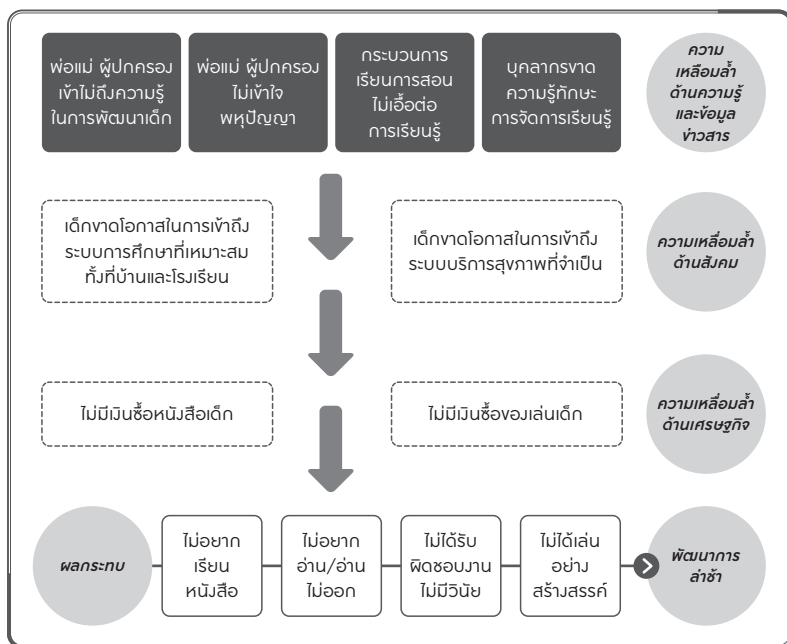
(1) **ความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา** คือ ขาดข้อมูลประโยชน์ของการอ่านหนังสือให้เด็กฟัง ทำให้ขาดความตระหนักถึงความสำคัญของการอ่านหนังสือให้เด็กฟัง

(2) **ความเหลื่อมล้ำทางสังคม** คือ ทำให้เกิดสภาพครอบครัวเป็นห่วงกลาง ทำให้ไม่มีความพร้อม มีข้อจำกัดในการเลี้ยงดู การใช้สื่อโทรศัพท์ที่ทำให้มีผลต่อพัฒนาการของเด็กอย่างมากในปัจจุบัน

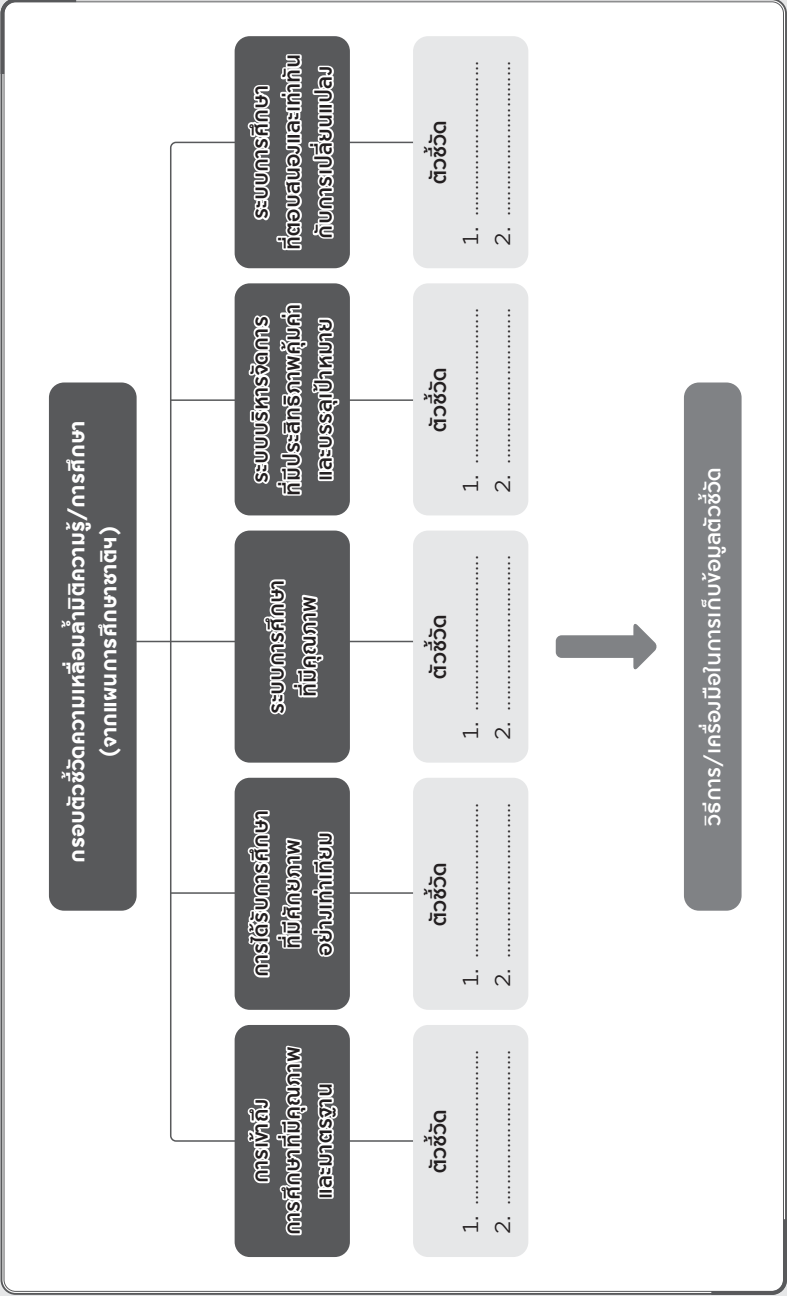
(3) **ความเหลื่อมล้ำทางการเมือง** โดยพบว่าไม่มีนโยบายเปิดโอกาสให้เด็กเข้าถึงหนังสือได้จริง

(4) **ความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจ** พบว่าสภาพครอบครัวบางครอบครัว ในชุมชนต้องดิ้นรนทำมาหากิน มีหนี้สิน ต้องหารายได้เสริม มีภาระหนี้สิน ทำให้ไม่ได้ให้ความสำคัญกับเรื่องการอ่านหนังสือให้เด็กฟัง และเมื่อขาดความตระหนักถึงความสำคัญของการอ่านหนังสือให้เด็กฟังอยู่แล้ว โอกาสที่จะซื้อหนังสือให้เด็กอ่านก็ยิ่งมีน้อยลงไปอีก

(5) **ความเหลื่อมล้ำเชิงพื้นที่** โดยพบว่าพื้นที่ชนบทห่างไกล ไม่มีแหล่งซื้อหนังสือ

ส่วนที่ 4.3: การติดตั้งความรู้เรื่องแผนการศึกษาแห่งชาติ และ รายละเอียดของตัวชี้วัดโดยนักวิชาการประจำมิติ หลังจากติดตั้งแล้วก็ต่อยอดด้วยการให้ในงานเพื่อให้เกิดการประกบกันระหว่าง “ความรู้ใหม่ เรื่องตัวชี้วัดความเหลื่อมล้ำ” จากแผนการศึกษาชาติ กับข้อมูลรูปธรรมในโครงการวิจัย

Input	การเข้าถึง	ความเท่าเทียม	คุณภาพ	ประสิทธิภาพ	ตอบโจทย์บริบท ที่เปลี่ยนแปลง
ตลาดภูมิปัญญาไทดำ • ขาดความรู้ • มีความมั่นใจในวัฒนธรรมตัวเอง • คนอื่นมองว่า “เท่ากัน”	• มีตลาด/ช่วงภูมิปัญญา	• จำนวนเด็กที่ต้องการได้ศึกษา ร่วมกิจกรรมช่วงไทดำ	• ครูรุ่นใหม่เพิ่มขึ้น มีประสบการณ์ • คู่มือรูปแบบตลาด/ช่วงภูมิปัญญา (รูปแบบการเรียนรู้ฐานฐานฐาน การปฏิบัติจริง)	• จำนวนเด็กที่เข้าใจและแสดงออกวิถีชีวิตคนไทดำ	• อัตราการเรียนรู้ตลาด • จำนวน/ประเภทคนมาตลาด
อ่านหนังสือให้เด็กฟัง • อ่านหนังสือ/อ่านชีวิต/อ่านโลก	• มีหนังสือ • มีคนอ่านหนังสือให้	• ร้อยละของเด็กที่มีคนอ่านหนังสือให้ฟัง	• ทักษะคิดของคนเกี่ยวข้อง • มีกลไกการทำงาน (ที่เวิร์ค) บทบาทชัดเจน	• พัฒนาการของเด็กที่ดี (การคิดเชื่อมโยง) • ความเสียหายจากเศรษฐกิจ-สังคมจากการไม่ทำ (ติดมือถือ)	• มีผลทางนโยบาย • เพิ่มพื้นที่การอ่าน • เด็กอ่านได้มากขึ้น • ผลสอบดีขึ้นใหม่ • อาสาพาอ่านเปลี่ยนแปลง • ความผูกพันน้องพี่ • หนังสือสาระท้องถิ่น
ครูภูมิปัญญา คลองพรัง • ยกระดับอาชีพครูภูมิปัญญา (เศรษฐกิจ/การยอมรับ)		• เด็กเยาวชนที่ต้องการได้รับการถ่ายทอดความรู้	• จำนวนครูภูมิปัญญาเพิ่มขึ้น • จำนวนประเภทครูภูมิปัญญา • คู่มือในการถ่ายทอดความรู้ท้องถิ่น • จำนวนหน่วยงานเครือข่ายที่เข้าร่วม • จำนวนแหล่งเรียนรู้ • ความเป็นเจ้าของ/การใช้ประโยชน์ (การมีส่วนร่วม/ความเป็นเจ้าของ)		• รูปแบบการเรียนรู้ (ภูมิปัญญา-เด็กรุ่นใหม่) • นำความรู้ท้องถิ่นเข้าสู่ระบบการศึกษา

ขั้นตอนที่ 5: การคัดเลือก Dimensions จากต้นฉบับ

หลังจากได้เรียนรู้เชิงสำรวจขั้นต้นและได้ทดลองใช้ Dimension 5 ด้านของแผนการศึกษาชาติฯ ที่เป็นต้นฉบับแล้ว ทีมวิจัยทั้ง 3 โครงการก็ได้เข้าสู่ขั้นตอนการคัดเลือก Dimension ที่เข้าชุดกับโครงการของตนเอง ดังรายละเอียดที่ได้กล่าวถึงไปแล้วในหัวข้อที่ 4: ประเภทของตัวชี้วัดและพัฒนาการการสร้างตัวชี้วัด

ในระยะแรกของการคัดเลือก Dimensions จากต้นฉบับมาใช้นั้น จะพบว่าบาง Dimension อาจจะมีมองเห็นได้ชัด แต่บาง dimension ก็อาจจะมองไม่เห็น ดังนั้น บางโครงการเช่นโครงการตลาดภูมิปัญญาอาจจะเลือกทั้ง 5 dimension แต่บางโครงการเช่นโครงการครุภูมิปัญญา คลองพรัง อาจจะเลือกเพียง 3 dimension บางโครงการก็อาจจะยุบยวบ 2 dimension เข้าด้วยกัน เช่น ยุบยวบมิติ “การเข้าถึง” เข้ากับ “ความเท่าเทียม” เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม จากการที่คณะทำงานมีกระบวนการให้ยาหนุนเสริมพลังความรู้ของทีมวิจัยหลายๆ ขนาน จนในขั้นตอนสุดท้าย ทั้ง 3 โครงการก็สามารถจะเลือกใช้ dimensions ทั้ง 5 ได้ครบตามต้นฉบับดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ขั้นตอนที่ 6: การพัฒนาตัวชี้วัดย่อยรายโครงการ

หลังจากขั้นตอนการเลือก Dimensions ที่เป็นการเปิดนิยามศัพท์ปฏิบัติการว่า ในโครงการวิจัยแต่ละโครงการจะนิยามคำว่า “ความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา” ในแง่มุมใดแล้ว ขั้นตอนต่อมาก็คือ การแตกรายละเอียดจากแต่ละ dimension ออกมาเป็น item (ตัวชี้วัดรายโครงการ) (ดูรายละเอียดในหัวข้อที่ 4: ประเภทและพัฒนาการการสร้างตัวชี้วัด) ในขั้นตอนการแตกรายละเอียดนี้ คณะทำงานได้มีต้นฉบับของตัวชี้วัดจากแผนการศึกษาชาติฯ จำนวน 53 ตัว ใน 5 dimension เป็นสารตั้งต้น และมี 4 รูปแบบในการทำงานกับสารตั้งต้นนี้

: รูปแบบที่ 1 ถ้าตัวชี้วัดย่อย (item) จากต้นฉบับ สามารถนำมาใช้ได้ ก็หยิบยืมมาใช้เลย ส่วนใหญ่จะเป็นตัวชี้วัดใน dimension “การเข้าถึง”

: รูปแบบที่ 2 ถ้าตัวชี้วัดย่อยจากต้นฉบับ “พอใช้ได้” แต่ต้องปรับปรุง/ดัดแปลงบ้างเพื่อให้ลงตัวกับข้อมูลรูปธรรม ก็ทำการยืมมาแล้วดัดแปลง

: รูปแบบที่ 3 ถ้าตัวชี้วัดย่อยจากต้นฉบับ “แทบจะใช้ไม่ได้เลย” กับโครงการวิจัย ก็ต้องเปลี่ยนแปลงแบบยกเครื่องใหม่ ส่วนใหญ่จะเป็น dimension “การตอบสนองต่อบริบทที่เปลี่ยนแปลงไป” (relevancy) เพราะในต้นฉบับของแผนการศึกษาชาติฯ จะมองภาพกว้างระดับชาติ แต่โจทย์วิจัยของ CBR จะเป็นบริบทระดับพื้นที่/ท้องถิ่น

: รูปที่ 4 ถ้าตัวชี้วัดย่อยจากต้นฉบับไม่ปรากฏตัวชี้วัดย่อยที่จำเป็น แต่กลับเป็นตัวชี้วัดที่สำคัญสำหรับพื้นที่ ก็ต้องแต่งเติมเสริมใหม่เข้าไป

หากพิจารณากระบวนการสร้างตัวชี้วัดจากต้นฉบับแล้วมาคัดเลือกและดัดแปลงในเชิงปริมาณแล้ว จะพบผลว่า จำนวนของตัวชี้วัดย่อยในต้นฉบับของแผนการศึกษาชาติฯ นั้นมีอยู่ 53 ตัว จาก 5 dimensions เมื่อผ่านกระบวนการทั้ง 4 รูปแบบที่กล่าวมาแล้ว จะทำให้ได้ตัวชี้วัดย่อยในรอบรองสุดท้ายจาก 3 โครงการจำนวน 32 ตัว และเมื่อผ่านการคัดกรองอีกครั้งหนึ่งจนถึงรอบสุดท้ายก็จะเหลือ 22 ตัว ใน 5 dimension

ในระหว่างขั้นตอนที่ 4 และขั้นตอนที่ 5 ซึ่งเป็นขั้นตอนของการคัดเลือกการทดสอบ และการปรับปรุงกระบวนการการสร้างตัวชี้วัดนี้ ประเด็นที่น่าจะกล่าวถึงก็คือ การติดตามอย่างเกาะติด (intensive coaching) ของนักวิชาการประจำมิติ แม้ว่าในเวลลาดังกล่าวจะเป็นช่วงที่ไวรัสโควิด-19 ระบาดก็ตาม การติดตามผลการใช้และทดสอบตัวชี้วัดนั้นจัดทำขึ้นทั้งในระดับรายโครงการและระดับรวมกันทั้ง 3 โครงการ โดยใช้ช่องทางที่หลากหลายมาก ตั้งแต่การลงพื้นที่ การโทรศัพท์ อีเมล ติดต่อทางไลน์ ประชุมผ่าน Zoom meeting การให้ข้อเสนอเป็นลายลักษณ์อักษรในไฟล์เอกสาร ฯลฯ โดยนักวิชาการระบุว่า ผลที่ได้จากข้อมูลที่มีการติดตามนี้จะถูกนำมาใช้ในการวางแผนการดำเนินงานเพื่อหนุนเสริมการทำงานของโหนด-ทีมวิจัยชุมชนให้ตรงกับสภาพความเป็นจริงให้มากที่สุด ดังตัวอย่างข้อเสนอแนะของนักวิชาการในภาพต่อไปนี้

ตัวชี้วัด โครงการกระบวนการศึกษาวิจัยเพื่อท้องถิ่นสู่การพัฒนาโรงเรียนการอ่านระดับตำบล เพื่อส่งเสริมพัฒนาการเด็ก
จังหวัดยโสธร

ที่	ตัวชี้วัด	กรอบการลด ความเหลื่อมล้ำ	กลุ่มเป้าหมาย	หน่วยในการ วิเคราะห์	แนวทางและวิธีการ เก็บข้อมูล	ข้อเสนอแนะจาก นักวิชาการประจำพื้นที่
1	ผู้ปกครองและครอบครัว ที่เข้าร่วมโครงการ ได้รับรู้และตระหนักถึง ประโยชน์ของการ อ่านหนังสือให้เด็กฟัง	เข้าถึง และเท่าเทียม	1) ผู้ปกครอง ที่เข้าร่วมโครงการ 2) ทุกครอบครัวที่ ด้อยโอกาส ที่เข้า ร่วมโครงการ	คน	เครื่องมือ/วิธี 1) แบบสัมภาษณ์ผู้ปกครอง (เกี่ยวกับการประยชน์ของ การอ่านหนังสือให้เด็กฟัง) 2) แบบสำรวจ (เป็นแบบ สำรวจสำหรับผู้ปกครอง เรื่องระดับการรับรู้ ต่อประโยชน์ของการอ่าน หนังสือให้เด็กฟัง) 3) แบบสำรวจกลุ่มครอบครัว ที่ด้อยโอกาสทั้ง 3 ประเภท 4) แบบสังเกต 5) แบบสัมภาษณ์	1. ขอให้ทันตพัฒนิยาม ศัพท์ให้ชัดเจน เช่นคำว่า ผู้ปกครอง หมายถึง ผู้ปกครองของเด็ก ในช่วงอายุ 0-5 ปี โดยการเก็บข้อมูล จะเก็บจากผู้ปกครอง 2 กลุ่ม คือกลุ่มที่มีลูก ที่อยู่ในช่วงอายุ 0-1 ปี และกลุ่มที่มีลูกอายุ ช่วง 2-5 ปี ซึ่งอยู่ ในศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก

ช่วงเวลาในการดำเนินงาน	เป้าหมาย	ตัวชี้วัด	เครื่องมือที่ใช้ในการดำเนินงาน	วิธีการดำเนินงาน
		ข้อเสนอแนะ ขอมูลภายใต้ตัวชี้วัดนี้เป็นคุณลักษณะที่โครงการต้องการวัด ดังนั้นต้องแปลงให้สามารถวัดได้จริงจะเป็นเชิงปริมาณ หรือคุณภาพก็ได้ (ให้อ่านในเอกสารกรรฐ์เรื่องมือ หน้า 10-16)	ข้อเสนอแนะ ระบุเครื่องมือในแต่ละเวทีตามวัตถุประสงค์การจัดเวที	
ช่วงต้น (ต่อ)	ข้อเสนอแนะ ทรัพยากร น้ำ ดิน ป่า สิ่งมีชีวิตที่เป็นพืช สัตว์ สัมปทาน ย้อนไป 50 ปีที่แล้ว	ข้อเสนอแนะ 1. ทหาความรู้ 2. ตรวจสอบ 3. ทำเป็น - ประวัติศาสตร์ชุมชนไฟกัล - เรื่องการจัดการทรัพยากรป่า - ตำนานเกี่ยวกับทรัพยากร ข้อเสนอแนะ อดีต 50 ปี ที่ผ่านมา (ย้อนหลังตั้งแต่ปี 2435	ข้อเสนอแนะ ครูภูมิปัญญารุ่นใหม่เข้าถึงตัวชี้วัดที่ต้องวัดได้ จะวัดอย่างไร เช่น ครูภูมิปัญญารุ่นใหม่มีความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ฯลฯ ข้อเสนอแนะ การเข้าถึงเป็นได้มากขึ้น ข้อเสนอแนะ ครูภูมิปัญญารุ่นใหม่สามารถอธิบาย ปฏิบัติและนำความรู้ไปถ่ายทอดได้อย่างถูกต้องเชิงคุณภาพ	ข้อเสนอแนะ (จากนักวิชาการ) - ระดมความคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ - เวทีสนทนากลุ่มย่อยเฉพาะประเด็น (Focus Group) - บันทึกข้อมูล - ต้นไม้ปัญหา - ต้นไม้ศักยภาพในชุมชน - ผังเครือญาติ

ขั้นตอนที่ 7: การสร้างเครื่องมือเก็บข้อมูล

หลังจากได้ข้อสรุปเรื่องตัวชี้วัดรายโครงการอย่างแน่นอนแล้ว คณะทำงานก็ได้ร่วมกันสร้างเครื่องมือการเก็บข้อมูลเพื่อนำตอบตัวชี้วัด กระบวนการนี้นักวิชาการประจำมิติได้มอบหมายให้โหนด-ทีมวิจัยชุมชนไปยกร่างตารางเก็บข้อมูลมา แล้วนักวิชาการจะเป็นผู้ให้ข้อเสนอแนะ

ตัวอย่างของตารางการเก็บข้อมูลของทั้ง 3 โครงการย่อยมีดังนี้

ตารางเก็บข้อมูลโครงการตลาดภูมิปัญญา

	ตัวชี้วัด	กรอบการลด ความเหลื่อมล้ำตาม แผนการศึกษาชาติ	กลุ่ม เป้าหมาย	หน่วยในการวิเคราะห์ (Unit of Analysis)	แนวทางและวิธีการเก็บข้อมูล	ความสอดคล้อง กับแผน ยุทธศาสตร์
1	ร้อยละของ เด็กเยาวชน คนรุ่นใหม่ ที่มีโอกาสเข้าถึง ความรู้ภูมิปัญญา ไทดำ	เข้าถึง	เด็กเยาวชน (แรกเกิด-18 ปี) คนรุ่นใหม่ (18-40 ปี)	คน	- แบบสอบถามการเข้าถึงองค์ความรู้ภูมิปัญญาไทดำสำหรับเด็กเยาวชนและคนรุ่นใหม่ โดยวัดการรู้และไม่รู้ก่อน หากรู้จะวัดระดับความรู้แบ่งเป็น 3 scales คือ 1. รู้ 2. รู้และเข้าใจสามารถอธิบายได้ 3. รู้ เข้าใจอธิบายได้ และสามารถนำไปปฏิบัติได้ 4. รู้ เข้าใจอธิบายได้ปฏิบัติได้ สามารถถ่ายทอดได้อย่างเห็นคุณค่าของภูมิปัญญาไทดำ - แบบสังเกตพฤติกรรมการนำไปปฏิบัติ และถ่ายทอดของเด็กเยาวชน	

	ตัวชี้วัด	กรอบการถอดความเพื่อถอดสาระ	กลุ่มเป้าหมาย	หน่วยในการวิเคราะห์ (Unit of Analysis)	แนวทางและวิธีการเก็บข้อมูล	ความสอดคล้องกับแผนยุทธศาสตร์
2	ร้อยละของเด็กเยาวชนที่ได้รับการพัฒนาทักษะและมีการกระบวนกรสืบทอดภูมิปัญญาไทดำนามา สร้างเป็นอาชีพได้ (รวมกระบวนการบริหารจัดการ)	คุณภาพ	เด็กเยาวชน	คน	• แบบสอบถามการพัฒนาทักษะในการสืบทอดของเด็กเยาวชนโดยวัดระดับทักษะ แบ่งเป็น 4 scales คือ 1. รู้ 2. รู้และเข้าใจสามารถอธิบายได้ 3. รู้ เข้าใจอธิบายได้ และสามารถนำไปปฏิบัติได้ 4. รู้ เข้าใจอธิบายได้ปฏิบัติได้ สามารถถ่ายทอดได้อย่างเห็นคุณค่าของภูมิปัญญาไทดำ • แบบสังเกตพฤติกรรมการนำไปปฏิบัติและถ่ายทอดของเด็กเยาวชน	
3	ร้อยละของครูภูมิปัญญารุ่นใหม่ได้รับการพัฒนาความรู้ภูมิปัญญาไทดำและกระบวนการถ่ายทอดได้อย่างถูกต้องและเหมาะสม	คุณภาพ	ครูภูมิปัญญารุ่นใหม่	คน	• แบบสอบถามการพัฒนาความรู้และกระบวนการถ่ายทอดของครูภูมิปัญญารุ่นใหม่ โดยวัดระดับความรู้และการถ่ายทอด แบ่งเป็น 4 scales คือ 1. รู้ 2. รู้และเข้าใจสามารถอธิบายได้ 3. รู้ เข้าใจอธิบายได้ และสามารถนำไปปฏิบัติได้	

	ตัวชี้วัด	กรอบการลด ความเหลื่อมล้ำตาม แผนการศึกษาชาติ	กลุ่ม เป้าหมาย	หน่วยในการวิเคราะห์ (Unit of Analysis)	แนวทางและวิธีการเก็บข้อมูล	ความสอดคล้อง กับแผน ยุทธศาสตร์
					4. รู้ เข้าใจอธิบายได้ปฏิบัติได้ สามารถถ่ายทอดได้อย่างเห็นคุณค่า ของภูมิปัญญาไทดำ (ให้ครูภูมิปัญญารุ่นเก่าเป็นผู้กำหนด คุณสมบัติ 4 ด้าน ความรู้ กระบวนการ การปฏิบัติตน วิธีคิด เจตคติ)	
4	การออกแบบฐาน การเรียนรู้ ในสถานที่ ภูมิปัญญาที่เด็ก เยาวชนสามารถ เกิดกระบวนการ เรียนรู้ได้อย่าง เหมาะสม (ในภูมิปัญญา ไทดำ 8 ด้าน ที่ระบุในข้อเสนอ โครงการ)	คุณภาพ	เด็กเยาวชน	คน	• แบบสอบถามการออกแบบฐาน การเรียนรู้สำหรับเด็กและเยาวชน โดยมีรายละเอียดการวัด ดังนี้ 1. ความรู้เหมาะสมกับฐานหรือไม่ 2. จำนวนฐาน 3. การจัดลำดับฐานถ้าความรู้ต่อเนื่อง 4. จำนวนคนต่อฐาน 5. เวลาที่ใช้การเรียนรู้ 6. กิจกรรมที่กำหนดเหมาะสม 7. มีการวัดและประเมินผลอย่างไร 8. เด็กเรียนรู้ได้ตามวัตถุประสงค์	

	ตัวชี้วัด	กรอบการลดความเหลื่อมล้ำตามแผนการศึกษาชาติ	กลุ่มเป้าหมาย	หน่วยในการวิเคราะห์ (Unit of Analysis)	แนวทางและวิธีการเก็บข้อมูล	ความสอดคล้องกับแผนยุทธศาสตร์
5	รูปแบบการจัดกระบวนการเรียนรู้ที่หลากหลายและเหมาะสม สร้างเด็กเยาวชน การมีส่วนร่วมได้ไม่น้อยกว่า 50%	ประสิทธิภาพ	เด็กเยาวชน ครูภูมิปัญญา	คน	- แบบประเมินการเรียนรู้เด็ก - แบบประเมินครูประจำกลุ่ม - แบบประเมินความพึงพอใจผู้เข้าร่วม โดยวัดที่รูปแบบการจัดการกระบวนการที่หลากหลาย เช่น ดู อ่าน สานิต ลงมือปฏิบัติ (ทำเดี่ยวหรือทำกลุ่ม และวัดประสิทธิภาพของสิ่งที่นำมาจัดการเรียนรู้ถึงความคุ้มค่า ประหยัดต้นทุน/เวลา/เงิน/รูปแบบสื่อ)	
6	รูปแบบตลาด ภูมิปัญญา เพื่อพัฒนาชุมชน ด้วยบทบาท เด็กเยาวชน	คุณภาพ	- เด็กเยาวชน - ครูภูมิปัญญา	ตลาด	แบบประเมินรูปแบบตลาดภูมิปัญญา ถึงการเปลี่ยนแปลงของรูปแบบตลาด โดยมีมุมมองการใช้ตลาดเพื่อพัฒนาชุมชน ใน 4 ด้านคือ 1. ตลาดเป็นแหล่งการเรียนรู้ ถ่ายทอด และอนุรักษ์ภูมิปัญญาไทดำ 2. ตลาดเป็นเครื่องมือในการเผยแพร่ให้คนนอกได้รับรู้วัฒนธรรมไทดำ 3. การสร้างการมีส่วนร่วมในการพัฒนาชุมชนของพหุวัฒนธรรมของคนในชุมชน 4. การสร้างรายได้จากตลาด	

ข้อเสนอแนะสำคัญๆ ที่นักวิชาการขอให้ทีมวิจัยชุมชนใส่ใจในการสร้างเครื่องมือสำหรับจัดเก็บข้อมูลก็คือ

(i) ปัญหาการนิยามศัพท์ปฏิบัติการให้เป็นรูปธรรมที่ชัดเจน เก็บข้อมูลได้ และวัดได้ ซึ่งเป็นปัญหาของการแปลงนามธรรมให้เป็นรูปธรรมอย่างถึงที่สุดของการสร้างตัวชี้วัด เช่น คำว่า “การรับรู้และตระหนักถึงประโยชน์ของการอ่านหนังสือ” ในแง่รูปธรรม หมายความว่าอะไร ได้จากอะไร วัดได้อย่างไร เป็นต้น

(ii) ต้องให้ความสำคัญกับเรื่อง “หน่วยที่จะศึกษา/หน่วยที่จะวิเคราะห์” ว่าเป็นระดับไหน เช่น รายบุคคล กลุ่ม ชุมชนความรู้ ฯลฯ ต้องระบุทั้ง “ปริมาณ” และ “คุณลักษณะ” ของหน่วยที่จะศึกษาให้ชัดเจน

(iii) ต้องมีการตรวจทานย้อนกลับไปอยู่เสมอว่า ข้อมูลที่เก็บมานั้นจะตอบตัวชี้วัดข้อไหน/อย่างไร

(iv) นอกจากจะสนใจ “ข้อมูลเพื่อตอบโจทย์ตัวชี้วัด” แล้ว นักวิชาการประจํามติยังสนใจ “การออกแบบกิจกรรม” ว่าได้ลดทอนความเหลื่อมล้ำได้อย่างไร ซึ่งเป็นฟังก์ชันแบบเสริมทิศของตัวชี้วัด

(v) ต้องมีการวางแผนล่วงหน้าเรื่อง “การวิเคราะห์ข้อมูล” ว่าจะใช้รูปแบบใด เนื่องจากการวิเคราะห์ความเหลื่อมล้ำนั้นต้องมีการเทียบเคียงซึ่งอาจจะทำได้หลายๆ แบบ เช่น

- การเทียบเคียงของกลุ่มเดิมในช่วงก่อน-หลังการวิจัย
- การเทียบเคียงระหว่างกลุ่มที่เข้าร่วม-ไม่เข้าร่วมโครงการช่วงหลังการวิจัย
- การเทียบเคียงระหว่างข้อมูลของกลุ่มที่ศึกษากับมาตรฐานในระดับต่างๆ (เช่น มาตรฐานของอำเภอ/จังหวัด/ภาค/ประเทศ)

ขั้นตอนที่ 8: ขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูล

ในขั้นตอนสุดท้ายก็คือ การวิเคราะห์ข้อมูล ซึ่งได้ดำเนินการในทั้ง 2 ระดับ คือระดับพื้นที่ และระดับเชื่อมต่อกับมาตรฐาน

- **ในระดับพื้นที่** โดยส่วนใหญ่ ทีมวิจัยชุมชนจะใช้วิธีการเปรียบเทียบข้อมูล “ช่วงก่อน-หลังการวิจัย” เพื่อดูผลของการเปลี่ยนแปลง เช่น ตัวชี้วัดที่ยากที่สุดเช่น “การเข้าถึง” ที่สามารถวัดได้จากจำนวนคนที่เข้าถึงในช่วงก่อนและหลังในเชิงปริมาณ ส่วนในเชิงคุณภาพ ก็คือระดับของการเข้าถึงที่ยกระดับสูงขึ้น

- **ในระดับเชื่อมโยงกับมาตรฐาน** ในระดับนี้ นักวิชาการได้ทำ Micro-Macro Linkage คือการนำข้อมูลตัวชี้วัดจากทั้ง 3 โครงการไปเทียบเคียงกับตัวชี้วัดระดับชาติ ตัวอย่างเช่น ตัวแปรจากพื้นที่เรื่อง “การสร้างโอกาสของการเข้าถึงความรู้การศึกษา” ตัวชี้วัดตัวนี้ก็สอดคล้องกับยุทธศาสตร์เป้าหมายตัวชี้วัด และแนวทางพัฒนาที่กำหนดไว้ในแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2560-2579 ซึ่งตามหลักการแล้ว เนื่องจาก “จุดออกสตาร์ท” ของการสร้างตัวชี้วัดในมิตินี้ก็เริ่มต้นมาก Macro (แผนการศึกษาแห่งชาติฯ) อยู่แล้ว ดังนั้นตามหลักการแล้วก็น่าจะมี linkage อยู่แล้วระหว่าง “พื้นที่” (Micro) กับ “ระดับชาติ” (Macro) แต่ความเป็นจริงก็อาจจะไม่เป็นไปตามหลักการ เพราะแม้จะเริ่มต้นเป็น “ล้าไม่ไผ่” แต่เหลาลงไปอาจจะกลายเป็น “บ้องกัญชา” (แทนที่จะเป็นกระดืบข้าว) ดังนั้น ในขั้นสุดท้ายนี้ นักวิชาการจึงทำหน้าที่ตรวจทานอีกครั้งหนึ่งเพื่อความแน่ใจว่าจะมี linkage ระหว่าง Micro กับ Macro อย่างแท้จริง

เอกสาร อ่านประกอบ

1. กาญจนา แก้วเทพ (2562)

“โครงการวิจัยนวัตกรรมการเสริมพลังการวิเคราะห์ด้วยเครื่องมือการวิเคราะห์-สังเคราะห์งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น: กรณีศูนย์ประสานงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น จังหวัดสมุทรสงคราม” สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

2. กาญจนา แก้วเทพ (2563)

การวิจัยเพื่อท้องถิ่น (CBR) กับความเหลื่อมล้ำในสังคม, สำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.)

3. ชินวุฒัน มณีศรีขำ (2564)

“โครงการประมวลและสังเคราะห์ความรู้เกี่ยวกับเครื่องมือการวิจัยที่ใช้ในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น เพื่อสร้างเศรษฐกิจมหภาคและความเหลื่อมล้ำทางสังคม: กรณีศึกษาในพื้นที่ภาคกลาง” สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัย และนวัตกรรม (สกสว.)

4. ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2551)

ภาษากับการเมือง คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

5. ผาสุก พงษ์ไพจิตร (2555)

“เศรษฐกิจศาสตร์(ของ)การเมืองไทย: ความเหลื่อมล้ำกับภาษีทรัพย์สิน” ใน **สยามยาม(ไม่)เปลี่ยนผ่าน** (ชุมนุมปาฐกถา 70 ปี ชาญวิทย์ เกษตรศิริ) ฟ้าเดียวกัน: กรุงเทพมหานคร

6. ผาสุก พงษ์ไพจิตร (2556)

“ภาพความเหลื่อมล้ำกับความขัดแย้ง” การประชุมเรื่อง “ความเหลื่อมล้ำและความไม่เป็นธรรมในการเข้าถึงทรัพยากรและบริการพื้นฐานของประเทศไทย” ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

7. ผาสุก พงษ์ไพจิตร (2556)

“สู่สังคมไทยเสมอหน้า: การศึกษาโครงสร้างความมั่งคั่งและโครงสร้างอำนาจเพื่อการปฏิรูป” โครงการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

8. ระพีพรรณ คำหอม และคณะ (2559)
“โครงการพัฒนาระบบสวัสดิการสังคมสำหรับผู้สูงอายุเพื่อลดความเหลื่อมล้ำทางสังคม” สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
9. วุฒิสาร ตันไชย และธีรพรรณ ใจมั่น (2562)
ก้าวข้ามความเหลื่อมล้ำ: ความท้าทายของสังคมไทย สถาบันพระปกเกล้า
10. สุปรียา หวังพัชรพล และคณะ (2559)
“ชุดโครงการวิจัยความเหลื่อมล้ำและคนจนเมือง” สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
11. สุริชัย หวันแก้ว และคณะ (2561)
“โครงการวิจัยเชิงสังเคราะห์การวิจัยเพื่อท้องถิ่นจากมิติยุทธศาสตร์เรื่องความเป็นธรรมและการลดความเหลื่อมล้ำทางสังคม” สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
12. อเนกพล เกื้อมา และคณะ (2555)
“โครงการวิจัยเรื่องความยากจนและความไม่เท่าเทียมกันด้านรายได้ของประชาชนใน 5 จังหวัดชายแดนภาคใต้” สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
13. อนรรฆ พิทักษ์ธานิน (2557)
“ปริทัศน์งานศึกษา ความเหลื่อมล้ำและความไม่เป็นธรรมในสังคมไทย” **วารสารวิจัยสังคม** ปีที่ 37-ฉบับที่ 2 (ก.ค.-ธ.ค. 2557) สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
14. อมรา พงศาพิชญ์ และคณะ (2544)
“โครงการวิจัยการสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตและพัฒนาสังคม” สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
15. Therborn, Goran (2013)
The Killing Fields of Inequality, Polity Press.

